

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 3

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13). Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2021

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Nizami Xudiyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Sevil Mehdiyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Buludxan Xəlilov, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru, prof. Azadə Musayeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2021, №3

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2021

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

AFAQ RAMİZ qızı AĞAYEVA
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: afag.agayeva 58@ gmail.com
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB
(Texniki ali məktəblərdə “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənni üçün mühazirə materialı)

XÜLASƏ

Məqalə A.Axundovun ali məktəb müəllimlərinə tövsiyəsi ilə başlanır. Burada deyilir ki, tələbələr ərizə, protokol yazmaqda çətinlik çəkirlər. Bu sahədə ali məktəb müəllimlərinin səyi mühüm amildir. Sonra rəsmi üslubun 10 müxtəlif termin-sinonimi verilir. Gündəlik həyatımızda ən çox işlənən rəsmi terminlər göstərilir.

Rəsmi-ışgüzar üslubun şifahi formasının bəzi leksik və sintaktik xüsusiyyətləri açıqlanır. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, məsələn, Rusiya Federasiyasının “Silahlı Qüvvələr” haqqında 4 cilddən ibarət olan Nizamnaməsində cəmi 1 sual cümləsi vardır. Orada qarovul çəkənlərlə bağlı “Dayan, kim gəlir?” – ifadəsi işlənmişdir.

Elektron sənəd, elektron imza, rəqəm imzası haqqında ətraflı məlumat verilir. Əmr, fərman, sərəncamın oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Dərkənarlar, möhür haqqında məlumat verilir. C.Cabbarlının rəsmi üsluba gətirdiyi terminlər sadalanır. “Qol qoymaq” ifadəsinin etimologiyası təhlil edilir.

Möhürün tarixi haqqında araşdırmalar təqdim edilir. Qeyd edilir ki, bu “ənənə” bizə Yaxın Şərqdən gəlib. Ən qədim möhürlər – indiki Türkiyə və İran ərazisindən tapılıb. İlk möhürlər insanların ilk aləti kimi – daşdan olub. X əsrdə ərəblərin möhürü böcək şəklində, şumerlərin möhürü isə silindr formasında idi. O vaxt hələ heç bir dildə “**mən**” və “**mənim**” əvəzlilikləri yox idi! Buna görə, möhürdən iatıfada edilirdi. Yaxın Şərq fəlsəfəsinə görə, möhür həm də insanları bəd əməllərdən qoruyurdu. Bu məqsədlə, Orta Asiyada möhürləri papaqlarından yaxud kəmərlərindən asırdılar. Qrafların möhürləri üzük formasında hazırlanırdı ki, onu barmaqlarına taxa bilsinlər. (Üzüyün – möhürün arxa tərəfində isə “miniatür” təsvirlər: dəblə geyinmiş gözəl qadın təsvirləri olurdu).

Açar sözlər: rəsmi-ışgüzar üslub, dərkənarlar, möhür, imza, qol qoymaq.

Professor A.Axundovun “Dil mədəniyyəti” məcmuəsindəki fikrinə istinadən deyə bilərik ki, “Ali məktəblər də bu sahədə məsuliyyət hiss etməlidirlər. Açığını demək lazımdır ki, ali məktəbi qurtaran bəzi gənclər imla yaxud üslub səhvi etmədən adi bir ərizə, divar qəzetinə kiçik bir məqalə və ya iclaslarda protokol yazmaqda çətinlik çəkirlər” (1, s.102). Belə halları aradan qaldırmaq üçün bu mövzunu kifayət qədər mənimsəmək lazımdır.

Rəsmi-kargüzarlıq üslubunun təşəkkül tarixi. Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarından biri də rəsmi-işgüzar üslubdur. Dilçilik ədəbiyyatında bu üslub müəllif tərəfindən “rəsmi üslub”, “işgüzar üslub”, “rəsmi-işgüzar-üslub”, “işgüzar dil”, “işgüzar nitq”, “rəsmi-işgüzar dil”, “rəsmi sənəd dili”, “qanunların dili”, “dəftərxana dili”, “rəsmi-işgüzar kağızların dili” və s. adlandırılmışdır.

1722-ci il iyulun 15-də I Pyotrun göstərişi ilə Azərbaycan dilində tərtib edilmiş “Manifest” rəsmi üslubun klassik nümunəsi sayıla bilər. Manifesti rus imperatorunun sarayında qulluq edən kiyaz Dmitri Kantemir hazırlamışdı. O, bir çox dilləri, o cümlədən ərəb, fars, türk və Azərbaycan dillərini mükəmməl bilirmiş. I Pyotrun “Cənuba yürüşü” zamanı hazırlanan bu sənədin müəyyən hissəsinin fotosurətləri Bakıda nəşr olunmuşdur. H.Ə.Dəlilinin 1976-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə” adlı kitabında müəllif həmin sənədlərdən bəzi nümunələri tərcümə edib, izahını verməyə çalışmışdır. İlk təşəbbüs kimi təqdim olunan bu əsərə 20 fars və Azərbaycan dilli sənəd daxil edilmişdir. Müxtəlif təbəqələrdən olan şəxslərin I Pyotrun manifestinə cavab olaraq göndərdikləri bu məktublarda, ərizə və müraciətnamələrdə orta əsr yazı üsulunun, klassik üslubun izləri müəyyən qədər saxlanılmışdır: “... İstidayi təvəqqöüm padşahi vala-çaygahidən oldur kim, şükri lillah ol zillulah dövləti humayuni ilə qədəmi mübarəkin bu məhəlli şərifə varid edibdür”.

XVIII əsrin II yarısında rəsmi üslubun ən maraqlı nümunəsi II Yekaterina tərəfindən imzalanmış “Qanuni-cədid”dir. Yeni Qanun 1780-ci ildə çap olunmuş bu kitab Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

Artıq bu dövrdə ayrı-ayrı Qafqaz xalqları yazılı ədəbi dildən ünsiyyət vasitəsi kimi – dəftərxana və şəxsi yazışma vasitəsi, dövlətlərarası rəsmi dil kimi isə Azərbaycan dilindən istifadə etmişlər. “Qanuni-cədid”in tərcüməsində də, başqa türk-tatar dillərinə nisbətən, Azərbaycan dili materialından geniş istifadə olunmuşdur. Bu barədə N.Cəfərovun “Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi” adlı əsərində ətraflı məlumat verilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, I Pyotrun manifestinin dilindən fərqli olaraq, “Qanuni-cədid”in dili daha demokratikdir, daha millidir. Burada rəsmi üslub üçün tipik olan çoxlu nitq standartlarına təsadüf edilir. Məsələn: Yanaral qubernator, yəni sərdari-əgərmən təyin olunması xüsusunda Gubernia yaxud namestniçestvanın tərtibi, nizamı üçün padşah namestniya, yəni naibi yaxud yanaral qubernatoru təyin edir.

Sintaksisə gəldikdə isə, burada cümlə üzvləri təbii sırası ilə işlənmiş, izafət

tərkiplerindən yox, təyini söz birləşmələrindən istifadə edilmişdir (bax:2). N.Cəfərovun göstərdiyi kimi, “Qanuni-cədid” vasitəsilə (ilk dəfə olaraq) rus dilindən Azərbaycan türkcəsinə çoxlu inzibati, hüquqi məzmunlu söz və ifadələr gəlmişdir. Məsələn, məhkəmə//sud; sədrnişin//predsedatel; qubernator, nahiyə məhkəməsi//okrujnoj sud, senat, prokuror, hökumət, cərmiiyyə//uqalovnu işlər, yuxarı zemski məhkəməsi//verxnezemski sud və s.. Göründüyü kimi, artıq bu dövrdə rəsmi üslubun inkişafı ilə əlaqədar ədəbi dildə ictimai-siyasi və inzibati terminologiyanın işləkliyinə artması müşahidə edilirdi. Yalnız 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərindən – Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra milli dövlətçilik zəminində ədəbi dilimizin bu üslubu yeni əsaslarla inkişaf etməyə başladı. Halbuki, tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, həmin üslub ədəbi dilin bütün funksional üslublarından geri qalmışdır. Onu da deyək ki, kargüzarlıq sahəsində işlənən terminlərin xeyli hissəsini sənəd adları təşkil edir. Gündəlik həyatımızda ən çox işlənən rəsmi terminlər aşağıdakılardır: adres (ünvan), arayış, sənəd, abonent, məktub, ərizə, təqdimat, məlumat, hesabat, teleqram, akt, qərar, qanun, fərman, əmr, sərəncam, pul, valyuta, bioqrafiya (tərcümeyi-hal), order, müqavilə, pul çeki, xasiyyətnamə, protokol, gündəlik, təliqə, dəvətnamə, qəbz, izahat və s..

Rəsmi-işgüzar üslubun şifahi formasında ədəbi dilin orfoepik normalarına ciddi riayət olunmalıdır. Bu zaman fonetik dialektizmlərdən istifadə – norma pozulmasıdır. Təəssüf ki, müasir dövrdə bəzi dövlət işçilərinin rəsmi çıxışlarında elə norma pozulmaları adı hala çevrilmişdir.

Rəsmi-işgüzar üslubun şifahi formasında çoxhecalı mürəkkəb sözlərdən az istifadə olunmalıdır. Onsuz da öz xarakterinə görə ağır üslub sayılan rəsmi-işgüzar üslubun belə sözlərlə yüklənməsi onun bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərinin (sürətli – aydın nitq, az vaxtda çox və hərtərəfli məlumat vermək) itməsinə səbəb olur. Məlumatvermə funksiyasına görə rəsmi üslubda, əsasən, nəqli cümlələrdən, bəzən (əmrələrdə və s.) əmr cümlələrindən istifadə olunur. Sual cümlələrinə isə demək olar ki, təsadüf olunmur. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, məsələn, Rusiya Federasiyasının “Silahlı Qüvvələr” haqqında 4 cilddən ibarət olan Nizamnaməsində cəmi 1 sual cümləsi vardır. O da qarovul çəkənlərlə bağlı “dayan, kim gəlir?” – ifadəsi işlənmişdir. Ana dilimizdə ilk rəsmi dövlət sənədləri XV-XVI əsrlərdə yaranıb. Müasir dövrümüzdə idarə və müəssisələrdə kargüzarlıq sənədlərinin 80 faizini məktublar təşkil edir.

Rəsmi sənədlər – mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır, tarixi və hüquqi xarakter daşıyır, dövlət əhəmiyyətli sənədlər kimi qəbul olunur və uzun bir müddət qorunub saxlanılır. Alimlərin fikrinə görə, rəsmi sənədlərin dilində orfoqrafik qaydaların pozulma hallarına qətiyyənlə yol vermək olmaz. Çünki mühüm rəsmi və dövlət sənədləri müəyyən funksional məxfilik və mütləqlik mahiyyətini kəsb edir.

Rəsmi sənədlərə bəzən “amiranə sənədlər” də deyirlər. Rəsmi sənədlər həm də dövlətin “sənədli” abidəsi sayılır: “sənədli abidələr” – rəsmi dövlət orqanlarının

aktları, qədim əlyazmaları, nadir çap əsərləri, arxivlər, o cümlədən fono (səs) –, foto – və kino – arxivlər hesab edilir.

Beynəlxalq münasibətləri əks etdirən diplomatik sənədlərin tərtibi daha böyük ustalıq tələb edir. Belə ki, bu sahədə diplomatik sənəddə yazılardan daha çox yazılmayan, amma ümumi məzmunu anlaşılan, başa düşülən məlumat daha əhəmiyyətlidir. Buna “sətiraltı məna”, “sətirarası oxumaq” və s. deyirlər. Amerikalı alim, qrafik və nəşriyyat proqram məhsullarının istehsalçısı, nəşriyyat və vizual kommunikasiya sahələrinin əsasını qoymuş Uornok qrafika, nəşriyyat, veb və elektron sənəd texnologiyasının inkişafına böyük töhfələr vermişdir.

İndi “Elektron dövlətimizdə, hökumətimizdə” elektron sənədlər böyük aktivliyə malikdir. Əvvəllər bir ərizə almağa günlərlə, saatlarla vaxt sərf etdiyimiz halda, indi 2-3 dəqiqəyə “Asan xidmət”də yaxud “Şəbəkə”də elektron sənədiniz hazır olur. 2005-2008-ci illərdə Azərbaycanda “Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (“Elektron Azərbaycan”)” dövlətimiz üçün ümumi olan İnformasiya Cəmiyyətinin təsis edilməsini nəzərdə tutur və təmin edir. Azərbaycanda “Elektron imza və elektron sənəd” haqqında qanunun qüvvəyə minməsi elektron sənədlərin dövriyyəsi, istifadəsi, fəaliyyəti üçün şərait yaratdı, eləcə də, “elektron imza”ların istifadə edildiyi yeni proseslərin şəbəkəsini genişləndirdi. Elektron sənəd və elektron imza haqqında qanunlar elektron formada qəbul edildi.

Rəsmi (amiranə) xarakterli sənədlər: Əmr, Sərəncam, Xəbərnəmə, Elan, Bildiriş, Təqdimat.

Əmr, fərman, sərəncamın fərqli və oxşar cəhətləri.

Bu 3 söz niyə bir-biri ilə qarışdırılır: Səbəb - tarixi amildir: köhnə quruluşlarda hökmdarın, padşahın yazılı əmri fərman hesab olunurdu.

Hər üçü – “əmr”-lə bağlıdır. “Sərəncam” və “fərman” fars sözləri olub, “əmr” deməkdir. Azərbaycanda rəsmi üslubun tədqiqatçısı olan R.Adilov onların hər 3-ü üçün belə “höküm verir”:

- 1) qəzet və jurnal vasitəsi ilə yayımlanır.
- 2) Adətən, 1 əsas cümlədən ibarət olur.
- 3) Həmin cümlə feilin əmr formasında olan xəbərlə bitir.

... Amma “Əmr”, bəzən də “Sərəncam” müxtəlif idarə, təşkilat (məktəb, zavod və s.) rəhbərləri tərəfindən verilə bilsə də, fərmanı dövlət başçısının özü imzalayır.

Elektron sənədlərin oxunuşu üçün ilk cihaz 1996-cı ildə DEC şirkəti tərəfindən hazırlanmış planşetli kompüter olmuşdur. O, müasir sənəd oxuyan qurğuların “əcdadı” idi. Lakin çox baha olduğu üçün dövriyyəyə buraxılmadı (4, s. 98).

İşgüzar sənədlər – həcmcə kiçik olur, daha konkret, daha aydın xarakter daşıyır. İşgüzar sənədlərə ərizə, tərcümeyi-hal, elan, protokol, izahat, reklam, etiket və s. kimi sənədlər daxildir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu gün müvəffəqiyyətlə işlətdiyimiz “göndəriş”, “bildiriş”, “düzəliş” terminlərini 1920-ci illərdə görkəmli

dramaturq C.Cabbarlı yaratmışdır. Son illərdə “məzuniyyət” əvəzinə işlətdiyimiz “dincəliş”, “ezamiyyət” əvəzinə “elmi səfər”, “etibarnamə” əvəzinə “inanış” sözlərini də qismən uğurlu saymaq olar. Təşkilatlara göndərilən sənədlər onu göndərən təşkilatın rəhbəri və ya onun müavinləri tərəfindən imzalanır. Fiziki və hüquqi şəxslərə göndərilən sənədlər isə müvafiq struktur bölməsinin rəhbəri və ya onun müavini tərəfindən imzalanır.

Dərkənarlar: Əmrləşdirin

Üç aylıq sınaq müddəti ilə

Hesabat hazırlayın

Əmrlə kollektivi tanış edin

Baş mühasib hesabat hazırlasın

İqtisadçı vəzifəsinə qəbul edin

Etiraz etmirəm

Mühəndisin ərizəsi nəzərə alınsın və s..

Qol qoymaq, əvvəllər imza mənasında işlədilib, çünki qol çəkə bilməyənlər kağıza barmaq basarmışlar. Əl (qol) qoymaq ifadəsi bununla bağlı yaranıb.

Elektron imza və rəqəm imzası. “Elektron imza” və “rəqəm imzası” terminlərinin mühüm fərqləri var. Elektron imzanın varlığı hələ sənədin həqiqiliyinə dəlalət etmir. Elektron imzalar ailəsinə **rəqəm imzası** ilə yanaşı, barmaq izləri, **SƏSİN TEMBRİ**, göz toru damarlarının yerləşmə şəkli, əl imzası zamanı xətlərin xronometrajı və başqa biometrik amillər, perspektivdə DNK, həmçinin əsasında müxtəlif smart-kartların istifadəsi dayanan texnologiyalar aid edilir. Sadalanan bütün texnologiyalar (smart-kartlar istisna olmaqla) – şəxsiyyəti identifikasiya etmə (fərqləndirmə, müəyyənləşdirmə) texnologiyalarıdır. Bu texnologiyalardan hər birinin üstünlükləri və nöqsanları var. R.Əliquliyev demişkən, “Rəqəm imzası elektron imzanın bir növüdür” (5, s.31). Rəqəm imzası müəyyən texnologiyaya bağlıdır, elektron imza isə texnologiyadan asılı deyil.

Möhür. Möhür – müəyyən bir sənədin həqiqiliyini və hüquqiliyini təsdiq etmək üçün işlədilən kəsimli işarə və yazısı olan alətdir. Müasir dövrümüzdə sənədlərə möhür vurulması sizə adi proses kimi görünür. Amma onun necə yaranması haqqında məlumatınız, təəssüf ki, yoxdur. Bu adət bizə çox qədim zamanlarda Yaxın Şərq vasitəsilə gəlmişdir. Məhz orada – indiki Türkiyə və İranın ərazisində 6000 ildən çox tarixi olan ən qədim möhürlər tapılmışdır. Möhürləri daş, sümük, çini, ağac, bəzən isə gildən hazırlayırdılar. Onlar kvadrat, dairə yaxud digər həndəsi fiqurlar şəklində olurdu. Arxa tərəfində isə müəyyən təsvirlər həkk edirdilər. Çox vaxt bu təsvirlər həndəsi cizgilər, naxışlar şəklində idi.

Alimlərin verdiyi məlumatlara görə, **ilk möhürlər daşdan olmuşdur** (insanların ilk aləti kimi). Daha sonra **parça möhürlər** meydana gəlmişdir. X əsrdə ərəblərin möhürü – bəcək şəklində, Şumerlərin möhürü isə – silindr formasında idi. Dulusçuluq dövründə gil qabları bir-birindən fərqləndirmək üçün onun arxasına işarə

– ulduzcuq və s. vururdular. Beləliklə, bu gün bizə yaxşı tanış olan ilk “şirkət markası nişanları” əmələ gəldi. ... İllər keçdi. İbtidai insan artıq yaxşı danışmağı və yazmağı bacarırdı. Amma hələ heç bir dildə “mən”, və “mənim” əvəzlilikləri yox idi! Bu sözlər yalnız xüsusi mülkiyyət meydana gələndən sonra yarandı. İnsan artıq “özümün” və “özgənin” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirməyə başladı. Əvvəllər mal-qara bütün icmaya məxsus idisə, indi artıq eyni bir sürüdəki heyvanların müxtəlif sahibləri var idi. Öz inəklərini özgə inəklərindən fərqləndirmək, oğurlasalar, inəyi tapmaq üçün onlara damğa (möhür) vurmağa başladılar. Beləliklə, möhür – xüsusi mülkiyyətin işarəsi və göstəricisi oldu.

Yaxın Şərqi fəlsəfəsinə görə, bu möhürlər hər hansı bir əməliyyatın qanuniliyini təsdiq etməklə bərabər, həm də insanları bəd əməllərdən, oğurluqdan qoruyur, düzgünlüyə sövq edirdi. O dövrün insanları Orta Asiyada bu məqsədlə, möhürləri papaqlarından yaxud kəmərlərindən asırdılar. Öləndə isə möhürlər məzara qoyulurdu ki, sahibini pis ruhlardan qorusun. Qədim assuriyalılar bir-birinə gil lövhəciklər üzərində yazılmış və gildən hazırlanmış qutulara qoyulmuş (qeyd edək ki, bu gil qutuları bu günkü zərflərin “əcdad”ı hesab etmək olar) məktublar göndərirdilər. Məktubları başqalarından qorumaq üçün qutunun üzərinə özəl təsvirlər həkk olunmuş möhürlər basırdılar. Möhürlər yaşma (yəşəm daşı), damarlı əqiq kimi qiymətli daşlardan yonulurdu, heyvan, adət-ənənə təsvirləri də istifadə olunurdu. Qrafların (şahlıq zamanındakı titullardan biri) möhürləri üzük formasında hazırlanırdı ki, onu barmaqlarına taxa bilsinlər. (Üzüyün – möhürün arxa tərəfində isə “miniatür” formasında (kiçik təsvirlərlə bağlı rəssamlıq sahəsi) işlənmiş dəblə geyinmiş gözəl qadın təsvirləri olurdu) (bax:6).

CV – Civi latınca Curriculum Vitae sözlərinin baş hərflərindən düzəlmişdir. Curriculum – yol, istiqamət, Vitae – həyat deməkdir. Yəni sənin həyatda keçdiyin yol, özün haqqında məlumat. İngilis dilində Ce və Ve hərfləri Si və Vi kimi oxunur. Buradan da [Sivi] qısaltması (ixtisarı) meydana gəlib.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Axundov A. Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s..
- 2.Cəfərov N. Azərbaycan türkçəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, 1995.
- 3.Dəlili H. Azərbaycanca-rusca münasibətlər fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. Bakı, 1976.
4. Əliquliyev R., Şükürlü S., Kazımova S. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Bakı, İnformasiya texnologiyaları, 2009, 201 s..
5. Əliquliyev R., Salmanova E. P. İnformasiya cəmiyyəti. Bakı: İnformasiya texnologiyaları, 2013, 169 s..
- 6.Ищенко Е. Секреты письменных знаков. Москва: Проспект, 2015, 260 с..

Профессор А.Р.Агаева

РЕЗЮМЕ
ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОЙ СТИЛЬ
(Лекционный материал по предмету «Деловое и академическое
общение на азербайджанском языке» в технических вузах)

Статья начинается с рекомендации А. Ахундова преподавателям вузов. Он отмечает, что студентам сложно писать заявления и протоколы. Усилия преподавателей вузов в этой области - важный фактор. Далее дается 10 различных терминов-синонимов официального стиля. Показаны наиболее часто используемые официальные термины в нашей повседневной жизни.

Разъясняются некоторые лексико-синтаксические особенности устной формы официально-делового стиля. Отмечается для сравнения, что например, Устав РФ «О Вооруженных Силах», состоящий из 4-х томов, содержит всего 1 вопросительное предложение, сказанное с охраной: «Стой, кто идет?»

Предоставляется подробная информация об электронном документе, электронной подписи, цифровой подписи. Показаны сходства и различия приказа, указа, указания. Предоставляется информация о печати. Перечислены термины, которые Д. Джаббарлы привнес в официальный стиль. Анализируется этимология словосочетания «ставить подпись».

Представлены исследования по истории печати. Отмечается, что эта «традиция» пришла к нам с Ближнего Востока. Самые старые печати были найдены на территории современной Турции и Ирана. Первые печати были сделаны из камня как первое орудие человечества. В десятом веке печать арабов имела форму насекомого, а печать шумеров - цилиндра. В то время не было местоимений «я» и «мое» ни в одном языке! Поэтому использовалась печать. Согласно ближневосточной философии, печать также защищала людей от злых дел. Для этого в Средней Азии печати прикрепляли на шляпы или пояса. Печати графов были сделаны в виде колец, чтобы их можно было носить на пальцах. (На обороте кольца с печаткой обычно изображались «миниатюры» красиво одетых женщин).

Ключевые слова: официально-деловой стиль, поручение, штампы, подпись, ставить подпись.

Professor A.R. Agaeva

ABSTRACT

OFFICIAL-BUSINESS STYLE

(Lecture material for the subject "Business and academic communication in the Azerbaijani language" in technical universities)

The article begins with A. Akhundov's recommendation to university teachers. It is said that students have difficulty writing applications and protocols. The efforts of university teachers in this area are an important factor. Then 10 different terms-synonyms of the official style are given. The most commonly used official terms in our daily lives are shown.

Some lexical and syntactic features of the oral form of formal-business style are explained. It is noted that for comparison, for example, the Charter of the Russian Federation on the "Armed Forces", which consists of 4 volumes, contains only 1 question sentence. He also said to the guards, "Stop, who is coming?"

Detailed information on electronic document, electronic signature, digital signature is provided. The similarities and differences of the order, decree, order are shown. Informants are given information about the seal. The terms brought by Jabbarli to the official style are listed. The etymology of the phrase "to sign" is analyzed.

Research on the history of the seal is presented. It is noted that this "tradition" came to us from the Middle East. The oldest seals were found in present-day Turkey and Iran. The first seals were made of stone as the first tool of mankind. In the tenth century, the seal of the Arabs was in the form of an insect, and the seal of the Sumerians was in the form of a cylinder. At that time, there were no "I" and "my" pronouns in any language! Therefore, the seal was used. According to Middle Eastern philosophy, the seal also protected people from evil deeds. For this purpose, in Central Asia, seals were hung from hats or belts. The seals of the counts were made in the form of rings so that they could wear it on their fingers. (The seal of the ring on the back - "miniature" images: images of beautiful women dressed in fashion).

Key words: formal-business style, insights, stamp, signature, signature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor K.Bəşirov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

DÜRDANƏ RƏHİMZADƏ
Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universitetinin Bakı filialının
Bioloji, Humanitar və İctimai elmlər şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rdurdana05@gmail.com
H.Cavid prospekti 139

**OĞUZ DİLLƏRİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ
TİBBİ TERMİNLƏR (2).**

(müalicə, zöhrəvi, ishal, bəlgəm, hərarət, ifrazat, əzələ)

Xülasə

Dünya dillərinin bir çoxunun leksik tərkibində ərəb alınmaları aktiv şəkildə işlənmişdir. İngilis, alman, fransız, italyan və rus dillərində bu alınmalara xeyli miqdarda rast gəlinir. Təkcə ispan dilində 1250-dən çox aktivliyə malik ərəb mənşəli söz vardır. Türk dillərində isə bu alınmalar xüsusilə çoxdur. Belə alınmalar türk mənşəli sözlərdən sonra, ortaqlığı təmin edən ikinci ünsür hesab edilir. Bu alınmalar dilin leksik layının müxtəlif səviyyələrində işlənir. Məişət dilindən tutmuş elmi üsluba, terminlərə qədər bütün üslublarda ərəb alınmaları işlənmə fəallığına malikdir. Tibbi terminlər bu müstəvidə aktiv mövqelərdən birini tutur. Məlumdur ki, terminlərin, eləcə də tibbi terminlərin böyük əksəriyyəti alınmadır, o cümlədən ərəb alınmalarıdır.

Məqalə ərəb mənşəli tibbi terminlərə həsr olunmuş ikinci yazıdır. Bu qəbildən olan tibbi terminlərin sayı kifayət qədərdir. Ona görə də bu mövzuya bir neçə məqalə həsr olunmuşdur. Məqalədə belə terminlərin bir qismi araşdırılmışdır, bu terminlərin mənəbə dildəki mənası və etimologiyası verilmiş, eləcə də Oğuz dillərindəki mənaları müqayisə edilmişdir. Həmçinin ərəb dilindəki mənə ilə türk dillərindəki mənəlar qarşılaşdırılmışdır.

Açar sözlər : *ərəb alınmaları tibbi terminlər, türk dilləri, müqayisə.*

Bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də alınmaların sayı çoxdur. Bunların xeyli hissəsini türk dilləri üçün ərəb alınmaları təşkil edir. Bu alınmaların dilin leksik layının müxtəlif səviyyələrində yerləşməsi keçdiyi dilin dərin qatlarına qədər sirayət edərək dilə uyğunlaşmasından xəbər verir. Məişət üslubundan tutmuş elmi üsluba, terminlərə qədər bütün üslublarda ərəb alınmaları işlənmə fəallığına malikdir. Tibbi terminlər bu müstəvidə aktiv mövqelərdən birini tutur. Məlumdur ki, terminlərin, eləcə də tibbi terminlərin böyük əksəriyyəti alınmadır, o cümlədən ərəb alınmalarıdır. Məqalədə bu terminlərin mənəbə dildəki mənası və etimologiyası verilmiş, eləcə də Oğuz dillərindəki mənaları müqayisə edilmişdir. Həmçinin ərəb dilindəki mənə ilə türk dillərindəki mənəlar qarşılaşdırılmışdır.

Müalicə sözü ərəb dilində daha çox “müalicə etmək” və “həll etmək (məsələni, problemi)” mənalarını verən III bab “عَالَجَ” (‘aləcə) feilindən yaranıb, “مُعَالَجَةٌ” (mu‘aləcətun) formasında işlənir.

خَضَعَالرَّئِيسَالْبِرَّازِيلِبُجَابِيرَبُولْسُونَارُ وَأَمْسَالْأَحْدِلْجِرَاحَالْمُعَالَجَةِفَتَقَّ،فَبِعَمَلِيَّةِهِيَالرَّابِعَةُمُنْدَتَعَرَّضِبِهَلَطْعِنَقَبْلًا
حُرِّعَامٌ،عَلِمَاءُعَلْنَأَطْبِأُوهُ.

(Xaçda‘ar-ra’ isul-bəraziliyyu cəyir bulsunəru ‘əmsil-’əhadi licərahatin limu‘aləcəti fətqin fi ‘aməliyyətin hiyə-rabi‘atu munzu tə‘arruđihi liyyə‘ni qablə nəhvi ‘amin ‘alə mə ‘ə‘lənə aşıbbə’uhu)

Bazar günü Braziliya prezidenti Jair Bolsonaru yırtıq əməliyyatı (hərfən: yırtığı müalicə etmək üçün cərrahiyyə əməliyyatı) keçirdi. Həkimlərin sözlərinə görə, bu, təxminən bir il bundan əvvəl bıçaqlanan prezidentin keçirdiyi sayca dördüncü əməliyyatdır. (1)

وَيُعَوَّلُاللَّبْنَانِيُّعَلْمُعَالَجَةِهَذَاأَنْمَتَمُتَوَقَّعَتَبَعْدَتَشْكِيلَالْحُكُومَةِالْجَدِيدَةِبِرئِيسِ،سَعْدَالْحَرِيرِيِّ،الذِّيأَكَّدَ
دَأْنَهَاستَكُونَأُولُوِيَّةَعَمَلِنَا.

(Va yu‘avvilul-lubnəniyyunə ‘alə mu‘aləcəti həzihil-’əzmətil-mutəvaqqa‘ati bə‘də təşkilil-ħukumətil-cədidəti biri‘əsətir-ra’isi sə‘ad ‘əlħariri ‘əlləzi ‘əkkədə‘ənnəhə sətəkunu ‘əuləviyyətə ‘aməlinə) (2)

Livanlılar prezident Səad Həririnin rəhbərliyi ilə yeni hökumətin formalaşmasından sonra gözlənilən böhranın həll olunacağına inanırlar, belə ki, o, bunun prioritet məsələ olduğunu bildirmişdi.

Ərəb dilində III bab feillərin məsdəri “مُفَاعَلَةٌ” (mufə‘alətun) modeli ilə yanaşı, “فَعَالٌ” (fi‘alun) modeli ilə də düzəlir. Beləcə, “عَالَجٌ” (‘aləcə) feili “عِلَاجٌ” (‘iləcun) variantında da “müalicə etmək” mənasında işlənir. (3-289)

سِعْرُ دَوَائِهَا الْمُرْتَفَعُ كَانِيَحْوَأْدُو نَحْصُولِهَا عَلِعِلَاجِمَرَضِ الْمَفَاصِيلِالذِّيأَصَابَهَا مَنذُثَلَاثَةِأَعْوَامٍ.

(Si‘ru dəva‘ihəl-murtəfi‘u kənə yəhulu dunə ħuşulihə ‘alə ‘iləci marađıl-məfaşıl ‘əlləzi ‘aşabəhə munzu şələsəti ‘ə‘vamin)

Dərmanları baha olduğundan, 3 il bundan əvvəl tutulduğu revmatizm xəstəliyindən müalicə ala bilmədi. (4)

Qeyd etməliyik ki müasir türk dilinə aid bir çox lüğətlərdə bu söz yoxdur. Halbuki, XX əsrə aid bədii əsərlərdə işlənmişdir.

İlhan Ayverdinin Kubbealtı lüğətində müəllifi olduğu lüğətdə bu söz verilmiş və qeyd edilən misallardan XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə aid bədii əsərlərdə bu sözə yetərincə təsadüf edildiyi görünür:

(معالجه) i. (Ar. ‘alc “tedâvide üstün gelmek”ten mu‘ālece)

1. Bir xəstəliyə qarşı müalicə tətbiq etmə, dərman vermə, dərmandan istifadə: *Cerrahlar muālecesinə iştigal ettiler* (Fuzûli).

2. Dərman : *Bîçâre Dilâşub’a da iktizâ eden muāleceleri tertip eyledi* (Nâmîk Kemal).

Muâlece etmək: Tedâvi uygulamak, ilâç vermek, ilâçlamak. **Muâlecat** (معالجات)- türk dilində bu sözün –at cəm şəkilçisili variantı da qeyd edilmişdir:

1. İlâç vermek sûretiyle yapılan tedâviler: *Şâfi mi dâ-i rûha hayâlî muâlecat / Hep can fedâ edenlere muhtas mıdır hayat* (Abdülhak Hâmit'ten).

2. İlâçlar: *Bâzi hastalar ise o türlü muâlecâta muhtaçtır* (Abdülhak Hâmit).

Həm *mualece*, həm də *mualacat* sözü (5- 634) Türkcə-rusca lüğətdə də göstərilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, hal-hazırda türk dilinin ən mötəbər izahlı lüğətlərindən sayılan TDK tərəfindən hazırlanan lüğətdə bu sözə rast gəlmədik. Hazırda eyni mənada türk dilində işlənən *tedavi* sözü türk mənşəli olsa idi, bunun türk dilinin özləşməsi prosesinin nəticəsi kimi qəbul etmək olardı. Bu söz də ərəb mənşəli olduğuna görə birinin lüğətdən çıxarılması məntiqli görünür. Fikrimizcə, *mualece* sözünü lüğətdən çıxarmaq deyil, köhnəlmiş söz kimi qeyd etmək daha düzgün olardı. Türk dilində işlənən *ilaç* sözü də eyni kökdəndir.

Azərbaycan dilində **müalicə** sözünün bir neçə mənası var: 1. Xəstəni sağaltmaq üçün tibbi vasitələr tətbiq etmə. *Müalicə yaxşı nəticə verdi. – Toğrulun yarası o qədər də ağır deyil, müalicəsinə başlanmışdır.* (M.S.Ordubadı).

Etmək köməkçi feili ilə düzələn *müalicə etmək* tərkibi feili “sağaltmaq üçün tibbi vasitələr tətbiq etmək” mənasında işlənir. [MollaKazım:] *Belə arvadların çoxusunu mən müalicə etmişəm.* (Ə.Haqverdiyev). *Müalicə olunmaq* - sağalması üçün tibbi tədbirlər görülmək (görmək). *Uşaq müalicə olunur.*

- Sağlıq olsa, sən həm müalicə olunacaq, həm dincələcəksən. (*Mir Cəlal*). Siz gərək ağıllı-başlı müalicə olunasınız. (*H.Seyidbəyli*). *Xəstəliyi sağaltmaq üçün görülən, tətbiq edilən tədbirlər.* Qızdırmaya qarşı müalicə.

2. *Müalicə məqsədilə tətbiq olunan, müalicə ilə əlaqədar olan.* Müalicə gimnastikası. Müalicə müəssisəsi. - Xalq təsərrüfatımız ümumi inkişafında yaylaqlarımız, .. müalicə sularımız, kurortlarımız iqtisadi əhəmiyyəti böyükdür. (Ə.Vəliyev). (*Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti*)

Bu söz də müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər yaratmışdır: müalicəxana-fars mənşəli xana sözü Azərbaycan dilində şəkilçiləşərək bu sözə artırılıb “xəstəxana” mənasını verir. Müasir dilimizdə geniş işləkliyə malik deyil. . Müalicəxanadan qayıdıb yol ağzında avtobus gözləyən qadınlar .. vağzaldan ayrılan yola baxırdılar. (Mir Cəlal). (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti)

Yenə fars dilindən alınmış pəzır hissəciyinin artırılması ilə “müalicəsi mümkün olan, müalicə nəticəsində sağala bilən, sağalan” mənasında müalicəpəzır sözü vardır ki, bugünkü dilimiz üçün köhnəlmiş söz sayılır. Müalicəpəzır xəstəlik. - [Mirzə Mehdi:] Ancaq Gövhərtacın mərzəsi müalicəpəzır mərzələrdən deyil. (Ə.Haqverdiyev). İsimdən sifət düzəldən -siz şəkilçisi vasitəsi ilə “müalicə olunmayan” mənasında müalicəsiz sözü işlənir. Müalicəsiz xəstə. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti)

Dilimizdəki əlac və ilac sözləri də eyni kökdəndir. Əlac 1. Bir xəstəliyin sağalmasına kömək edən hər bir şey; dərman, dava.

Hazır əlaclar var. - Firuzə xəstəni bir an gözdən qoymurdu, həkimin yazdığı əlacı vaxtılı-vaxtında içirir və üstündə gecə-gündüz yarpaq kimi titrəyirdi. (A.Şaiq). [Sadıq kişi:] Ay usta Hüseyn, bizim Məmməd vələnin burnu qanıyıb, nə əlac edirik, qan kəsilmək bilmir. (C.Məmmədquluzadə).

2. *Tədbir; vasitə.* Bu işi yoluna qoymaq üçün bir əlac axtarmalı. - Der: - Qanda bulum əlacın, ey yar? Kimdən yetə ehtiyacın, ey yar? (Xətayi). *Çarə mənasında* - [Ağa Kərim xan:] It hürdükə qaçırım bağa, əlac nədi, qorxuram. (N.Vəzirov). *Tərkibi feil kimi əlac etmək – müalicə etmək, sağaltmağa çalışmaq. Əlac vermək (etmək, tapmaq) – vəziyyətdən qurtarmaq, çıxış yolu tapmaq (göstərmək), çarə tapmaq.* [Aslan:] Yox, böylə deyil, buna bir əlac tapmalıyıq. (İ.Musabəyov). [Birinci kəndli:] Əlac elə, aşağı bağlar əldən getdi. (H.Nəzərli). **Əlacı kəsilmək (üzülmək) – çarəsi kəsilmək, çarəsiz qalmaq.** Nə qədər güc vurdu, götürmədi əl; Kəsildi əlacı, qaldı məəttəl (Q.Zakir). *Azərbaycan dilində bu sözdən düzələn “əlacı, müalicəsi dərmanı olan” mənasında əlaclı sifəti işlənir. Eyni mənada fars dilindən alınma pəzir sözü ilə düzələn əlacpəzir(lik) sözü də sifət və isim kimi lüğətdə qeyd olunub.* Ustanın azarı əlacpəzir deyildi. (Çəmənəzəminli). *Həmçinin əlacsız, əlacsızlıq sözləri də işlənir. Maraqlıdır ki, müasir türk dilində işlənən ilac və ilacsızlıq sözləri də lüğətlərimizdə klassik ədəbiyyatımızda işlənən bir söz kimi qeyd olunmuşdur və gətirilən misallardan bu variantın XX əsrin ortalarında da istifadə olunduğu görünür.* Kimsə- nədən olmadı dərdinə, Seyyid, ilac; Eylmə hər nakəsə halını əfsanə ərz. (S.Ə.Şirvani). Vazeh bu ki xəstədir məzacın; Ya rəb, kim edər sənin ilacın? (M.Ə.Sabir). Güllər acı bir ilacsızlıq içində qalıb, pianinosunun arxasına keçirdi. (İ.Əfəndiyev).

Türkmən dilində *müalicə* sözü işlənmiş, eyni mənada **bejerme, bejeriş, belertme** sözlərindən istifadə olunur. *Kesel bejeriş kursunuy gemirmek – müalicə kursu keçirmək, incekeseli bejerme- vərəm müalicəsi.*

Zöhrəvi sözü “Venera” mənasını verən “زُهْرَة” (zuhəratun) ismindən yaranmış nisbi sifətdir. “Təmərbutə” ilə bitən isimlərə َيُّ (iyyun) və وَيُّ (əviyyun) nisbi sifət şəkilçiləri artırıldıqda müənnəsi (qadın cinsini) bildirən təmərbutə atıldığından, (16- 80,81)

bu söz “زُهْرِي” (zuhəriyyun) şəklində işlənir.

وَيُقَالُ إِنَّهَا صَابِنَةٌ سَمَّاءُ بِمَرَضِ السَّيِّلِ نَعْلَسِيًّا لِتَجْرِبَةِ عِنْدَمَا كَانَتْ كَتَابًا حَوْلَ الْأَمْرِ اضْإِلَازُ هَرِيَّةٍ وَالتَّنَاسُلِيَّةِ.

(Va yuqalu 'innəhu 'aşabə nəfsəhu 'amdən bimarədis-seyləni 'alə səbilit-təcribəti 'indəmə kənə yəktubu kitəbən həuləl-'əmrađız-zuhəriyyəti vat-tənəsuliyəti)(17)

Deyirlər ki, o, zöhrəvi və cinsi xəstəliklər barədə kitab yazarkən təcrübə qismində özünü qəsdən süzənəyə yoluxdurub.

(تَحْتَالِاسْنَوَانِيَّة)

وَتَشْهَدُ إِفْرِيْقِيَا

وَبَاءِ الْإِيدِزِ الْمُنْتَشِرِ بِصُورٍ عَظِيمَةٍ جَدًّا بِإِضَافَةِ الْإِلْمَرِ اضْإِلَازُ هَرِيَّةٍ الْمَعْرُوفَةِ مَثَلًا لِسَيِّلَانِو الْقُرْحَةِ وَالرَّخْوَةِ hancroid.

(Va təşədu 'ifriqiyə təhtəl-'istiva'ıyyəti vabə'əl-'idzil-muntəşira bişuratin xařıratın ciddən bil'ıdafəti 'iləl-'əmrađız-zuhəriyyətıl-mə'ufəti mişləs-səyələni val-qarhəti var-raxvati)(24)

Afrikanın subtropik hissəsi süzənək, xora və şankroid kimi hamıya bəlli zöhrəvi xəstəliklərlə yanaşı, kütləvi şəkildə yayılıb, ciddi təhlükə təşkil edən QİÇS epidemiyasından da əziyyət çəkir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *zöhəvi* sözü mənəbə dildəki ilə eyni mənada, yəni tibbi termin olaraq sifət kimi göstərilmişdir: *Əksər hallarda cinsi əlaqə ilə keçən zöhrəvi xəstəlik*. Türk dilinə aid lüğətdə **zührevi** sifəti belə izah edilir: eşq ilahəsi Zühre (Venüsün) adından gələn söz XIX əsrdə fransızcadakı **venerien** sözünün qarşılığı kimi türkcədə yaradılmışdır. Cinsi yolla yoluxan *frengi, bel soyuqluğu* və s. xəstəlik : *İrsi, zührevi hastalıklara kendinizi mürüz tutarken sanırsınız ki zararınız yalnız nefsinize münhasır kalıyor* (Reşat N. Güntekin). Klassik türkcədə bu sözün **zühreviyyə** variantına rast gəlinir : “*Emrâz-ı zühreviyyə.*”

Türkmən dilində bu sözə rastlanmadı.

Qeyd edək ki, zöhrəvi sözü zöhrə sözünə **-vi** şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində iki variantlıdır: *-i, -vi*. Bu şəkilçi ərəb mənşəli sifət düzəldən şəkilçidir. Ərəb dilində artırıldığı sözün saitle və ya samitlə bitməsindən asılı olaraq meydana çıxan fərqdır. Ərəbcədə bu şəkilçi samitlə bitən sözlərə artırılarkən *-viyyun*, saitle bitən sözlərə artırılarkən *-aviyyun* kimi variantlaşır. *Zöhrə* sözünün Azərbaycan dilində bir neçə mənası var. 1) Astronomik termin olaraq: Günəş sisteminə daxil olan yeddi ulduzdan biri və bütün görünən ulduzların ən parlağı; Karvanqıran, Venera. 2) Eşq ilahəsi (klassik poeziyada adətən gözəllik rəmzi kimi “*Zöhrə ulduzu*” şəklində işlənmişdir). *Müştəridir sənə Zöhrə fiələkdə; Gecə-gündüz övsafim deməkdə*. Q.Zakir. *Susun artıq! Bu Zöhrə ulduzunu seyr edin iştiyaqü həsrət ilə; Bu gözəl lövhə sonra düşməz ələ*. H.Cavid. *Zöhrə ulduzuna məfitun olmuşsan; Sürürsən üstünə öz təyyarəni*.S.Vurğun. Dilimizdə zöhrəotu sözü də botanika termini olaraq “Qarşı-qarşıya yerləşmiş yarpaqları olan çoxillik zəhərli bitki”mənasında işlənir.

Türk dilində *zühre* sözü astronomik termin kimi eyni mənada işlənir: *Zühre yıldızını görmektir arzum* (Pir Sultan Abdal). *Haşre dek bezmimde Zühre nağme-sâz-ı çeng olur* (Leskofçalı Gəlib). (Kubbealtı)

İshal sözü ərəb dilində “1.yumşaltma, rahatlanma, yüngülləşmə; 2. Bağırsaqdakı rahatlanma ”mənasında işlənən *ishāl* إسهال sözündəndir. Bu da öz növbəsindəIV bab “أسهل” (’əshələ) feilinin “إفعال” (’if’alun) modeli üzrə düzələn məsdəridir. Ərəb dilində eyni mənada işlənərkəndir.

قَالَتَالرَّابِطَةُالْمَانِيَّةُ لِأَطِبَّاءِ الْجِهَانِ الْهَضْمِيَّاتِ هَيْبَتَهُمْ كَمْ حَارَبَهُ الْإِسْهَالُ الدَّبَالُ أَطْفَالًا مَخْلًا لِلسَّوَانِلِ، مِثْلَ شَايَا الْبَابُو نَعَاوَا لَشَمْرٍ، مَعْمَرًا عَادَةً أَنْ يَكُونَا الشَّيْخَ خَفِيفًا وَغَيْرَ سَاخِنًا لِلْعَايَةِ.

(Qalətir-rabiṭatul-’əlməniyyətu l’atıbbə’il-cihəzil-ḥəḍmiyyi ’innəhu yumkinu muḥarabətil-’ishəli ləḍəl-’atfəli min xiləlis-səva’ili mislə şəyil-bəbunəği ’əviş-şəməri mə’a mura’atin ’ən yəkunəş-şəyu xafifən və ğeyra səxinin lilğayəti) (18)

Almaniya Qastroenteroloqlar Assosiasiyası bildirib ki, uşaqlarda ishalla çobanyastığı və razyana çayları kimi mayələrin köməyi ilə mübarizə aparmaq mümkündür, ancaq burada çayın rəngsiz və çox isti olmaması nəzərə alınmalıdır.

الرُّمَانُ مَهْمُوحًا لِأَتَا إِسْهَالَ الْأَحْدَاقِ هُوَ يُسَاهِمُ فِي الشِّقَاءِ مِنْهَا.

(’Ərrummənu muhimmun fi ḥalətil-’ishəlil-ḥaddi fəhuva yusəhimu fiş-şifə’i minhə)(10)

Narın kəskin ishaldan müalicə olunmaqda çox mühüm rol var.

*Azərbaycan dilində **ishal** sözü “mədə pozğunluğu, qarın işləmə, ayaqyoluna düşmə” mənasındadır.* İnsanlar bəzi bitkilərin ishal törətdiyini, bəzilərinin isə qusduruculuğunu görür və sonradan bundan istifadə edirdilər. (M.Əfəndiyev.)

Dilimizdə bu sözdən yaranan ishalotu sözü də işlənir ki, izahlı lüğətdə onun başqa adının əzvay olduğu göstərilir. Parklarda, bağçalarda, bağlarda, mənzillərimizin pəncərələrində aloe bitkisinə tez- tez rast gəlirik. Bu bitkiyə xalq arasında “əzvay”, “ishalotu”, bəzən isə “yüzildənbir” deyirlər. (Qəzetlərdən). (ADİL II cild)

Türk dilində bu söz “həmişəkəndən daha çox, tez və sulu bayıra çıxma” mənasında işlənir. Göründüyü kimi, həm leksik tutumu, həm də fonetik tərkibcə mənəbə dillə, eyni zamanda Azərbaycan dili ilə eynilik təşkil edir. Azərbaycan dilinə olduğu kimi *olmaq* feili ilə işlənərək *ishal olmaq* – *ishal olmaq* feilini yaradır. Türk dilində həm də-**li** şəkilçisi ilə *ishalli* “ishalı olan” mənasında işlənir.

Türkmən dilində bu söz işlənir, eyni mənada *icgeçme* sözündən istifadə olunur. Fikrimizcə uğurlu bir qarşılıqdır.

Bəlgəm sözü *blgm* kökündən gələn *balgam* بلغم "irin, iltihab, qədim tibbə görə insanı yarandan dörd ünsürdən biri" sözündən alınmışdır. Bu söz ərəb dilinə də yunan dilindən keçmiş və **qədim yunan dilində** eyni mənada olan *phlégma* φλέγμα sözündən alınmadır. Bu söz **yunanca** *phlégo* φλέγω, φλογ- "yanmaq, iltihablanmaq" feilindən **+ma(t)** şəkilçisi ilə yaradılmışdır. (Etimoloji sözlük)

Müasir ərəb dilində eyni mənada “بلغم” (bəlğamun) şəklində işlənir.

تَنَاطُؤُا لِّلْمُعَلِّمِ يَطْرُقُ ذَا بَلْغَمٍ يُقَالُ لِلْمَنَادِ عَوَالِغِيَانِ الَّذِي يُصِيبُ الْجِسْمَ.

(Tənəvulus-şumi ‘alər-riqi yaṭrudul-bəlğamə va yuqallilu minəş-şudə’i val-ğəşəyəni əlləzi yuşıbul-cismə)(15)

Sarımsağın acqarına qəbulu bəlğəmi aradan qaldırmaqda yanaşı, orqanizmi haldan salan başağrısı və öyüməni də azaldır.

يُسَاهِمُ أَيَّانَسُو نَفِيَالْتَّخْلِصِمِنْ مُشْكَلَةِ الْبَلْغَمِ التَّيْتَرُ دَاخِلًا لِالصِّيَامِ.

(Yusəhimul-yənsunu fit-təxalluşi min muşkilətil-bəlğəmi əlləti təzdədu xilələş-şiyəmi)

Cirə oruc tutan zaman artan bəlgəm problemindən qurtulmağa kömək edir.

وَلِلتَّوَصُّلِ إِلَى تَنَائِجِ الدَّرَاسَةِ، تَمَّ الحُصُولِ عَلَى عَيِّنَاتِ البُلْغَمِ مِنْ 982 طِفْلاً دُونَ سِنِّ الخَامِسَةِ فِي العَاصِمَةِ التَّنْزَانِيَّةِ دَارِ السَّلَامِ.

(Va littəvaşşuli 'ilə nətə'icid-dirasəti təmməl-ħuşuli 'alə 'ayyinətil-bəlğami min tis'imi'ətin va 'işneyini va şəməninə tıflən dunə sinnil-xamisəti fil-'aşımətit-tənzəniyyəti dərīs-sələmi) (16)

Tədqiqatnəticələri əldə etmək üçün Tanzaniyanın paytaxtı Dar əl-Salamda beş yaşına çatmayan 982 uşaqdan bəlğəm nümunələri götürülmüşdür.

Azərbaycan dilində bəlğəm sözünün mənası “ciyərdən, yaxud nəfəs yollarından gələn qatı selikli, yaxud irinli ifrazat; hayqırıq”dır. Bu sözdən –i şəkilçisi ilə düzələn *bəlğəmi* sifəti də işlənir ki, bunun da mənası : key, ağırtərpənən, hər şeyə laqeyd baxan; fleqmatik (xasiyyət).Həmçinin –li şəkilçisi vasitəsilə *bəlğəmli* sifəti işlənir ki, bunun da iki mənası var:1. Bəlğəmlə dolu, içərisində bəlğəm olan. *Bəlğəmli sinə. Bəlğəmli tüpürçək.*2.Bəlğəmə bulaşmış, bəlğəmlənmiş. Ağır, süst, soyuqqanlı mənsında *bəlğəmmizac* sözü işlənir:*Bəlğəmmizac adam.*

Ot sözünün artırılması ilə Dərman hazırlanan çoxillik bitki.mənasında bəlğəmotu sözü işlənir. [Bəlğəmotunun] üst kökləri kökümsü gövdə ilə tamamlanır. Yerüstü gövdələri isə yerin altında topa, dəstə şəklində xaricə çıxıb, adətən qol-budaq vermir. Əliyev.

Türk dilində *balgam* sözünün bir neçə mənası var: 1) tənəffüs yollarında iltihablanma səbəbindən meydana gələn və öskürülərək çıxarılan selikli maddə. 2. Qədimdə bədən quruluşunun əsasını təşkil edildiyi qəbul edilən dörd ünsürdən biri. (Eskiden beden yapısının əsasını təşkil etdiyi kabul edilən dörd unsurdan biri). Phlegme.

Balgam atmak söz birləşməsinin tərkibində məcazi mənada işlənir: Kimsə haqqında şübhə doğuracaq, zəhin bulandıran bir söz demək. (Yolunda gitməkte olan bir şey hakkında şüphe uyandıracak, zihinleri bulandıracak bir söz söylemek): *Birinin ırzı hakkında ortaya bir balgam attı mı, o adam yedi mahkemeden berâat ilâmi alsa artık temizlenemez* (Reşat N. Güntekin). *Balgam çıkarmak*: Öksürürken ağzına balgam gelmek, balgamı ağız yoluyla dışarı atmak. *sıf.* (nispet eki -i ile). “ Bəlğəmə aid, bəlğəmlə əlaqədar” mənasında –i nisbət şəkilçisi ilə düzələn *balgamî* sifəti də işlənir. *Balgamî mizaç*: Vücut yapısında balgam unsuru üstün olan, zekî, hareketli (kimse).[Kutadgu Bilig, 1069] *Balgami: taş* Genellikle açık renkli, damarlı, menevişli, yarı şəffaf bir taş çeşidi, oniks [Ülkemizde birçok cinsi olan bu taştan tabla, tabak, şamdan, kutu gibi hediyelikler ve süs eşyaları yapılır. Bektâşiler uğurlu sayarak üzerlerinde taşlar ve “teslim taşı” adını verirlər. En iyileri Hacıbektaş ve Zile civârından çıktığı için *Hacıbektaş taşı* ve *Zile taşı* da denir].

Türkmən dilində bu sözə rast gəlmədik. Eyni mənada *gaklık* sözü işlənir.

Qaqauz dilində də türk dilində olduğu kimi *balgam* fonetik tərkibində, yəni mənbə daha yaxın formada işlənir.

Hərarət sözü qeyri-salim feillərin müdaaf feillər qrupuna aid olub, “isti olmaq, qaynar olmaq” mənasını verən “حَرَّ” (harra) feilindən *fa* alat modeli üzrə yaranmış məsdərdir.

وَأَشَارَ الْخَبِيرُ الْأَلْمَانِيُّ نَصْرَ بِلْوِ كَالَةِ الْأَنْبَاءِ الْأَلْمَانِيَّةِ، إِسَانْدَرَجَاتِ الْحَرَارَةِ الْمُرْتَفِعَةِ وَالْقَفْزَاتِ الْكَبِيرَةِ فَفِيدَرَجَاتِ الْحَرَارَةِ هُنَّ مَطَامِقُ الْقَلْبِ الدَّوْرَةَ الدَّمْوِيَّةَ لَدَا الْإِنْسَانِ فَيَنْقَصِيرُ، وَتُؤَدِّي لِصَابَةِ النُّوْبَاتِ الْقَلْبِيَّةِ بِشَكْلِ مَنَزَائِدٍ.

(Va 'əşəral-xabirul-'əlməniyyu fi təşrihin livikətil-'ənbə'il-'əlməniyyəti 'ilə 'ənnə dərəcətil-hərarətil-murtəfi'ati val-qafəzətil-kəbirətə fi dərəcətil-hərarəti turhiq nizaməl-qalbi vad-daurətəd-dəməviyyətə lədəl-'insəni fi vaqtin qaşirin va tu'əddi lil-'işabəti bin-naubətil-qalbiyyəti bişəklin mutəzəyidin)(17)

Almaniyalı ekspert Almaniya İnformasiya Agentliyinə verdiyi açıqlamada bildirib ki, yüksək hərarət və temperaturun sürətlə qalxması qısa vaxtda insanın ürək-damar sistemində və qan dövranında gərginlik və ciddi pozuntular yaradır ki, bu da tez-tez ürəktutmalara gətirib çıxarır.

إِذَا كَانَتْ تَفَاعُلُ الْحَرَارَةِ تَسْبَبُ بَارِعًا شَأْوًا أَلْمَالِ الْعَضَلَاتِ تَيْمُكُنْتَاوُ لِأَعْلَاجَاتِ الْمُنَزْلِ لِئَلَّا تُخْفِضَ الْحَرَارَةَ، مِثْلًا لِمَادَاتِ الْبَارِدَةِ، وَالرَّاحَةِ، وَشَرُّ بِالْكَثِيرِ مِنَ السَّوَائِلِ.

(İzə kənə 'irtifə'ul-hərarəti yusəbbibu 'irti'aşən va 'ələmən lil-'ađaləti yumkinu tənəvulul-'iləcətil-mənziliyyəti lixafdıl-hərarəti mişləl-kimədətil-bəridəti var-raħati va şurbil-kəşiri minəs-səva'ili) (18)

Hərarətin qalxması titrəməyə və əzələlərdə ağrıya səbəb olarsa, qızdırmanı salmaq üçün ev şəraitində soyuq kompres qoymaq, çoxlu maye qəbul etmək və istirahət kimi bir sıra müalicə üsullarından yararlanmaq mümkündür.

Azərbaycan dilində bu söz bir neçə mənada işlənir. 1. İstilik. Havanın hərarəti. Sobanın hərarəti. Bahar günəşinin hərarəti tək; Xəyalım dünyanı salama gəlir. S. Vurğun.

İnsan bədəninin istilik dərəcəsi (səhhətin göstəricisi kimi); qızdırma. Xəstənin hərarətini ölçmək. Uşağın hərarəti var. - Yasəmənin qızdırması getdikcə artırdı. Səhər açıldıqda hərarəti 40 dərəcəyə çatdı. (S.S. Axundov).

Məcəzi mənada “mehribanlıq, səmimiyyət; səmimi, xoş hisslər, xoş münasibət” anlamında işlənir. Dedim, iki anam vardır, qoy var olsun bu həqiqət; Onlardır şeirimdəki bu məhəbbət, bu hərarət. S. Rüstəm. Həbib Gözəlin evində hərarət, körpələrində ünsiyyət, özündə mərhəmət gördüyü kimi, Gözəl də Həbibdə insaniyyət, mehribanlıq hiss edirdi. Ə. Vəliyev.

İlə qoşmasının ixtisar olunmuş formasının artırılması ilə yaranan zərf kimi, hərarətlə şəkildə işlənir: mehribanlıqla, səmimiyyətlə, xoş hisslərlə, xeyirxahcasma, coşqunluqla. Hərarətlə görüşmək. - Qadın qollarım açıb, Tahirin boynunu hərarətlə qucaqladı. (M. Hüseyin). Gəlirim bu olub ki, neçə insan əlini; gözlərinə dik baxıb; hərarətlə sıxmışam. (R. Rza).

Bu söz məcazi mənada da işlənir: Coşqunluqla, qızgınlıqla, ehtirasla. Ortada

bir nəfər dayanıb çox hərarətlə danışdı.(S.Rəhman). İstilikkeçirmə mənasında hərarətkeçirmə sözü də işlənir. Metalın hərarətkeçirmə xassəsi. Termometr sözünün sinoimi kimi hərarətölçən sözü də bu sözdən yaranmışdır. –Li şəkilçisi ilə hərarətli sifəti işlənir ki, bunun da iki mənası var: 1. İsti, qızmar, yandırıcı. Hərarətli günəş. Hərarətli soba. - Çıxarır zahirə şöhrətli Ural qatlarım; Rəngbərəng, canlı, hərarətli metal qatlarım. (M.Müşfiq). 2. Hərarəti, istisi olan; qızdırmalı.Məcəzi mənada qızgın, atəşin, alovlu, ehtiraslı, coşqun anlamında:Hərarətli nitq. Hərarətli salamlar.Güllə səsi Xəlili hərarətli, işıqlı aləmdən ayırıb, yovşanlı, şoran düzə qaytardı. (İ.Məlikzadə).

Türk dilində bir neçə mənada işlənir.

1. İstilik: “Harâret-i şems: Güneşin sıcaqlığı.” Bu ağacın soba harâreti ve insan nefesiyle yaşamaktan mesut olabileceğine hükmetmek için kendimce mâkul bir sebep bulamadım (Ahmet Hâşim). Yatağımın harâreti ümitten, aşktan ve tembellikten mürekkepmiş gibi vücudumu çekiyor (Peyâmi Safâ).

2. Susuzluq: “Harâretim geçmedi.” Ögle güneşinde tâb u tâkatı kesilmiş, harâretten dili kurumuş (Fâik Reşat). Bakır maşrapalarla billûr sürâhilere yavaş yavaş boşaltılan sular, içimizdeki harârete âdeta ince bir serinlik çizerdi (Rûşen E. Ünaydın).

3. Bədən istisi , qızdırma: Evden çıktıkları gün ben büyük bir harâretle kabakulaktan yatıyordum (Hâlîde E. Adıvar). Ertesi akşam Mecbûre'nin yeniden harâreti yükseldi (Sâmiha Ayverdi).

4.Fizika termini kimi İsti.

5. Məcəzi mənada: Coşqunluq, şövq: Aşkın harâretini sonbahar serinliğine katıyor (Ahmet Hâşim). İstanbul onu harâretle, coşkun bir gösteriyle candan karşıladı (Hâlîde E. Adıvar). Hâlâ da karısı kocasına aynı harâretle tutkundu (Refik H. Karay).

6. Qədim tibbə görə təbiətdə mövcud olan dörd əsasdan biri: *Tabiat yekdiğerinin zıddı olan dörd esâsın hey'et-i mecmûasıdır ki onlar harâret, bürûdet, yübûset ve rutûbettir* (Ahmet A. Konuk).

Türk dilində bu sözdən bir çox söz və ifadələr yaranmışdır:

Harâret basmak:1. Çok susamak.2. Bədəndə istilik hiss etmək

Harâret kesmek (söndürmek): Susuzluğu yatırtmaq: *Harâret kesmek ve kalbin atışını nizâma sokup insanı ferahlatmak* itibâriyle sıcak iklimlerde bundan faydalı içki yoktur (Refik H. Karay).

Harâret vermek: Susatmaq. **Harâret-i garîziyye:** İnsanın təbii bədən istiliyi.

Harâret-bin (Fars. bin “gören” ile) İstiliyi göstərən alət.

Harâret-nüvis . (Fars. nevis “yazan” ilə) Sıcaqlığı qeydedən alət.

Bundan başqa türk dilində haharetlenmek feili işlənir ki, bu da canlanmaq, hərəkətli bir durum almaq mənasıdadır: “Sohbet gittikçe harâretleniyordu.” Gece misâfirliklerinin harâretlendiği bu günlerde salonlar gidip gelenlerle dolup taşardı (Sâmiha Ayverdi).

Coşqun, canlı, atəşli mənasında *hararetli* sifəti işlənir: *Paşanın yataq odasının önündən keçərkən içəridə harâretli bir konuşma duyduğum* (Peyâmi Safâ). *Temâşâ hayâtının muhakkak ki en harâretli devresi gene ramazan ayı idi* (Sâmiha Ayverdi). Göründüyü kimi türk dilində daha geniş işləliyə malik olmuşdur, lakin müasir türk dilində işlənmə dairəsi daralmışdır.

İfrazat sözü “ayırmaq; çıxartmaq” mənalarını verən IV bab “أَفْرَزَ” (‘əfrazə) feilinin if’al modeli üzrə yaranan məsdəri – “إِفْرَازٌ” (‘ifrazun) sözünün cəm şəklidir (إِفْرَازَاتٌ). Ərəb dilində eyni mənada işlənməkdədir:

بُعَانِيَا كَثِيرٌ مِّنَ الْجِنْسَيْنِ الذُّكُورِ وَالْإِنَاثِ، عَلَّحِدَسَوَاءٍ، مِنْ مُشْكِلَةِ إِفْرَازٍ أَنْ تَابَعَرَ قَالِغَزِيرٍ وَحَتَّى جَلَّالًا لِأَشْهُرِ الْبَارِدَةِ، وَهِيَ تُعَدُّ مِنَ الْمَشْكِلَاتِ الْمُمَوَّرَةِ فَتَنْظُرُ الْإِنْتِهَاءُ سَبَبُ جَوَائِزٍ عَاجِئًا شَدِيدًا لِدِيَا الْمَصَابِيئِ بِهَا.

(Yu‘anil-kəşiru minəl-cinseyiniz-zukuri val-’inəsi ‘alə həddin səva’in min muşkiləti ‘ifrazətil-‘araqil-ğazirati həttə xilələ-‘əşhuril-bəridəti va hiyə tu‘addu minəl-muşkilətil-mu‘ərriqati nəzəran li‘ənnəhə tusəbbibu həracən va ‘iz‘acən şədidən lədəl-muşabinə bihə) (19)

Azərbaycan dilinin *İzahlı lüğətində ifraz* sözü ayrılıqda fizioloji termin kimi “orqanizmin bir yerindən (yaradan və s.-dən) bir şey (maye) çıxma, axma” mənasında izah edilsə də *(Narzan mədə şirəsinin ifrazını artırır. Ə.Əliyev)* müasir dildə bu sözün tək işlənməsi variantına az rast gəlinir. Daha çox *etmək, olunmaq* feilləri ilə birlikdə tərkihi feil kimi işlənilir. Xüsusən tibbi ədəbiyyatda bu formaya tez-tez rast gəlmək olar. *İfraz etmək - ayırmaq, axıtmaq, dışarı çıxarmaq. Yaranın ifraz etdiyi irin.* Artıq qeyd edildiyi kimi ərəbcədə cəm bildirən –at şəkilçisi ilə düzələn variant-*ifrazat* tibbi termin kimi aktiv işləliyə malikdir. *Bədənin ifraz etdiyi maddələr. Irinli ifrazat. İnsanın və heyvanın bədəindən bayıra çıxan şeylərdə (ifrazatda) həmişə mikroblar vardır. N.Nərimanov. Tibbi ədəbiyyatda bu sözdən düzəlmiş və “ifrazata səbəb olan” mənasında ifrazetdirici mürəkkəb sifəti də işlənilir. İfrazetdirici dərmanlar.*

Türk dilində də *ifrazat* sözü təxminən eyni mənada işlənilir. Vücuttan dışarı çıxan kan, ter, irin, idrar vb. şeylər, salgılar: *İyot, eter, yağ, ifrâzat vesâire kokularından mürekkep, terkîbi tamâmıylə anlaşılmayan bir hastahâne kokusu* (Peyâmi Safâ)

İfraz sözünə gəldikdə isə türk dilinə aid lüğətlərdə bu sözün tibbi mənada ayrılıqda işlənmədiyini qeyd olunur. Tibbi istifadəni Türkçeyə özgü olup əsasən "ayırışma" anlamındadır. Sadəcə çoğul istifadə edilir.

İfraz sözü köhnəlmiş söz kimi tarixən qeyri-tibbi mənada işləndiyini qeyd olunur: 1. Bir arazinin bölünməsi, parsellərə ayrılması. 2. *biy.* Salgı.

Əzələ ismi ərəb sözü olub, mənəbə dildə “عَضَلَةٌ” (‘adələtun) şəklində işlənilir.

تَعَرَّضْنَا جُمُومًا نَتَّخِذُ بِهَا صَامُومًا يُلْكَأُو، لِتَوْقُفِ عَضَلَةِ الْقَلْبِ أَنْ تَنْتَازِعَ مِنْ أَنْفَرٍ يَقْهَمَسَاءَ الْيَوْمِ مَالِ الْجُمُعَةِ، اسْتِعْدَادًا لِلْمَوْجِهَاتِ وَرُؤْيُفِيَا فِتْنَاتِ حِمْبَارٍ يَأْتِي الْمَجْمُوعَةَ الثَّانِيَةَ كَأَسَا لِمِمَّا لَأَفْرَ بَقِيَّةِ.

(Tə‘arrafa nəcmu muntəxabi niciriyə şamuyəl kəlu litəvaqqufin fi ‘adələtil-qalbi ‘əsnə‘ə mirani fəriqihini məsə‘əl-yaumil-cum‘atə ‘isti‘dədən lumuvacəhəti burundi fi ‘iftitəhi mubərayət-il-məcmu‘atış-şəniyəti likə’sil-‘uməmil-‘əfriqiyyəti)

Futbol üzrə Nigeriya yığmasının ulduzu Samuel Kalu Afrika Millətlər Kuboku yarışmasının ikinci qrup mərhələsinin Burundi yığması ilə açılış oyununa hazırlaşan komandasının cümə günü axşamkı məşqi zamanı ürək əzələsində gərginlik yaşayıb.

Azərbaycan dilində əzələ sözü anatomik termin kimi "İnsan və heyvan bədəninin, hüceyrələrdən ibarət olub, yığıla bilən orqanı və ya onun bir hissəsi; muskul" mənasını verir. Qolunun əzələsi daş kimidir. Əzələ fəaliyyəti. Urək əzələsi. Qıç əzələləri. - Qolunu açdı, бүkdü, dedi: - Əzələyə bax! Heç bilirsənmi nədir ikipudluq oynatmaq? (R.Rza).

-li şəkilçisi ilə sifət kimi "İnkişaf etmiş əzələləri olan" mənasında işlənir: Əzələli qollar. - Həmişə fiziki işdə çalışan adamlara məxsus yoğun əzələli bir gən- cin gurultulu səsi onların danışığını kəsdi. (M.İbrahimov). Əzələləri qüvvətli. Çox əzələli pəhləvandır, onu basmaq çətinidir. -Siz şəkilçisi ilə əzələsiz "əzələləri inkişaf etməmiş, əzələləri zəif olan" mənalı sifət düzəldir. Əzələsiz qollar.

Türk dilində *Kast* sözü eyni mənada işlənir.

Türkmən dilində bu mənada rus dilindən alınmış *mıssa* (*myssa*) sözündən işlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Etimoloji sözlük. İsmet Zeki 2004.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti .....
3. Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2018
4. Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı) İlhan Ayverdi. 2005
5. Турецко-русский словарь, Москва, 1977
6. Русско-туркменский словарь, Москва, 1956
7. Ahmed Vefik Paşa, Lehcе-ı Osmani, 1876
8. X.K.Баранов. Большой арабско-русский словарь, Москва 2002, том 2,
9. <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/ar/news/187080/>
10. حاربي إسهال الأطفال بـ "السوائل"، الإثنين 18/أبريل/2016 - 09:02 ص،
<https://www.elbalad.news/2151133>
11. http://www.alhayat-j.com/ar_page.php?id=3d48f23y64261923Y3d48f23
12. رئيس البرازيل يخضع لأربع عمليات جراحية في عام واحد، 9 سبتمبر 2019 - 03:40 بتوقيت
رئيس-البرازيل-يخضع--<https://www.skynewsarabia.com/world/1281601>لأربع-عمليات-جراحية-عام-واحد
13. نهر النفايات الذي وصل العالمية.. عائد إلى لبنان؟!،
تاريخ النشر: الاثنين 29 جمادى الأول 1440 هـ - 04 فبراير 2019 GMT 05:26 - KSA 08:26،
<https://www.alhadath.net/alhadath/2019/02/04-الى-التي-العالمية-عائد-الى-البنان-؟-html>
14. <http://www.basrapress24.com/ال-الكوليرا-بانتظار-اهالي-البصرة-بفصل-الخریف->

15. يعالج أمراض القلب وتصلب الشرايين .. اعرف فوائد تناول الثوم على الريق، الجمعة، المقال--37413433/30أغسطس/2019 - 11:40 ص <https://www.akhbarak.net/articles/37413433>?sec=entertainment&src=الفجر-من-المصدر-يعالج-أمراض-القلب-وتصلب
16. أحدث وسيلة لكشف إصابة الأطفال بالسل، الصحة/الفران-أحدث-وسيلة-لكشف-إصابة-الأطفال-بالسل/1113701 <https://www.aa.com.tr/ar/>
- باحثون: الحرارة تزيد حالات الإصابة بالنوبات القلبية،
17. <https://www.alittihad.ae/article/56547/2019/>-الإصابة-بالنوبات-القلبية
18. أسباب وطرق علاج إفرزات العرق الغزيرة، الجمعة، 29 مايو 2015 14:21 <http://www.al-watan.com/news-details/id/58834> متى يتطلب ارتفاع الحرارة علاجاً ؟
19. أسرة/858927-أسباب-وطرق-علاج-إفرزات-العرق-الغزيرة <https://alwafd.news/>
20. . А.А.Ковалев, Г.Ш.Шарбатов. Учебник арабского языка. Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1998, стр. 289

DURDANA RAHIMZADE
MEDICAL TERMS OF ARABIC ORIGIN IN
OGHUZ LANGUAGES (2).
SUMMARY

Arabic borrowings in many world languages' vocabulary are still common today, including those of English, German, French, Italian, and Russian. The active vocabulary of the Spanish language alone contains more than 1,250 words of Arabic origin. These [Arabic] loan words are numerous especially in the Turkic languages. They are considered to be an element of commonality - secondary to words of common Turkish origin. These borrowings are common at different levels of the lexical layer of the language. Words that derive their Arabic etymology via many routes are widely common in all styles from the everyday language to scientific style and terminology. Medical terms occupy one of the most active positions in this area. It is known that most of the terminology, as well as medical terms, are borrowings, including those of Arabic origin.

This is the second article dealing with the medical terms of Arabic origin. There is a large number of such medical terms. Therefore, several articles have been devoted to this subject. This paper focuses on some of such terms, giving the meaning and etymology of these terms in the source language. And their meanings in Arabic are also compared with their meanings in the Turkish languages.

Keywords: *medical terms, Turkic languages, Arabic, comparison.*

ДУРДАНА РАГИМЗАДА

**МЕДИЦИНСКИЕ ТЕРМИНЫ АРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В
ОГУЗСКИХ ЯЗЫКАХ. (2)**

РЕЗЮМЕ

В лексическом составе многих языков мира имеются арабские заимствования. Английский, немецкий, французский, итальянский, русский языки, не исключение в этом смысле. Только в испанском языке имеется более 1250 арабских заимствований имеющих большую активность использования. В тюркских языках число таких заимствований особенно велико. Арабские заимствования считаются вторым общим элементом для тюркских языков, после общетюркских слов. Эти слова употребляются в разных слоях лексического состава языка. Начиная с бытового стиля и заканчивая научным, во всех речевых стилях, включая терминологию, наблюдается активность заимствованных слов. Особое место среди таких терминов занимают медицинские термины. Известно, что большинство терминов, особенно медицинских, являются заимствованными, в том числе и с арабского языка.

Эта статья является второй, где говорится о заимствованных медицинских терминах. Так как число таких терминов достаточно велико, мы посветили этой теме несколько статей, в каждом из которых разбираются несколько терминов – дается их значение на арабском языке, это значение сравнивается, в свою очередь, как с азербайджанским, так и с другими огузскими языками.

Ключевые слова: *медицинские термины, тюркские языки, арабский язык, сравнение.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru,
professor Sevil Hacı qızı Mehdiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RƏFİQ CƏFƏROV

AzTU, Azərbaycan dili və Pedaqogika kafedrasının dosenti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NİGAR HƏSƏNOVA

Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi

H.Cavid pr.25

refiqnigar@gmail.ru

DİLÇİLİK ELMİNDƏ DİSKURSUN TƏHLİLİ PROSESİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

XÜLASƏ

Diskurs təhlili danışıqda dilin işlənməsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi anlamında başa düşülür. Bəzi dilçilər dilin formal xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsinə diqqət yönəldikləri halda, digərləri diskurs təhlilini həmin dildə nə üçün istifadə olunmasına aid tədqiqat hesab edirlər. Diskurs təhlilində formal yanaşma və funksional yanaşma əsas götürülür. Formal yanaşmanın tarixi çox qədimdir. Funksional yanaşma isə son zamanlarda diqqəti cəlb etmişdir.

Dilin əsas funksiyasını müəyyən etmək üçün əsasən iki termin üzərində dayanılır və vurğulanır ki, bu iki bölgü arasındakı uyğunluq analitik uyğunluqdur. Dilin birinci funksiyası transaksional funksiyadır. Bu funksiya vasitəsilə beyində gedən mental proseslər dilə çevrilir, dildə səsləndirilir və həmsöhbətə ötürülür. İkinci funksiya vasitəsilə isə sosial əlaqələrin və şəxsi münasibətlərin ifadəsi həyata keçirilir ki, buna da müasir dilçilikdə interaksional funksiya deyilir. Daha dəqiq desək bu qruplar və fərdlər arası ünsiyyətin həyata keçirilməsi deməkdir. Dilçi alimlərdən G. Braun və G. Yulinin (1, p. 123) müəyyən etdikləri bu qarşılaşmanı bir növ K. Bütlerin representativ ekspressiv, R. Yakopsonun referensial emotive, K. M. H. Əliyevin ideal şəxslər arası və C. Layonsun deskriptiv sosial ekspressiv qarşılaşmanın eyni kimi götürmək olar.

Dilin istifadəsində belə müəyyən etmək olar ki, yazılı və şifahi dili dil istifadəçiləri müxtəlif fərqliklə qarşılaşırlar. Müxtəlif paralingvistik vasitələrin, məsələn, üz ifadəsi, jestlər və s-in köməyi ilə danışanın istifadə etdiyi sözlərin təsirini artırma bilər. Amma yazıda bu cür paralingvistik vasitələrdən istifadə olunmur. Ənənəvi dilçilikdə sözün və eyni zamanda onların digər obyektə və real gerçəkliklə əlaqələrinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu aspektlərin metalingvistikası bir sıra spesifik terminlərin işlənməsini labüd edir. Qeyd etdiyimiz kimi istifadə baxımından dilin öyrənilməsinə proqramatik yanaşma daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə bu yanaşmada formal yanaşma elə bir əhəmiyyət kəsb etmir. Diskursun rast gəlinəndi sahədə məlumatın aydınlaşması üçün deyxis formalardan, məsələn, mən, sən, o, bu,

ora, bura kimi elementlərdən istifadə olunur. Amma deysisdən əlavə buraya referensiya, propozisiya, implikasiya, inferensiya və s. terminləri də aid etmək olar.

C. Layonsa görə söz və əşya arasında əlaqəni referens adlandırmaq olar. Bu ənənəvi baxış özünü dil və dünya arasında əlaqənin linqvistik ifadəsini göstərir. Daha sonra C. Layons belə bir fikir ifadə irəli sürür: danışan istinad edir (müxtəlif uyğun ifadələrlə), o, referens vasitəsilə lazım olan ifadəni aşkar edir.

Açar sözlər: diskurs, təhlil, referens, prisuppozisiya, propozisiya, implikator, inferensiya

Bu məsələ ilə əlaqədar P. F. Storons belə iddia edir ki, istinad etmə ifadənin etdiyi bir şey deyil, bu elə vasitədir ki, danışan onun vasitəsilə münasib ifadəni istifadə edir. Bu fikirlə əlaqədar C. Syörlilinin baxışı belədir: ifadələr ancaq söz verməkdən, yaxud da əmr etməkdən başqa bir şey ifadə etmir. F. Veysəlliyə görə işarə ilə maddi aləm arasındakı əlaqəni— referent əlaqəsini diskurs təhlilində referens danışan, yaxud da yazan tərəfindən hərəkət edən anlamında başa düşülür (2, p. 28).

Bu dialoqda A danışan my uncle (əmim) və he (o) ifadələrini bir fərdə aid olaraq işlədilir, my mother's sister (anamın bacısı) və she's (o qadın cinsi) isə digər fərdə aid olaraq işlənir. Göründüyü kimi əmim sözü o-nun referenti, anamın bacısı isə digər o-nun referentidir. Propozisiyanı biz cümlə şəklində müəyyənləşdirə bilərik. Əmimin Londondan gəlməsi birinci, onun nə zaman gəlməsi ikinci, nə üçün Londona getməsi və anamın bacısı ilə evlənməsi, nəhayət, xalamın ölümü həmin diskursdakı cümlələrin propozisiyası hesab edilə bilər. Bu cümlələrin hamısı gerçək, qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş və konkret mənaları olan konstruksiyalardır.

Bəs, propozisiyanı necə müəyyən etmək olar? Propozisiya ingilis sözü olan "presupposition" sözündən götürülmüşdür, güman etmək, ehtimal etmək mənasını verir. Propozisiya danışanın ümumi söhbəti üçün əsas hesab edilən, lakin bilavasitə mətndə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilə bilən əsas fikirdir. Yuxarıdakı nümunəyə əsasən belə izah edə bilərik ki, A danışanın düzgün başa düşülməsi üçün və güman edilənin düzgün olmağı üçün B danışan öz cümləsini dialoqa daxil edir, lakin fikrini tam aydın şəkildə ifadə etmir. Deməli, bu dialoqda presuppozisiya odur ki, həmin cümləni işlətməklə A B-yə verəcəyi məlumatı elə qurur ki, onun həmsöhbəti danışanın öz əmisini işarə etdiyini başa düşsün. Sonra A söhbətini davam etdirir, əmisinin xalası ilə evlənməsini və xalasının bir neçə ildir ölməsini bildirir. Diskurs təhlilindəki propozisiya praqmatik propozisiyadır.

T. Givovun iddia etdiyi kimi, dinləyici heç bir qarşılıq olmadan danışanın güman etdiyi fikri tuta bilir. O, mətn daxili əlaqəliyi düşüncə əlaqəliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir. T. Givova görə, diskursun daxili strukturu bir neçə amil: mövzu, iştirakçı birliyi, zaman birliyi, məkan birliyi və hərəkət birliyi ilə şərtlənir. O, mətn daxili tematik əlaqəlik növləri arasında xüsusi diqqəti referensial əlaqəliyə yönəldir. Bununla əlaqədar olaraq, o,

əvvəlki təcrübəyə qayıdışı, belə desək, retrospektiv və gələcəyə yönəlmiş diqqət-prospektiv baxışı referensial əlaqəlilik növü kimi ayırır. T. Givov bu növləri onların formal göstəriciləri baxımından səciyyələndirir. Məsələn, o qeyd edir ki, retrospektiv əlaqəlilik müəyyənlik bildirən referentə münasibəti, prospektiv əlaqəlilik isə qeyri-müəyyənlik bildirən referentə münasibəti nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, diskursda əlaqəliliyin öyrənilməsi çox vacib olan amillərdəndir. A. Məmmədov və M. Məmmədovun da qeyd etdikləri kimi diskurs əlqəliliyindən başqa heç bir qarşılıqlı mənə əlaqəsi komponentlər arasında aydın, diqərlərindən təcrid olunmuş formada işlənmə məqamına malik deyil. Həmişə bir mənə əlaqəsinin üzərinə bu və ya başqa dərəcədə digər mənə əlaqələri əlavə edilir. Onlar eyni zamanda qeyd edirlər ki, çox komponentli diskurs mətnlərində heç də bir mənə əlaqəsinin mətninəvvəlindən sonunadək özünü göstərməsi vacib deyil. Çünki diskurs çərçivəsində müxtəlif tipli mənə əlaqələri reallaşa bilər. Bütün bu əlaqəlilik məsələləri propozisiyanı müəyyən edilməsinə yardımçı olur. R. Stalneyker də bu baxımdan propozisiyaya belə tərif vermişdir: “ Propozisiya iştirakçıların söhbəti əsnasında danışanın ümumi mövzu içərisində əldə etdiyi, yaxud da tuta bildiyi bir fikirdir”. Diqqət etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərdiyimiz hər iki sətirdə propozisiyanın göstərilən əsas mənbəyi danışandır.

Adətən propzisiyanın açılmasının bir neçə növünü fərqləndirirlər .

1. Faktiv fel mövcudluğu. Məsələn, Sona was sorry to have seen Johnny (Sona Conini gördüyünə təəssüflənir– Sona Conini görüb).

2. İmplikativ, həmçinin vəziyyət bildirən fellərin propozisiyası. Məsələn, He was able to open the door and he stooped to play the piano (O, qapını açmağa nail oldu, yəni açdı və , o, piano çalmağını dayandırdı–O, əvvəllər piano çalarmış).

3. İterativ fellər. Məsələn, Johnny again came (Coni yenidən gəlir– Coni gəlir).

4. Muhakimə felləri. Məsələn, Johnny accused him to have stolen his car (Coni onu maşınını oğurlamaqla günahlanırdı– Coni hesab edirdi ki, o, oğrudur).

5. Zaman budaq cümləsi. Məsələn, When he died? The problem hadn't been solved yet (O, öləndə problem hələ həll olunmamışdır– onun ölməsi).

İmplikatur termini üçün danışanın güman, təklif, yaxud da nəzərdə tutduğunu hesaba alması üçün H. P. Grays ehtiva terminindən istifadə etmişdir. Yəni, H. P. Graysa görə ənənəvi implikaturalar istifadə olunan sözlərin ənənəvi mənaları ilə müəyyən olunur (10, s. 44). Aşağıdakı nümunəyə baxaq: He is an Englishman, he is, therefore, brave (O, ingilisdür, ona görə də cəsurdur)

Bu cümləni belə təhlil edə bilərik: güman edilən bir xüsusiyyət (cəsur olmağın), digər xüsusiyyətin (ingilis olmağın) ardınca gəlmir, amma ifadənin ənənəvi forması belə bir əlaqənin olduğuna işarədir. Ümumiyyətlə, implikaturun ifadəsi başa düşməni asanlaşdırır. Və o seçib götürülən bir mənədir, yəni inferensiyedir. Ənənəvi implikatur söhbət və bir qrup prinsipdən ibarətdir ki, bunlara da danışan əməl etməlidir. Deyilən tam ifadə olunmasa da, ehtiva nəticəsində başa düşülür. Bu da

presuppozisiyanın bir növü kimi götürülə bilər. H. P. Qrays bunu danışıq prinsipi adlandırır.(3-p.182)

Digər nümunəyə baxaq:

A: I am out of petrol (Benzin qurtarıb)

B: There is a garage round the corner (Küncdə yanacaq doldurma var)

Bu nümunədə adresat əlaqəlilik prinsipinə uyğun olaraq söhbətə qoşulur, deyilənə öz münasibətini bildirir, köməyini göstərir. Əlaqəlilik prinsipi burada da özünü göstərir. Deyilən cümlədən dinləyən öz seçimini etməli olur. Məsələn, I saw Tom going to school (Mən Tomu məktəbə gedən gördüm).

Bu cümlədən məlum olur ki, Tom ya şagirddir, ya da müəllim. Burada inferens etmək çətindir. İndi cümləyə bir əlavə edək: Tom couldnt manage to finish checking the control works yesterday (Tom dünən yazı işlərini yoxlayıb qurtara bilmədi).

Bu cümlədən isə artıq başa düşülür ki, o şagird deyil, müəllimdir. Yəni, bizim artıq seçim imkanımız yaranır.

Bu nümunədə havanın günəşli olması onun isti olmasını ehtiva edir.

Nəhayət, qeyd edək ki, referens, presuppozisiya, implikatur və inferens kimi anlayışlar diskursun proqmatik təhlilində böyük rol oynayır. Bu terminlər diskurs iştirakçıları ilə diskurs elementləri arasında əlaqəni göstərir.

Beləliklə, diskursun müəyyənləşməsində seçim, forma, intonasiya, eyni zamanda məkan və şərait mühüm rol oynadığı kimi, onun müəyyən edilməsində referensiya, presuppozisiya, implikatur və inferensiyanın müəyyən edilməsi də əsas amillərdəndir.

Müasir texniki vasitələr xarici dili eşitməyə,dilin real həyatında tətbiqini əyani müşahidə etməyə,nitqin emosional,rəngarəngliyini görməyə imkan verir.Xarici dillərin təlimində müasir texniki vasitələrdən istifadə etmək üçün hər şeydən əvvəl,aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi vacibdir.

1.Təlimin texniki vasitələrindən istifadə işi üçün xüsusi texniki vasitələr kabinetini təşkil edilməlidir ;

2.Texniki vasitələrdə aparılan işi müəllim əvvəldən planlaşdırmalıdır.

Tədris işində hər şey planlı aparılır.Müəllim əvvəldən planlaşdırmalıdır ki,maqnitafondan nə məqsədlə istifadə edəcəkdir,hansı materiallar texniki vasitə elə tədris ediləcək,hansı materiallar təkrarlanıb möhkəmləndiriləcəkdir.Yaxşı olar ki,müəllim bu sahədə dilin aspektləri üzrə işi planlaşdırsın.Yəni yaxşı tələffüz üçün fonetik,dili yaxşı öyrənmək üçün isə leksik və qrammatik materiallar öyrənilməlidir.

Fonetikanın tətbiq edib öyrəndiyi səslər,yəni danışıq səsləri olmadan nə dil,nə də qrammatika ola bilər,Çünki,bütün cümlələr sözlərdən ibarət olduğu kimi,sözlərdə səslərin birləşməsindən başqa bir şey deyildir.Ona görə də dil və onun qrammatikasını öyrənmək üçün fonetikanı bilməyin böyük əhəmiyyəti vardır.

Düzgün tələffüz qaydalarına nail olmaq üçün maqnitafondan başqa linqafon kabinetlərindən də geniş istifadə edilir.Düzgün tələffüz vərdişləri əldə etmək üçün müəllim ona aid çalışmalar seçməlidir.Maqnitafondan çalışmalarını tələbələrin tələffüz

vərdişlərini möhkəmləndirir,tələbələr dili praktik öyrənmək istəyirlərsə,hər şeydən əvvəl,həmin dilin qaydalarına yiyələnməlidirlər.

b/ leksik materiallar.

Müəllim tələbələrin söz ehtiyatını daim artırmağa çalışır.Leksik minimumu möhkəm mənimsətmək üçün çalışmalardan geniş istifadə etmək lazımdır.Çalışmalar dərsliklərdən əlavə müəllim tərəfindən də hazırlanmalıdır.Müəllim leksik materialı texniki vasitələrlə təkrar etmək istərkən,bu işə yaxşı tələfüzü olan tələbələri cəlb etdikcə yaxşı nəticə verər və başqa tələbələrdə həvəslənnir və özlərinin də səsini yazılmasını arzu edirlər.Söz və ifadələrin təkrarı nitq bacarıq və vərdişləri aşılayır,hər hansı söz və ifadəni texniki təlim vasitəsi ilə təkrar etdikdə psixoloji momentləri nəzərə almaq lazımdır.

Dil çalışmalarını yerinə yetirərkən tələbələr sözün mənasını,onun fonetik tərkibini və qrammatik formasını nitq çalışmaları vasitəsilə isə həmin sözün şifahi nitqdə necə işlədilməsini öyrənirlər.Verilmiş söz və ifadəni texniki təlim vasitələrlə yaxşı mənimsətmək işində didaktikanın “sadədən mürəkkəbə” prinsipinə riayət edildikdə leksik materiallardaha yaxşı mənimsənilir.Bu məqsədlə tələbələrə,əvvəlcə bir çətinliyi olan çalışmalar lazımdır.

Leksik materialların möhləmlənməsi üçün belə çalışma və tapşırıqların növünü,sayını artırmaq olar.

c/ Qrammatik materiallar.

Əsas savad təlimi qrammatika üzrə verilir deyən görkəmli dil metodisti A.Abdullayev göstərir ki,Tələbələrə qrammatik materiallar elə verilməlidir ki,onlar dilin qayda-qanunlarını öyrənsin və həmin dildə öz fikirlərini deyə bilsinlər.Məlum olduğu kimi dilin,o cümlədən də xarici dilin nitq şəklində təzahür etməsində onun qrammatikası ciddi əhəmiyyət kəsb edir.Qramatik qaydalardan istifadə etmək üçün onların avtomatlaşması və vərdiş halına keçməsi lazımdır.Bunun üçün qrammatik qaydaların defələrlə təkrarı,həmdə səmərəli təkrarı tələb olunur.Müşahidələr göstərir ki,qrammatik materialların texniki vasitələrlə təkrarı həmin qaydaları avtomatlaşaraq vərdiş halına keçməsində əsas vasitələrdəndir.Qrammatik materialın intensiv verilməsində texniki təlim vasitələri müəllimin işini yüngülləşdirir,dərsi maraqlı edir.Qrammatika mücərrəd təfəkkürün məhsuludur.Bu baxımdan qrammatikanı öyrədilməsi,o cümlədən də təkrarı prosesində texniki vasitədən istifadə etmək çox vacibdir,çünki qrammatikanı tədrisində istifadə edilən texniki vasitələr onu sanki nisbətən mücərrətləkdən azad edir,onu daha asan dərk edilməsinə zəmin yaradır.Tələbələr o vaxt xarici dildə danışa bilərlər ki,onlar verilən qrammatik model və konstruksiyaları yaxşı mənimsəmiş olsunlar.Bu bacarıq və vərdişlərin avtomatlaşmasında maqnitafonun rolu çox böyükdür.(4-p.7-10)

Ədəbiyyat :

1. F.K.Davaninezhad, «Cross Cultural Communication and Translation». Translation Journal. Vol.13, №4, october, Iran Islamic Republic, 2009.p.123.
2. Katan, David «Translating Cultures: An Introduction for Translators. Interpreters and Mediators. Manchester-1999», p.28.
3. Carey, Partisia M., «Cross-Cultural Training in the Business World», the USA-1999. p.182.
4. Nida, Eugene «Language, Culture and Translating», the USA, 1993, p.7-10.
5. P.Newmark «A Textbook of Translation». «Prentisce Hall», 1995. p. 10-15.

Р.Джафаров,Н.Гасанова

**МАСТЕРСТВО ОСНОВНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ
ПРАКТИЧЕСКОГО РАЗГОВОРНОГО ЯЗЫКА В ПРОЦЕССЕ АНАЛИЗА
ДИСКУРСА В ЛИНГВИСТИКЕ
РЕЗЮМЕ**

В этой статье говорится о классификации информационно-коммуникационных технологий в обучении устной речи. В методической и лингвистической литературе имеются различные мнения об этой теме. В статье имеется информация о различных классификациях информационно-коммуникационных технологий в обучении устной речи. Много образцов также проводились. В статье рассматриваются роль и функции технических средств в процессе развития устной речи английского языка в современном этапе.

В статье также рассматриваются некоторые виды глаголов в простых и сложных предложениях, их роль и значение в морфологической системе английского языка. В данной статье анализируются конструкция предложения и фразы в контекстах прагматических пропозиций. Автор статьи выдвигается мысли и высказывание известных ученых и лингвистов. Данная статья посвящена об организации над текстами иностранного языка течение анализа большое внимание обращено на фактом, практики. Один из главных целей раскрыть роль чтения на уроках, пытается раскрыть роль чтения на уроках английского языка. В статье рассматриваются различные пути презентации словарного состава, грамматики и функционального языка с помощью использования разговорной речи на уроках английского языка, так как общение – это значимая часть урока. С использованием разговорной речи преподаватель имеет возможность новыми материалами. Во время практической части урока практикуется использование разговорной речи закрепления нового материала.

Ключевые слова: дискурс, анализ пропозиция, влияние, английский язык

R.Djafarov,N.Gasanova

**MASTERY OF THE MAIN FEATURES OF PRACTICAL SPEAKING
LANGUAGE IN THE PROCESS OF ANALYSIS OF DISCOURSE IN
LINGUISTIC SCIENCE
SUMMARY**

The article is also devoted some kinds of verbs in simple and compound sentences, their role and significance in morphological system analysis the construction of a sentence and phrase in context of pragmatically pronunciation. The author of article gives the thoughts and ideas of well-knows scientists and linguistics.

The article speaks about the role and functions of technical facilities in the process of oral speech in English at the contemporary phase. The article deals with the classification of the information and communication technologies in teaching of oral speech. At first general information about this problem has been given in this article. The methodists⁴ opinions have been compared, then a personal attitude has been came to a general conclusion.

The Present article is devoted to some thoughts on organization of foreign language texts. While analyzing great attention was given to the facts, taken from the practice. The main goal of the article is to detect and find out the lacks in the precess of teaching reading activities. The author wants to detect the role of reading at the English lessons. The article deals with the methods of training of the intonation in English in the secondary schools also some components of phonetics and some main elements of the learning of intonation in English. The article speaks about the main principles of training of lexical material of English in the national auditories In this article we look at different ways of presenting new vocabulary grammar and functional language using speaking.As we know speaking is an important part of a lesson.In this kind of lesson the teacher usually presents some new language material.Then the students do speaking activities during the pratice phrase of the lesson to learn this new material.

Key words: discourse, analysis, reference, presupposition, proposition, implicature, inference

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

TƏRANƏ XƏLİLOVA

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) dosenti,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru*

txalilova1962@gmail.com

KÖNÜL İBRAHİMOVA

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) “Azərbaycan dili”
kafedrasının baş müəllimi*

ibrahimova.konul74@gmail.com

İstiqlaliyyət pr.6

AXISQA TÜRK LƏRİNİN ANTROPONİMLƏRİ XÜLASƏ

Müxtəlif ərazilərdə məskunlaşmasına, müxtəlif sistemli dillərin əhatə və təsiri altında olmasına baxmayaraq, bu xalqın dili milli və orijinal xüsusiyyətlərini qorumuş, özünü başqa dillərin assimilyativ təsirindən xilas edə bilmiş, lakin bəzi yad ünsürlərin təsirinə də məruz qalmışdır.

Axısqa türkləri lap qədim zamanlardan başqa dillərin əhatəsinə düşsə də, tarixən əldə etdiyi orijinal milli keyfiyyətlərini dilin bütün səviyyələrində qoruyub saxlamışdır. Həmin xüsusiyyətlərin üzə çıxarılıb elmi şəkildə öyrənilməsi önəmlidir.

Axısqalılardan tarixi təşəkkülündə aborigen və gəlmə türklərin rolunu müəyyənləşdirmək, etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə müxtəlif türk tayfa izlərinin Axısqa antroponim və toponimlərində qorunub saxlanması qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək, Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan dili ilə axısqalılardan dili arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri dəqiqləşdirmək, müxtəlif dil hadisələrinin spesifikliyini üzə çıxarmaq, onomastikanın tipikliyi və onun dəyişdirilməsinə təsir edən faktorları qeyd etmək mühüm şərtlərdəndir.

Axısqalılardan dilinin səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunun özünəməxsus əlamətlərini araşdırıb üzə çıxarmaq, qədim proforma və derivatları müəyyən etmək, asemantik elementlərin varlığını göstərmək, dildə analitikliyin üstünlüyünü müəyyənləşdirmək, sintaksis quruluşda özünü göstərən nisbi sərbəstliyin səbəblərini öyrənmək, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili ilə bağlı uyğunluqları meydana çıxarmaq, ləksik layın milli orijinal xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək kimi məsələlərin tədqiqi zəruri amillərdən biridir.

Açar sözlər: onomastika, antroponim, tarix, quruluş, semantika.

Onomastik vahidlərin xüsusi bir qrupu antroponimik leksikadır. Bu xalqın onomastikasında elə şəxs adlarına, soyadlara, nəsil adları və ləqəblərə rast gəlirik ki, bunlar özünəməxsus cəhətləri, eləcə də bu xalqın əmələgəlmə tarixi ilə bağlı formalaşmışdır. Quruluşuna görə şəxs adlarını iki qrupa bölmək olar:

1) Sadə şəxs adları: İlim, Bəhri, Mövlud, Məhlüd, Vətən, Fəzli, Usman, Xasan və s.

Sadə şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarətdir:

a) Sadə quruluşlu kişi adları: Ömər, Məhəmməd, Hüseyn, Laçın, İlyas və s.

b) Sadə quruluşlu qadın adları: Şuşa, Taci, Süsən və s.

2) Mürəkkəb quruluşlu şəxs adları: Belə şəxs adları iki sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: Lətifşah, Abubekir, Balabek, Vəlican, Şəhmərdan, Gülsara, Bağdaqül və s.

Mürəkkəb şəxs adları kişi və qadın adlarından ibarət olur:

a) Mürəkkəb quruluşlu kişi adları: Güləhməd, Zeynali, Şahismayıl, Şahyusif və s.

b) Mürəkkəb quruluşlu qadın adları: Sayalı, Gülzada, Gülşən, Gülhar, Canxanım, Bağdaqül və s.

Kişi adlarının bir hissəsi dini adlardan ibarətdir: Ömər, Ali, Məhəmməd, İslam, Namaz və s.

Kişi adlarının leksik tərkibi müxtəlifdir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1."Xan" tərkibli kişi adları: Xanmirzə, Alixan, Vəlixan və s.

2."Mirzə" tərkibli kişi adları: Təhəmirzə, Balamirzə və s.

3."Bek" /bəy/ tərkibli kişi adları: Balabek, Əhədbek, Ənvərbek və s.

4."Şah" tərkibli kişi adları: Bədirşah, Şahismayıl, Şahyusif, Muqimşah, Şahvələd, Şəhmərdan, Şahbaz və s.

5."Can" tərkibli kişi adları: Vəlican, Sabircan və s.

6."Ağa" tərkibli kişi adları: Bədəlağa, Yusifağa və s.

Qadın adlarının da leksik tərkibi müxtəlifdir. Bunları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1."Can" tərkibli qadın adları: Gülcən, Abican və s.

2."Xanım" tərkibli qadın adları: Gülxanım, Nazxanım, Canxanım, Şəfiqəxanım və s.

3."Qül" /Gül/ tərkibli qadın adları: Narqül, Bağdaqül, Qülsara, Qülzadə və s.

Göründüyü kimi, kişi adlarının tərkibində "xan", "mirzə", "bek", "şah", "din", "can" və s. sözlər, qadın adlarının tərkibində isə "can", "xanım", "qül" və s. leksik vahidlər çox işlənir.

Semantik cəhətdən qadın adlarını bir neçə cür qruplaşdırmaq olar:

1. Planet adlarından ibarət olanlar: Bədriyə, Şimşək, Qünəş və s.

2. Metal əşyaların adlarından ibarət olanlar: Altun, Kufə, Furuza və s.

3. Bitki adlarından ibarət olanlar: Lələ /Lələ/, Reyhan və s.

4. Spesifik qadın adları: Taci, Zərənənə, Qülhar, Bilorxala, Mehri, Şuşa, Nunuş və s.

Kişi adlarını da semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Əşya adlarından ibarət olanlar: Bayraq, Dəmir, Taştan və s.
2. Planet adlarından ibarət olanlar: Şimşək/ Bu ad həm kişi, həm də qadınlara verilmişdir; Şimşək Dursunov /kişi/, Şimşək Faxlulova /qadın/, Bədir, Bədirşah və s.
3. Quş adı ilə bağlı kişi adları: Laçın /Türkoğlu/, Laçın /Sağrızel/ və s.
4. Spesifik kişi adları: Köşəli, Bəhri, Meyyar, Vətən, Qınalı, İlim, Toraman, Şəhri, Qoçali, Çəlik, Başad və s.

Bu xalqın antroponimik leksikasının bir hissəsi türk, digər hissəsi isə ərəb-fars mənşəlidir.

Türk mənşəli şəxs adları çoxluq təşkil edir: Dursun, Taştan, Dəmir, İmiş, Orman, Balabəy, Türən və s.

Bununla belə, ərəb-fars mənşəli şəxs adları da müəyyən münasibətlərlə /xüsusən də, dini münasibətlər/ əlaqədar bu xalqın məişətinə daxil ola bilmişdir. Bu baxımdan aşağıdakı şəxs adları xarakterik sayıla bilər: Mövlüd, Məhəmməd, Hüseyin, İlim, İslam, Mikayıl, Bədəl, Ənvər, Heydar, Fərman, Xalid, Reyhan, Firuz, Mustafa, Ələddin, Osman, İlyas və s.

Ərəb-fars mənşəli qadın adları da çoxdur: Zülfüyyə, Şahzadə, Sayali, Xeyransa, İzzət, Reyhan və s.

Şəxs adları leksik-semantik cəhətdən bir neçə cür təsnif olunur:

1. İgidliklə, qəhrəmanlıqla bağlı şəxs adları: Qoçali, Mərdalı, Qəhrəman və s.
2. Arzu, istək, həsrət mənalı şəxs adları: Murad, Həsrət və s.
3. Əzizləmə mənalı şəxs adları: Vəlican, Sabircan və s.
4. Güzəllik anlayışı ilə bağlı şəxs adları: Qözəl.
5. Vətən anlayışlı şəxs adları: Vətən, Aləm, Dünya. Axısqa türkləri üçün Vətən məfhumu müqəddəs olduğu üçün şəxs adlarına da belə adları veriblər. Bu adda Vətənə məhəbbət, Vətənə sevgi duyğuları öz ifadəsini tapmışdır.

6. Məişət sözləri xüsusiləşərək şəxs adlarına çevrilə bilər. Məsələn, dəmir - Dəmir, taş - Taştan, altun - Altun, almas - Almaz və s. (3,7).

Bu xalqın soyadlarında müxtəliflik daha çoxdur. Soyadların tərkibindəki şəkilçilərə görə bunları iki qrupa bölmək olar:

1. Tipik olanlar;
2. Tipik olmayanlar.

Tipik olanlar -lı, -li şəkilçili və oğlı sözünün iştirakı ilə düzələn soyköklərdir. -lı, -li şəkilçili soyadlar milli xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Məsələn, Ş.Adıgünlü, Yusifli, Muradlı, Şahvələdli və s.

Oğlı sözünün iştirakı ilə düzələn soyköklər. Məsələn: İlim Şahzadə oğlı, Müsəddin Seyfəddinoğlu və s.

Türk adını, Buntürk adını yaşatmaq üçün Turanşahoğlu, Buntürk /Seyfəddin/, Türkoğlu /Laçın/ kimi soy adlardan istifadə olunur.

Seyfəddin şəxs adının sonunda olan Buntürk təxəllüsü oğuz tayfalarından birini əks etdirir. Buntürk /böntürk/ adı altında qədim oğuz eli, oğuz yurdu nəzərdə tutulur. Buntürklər - əsas türklər, yə"ni qalın oğuzlardır.

Kənd adlarından düzələn təxəllüslər sadə şəxs adlarına əlavə olunduğu kimi, mürəkkəb şəxs adlarına da artırılır. Xeveşenli kənd adı bu baxımdan səciyyəvidir. Ali Sultan adlı bir şəxs özünə Xeveşenli təxəllüsünü götürmüşdür.

Bu və ya digər təxəllüslər həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Həmin təxəllüsün soyad əvəzinə işlənməsini müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar.

Təxəllüslər təkcə kişilərə məxsus deyil. Axısqa qadınları da bir sıra təxəllüslərdən istifadə etmişlər: Gülxanım Binəli qızının təxəllüsü Laşə kəndinin adı ilə Laşəli əlaqədardır.(2,1).

Axısqa türkləri soyadlar əvəzinə ata adından daha çox istifadə edirlər. Bunun üçün oğlı, qızı sözlərindən istifadə olunur.

1) Oğlı sözü ilə düzələn ata adları. İlim Şahzadə oğlı, Məhəmməd Paşalı oğlı, Köşəli Bəhri oğlı, Murad Əfət oğlı, Cumali Murad oğlı, Müsəddin Seyfəddin oğlı, Eyvaz Əməz oğlı, Məhəmməd Dərvişoğlu, İlyas Hüseynoğlu, Şahbəndər Muradoğlu, Alı Sədimoğlu və s.

2) Qızı sözü ilə düzələn ata adları: Səriyyə Mirnağı qızı, Səbriyyə Mizan qızı və s.

Axısqa türklərinin antroponimik sistemində şəkilçisiz soyadlar, yalnız şəxs adından ibarət olan soyadlar da üstünlük təşkil edir. Belə adlar da spesifikliyi ilə seçilir. Məsələn: Ömər Faiq, Hüseyn Çəlik, İlim Səfil, Güləhməd Şahin, Məhəmməd Zəki, Rza Şahvələd, Sabircan Toraman, Zeynül Yektay və s.

Bu mürəkkəb quruluşlu antroponimlər türk dilinin təsiri ilə formalaşmışdır. Müasir Türkiyədə belə antroponimlər çoxluq təşkil edir.

Tipik olmayan, fars mənşəli -zadə şəkilçili soyadlar az da olsa işlədilir. Məsələn: Şəfiqəxanım Əfəndizadə.

Soyadlarda interferensiya hadisəsi müşahidə olunur Məsələn:

Azərbaycan dilində, Minəliyev Elmdar ad və soyadı axısqaqılının dilində Binaliyev İlimdar şəklindədir.

Əksər ad və soyadlar Azərbaycan ad və soyadları ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin son illər türk modelinə uyğun ad və soyadlar formalaşmaqdadır. Məsələn, Məhəmməd Zəki, Zeynül Yektay, Rza Şahvələd, Nasim Dunmas və s.

Axısqa türkləri adın /şəxs adı/ ixtisar və əzizləmə formalarından çox istifadə edirlər. İxtisar və əzizləmə formaları aşağıdakı morfoloji göstəricilərlə əmələ gəlir:

-oş şəkilçisi ilə: İdoş /Hidayət/, Xadoş /Xədicə/, Saboş /Səbriyyə/, Teloş /Telman/ və s.

-iş⁴ şəkilçisi ilə: Bunun üçün sözün birinci hissəsi /iki və ya üç səs/ saxlanılır və üzərinə həmin şəkilçi əlavə edilir: İbiş /İbrahim/, Diliş /Dilərə/, Fatış /Fatimə/ və s. Bu formalara Azərbaycan antroponimik sistemində də rast gəlinir.

-ir şəkilçisi ilə: Kibir /Kəbirə/, Fikir /Fikriyyə/ və s.

-ik şəkilçisi ilə: Sürük /Süreyyə/, Mizik /Mizayya/, Nazik /Nizami/ və s.

-o şəkilçisi ilə: Sabo /Səbriyyə/, Kibo /Kibriyyə/ və s.

Bəzi hallarda sözün ilk iki hecası saxlanılır və heç bir şəkilçi əlavə edilmir. Məsələn: Fati /Fatimə/, Xədi /Xədicə/ və s.

-at şəkilçisi ilə: Faxat /Fərhad/, Xənzət /Xənzədə/ və s.

Adda baş verən belə hadisələrə, əsasən, Azərbaycan dilinin Naxçıvan və Ordubad dialektlərində və bəzi türk dili dialektlərində rast gəlmək olur.

Axısqa türkləri hörmət əlaməti olaraq adın sonuna dədə, nənə sözlərini əlavə edirlər: Məlik dədə, Kibar dədə, Əhməd dədə; Gülcan nənə, Səkinə nənə, Göyərçin nənə və s.

Ləqəblər axısqalılar arasında çox yayılıb. Ləqəblərlə müraciət dəb halını alıb. Hər kəsi öz işinə, sənətinə, məşğuliyyətinə görə adlandırmaq əsas xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Sənətkarlıqla bağlı ləqəblər intensivliyi ilə seçilir: Davulçu Mərdalı, Davulçu Şahbaz, Qavalçı Əhməd, Zurnaçı Şəhmərdan, Zurnaçı Əmirşah, Zurnaçı Mehri, müğənni Müdir, müğənni Nurəddin, müğənni Mikayıl, müğənni Yunis, müğənni Zülfıqar, müğənni Lətif, müğənni Osman və s.

Bu fakt göstərir ki, Axısqa ellərində sənətkarlar çoxdur.

Axısqa türklərinin antroponimləri nitq hissələri ilə ifadəsinə görə 2 yerə bölünür:

a) ismi antroponimlər;

b) feili antroponimlər.

İsmi antroponimlər adlardan düzəlik: Səbriyyə, Mizan, Dərviş, Məhəmməd, Şimşək, Müşür, Nihad, Sazair, Cabir, Şəhri, Xasan və s.

Feili antroponimlər feillərdən ibarət olur: Bunlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar.

1) Sadə formada olan feili antroponimlər: Turdi, Tursun və s.

2) Düzəltmə formada olan feili antroponimlər: Yitgin (Qomoroli).

3) Mürəkkəb formada olan feili antroponimlər: Cumaqəldi, Xudabərdi, Berdişükür, Keldimühəmməd, Dursunmühəmməd, Qurdumurad və s.

Feili antroponimlər bütöv və yarımçıq formalarda müşahidə olunur. Bu adların həm birinci, həm də ikinci tərəfi feillərdən əmələ gəlir.

1) Birinci tərəfi feildən ibarət olanlar: Berdimurad, Keldiilim və s.

2) İkinci tərəfi feildən ibarət olanlar: Cumaverdi, Tanrıberdi, Dustkəldi və s.

Axısqa türklərinin antroponimikasına məxsus xüsusiyyətlərdən biri şəxs adı, ata adı və soyadın əvvəlinə hansı kənddən olmanın göstərilməsidir. Konkretləşdirmə baxımından bunun əhəmiyyəti çoxdur.

Axısqalı, Saxanlı, Abastubanlı, Pulateli, Mollakillərdən, Baxçacigillərdən, Puşukgillərdən, Tellogillərdən, Dabaxgillərdən və s.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Axısqa türklərinin bir-birinə çox vaxt adla yox, məhz ləqəblərlə müraciət etmələri qədim magik təsəvvürlərin, insanı şəxsiyyətlərdən qorumağa yönəlmiş ad yasağının qalıdır. Asif Hacı "Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti" kitabında onların ləqəblərini də toplamış və geniş yayılmış ləqəblərə aşağıdakıları nümunə göstərmişdir: Aprak /tənbəl/, Beç səmə

/yelibeyin/, Verasiya /avara, səfil/, Qaraquyruq /yekəbaş, lovğa/, Şoşi /acgöz/, Hoyrat /eybəcər/, Quduz böcek /əsəbi, çılgın/, Nakubal /balacaboy/, Paşa /səfil, veyil/, Peçxat /hərfi mənası - köhnə süpürgə, məcazi mənası əl-ayağa dolaşan adam/, Gecrəvi /dəcəl, zəhlətökən/, Xinzır /kobud, qara adam/, Tazlax, Filiç boyli /uzun, nazik adam/... Bundan başqa, fərdi ləqəblər də var. Ağzıqara Rəhim, Zarxoş Qafur, Qanlı Osman, Qurd Çələm, Dındıl Xəlil, Tilos Xəlil, Atqafa Məcid, Zıbil Məhlüd və s.

Fərdi ləqəblər arasında Sabircana məxsus Toraman, İlimə məxsus Səfil ləqəbləri də seçilir. Trubkay Xəlil, Qınalı Gülşən ləqəbləri də maraq doğurur.

Nəsil adları - taxımlar

Nəslin mənşəyi çox zaman nəsil adında - taxımlarda təsbitlənir.

Axısqa türklərində nəsil adları - taxımlar soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər və s. -dən doğur. Hər bir taxımda bir neçə ailə, soyad birləşir. Məsələn, hal-hazırda Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayan Abastubanlı Hacıgillər nəslinə - taxımına dörd soyad (Hüseynov, Akifov, İbrahimov, Aslanov) aiddir. Axısqa türkləri, əsasən, bu məqsədlə - gil və -lar² morfoloji göstəricilərindən istifadə etmişlər.

Hər bir türk kəndi müxtəlif uruqlardan - taxımlardan ibarətdir. Bəzi kəndlər üzrə taxım nümunələri bunlardır:

Varxan - Baxçacikil, Abdullagil, Balcigil, Həsərətgil, Dabaxgil, Badurgil, Hasanağagil, Mollagil, Reşidağagil, Tillogil, Colakgillər, Bampagil və s.

Seniban - Hasangil, Torogil, Qoçagil, Çolokgil, Qukyagil, Tosoygil və s.

Abastuban - Hacıgil, Eyyubağagil, Mehriqil, Puşolar, Ciftçigil, Saracoğullarigil, Qaxgil, Abdigil, Səfərdədəgil, Xurşidağagil, Hüsigil, C

20-ci yüzilliyin əvvəlindən yeni nəsil adları - soyadlar meydana çıxmış, məşhur ziyalı nəsiləri olan Nemanzadələr, Pepinovlar, Emilzadələr və başqalarının yeni tipli taxımları bütün Qafqaza yayılmışdır.

Soyadların assimilyasiyası tarixi bir prosesdir. Bu proses bir sıra səbəblərlə və sosial amillərlə bağlıdır. Soyadların assimilyasiyasına iki amil təsir göstərir: a) linqvistik amillər; b) sosial amillər. Linqvistik amillərin təsiri müsbət və mütərəqqi təsirdir. Bu istiqamətdə daha çox milli soykökə qayıdış ifadə olunur. Soyadlar bu zaman milliləşdirilir, həmin dilin özünəməxsus qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır (4, 6).

Qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli soyadlarımız əsrlər boyu assimilyasiyaya məruz qalmış, xalqın xəbəri olmadan bu adlarda müəyyən əməliyyatlar aparılmış, zorakı təsir millətin mənəviyyatına, tarixi-etnik mədəniyyətinə, milli varlığına hopmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.axiska.narod.ru/3.10.1..htm>
2. Şamil Qurbanov. "Vətən eşqi" qəzetində "Məhsəti türkləri" məqaləsi.
3. Əlipaşa Ənsarov. Ahıska türkləri. – Bakı. Azərnəşr, 1996
4. Asif Hacılı. "Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti".
5. ahiska-az narod.ru

**Т.ХАЛИЛОВА.
К.ИБРАГИМОВА.**

**АНТРОПОНИМЫ АХИСГИНСКИХ ТЮРКОВ
РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: ономастика, антропоним, история, структура, емантика.

Несмотря на то, что ахисгинцы жили в разных регионах и находились под влиянием различных систематических языков, язык этого народа сохранил свои национальные черты, спасся от ассимиляционного влияния других языков, но также испытал влияние некоторых иностранных элементов.

С древних времен ахисгинцы были окружены под влиянием других языков, но несмотря на это, они сохранили свои изначальные национальные качества на всех уровнях языка. Определение этих особенностей с научной точки зрения очень важно.

Надо отметить типичность ономастики и факторы влияющие на ее изменение, определить роль коренных и приезжих тюрков в историческом формировании ахисгалинцев, определить закономерности сохранения следов различных тюркских племен в антропонимах и топонимах в контексте этнического разнообразия, выяснить сходство и различие между турецким, азербайджанским и ахасгалинским языками.

Одним из необходимым фактором является изучение и выявление особенностей звуковой системы, лексики и грамматической структуры языка ахасгалинцев, показание наличия семантических элементов, определение превосходства аналитических особенностей языка, изучение причин относительной свободы в синтаксической структуре, определение национальных самобытных особенностей лексического слоя.

**T.Khalilova
K.Ibrahimova**

**ANTHROPONYMS OF THE AKHISGINSKY TURKS
SUMMARY**

Keywords: onomastics, anthroponym, history, structure, stmantics.

Despite the fact that the akhigins lived in different regions and were influtnced by varions systematic languages, the language of this people retained its national characteristics, saving from the assimilation influence of other languages, but also experienced the influence of some foreign elements.

Since ancient times, the akhisgins were surrounded by the influence of other languages, but despite this they retained their original national qualities at all levels of the language. Determining these features from a scientific point of view, defining the grammar of the language is very important.

It is important to note the typicality of onomastics and the factors influencing its change, to determine the role of indigenous and visiting Turks in the historical formation of the akhisgalians, to determine the patterns of preservation of traces of various Turkic tribes in anthroponyms and toponyms in the context of ethnic diversity, to find out the similarities and differences between the Turkish, Azerbaijani and Akhisgalin languages.

One of the necessary factors is the study and identification of the features of the sound system, vocabulary and grammatical structure of the akhangala language, indications of the presence of semantic elements, determination of the superiority of the analytical features of the language, study of the reasons for relative freedom in the syntactic structure, determination of the national distinctive features of the lexical layer.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim Mətanət Əmrahova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYNURƏ RƏHİMLİ
Bakı Avrasiya Universiteti
aynura.rahimova@gmail.com

“ZADƏGANLIQ” KONSEPTİNİN DAXİLİ SEMANTİK STRUKTURLAŞMASI

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilindəki “Zadəganlıq” konseptinin daxili semantik strukturu araşdırılır. Məlum olur ki, ingilis dilinin Böyük Britaniya və ABŞ variantlarının linqvokulturoloji mühiti müəyyən öznəməxsus spesifikliklərlə seçildiyindən, “Zadəganlıq” konseptinin daxili strukturlaşmasında da müəyyən fərqliliklər ortaya çıxır. “Zadəganlıq” konseptin yekcins semantik sahəyə malik olmaması burada, əsas üç makrosemantik sahənin fərqləndirilməsini mümkün edir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) Zadəganlıq – monarxiya titullarının yaratdığı mikrokonseptlərin əhatə etdiyi makrosemantik sahə. 2) Zadəganlıq institutunu təsirləndirən hadisələr, proseslər, şəxslər və ya əksinə zadəganlıq institutuna təsir edən proses, hadisə, proses və şəxslərlə bağlı anlayışları əhatə edən leksik vahid və frazeologizmlərin yer aldığı mikrokonseptlər. 3) Zadəganlıq həyat tərzilə bağlı olan, zadəganlıq etiketlərini ifadə edən leksik vahid və frazeologizmlər də üçüncü istiqamətli semantik mikrosahəni təşkil edir.

Açar sözlər: “Zadəganlıq” konsepti, daxili semantik strukturlaşma, semantik şəxələnmələr

“Zadəganlıq” konseptin yekcins semantik sahəyə malik olmaması burada ilk olaraq, əsas üç makrosemantik sahənin fərqləndirilməsini mümkün edir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) Zadəganlıq – monarxiya titullarının yaratdığı mikrokonseptlərin əhatə etdiyi makrosemantik sahə. Buraya “**King / Queen**”, “**Prince / Princess**”, “**Lord / Lady**”, “**Duke / Duchess**”, “**Knight**” və s. mikrokonseptlər və onların əhatə etdiyi leksik vahid və frazeologizmlər daxildir. Bu ayrı-ayrı mikrosahələri birləşdirən başlıca özəllik ondan ibarətdir ki, onlar bilavasitə “Zadəganlıq” konseptinin əsas semantik nüvəsini təşkil edən semantik sahələri əhatə edirlər. Bundan fərqli olaraq, digər iki semantik sahələr “Zadəganlıq” konseptinin periferik mikrokonseptlərini ehtiva etməklə digər konseptlərlə həmhüquq semantik sahələrə malikdirlər.

2) Zadəganlıq institutunu təsirləndirən hadisələr, proseslər, şəxslər və ya əksinə zadəganlıq institutuna təsir edən proses, hadisə, proses və şəxslərlə bağlı anlayışları əhatə edən leksik vahid və frazeologizmlərin yer aldığı mikrokonseptlər. Daha məhdud semantik sahəni əhatə edən bu qrup mikrokonseptlərə “**Megxit**” mikrokonseptini, habelə “**High society / elite**”, “**Communicative Behaviors**”, “**Royal class**” və s. bu kimi mikrokonseptləri aid edə bilərik.

“**High society / elite**” semantik istəqamətini səciyyələndirən maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, Britaniya və ABŞ variantlarında bu təbəqəni təşkil edən insanların zadəganlıq tituluna malik olub olmaması məqamına fərqli yanaşma mövcuddur. Son dövrlər ən fərqli dillərin materaillərinə istinadən, “Zadəganlıq” konseptinin reallaşma sahələrini tədqiq etmiş dilçilər müasir insanın dünya mənzərəsində zadəganlıq anlayışı ilə və aristokratiya nümayəndələri, saray əyanları (zadəganlıq titullarına malik şəxslər) ilə bağlı ümumiləşdirmələr arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasının doğru olmadığını vurğulayırlar. Belə ki, həmin qrup tədqiqatçılara görə, müasir dünyada “zadəganlıq və kübarlıq anlayışları daha öncəki əsrlərdə nümayiş etdirdiyi konseptual sahə bağlılıqlarını (asılılıqlarını) itirərək ümumbəşər mədəniyyətinin, habelə davranış qaydaları və etik normalarının üzvi bir hissəsinə çevrilmişdir” [1; 66-71]. Bu mənada müasir kübarlıq, zadəganlıq anlayışlarının sadəcə olaraq, monarx (kral / kraliça) tərəfindən verilmiş titul (aristocratic title) sənədi ilə tənzimlənmədiyi həqiqəti də ortaya çıxır. Bu əsas da heç də təsadüfi deyil ki, ingilis dilinin Britaniya variantında zadəganlıq konseptinin müxtəlif semantik sahələrinə, mikrokonseptlərinə aid olan frazeoloji vahidlərdə **king / queen** komponentlərinin ABŞ variantındakı analoqlarında kifayət qədər uğurla **president** termini ilə əvəzlənə bilməsini də müəyyən anlamda məhz bu dəyişimlə izah etmək mümkündür. Məsələn, **king's man** frazeoloji vahidinin hərfi tərcüməsi “kralın adamı” mənasını verir. Lüğətlərdə bu frazeologizmdən 1) Amerika İnqilabı zamanı İngiltərə mövqeyindən çıxış edən şəxslərin səciyyələndirilməsi üçün istifadə edildiyi; 2) habelə “gömrük işçisi” anlamını əks etdirdiyi təsbit edilmişdir [2]. Xatırladaq ki, Amerika inqilabı dövründə (1765-1783) Britaniya monarxiyasının başında məhz kişi monarx – III Georq (hakimiyyət illəri: 1761-1820) dayanmışdır. Məhz bu səbəbdən də, həmin ifadədə əsas etibarilə, **King** terminin istifadə faktı “möhkəmlənmişdir”. “*We will not abandon the King's men,*” he said in Mohawk to Tekarihoga. [3; 244]. Bu ifadə eləcə də monarxa yaxın olan, monarxın mövqelərindən çıxış edən zadəganların səciyyələndirməsi üçün də istifadə edilirdi. *He was captured by the king's men, then released after promising to be faithful and loyal to the king* [4]. Müqayisə üçün deyək ki, həmin frazeologizmin ABŞ variantındakı analoqunda (daha öncə qeyd etdiyimiz faktorlardan dolayı) **king** termini **president** istilahlı ilə əvəzlənir. ABŞ-dakı isteblişmenti, siyasi elitani, eləcə də müasir anlamda zadəgan təbəqəni məhz, ölkənin siyasi-iqtisadi, şoubiznes, mədəniyyət “qaymaqları”, o cümlədən də məhz prezidentin yaxın ətrafı təşkil edir.

Impeachment Hearings: All The President's Men Colluded [5]; *But working on making the actual All the President's Men was a different opportunity altogether* [6]. Göründüyü kimi, müasir dünya reallıqları “Zadəganlıq” anlayışlarının sərhədlərinin genişlənməsinə yol açmışdır.

“**Royal classy**” mikrosahəsinə hiperbolik melirativlərdə, laudativ müraciətlərdə, səciyyələnicə frazeoloji vahidlərdə (**to live like a king/ lord, to feel like a queen** və s.) istifadə edilən, habelə yüksək keyfiyyət (məsələn: **Royal apartments**)

və ya böyük ölçü (məsələn: **King size, Queen size**) göstəricisi kimi işlədilən leksik və ya frazeoloji vahidləri aid edə bilərik. Onu da demək istərdik ki, tədqiq-qatçılar haqlı olaraq, Britaniya linqvokulturoloji mühitində təkə kral və kraliçaya aid xüsusiyyətlərin müəyyən etalon, meyar özəlliyi kəsb etmədiyini, bununla bəra-bər, eləcə də bütün digər zadəganlıq titulu daşıyıcılarının, demək olar ki, əksər fəaliyyət və mental sahələr üzrə, bir növ yüksək keyfiyyət göstəriciliyini təcəssüm etdirdiyini qeyd edirlər. [7; 88-100]. Məhz, bu səbədən, **lady, princess, queen, gentleman** və s. bu kimi zadəganlıq terminlərinin əlavə və ya məcazi meliorativ anlamlar meydana çıxmışdır.

3) Zadəganlıq həyat tərzi ilə bağlı olan, zadəganlıq etiketlərini ifadə edən leksik vahid və frazeologizmlər də növbəti istiqamətli semantik mikrosahəni təşkil edir. Buraya “**Culture and etiquette**”, “**Mindset (mentallıq)**”, “**Aristocratic traditions**” kimi mikrosahələri aid edə bilərik.

Britaniya linqvokulturoloji mühitində “Nobility” konseptinin semantik sahə təşkilatlanmasını izləmiş G.A.Kuzembayeva “Culture” semantik sahəsinin yaxın periferiyasında: goodness, noble acts, deeds; daha uzaq periferiyasında: generosity noble heart, virtue, sentiments, great, noble-minded, gentle, kind, heroism, dear, honesty, truth, courage, spirit, worthiness, principle, excellent, beauty, simplicity, warm heart, faithful, trustfulness, must feel when bound, caring, support, lofty, high, ready to suffer, sacrifice; ən kənar periferiyasında isə: strength, sought, know not fear, cold collected, brave, lion-hearted, trials, rivalry, fortitude, manhood, gifted, able, free, fine, calm, stoic, independence, cleanliness, purposefulness, high-hearted, selfdevotion, gallant, patient, devoted, polite, unselfish, hospitality, Christian, justice, fair, purity, proper, right, evenhanded, sacredness, humanity, exalted, mighty, grand, brilliant, enlightened, resignation, renunciation – kimi söz və söz birləşmələrinin yer aldığı önə sürmüşdür. Dilçi habelə onu da vurğulamışdır ki, “Nobility” konseptinin semantik sahə təşkilatlanması özünün ən dolğun formatını XVIII – XIX əsərlərdə əldə etdiyi halda, XX – XXI əsərlərdə bu konseptin uzaq və kənar semantik periferiyalarında ciddi “daralma” və deformasiyalar gerçəkləşmişdir [8 ; 128-129]. Biz, G.A. Kuzembayevanın “Zadəganlıq” konseptinin daxili semantik sahə təşkilatlanmasında son dövrlər, daha dəqiq desək, XX – XXI əsərlərdə əsaslı dəyişimlərin getməsi ilə bağlı fikirləri ilə razılaşsaq da, onun bu konseptin “Culture” semantik mikrosahəsində təmsil olunan söz və ifadələrin belə geniş spektrli təmsilçiliyi ilə bağlı fərqli mövqeyə maliklik. Belə ki, bir dövlətin siyasi quruluşunun konstitusiyalı monarxiya olması, əlbət ki, onun toplumunun aparıcı dilindəki “Zadəganlıq” konseptinin rolu və mövqeyinin yetərincə güclü və geniş spektrli olmasını təmin edəcəkdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, biz, həmin dilin bütövlükdə semantik “fəzasını” sırf “Zadəganlıq” konseptinin semantik rakursundan dəyərləndirməklə lüğət tərkibinin ağır çəkili hissəsini bu konseptin periferiyasında yerləşdirməliyik. Bizim yanaşmamıza görə, sırf “Zadəganlıq” konseptinə aid Culture mikro-sahəsinə bilavsitə “Zadəganlıq” konseptinin semantik nüvəsi ilə bu və ya digər

səviyyədə kəşifən anlayışları daxil etmək daha məqsədəuyğundur. Belə ki, doğrudan da lady, gentleman, gentle, noble heart, noble, stoic, pride, snob, snobbery və s. bu kimi leksik vahid və ifadələri adışəkilən mikrosahəyə əminliklə aid etmək olar. Onu da qeyd edək ki, bilavasitə zadəganlıq etiketinə aid olan termin, ümumişlək söz və frazeologizmlər də bu sərəya aid edilə bilər. Nümunələrə diqqət edir: *18 Etiquette Rules Everyone in the Royal Family Must Follow* [9]; *The Duchess of Sussex came under fire for forgetting to practice her 'Duchess Slant' — a posture favored by Kate Middleton — during a party at Buckingham Palace on Tuesday.* [10] ; *Princess Charlotte gives FIRST curtsy to Queen on Xmas after Kate shows her how it's done* [11]. Sonuncu məqamla bağı daha geniş izahat vermək ehtiyacı duyuruq. Belə ki, **curtsy** bilavasitə Britaniya “Zadəganlıq” mühitinin etiket komponentini təşkil edir. **Curtsy** istilahnın ingilis dilinə təxminən 1540-ci ildə “hörmətin ifadəsi” anlamında daxil olmuşdu. Lakin onun bilavasitə təzim jesti kimi ("a bending the knee and lowering the body as a gesture of respect") işlənməsi isə təxminən 1570-ci illərə təsadüf edir [12]. Bu təzim jesti daha yüksək zadəganlıq tituluna malik şəxs qarşısında ehtiramın ifadəsi olaraq nümayiş etdirilir. Nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, təkcə sırayi əyanlar (yəni, zadəganlıq tituluna malik olmayan şəxslər) deyil, hətta kral ailəsinin nümayəndələri öz, nənələri, yaxın qohumları olan kraliçanı da bu jestlə salamlamaladırlar. Analoji olaraq, hersoq və hersoginyalara da daha aşağı zadəganlıq tituluna malik olan və ya ümumiyyətlə zadəgan sayılmayan sırayi vətəndaşlar tərəfindən də bu jestlə ehtiram ifadə edilir. *A curtsy for 'Gan Gan'!* (grand-grandmother – A.R.)... *Her polite curtsy to the Queen is done with such grace* [13].

Bu konseptə həmçinin də analoji anlamlı **knee (to knee)** leksik vahidləri də daxil edilə bilər. Belə ki, XIV əsərin əvvəllərində ingilis dilində işləklilik qazanmış olan və etimoloji cəhətdən **cnēow** qədim ingilis sözündən törəmiş olan **to knee** feili təxminən 1866-cı ildən dizin qatlanması ilə təzim edilməsi analımını ifadə etməyə başlamışdır. [14].

Royal fans melt at 'adorable' Princess Charlotte as she dips her knee to the Queen during Christmas Day service at Sandringham - calling it 'the cutest thing ever'. [15]; *Theresa May bends the knee.* [16].

Zadəganlıq ənənələri ilə bağı semantik sahə də maraqlı leksik və frazeoloji vahid inventarı təmsil olunur: **Royal Christmas walk: Why do the royals go to church every year?** [17]. Məlumdur ki, Milad bayramı ilə bağı Bayram kilsə ibadəti ənənəsinə görə, mütləq şəkildə kral ailəsi üzvlərinin başda monarx olmaq, daha sonra vəliəhd şahzadə, daha sonra hersoq və hersoginyalar və növbəti sıralarda isə digər ən “zirvə” zadəgan titulu nümayəndələrinin iştirakı ilə parad-keçid gerçəkləşdirilir. Bu ənənə ilə bağı yaranmış **Royal Christmas Walk** ifadəsi, heç şübhəsiz ki, “Zadəganlıq” konseptinin “Zadəganlıq ənənələri” məzmunlu mikrosahəsinə aid edilə bilər. *See Kate and Meghan Side-by-Side During the Annual Royal Christmas Walk* [18].

“Zadəganlıq ənənələri” semantik sahəsinə aid edilə bilən ifadələr sırasında ən əyani nümunələrdən biri kimi **fox hunting** “*tülkü ovu*” frazeologizmini qeyd edə bilərik. Bu ifadəni tədqiqatımızın obyekt baxımından xüsusilə maraqlı edən cəhət ondan ibarətdir ki, onun “Zadəganlıq” konseptinə aidliyi ilkin semantik pozi-siyada məlum olmaya bilər. Yəni, Britaniya linqvokulturoloji mühitinə bələd olma-yan şəxslər üçün bu ifadənin bəhs edilən konseptə bağlılığı eksplisit şəkildə ifadəsini tapmamışdır. Lakin məhz ölkənin linqvokulturoloji mühitinin əsrlər boyu qəlibləşmiş gerçəkliklərinə bələd olan şəxslər üçün isə tülkü ovunun bilavasitə zadəgan zümərəsinin məşğuliyyəti olması faktı qaranlıq deyil.

English fox hunting can be seen as a ritual of social class, one dramatizing themes and images about the gentry and aristocracy, and about rural society as a whole [19].

İngilis dilində zoonim komponentli frazeoloji vahidləri araşdırmış Y.S.Yakovleva da məhz “Britaniya aristokratiyasının sevimli əyləncə növü olan **Fox hunting** – “tülkü ovunun” mahiyyət etibarilə, süvari zadəganların (xüsusi növ) itlər vasitəsilə heyvanları qovmasını” təcəssüm etdirdiyini və bu amansız mahiyyətinə görə, 2005-ci ildə qanunvericilik səviyyədə qadan edildiyini vurğulamışdır. Dilçi habelə, buna qədər düz 600 illik tarixi olan əyləncə-ovun ilk başlanğıcda fermerlərin zərəverici tülkülərə qarşı mübarizəsi zəminində yarandığını, lakin sonralar zamanla zadəganların asudə vaxt əyləncə növlərindən birinə çevrildiyini qeyd etmişdir [20; 120]. Nümunələrdə **fox hunting** ifadəsinin işləndiyi kontekstlər əsasında bu məşğuliyyətlə zadəganlıq anlayışının qarşılıqlı şərtlənməyə malik olduğunu aydın şəkildə izləyə bilərik. *Among gentlemen, fox hunting provided an occasion at which aristocracy and gentry could meet and afforded a common interest in preserving and catching foxes* [19; 286]; *The return of the fox hunt and our demented aristocracy’s obsession with death* [21].

Etimoloji lüğətlərdə bir zadəganlıq termini kimi **fox hunting** ifadəsinin təxminən 1670-ci ildən formalaşdığı qeyd edilsə də [22], özünün müasir formatında bu “kübar əyləncə” növü yalnız Hugo Meynellin (1735-1808) “xidmətləri” sayəsində formalaşmışdır. Məhz, tülkü ovunun “xaç atası” sayılan və öz dövrünün görkəmli mülkədar və siyasətçilərindən olan H.Meynellin [23] bu əyləncə növünə aludəçiliyi yuxarı zümərə nümayəndələrinin marağını artırmış və **fox hunting** əyləncə növünü populyarlaşdırmışdır. **Fox hunting** semantik sahəsi özlüyündə bir mikrokonsept təcəssüm etdirməklə, ingilis dilindəki zadəganlıq ənənəsinə istinad edən (bilavasitə “Tülkü ovu” ənənəsinə aid olan) leksik vahid və ifadələr sırasını **babbler, cold nose, closed season, bye day, cat foot, carrying a good head, earthstopping, full cry, running with a good head** və s. bu kimi dil vahidləri ilə [24] zənginləşdirmişdir. Lakin göründüyü kimi, bu leksik və frazeoloji vahidlər “Zadəganlıq” konseptinin semantik nüvəsinə nəzərən periferiyada yerləşir.

Zadəganlıq ənənələri ilə bağlı olan digər maraqlı dil faktını da izləyək: **to born with a silver spoon in your mouth** (hərfi tərcümədə: “*ağzında gümüş qaşıqla*

doğulmaq”) “doğuşdan şanslı olmaq”, “doğuşdan yüksək sosial təbəqəyə aid olmaq, doğuşdan imkanlı olmaq” [25]. Besides, to be born “**with a silver spoon in your mouth**” was a status symbol, a sign of being part of a prosperous family [26]; *Kari was born in Fayetteville, Carolina Territory with a literal silver spoon in her mouth. She always had the best in clothing, food and excursions* [27]. Bu ifadənin etimologiyası ilə bağlı mənbələrin ortaq rəyinə görə, bilavasitə ingilis dilinin Britaniya variantının zəminində formalaşmış olan frazeologizm Britaniya zadəganlarının “xaç valideynliklə” bağlı ənənələrinə istinad edir. [28]. Belə ki, məlum olduğuna görə, xristain ənənələrinə görə, dünyaya gələn körpə hələ körpə çağında xaç suyuna çəkilməli idi və bu zaman həmin ayinin icrası üçün valideynlər tərəfindən onları “əvəz edə biləcək”, daha dəqiq desək, uşaqların mənəvi inkişafına bir valideyn kimi, rəhbərlik edə biləcək şəxslər (“xaç atası”, “xaç anası”) seçilirdi. Eləcə də məlum olduğuna görə, zadəganlıq həyat tərzinə görə, ev-süfrə əşyalarının gümüşdən olması şərt idi. Zadəgan təbəqəsi bununla onlara qarşı loyol olmayan təbələrinin sui-qəsdlərindən qorunurdular. Belə ki, adətən yemək vasitəsilə zəhərlənmələr zamanı arsen maddəsindən (mışyak tozu) istifadə olunurdu. Gümüşün özəlliyi isə ondan ibarətdir ki, arsen sulfidlərinin gümüşlə ilk təmas anında sonuncu həmin dəqiqə rəngini qaraldır. Bu səbəbdən də zadəgan sui-qəsd qurbanı olmaqdan qurtulur. Bu özəlliyinə görə, gümüşdən hazır-lanmış boşqab, qaşığı, çəngəl və s. mətbəx əşyaları zadəgan məişətinin vazkeçilməz atributlarından sayılırdı. [29]. Məhz, zadəganlıq ənənələrinə görə, həmin “xaç valideynləri” yeni doğulan körpəyə gümüş qaşığı bağışlayırdılar. Ona görə də, “ağzında gümüş qaşığıla doğulmaq” ifadəsi “doğuşdan şanslı olmaq, doğuşdan seçilmişlərdən olmaq”, yəni “doğuşdan imtiyazlı təbəqəyə ad olmaq” anlamlarında istifadə edilməyə başlamışdır

İngilis dilinin Britaniya variantında bu ifadə ilk dəfə 1719-cu ildə Servantesin “Don Kixot” əsərinin ingilis dilinə tərcüməsində istifadə edilmişdir: “*Mum, Teresa, quoth Sancho, 'tis not all Gold that glisters [sic], and every Man not **born with a Silver Spoon in his Mouth.***” (Motteux 1719, p. 345; English translation of Cervantes’ ‘Don Quixote’ [30; 2]. İngilis dilinin ABŞ varintında bu ifadə ilk dəfə 1801-ci ildə Konqres debatlarında istifadə edilmişdir. “*It was a common proverb that few lawyers were **born with silver spoons in their mouths.***”. Daha sonrakı istifadə faktları sırasında tədqiqatçılar Corc Buşa ünvanan bu dəyərləndirməni xatırladırlar: “*Poor George, he can't help it - he was **born with a silver foot in his mouth.***” [31]. Göründüyü kimi, burada **born with silver spoons** ifadəsinin komponentar modifikasiyası (yəni, komponent əvəzlən-məsi) gerçəkləşmişdir. Özü ABŞ-ın 43-cü prezidenti olmuş C.Buş Amerikanın 41-ci prezidenti (ata) C.Buşun ailəsində dünyaya gəlmişdir. Deməli, oğul C. Buş amerikan statndarlarına görə “mavi qanlı” zadəgan sayılırdı.

Yeri gəlmişkən, növbəti frazeoloji nümunə “aristokratiya”, “zadəganlıq” anlayışlarının amerikansayağı təfsirini əyani şəkildə ortaya qoyur. Söhbət görkəmli ABŞ yazarı Nataliyel Parker Uillisin (1806-1867) 1844-cü ildə çap olunmuş

“Necessity for a Promenade Drive” əsərində istifadə edilmiş və sonlar “yüksək təbəqə”, “zadəganlıq”, “aristokratiya” anlayışlarının məcazi səciyyələndirməsinə xidmət etmiş **the upper ten thousand** frazeoloji vahidindən gedir [32 ; 80]. Həmin əsərdə qeyd edilir: *At present there is no distinction among the upper ten thousand of the city.* [33; 222].

Bu ifadə daha sonralar özünün lakonik formasında da (**the upper ten**) işləklik qazanmışdır. Məsələn: *Willis complained that there was no distinct place for the “upper ten thousand of the city” to promenade...Though Willis’ optimistic, fawning term quickly became shorthand for New York’s upper classes, the concept of the Upper Ten became a flashpoint in the era’s class wars just as swiftly.* [34]. Bu ifadə ilkin anlamında ABŞ-ın iqtisadi-maliyyə paytaxtı sayılan Nyu-York şəhərinin ən imkan şəxslərini əhatə edən on min nəfərlik “siyahını” nəzərdə tutur. N.P.Uillisin bu ifadəni istifadə etdiyi dövrdə Nyu-Yorkun əhalisini 312 min fərqli sosial, etnik, dini qruplarda təmsil olunan insan təşkil edirdi. O da məlum idi ki, həmin dövrdə yüksək gəliri olan şəxslərin qeydləri aparılırdı.

Paradoksal olsa da, ilkin mərhələdə həmin qrup Nyu-York zadəganlarının həyat tərzinə ironik münasibət zəminində formalaşmış olan bu ifadə sonralar meqativ konnotasiyadan kənarlaşmağa müvəffəq olaraq, neytrallaşmışdır. *But in the 1840s, you would have called them the “Upper Ten” instead—a pithy term that sparked outrage among rich and poor New Yorkers during the 19th century* [34]. Tez bir zamanda digər ABŞ müəlliflərinin əsərlərində yer alan ifadə sonralara, Atlantikin o biri sahilinə də “köç etməyə” müvəffəq oldu. ABŞ yazarı Ç.A.Bristedin 1848-ci ilə aid əsərində oxuyuruq: *There are plenty of the “upper ten” who would like to be as “smart” as Rebecca.* [35; 423].

Göründüyü kimi, bu ifadə də öz tərkibində zadəganlıq termininin yer almasına rəğmən, “yüksək təbəqə” anlayışın metaforik təqdimatına xidmət etməsilə seçilir. Tarixi-filoloji kontekstə istinadən formalaşmış bu frazeologizm öz mənə yükü etibarlı ilə **“High society / elite”** semantik sahəsinə daxil edilə bilər. Onu da qeyd edək ki, bir qədər sonra ingilis dilinin Britaniya variantında da işləklik qazanan və artıq elə həmin yüzillikdə (XIX əsrdə) Britaniya müəlliflərindən U.Tekkereyin, C.Lippardın və bir çox başqalarının əsərlərində yer alan bu ifadə artıq neytral anlamda, yəni yüksək təbəqənin, zadəganlar sinfinin “törəmə nominasiya” vahidini kimi mənimsənilmişdir. *I have not been into fashionable society yet, what they call the upper ten thousand here but have met very likeable of the lower sort.* (W. M. Thackeray) [36]; *There are than as a humorist, we are well aware that plenty of the “upper ten” who would like the general opinion is the other way, and to be as “smart” as Rebecca.* [37].

Onu da qeyd edək ki, Britaniya linqvokulturoloji mühitində bu ifadənin “özününləşməsindən” bir qədər sonra həmin ifadənin “Vətəndə” – ABŞ-da həmin frazeologizmin bir çox halda **“four hundred”** – ifadəsi ilə əvəzlənməsi və ya sinonim korrelyasiyası mümkün olmuşdur [38 ; 95-96]. *America’s proud “four*

hundred" and Europe's haughty "nobility" - and the ancestors they are always boasting of [39]. Bu isə onunla bağlı idi ki, Amerikanın “Qızıl Dövrü”ndə (Gilded Age), yəni 1861-1864-cü illər Vətəndaş müharibəsindən sonrakı intibah mərhələsində Nyu-York elitasını formalaşdıran əsas aparıcı 400 nəfərin olduğu önsürülürdü. 16 fevral 1892-ci ildə “The New York Times” qəzetində çap olunmuş siyahı Nyu-York elitasının əsas qaymaqlarını əhatə edən 400 nəfərin adını ehtiva edirdi. Və bu siyahıya qeyri-rəsmi olaraq, Nyu-York zadəganlıq tarixinin ən parlaq simalarından sayılan Caroline Schermerhorn Astor rəhbərlik edirdi. [40]. Sonralar bir çox varlı insanların bu siyahıya adlarının düşməməsi ilə bağlı narazılıqlarına baxmayaraq, həmin siyahı təkcə maliyyə-iqtisadi elitanı deyil, eləcə də Amerika “zadəganlığının” bir neçə nəsili əhatə edən nümayəndəliyini əsas götürdü. 1898-ci ilə aid mənbələrdə “**The Four Hundred**” siyahısının mavi qanlılıq kontekstində (**blue blood**) nəzərdən keçirilməsi məhz bu linqvokulturoloji şərtlənmənin dayanıqlığına şübhə yeri qoymur. *This pronunciamento created something of a stir and led to rampant speculation about who was (or was not) included on the gilded list of “the Four Hundred.”... Maurice M. Minton, an enterprising blueblood, had pointed the way by printing up his mother's visiting list and merging it with another to form the Society-List...* [41 ; 1072]. Məhz belə bir tarixi-sosial şaquli kontekstə istinad edərək formalaşan **four hundred** frazeologimi “*şəhər və ya bölgənin xüsusi imtiyazlı yuxarı təbəqəsi*” anlamının ifadəsində sabitləşmişdir [42]. Nümunələrə diqqət edək: *Overnight, McAllister found the reporter had defined Society as “The Four Hundred.”* [43] ; *First Four Hundred : New York and the Gilded Age by Jerry E. Patterson* [44].

Təqdim olunan nümunələr “Zadəganlıq” konseptinin ən geniş spektrli semantik sahələri əhatə etdiyini və təkcə zadəganlıq terminlərinə istinad etməyərək, müvafiq istiqamətli məcazlaşmaları da ehtiva etdiyini əyani şəkildə ortaya qoyur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Дуйсебаева Г. А. Средства манифестации концепта БЛАГОРОДСТВО в русском и английском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2015. № 3 (45): в 3-х ч. Ч. III. С. 66-71. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_22969644_91130959.pdf
2. King's man // Dictionary by Merriam-Webster <https://www.merriam-webster.com/dictionary/king%27s%20man>
3. Rooney M. Neither Rebel Nor Tory, 2007, <https://books.google.az/books?id=HHTKAgAAQBAJ&pg=PA244&lpg=PA244&dq=%E2%80%9CWe+will+not+abandon+the+King%27s+men,%E2%80%9D+he+said>

4. Bernard VI, Count of Armagnac
https://en.wikipedia.org/wiki/Bernard_VI,_Count_of_Armagnac
5. Bendix T. Late Night Is Tickled by Gordon Sondland's Impeachment Testimony // The New York Times Nov. 21, 2019
<https://www.nytimes.com/2019/11/21/arts/television/late-night-gordon-sondland-impeachment.html>
6. Boorstin J. On Its 40th Anniversary: Notes on the Making of All the President's Men <https://lareviewofbooks.org/article/on-its-40th-anniversary-notes-on-the-making-of-all-the-presidents-men/>
7. Кузембаева Г.А. Плотность вербального покрытия концепта NOBILITY / БЛАГОРОДСТВО в английском и русском языках // Litera. – 2017. – № 1. – С. 88 - 100. https://e-notabene.ru/fil/article_22175.html
8. Кузембаева Г.А. Полевая организация концепта “nobility” в английском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2017. № 11(77): в 3-х ч. Ч. 3. С. 127-129.
https://www.gramota.net/articles/issn_1997-2911_2017_11-3_33.pdf
9. Nowak C. 18 Etiquette Rules Everyone in the Royal Family Must Follow // Reader's Digest <https://www.rd.com/culture/royal-family-etiquette/>
10. What is the Duchess Slant? <https://www.dailymail.co.uk/femail/fb-5891901/WHAT-DUCHESS-SLANT.html>
11. <https://www.express.co.uk/news/royal/1221221/princess-charlotte-curtsy-queen-video-kate-middleton-sandringham-christmas-royal-family>
12. Curtsy <https://www.etymonline.com/word/curtsy>
13. <https://www.dailymail.co.uk/femail/article-7827433/Royal-fans-praise-adorable-Princess-Charlotte-curtsies-Queen.html>
14. Knee (v) <https://www.etymonline.com/word/knee>
15. <https://www.dailymail.co.uk/femail/article-7827433/Royal-fans-praise-adorable-Princess-Charlotte-curtsies-Queen.html>
16. <https://www.nasdaq.com/articles/theresa-may-bends-knee-2016-07-13>
17. Whitfield K. Royal Christmas walk: Why do the royals go to church every year? // Dec27, 2019 <https://www.express.co.uk/news/royal/1221085/royal-christmas-walk-why-do-royals-go-to-church-every-year-queen>
18. See Kate and Meghan Side-by-Side During the Annual Royal Christmas Walk. <https://www.yahoo.com/lifestyle/kate-meghan-walked-side-side-111900366.html>
19. Howe J. Fox Hunting as Ritual, 1981,
<https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1525/ae.1981.8.2.02a00040>
20. Яковлева Е.С. Особенности фразеологических единиц с компонентом-зоонимом (на материале китайского и английского языков), диссертация

- на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Саратов, 2017, 201 с.
21. Hayes S. The return of the fox hunt and our demented aristocracy's obsession with death // The Huck, 10th May, 2017
<https://www.huckmag.com/perspectives/opinion-perspectives/theresa-may-fox-hunting/>
  22. Fox-hunting <https://www.etymonline.com/word/fox-hunting>
  23. Foxhunting <https://www.britannica.com/sports/foxhunting>
  24. Glossary of Foxhunting Terms <https://www.foxhuntinglife.com/resources-fhl/foxhunting-101/glossary-of-terms>
  25. born with a silver spoon in your mouth // Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus © Cambridge University Press
<https://dictionary.cambridge.org/ru/>
  26. Miodownik M. Stainless steel... // The Guardian, 29 Apr 2015
<https://www.theguardian.com/technology/2015/apr/29/stainless-steel-cutlery-gold-silver-copper-aluminium>
  27. Lowe K. Project Guardian: Black Venom Thief, 2012
https://books.google.az/books?id=ZZc_UJj7nHAC&pg=PA41&lpg=PA41&dq=Kari+was+born+in+Fayetteville,+Carolina+Territory+with+a+literal+silver+spoon+in+he
  28. Born with a silver spoon in your mouth <https://www.theidioms.com/born-with-a-silver-spoon-in-mouth/>
  29. Fricassee of Words – He Was Born With a Silver Spoon in His Mouth! <https://158main.com/2012/12/06/fricassee-of-words-he-was-born-with-a-silver-spoon-in-his-mouth/>
  30. Boserup S.H., Kopczuk W., Kreiner C. Th. Born with a silver spoon: Danish evidence on intergenerational wealth formation from cradle to adulthood, 2015, 28 pp., <http://web.econ.ku.dk/boserup/papers/KidsWealth.pdf>
  31. The meaning and origin of the expression: Born with a silver spoon in one's mouth <https://www.phrases.org.uk/meanings/72200.html>
  32. Наумова И.О. Фразео-логические кальки английского происхождения в современном русском языке (на материале публицистики), Харьков: ХНАГХ, 2012., 214 с.
  33. Allen I. L. The City in Slang: New York Life and Popular Speech., Oxford: Oxford University Press, 1995, 324 pp.
<https://books.google.az/books?id=j41z0yeKbeIC&pg=PA222&lpg=PA222&dq=At+present+there+is+no+distinction+among+the+upper+ten+thousand+of+the+city.&source=bl&ots=BJDDi3nTuN&sig=ACfU3U2zh->
  34. Blakemore E. Before the One Percent, Americans Resented the “Upper Ten” <https://www.history.com/news/before-the-one-percent-americans-resented-the-upper-ten>

35. Bristed Ch. A., *Vanity Fair*, 1848, pp. 421-432,
<https://books.google.az/books?id=4ktAAAAAYAAJ&pg=PA423&lpg=PA423&dq=Charles+Astor+Bristed+There+are+plenty+of+the+%E2%80%9Ccupper+ten%E2%80%9D+who+would+like+to+be+as+%E2%80%9Csmart%E2%80%9D+as+Rebecca>
36. Thackeray W. M. *Delphi Complete Works of William Makepeace Thackeray*, Delphi Classics, 2012, 15818 pp.,
<https://books.google.az/books?id=hFibAgAAQBAJ&pg=PT9985&lpg=PT9985&dq=I+have+not+been+into+fashionable+society+yet,+what+they+call+the+upper+ten+thousand+here+but+have+met+very+likeable+of+the+lower+sort.&source=bl&ots=>
37. *The American Whig Review*, Volume 8, 2015,
http://www.google.it/ao/books?pg=PA426&dq=editions:ISBN0803974612&lr=&id=4xAAAAAYAAJ&output=html_text&hl=en
38. Nisbet R.A. *Teachers and Scholars: A Memoir of Berkeley in Depression and War*,
<https://books.google.az/books?id=8yBXVVoV2rAC&pg=PA94&lpg=PA94&dq=It+was+replaced+with+%E2%80%9Cthe+Four+Hundred%E2%80%9D+during+the+Gilded+Age+of+the+late+19th+and+early+20th+centuries&source=bl&ots=4yF51QKE>
39. Opper F. B. *America's proud "four hundred" and Europe's haughty "nobility" - and the ancestors they are always boasting of*, 1893
<http://www.loc.gov/pictures/item/2012648773/>
40. McAllister W. *The only four hundred ward m'allister gives out the official list. Here are the names, don't you know, on the authority of their great leader, you understand, and therefore genuine, you see". (16 February 1892).*
<https://timesmachine.nytimes.com/timesmachine/1892/02/16/108210917.pdf>
41. Burrows, Edwin G.; Wallace, Mike (1998). *Gotham: A History of New York City to 1898*. Oxford University Press. p. 1072. ISBN 9780199729104. Retrieved 3 February 2019. <https://erenow.net/modern/gotham-history-of-new-york-city-to-1898/62.php>
42. *Four hundred* // *Random House Unabridged Dictionary*, Random House, 2020, <https://www.dictionary.com/browse/four-hundred>
43. Bryk W. "The Father of the Four Hundred" // *The New York Sun.*, August 9, 2005. <https://www.nysun.com/arts/father-of-the-four-hundred/18321/>
44. https://www.goodreads.com/book/show/1503125.First_Four_Hundred_

A.РАГИМЛИ

РЕЗЮМЕ
ВНУТРЕННЕЕ СМЫСЛОВОЕ СТРУКТУРИРОВАНИЕ ПОНЯТИЯ
«БЛАГОРОДСТВО»

Ключевые слова: *понятие «благородство», внутреннее семантическое структурирование, семантическая диверсификация.*

В статье исследуется внутренняя смысловая структура понятие «благородство» в современном английском языке.

Оказывается, поскольку лингвокультурная среда британской и американской версий английского языка отличается определенными особенностями, существуют некоторые различия во внутренней структуре понятия «благородство». Тот факт, что понятие «благородство» не имеет единого смыслового поля, позволяет выделить три основных макросемантических области. Это:

1) Благородство - макросемантическое поле, покрытое микроконцепциями, созданными титулами монархии.

2) Микроконцепции, содержащие лексические единицы и фразеологизмы, охватывающие понятия событий, процессов, лиц или, наоборот, процессов, событий, процедур и лиц, влияющих на институт благородства.

3) Лексические единицы и фразеологии, относящиеся к благородному образу жизни, выражающие ярлыки благородства, также образующие семантическое микрополе третьего направления.

A. RAHIMLI

SUMMARY
INTERNAL SEMANTIC STRUCTURING OF THE CONCEPT OF
"NOBILITY"

Keywords: *"Nobility" concept, internal semantic structuring, semantic diversification*

The article examines the internal semantic structure of the concept of "nobility" in modern English. It turns out that as the linguocultural environment of the British and American versions of the English language is distinguished by certain peculiarities, there are some differences in the internal structure of the concept of "nobility". The fact that the concept of "nobility" does not have a single semantic field makes it possible to distinguish three main macro-semantic areas. These are:

1) Nobility - a macro-semantic field covered by microconcepts created by the titles of monarchy.

2) Microconcepts containing lexical units and phraseologies that cover the concepts of events, processes, persons or, conversely, processes, events, procedures and persons affecting the institution of nobility.

3) Lexical units and phraseologies related to aristocratic lifestyle, expressing aristocratic labels, also form a third-order semantic microfield.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: prof. Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLƏR HƏSƏNOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: gular.hasanova@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TAPŞIRIQ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN TƏTBİQİ YOLLARI

XÜLASƏ

Tapşırıq əsaslı dil təlimi xarici dilin tədrisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, əsas məqsədi tələbələrdə xüsusi olaraq sərbəst ünsiyyət formalaşdırmaq və tədris prosesinin tapşırıq əsaslandığı metoddur. Tapşırıq əsaslı dil təlimi müasir metodlardan biri olaraq, xarici dilin, əsasən də ingilis dilinin tədrisi, öyrənilməsi və mənimsənməsində xüsusi rola malikdir. Onun ən başlıca funksiyası kommunikasiyanın formalaşmasına əsaslanır. Tapşırıq əsaslı dil təlimində bütün səhvlərinə baxmayaraq, dilöyrənənlər fəal dil istifadəçiləri olmalıdırlar. Müəllimlərinin köməyi ilə onlar tədricən kommunikativ bacarıqlara yiyələnirlər. Lakin qeyd etməliyik ki, tapşırıq əsaslı təlim metodu müəllimyönlü deyil, tələbəyönlüdür. Burada onlar daha fəal funksiyalara sahib olmalıdırlar. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə tapşırıqları verərkən müəllim onları düzgün şəkildə istiqamətləndirməlidir. Əsas məqsəd tələbələri həvəsləndirməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təlim prosesində keyfiyyət göstəriciləri əhəmiyyətli olduğu qədər, kəmiyyət göstəriciləri də olduqca vacib və əhəmiyyətlidir. Kəmiyyət göstəricisi, bilavasitə təlim konteksti ilə bağlıdır. Dil fakültələrinin aşağı kurs tələbələrinə tapşırıqlardan danışarkən, burada tövsiyə edilən rəqəmlər qeyri-ixtisas fakültələrində ingilis dilini öyrənən tələbələr ilə müqayisədə daha yüksək olmalıdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, fərdi şəkildə yazılan mətnlər tələbələr üçün maraqlı olmalıdır. Tələbələri təlim məqsədilə tərtib edilən mətnlər deyil, real nitq nümunələrinə yönəlmək tövsiyə edilir. İngilis dili müasir dövrdə ən çox yayılmış dildir. Bu da bir çox vacib məsələləri gündəmə gətirir. Hal-hazırda bu dil dünyanın bir çox ölkələrində milyonlarla insan tərəfindən böyük maraqla öyrənilir və milyonlarla insan tərəfindən danışılır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də ingilis dili həm orta təhsil müəssisələrində, həm də ali təhsil müəssisələrində tədris olunur. Müasir dövrümüzdə təhsil müəssisələrimizin əsas məqsədi tənqidi və yaradıcı fikirlərə sahib olan, hər zaman dövrümüzün tələblərinə əsaslanan kadrların yetişdirilməsidir. Buna görə də, tədris prosesində işlədilən və işlədilməsi labüd bilinən fəaliyyət, eləcə də tapşırıq növlərinin vacibliyi xüsusi ilə vurğulanmalıdır.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün fərqli növ və formalarda tapşırıqların istifadə edilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki tapşırıqların köməyi ilə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması prosesi uğurla həyata keçir. Dil tədrisinin və öyrənilməsinin ən mühüm amillərindən biri tapşırıqların icrasındadır. Çünki tapşırıqlar tələbələrdə dörd bilik bacarıq və vərdişlərin formalaşması, inkişaf etməsi üçün ən böyük və əhəmiyyətli vasitədir. Başqa sözlə desək, tapşırıqlar tədris prosesinin ən əhəmiyyətli göstəricisi olub bu prosesin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, həm də bu prosesi son dərəcə sürətləndirir. Tapşırıqların həll edilməsi tələbələrin həm özlərini, həm də tapşırıqlardan əldə etdiklərini sınaqdan keçirmək üçün istifadə oluna bilən ən dəyərli tədris fəaliyyətidir. Bundan əlavə, tapşırıqlar dərs zamanı tələbə fəaliyyətinin aktivləşməsinə, onların müvəffəqiyyət səviyyəsinə bilavəsitə təsir edir. Tapşırıqların tətbiq edilməsinin əsas məqsədi təhsilin müvəffəqiyyətli və məhsuldar olmasını təmin etmək, eləcə də, tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirmək üçün əsasən öyrədici əhəmiyyət daşımasıdır. Əlbəttə, tədris prosesində vaxtın səmərəli bölünməsində də tapşırıqlar əhəmiyyətli rol oynayır. Tapşırıq əsaslı dil təlimi təlimin ən innovativ metodlarından olması ilə yanaşı, həm ikinci dilin mənimsənməsi sahəsində ən sürətlə inkişaf edən və çiçəklənən təlim metodudur. Bu fikri son otuz ilin ikinci dilin mənimsənməsi haqqında çap olunan məqalələr, tədqiqat işləri, metodiki vəsait və kitablarla tanış olduqda aydın görə bilərik. Əlbəttə, bu inkişafın əsas səbəbi tapşırıq xas olan daxili xüsusiyyətlər və keyfiyyətlərdir. Adı çəkilən daxili keyfiyyətlərə dilin mənimsənməsi prosesində birbaşa mənaya diqqət məsələsi və dilöyrənənlərin linqvistik və ya idrak (psixoloji) keyfiyyətləridən qaydasında istifadə etməsidir. Bunu mütləq şəkildə vurğulamalıyıq ki, tapşırıq əsaslı dil təlimində istifadə etdiyimiz tapşırıq və ya fəaliyyət növləri real həyatla birbaşa bağlıdır. Sırf bu xüsusiyyət tapşırıq əsaslı dil təlimini ənənəvi metodlardan kəskin şəkildə fərqləndirir və onun digər təlim metodları arasında daha çox inkişaf etdirmə və tədqiqat mövzularına çevirir. İkinci dilin mənimsənməsi asan və dərhal baş verən proses deyil. Hər hansı dili mənimsənmək üçün sistemli fəaliyyət göstərmək lazımdır. İkinci və ya xarici dilin mənimsənməsi üçün uyğun metod seçilməli və bir sıra müddəalar nəzərə alınmalıdır. İkinci xarici dilin mənimsənmə prosesinə qrammatik qaydaların tətbiq edilməməsi ilə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bunun əhəmiyyətini vurğulayan Linc məsələyə aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, tapşırıq və fəaliyyətlərin icrası zamanı qarşılıqlı əlaqədə olan və ünsiyyət quran tələbələrin səhvi 2 yolla düzəldilə bilər: gizli və açıq formada. Səhvlərin gizli formada düzəldilməsinə nəzər salsaq, qeyd etməliyik ki, bu formanın iki növü var:

1. Açıqlama tələbi üsulu;
2. Dəyişdirmə üsulu.

Birinci formada tapşırıqların həlli zəminində müəllim dilöyrənənin söylədiyi hər hansı bir fikrin nöqsanlı hissəsinin izahatını bilərəkdən tələb edir, başqa sözlə desək, danışmaq zamanı tələbənin etdiyi səhvi onun görməsini təmin edir. İkinci üsulda isə müəllim tapşırıq əsnasında səhv edən tələbənin çıxışının ya nöqsanlı hissəsini, ya

da butöv fikiri başqa söz və ya ifadələrlə əvəz edərək, onun səhninin görməsi üçün şərait yaradır. Hər iki üsulu nəzərdən keçirdikdə tapşırıq əsaslı dil təliminin kommunikativ səriştəni də, tələbənin linqvistik bacarıqlara yiyələndiyini aydın şəkildə görmüş oluruq. Yuxarıdakı üsullara diqqət yetirdikdə tapşırıq və fəaliyyətlərin dilin linqvistik əsaslarına yiyələnmədə əvəzsiz yardımlarını vurğulamağımız vacibdir. Tapşırıq əsaslı dil təlimi dilöyrənənlərin linqvistik keyfiyyətlərə sahib olması üçün şərait yaradır. Bildiyimiz kimi, tapşırıq əsaslı dil təliminə əsaslanan dərstdə hər üç mərhələdə cütlər və qruplar bir sıra linqvistik səhlər edə bilirlər.

İndi isə açıq üsullara nəzər alaq:

1. Aydın düzəliş;
2. Linqvistik şərh və ya sual;
3. Sorğu ;
4. Məsləhət.

Aydın düzəliş üsulunda müəllim və ya digər qrup nümayəndəsi açıq şəkildə fikirlərini bildirərək, çıxış edən şəxsin nəinki səhvlərini deyir, hətta onu yenisi ilə əvəz edir. Ən son üsul, tapşırığın icrasında linqvistik səhv edən dilöyrənənə adətən müəllim tərəfindən istiqamət və ya məsləhət verilir, həmin tələbə xəbərdarlıq olunur. Məsələn: Unutma ki, indiki bitmiş zaman işlətməlisən. Nümunələrdən də aydın olduğu kimi, Tapşırıq əsaslı dil təliminin linqvistik əsasları dərslər zamanı, daha dəqiq desək, tapşırıq və fəaliyyətlərin icrası zamanı müəllimin nəzərindən qaçmaması ilə yanaşı, tələbələrin də diqqət mərkəzinə çevrilir və linqvistik formaların aşılması Tapşırıq əsaslı dil təliminin əsas vəzifə və hədəflərindən biri və başlıcasıdır [1,29].

Tapşırıq əsaslı dil təliminin psixoloji əsaslarından bəhs etmək üçün tapşırıq əsaslı dil təlimində tapşırıq və fəaliyyət növlərində dilöyrənənlərin rolu və yerindən bəhs etməliyik. Tapşırıq əsaslı dil təliminin və Kommunikativ dil təliminin əsas məqsədi kommunikativ səriştənin formalaşmasından ibarət olduğu üçün hər iki metodda tələbələrin rolları eynidir. Lakin tapşırıq əsaslı dil təlimində tələbələrin özünəməxsus rolları var.

1. Qrup iştirakçısı;
2. Nəzarətçi;
3. Sövdəçisi.

Tapşırıq əsaslı dil təliminin digər müasir dil metodlarından fərqli cəhəti bu təlim metodunun əsasının cüt və ya qruplarla tapşırıq və ya fəaliyyət növlərindən ibarət olmasıdır. Buna əsasən də, tapşırıq icra edən dilöyrənən tələbə qrup və ya cütlərin daxilində fəaliyyət göstərməyə uyğunlaşmalıdır. Çünki qrup daxilində fəaliyyət göstərmə fərdi işdən tamamilə fərqlənir. Əsas fərq isə cüt və ya qruplarda əməkdaşlığın ön plana çəkilməsidir. Bundan əlavə, tələbələr tapşırığı icra edərkən qarşılıqlı əlaqələri real həyatdakı ünsiyyətə yönəltməlidirlər. Belə ki, tələbələr tapşırığı bir əyləncə forması kimi deyil, kommunikasiyaya yönələn fəaliyyət növü kimi anlamalıdırlar.

Bütün bu sadalanan rollar, tapşırıq əsaslı dil təliminin psixoloji əsaslarını müəyyən etməyə təkan verir. Çünki tapşırıq əsaslı dil təliminin psixoloji əsasları, tapşı-

rıqların icra edildiyi hər üç mərhələdə tələbələrin nümayiş etdirdiyi davranışlardan aslıdır. Bu psixoloji xüsusiyyətləri dərindən bilmək, onları tapşırıq və fəaliyyət növlərində göz önündə saxlamaq, onları tətbiq etmək tələbələrin ikinci və ya xarici dili mənimsəməsinə təkan verir. Psixoloji əsaslara yiyələnməyən tədris uğursuz və ya nöqsanlı hesab edilir. Çünki dilin mənimsənməsi tələbə fəaliyyətindəki uğurdan aslıdır. Uğura gedən yol isə psixoloji faktorlara əsaslanır. Tapşırıq əsaslı dil təliminə təsir göstərən psixoloji faktorlardan danışdıqda, motivasiyanın təsirini mütləq şəkildə vurğulamalıyıq. Tapşırıqlar haqqında bir sıra elmi-nəzəri və metodiki fikirlər mövcuddur, lakin bunu da qeyd etməliyik ki, təlim prosesində bir sıra hallarda tələbələr çalışma və tapşırıq arasındakı fərqə aydın görə bilmirlər və bu da onlarda müəyyən tərəddüdə və çaşqınlığa səbəb olur. Bunun qarşısının alınmasının yeganə yolu isə təlim prosesinə başlamazdan əvvəl tələbələrə çalışma və tapşırıq arasındakı fərqli cəhətlərin izah olunmasıdır.

1. Tapşırıqlar sərbəst halda yerinə yetirilir. Çalışma isə əksinə sərbəst deyil və mütləq şəkildə müəllim tərəfindən idarə olunmaqla həll edilir.

2. Tapşırıqlarda eyni anda bir neçə bacarıq istifadə olunur. Çalışmada isə eyni anda ancaq bir bacarığın səviyyəsi yoxalan bilər.

3. Tapşırıq hər hansı bir kontekstə əsaslanır. Bundan fərqli olaraq, çalışma isə heç bir kontekstə əsaslanmır.

4. Tapşırıq birbaşa kommunikasiyaya xidmət etdiyi halda çalışma isə kommunikativ olmaya bilər. Bundan əlavə tapşırıq autentikdir, çalışma isə autentik deyil.

5. Tapşırığın mənası var və onun məzmunu əsasdır. Çalışmada isə bundan fərqli olaraq forma əsasdır [3,5].

Tapşırıq əsaslı dil təliminin əsas göstəricisi odur ki, öyrənmə prosesi müxtəlif tip tapşırıqlar yerinə yetirməklə həyata keçirilir və reallaşır.

Bildiyimiz kimi, tapşırıq əsaslı dil təliminin özəyini fərqli növdə olan fəaliyyət növləri və tapşırıq növləri əhatə edir. Bəzi tapşırıq növləri ilə tanış olaq:

1. Hissələrin birləşdirilməsi;

Bu tapşırıq növündə hər hansı bir mətnin, hekayənin və ya informasiyanın ayrı-ayrı hissələri tələbələrə təqdim olunur və müəyyən vaxt müddətində tələbələr onu həll etməyə yönəlir. Bu tip tapşırıqlar daha çox cümlələr və ya qruplar daxilində həyata keçirilir. Sonda isə qrup nümayəndələri birləşərək, oxuduqlarını hekayə, mətn və ya bütöv informasiya halına gətirərək, çıxış edirlər.

1. İnformasiya boşluqları;

Bu növ tapşırıqların həllində 2 qrup fəaliyyət göstərir. Birinci qrupda informasiya yığılı, ikinci də isə informasiyanın tam halı mövcud olur. Tapşırıq müddətində iki qrup qarşılıqlı ünsiyyət quraraq, informasiyanı tamamlamağa çalışır.

2. Problemin həllinə yönəlmiş tapşırıqlar;

Bu tapşırıq növlərində müəllim tələbələrin qarşısına bir problem və bir neçə hissədən ibarət olan informasiya qoyur. İnformasiyanın köməkliyi ilə dilöyrənlər

razılaşmalı və problemin həllini tapmalıdırlar. Xatırlatmalıyıq ki, problemin yalnız bir həlli mövcuddur.

3. Qərar qəbul etmə tapşırıqları;

Tələbələrə mümkün nəticələr üçün ortaq problem irəli sürülür. Tapşırıqların icrası zamanı, onlar müzakirə və danışmaq vasitəsilə bir nəticəyə gəlməlidirlər.

4. Fikir mübadiləsi tapşırıqları;

Bu növ tapşırıqlar digərlərindən tamamilə fərqlənir. Çünki digər tapşırıq növlərində qrup nümayəndələri hər hansı bir razılaşmaya gəlməlidirlər. Lakin bu növ çalışmalarda onların bir qərara gəlməsi mühüm deyil. Əsas məqsəd onların müzakirədə iştirak etməsi və bir-biriləri ilə fikirlərinin bölüşməsidir.

Tapşırıqlara dair bir sıra xarici və yerli dilçi və metodistlər dəyərli fikirlərini bildirmişlər. D.Nunan tapşırıq əsaslı təlim haqqında aşağıdakıları qeyd etmişdir:

1. Bu təlim vasitəsi ilə tələbələr dili daha təbii və yaradıcı öyrənirlər;

2. Adı çəkilən təlim tələbələri real həyat situasiyaları ilə üzləşdirirlər;

3. Bu təlimdə qiymətləndirmə əsasən tapşırıqın nəticəsinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir;

4. Tapşırıq əsaslı dil təlimi əsasən tələbəyəönümlü olur.

Xarici dilin öyrənilməsində tapşırıq əsaslı dil təlimində bu tip tapşırıqların icrası D.Nunanın da qeyd etdiyi kimi, tapşırıq əsaslı dil təlimi tələbələrə dili daha kreativ şəkildə öyrənməyi təmin edir. Digər təlim növlərindən fərqli olaraq tələbələrdə sərbəst işləmə bacarığı formalaşmağa başlayır. Ən əsası isə dilöyrənənlərə verilən tapşırıqların həlli prosesində onlar müəllimin köməyindən istifadə etmədən problemi həll etmək üçün müxtəlif araşdırmalar aparır və fikirlər irəli sürürlər.

Bir sıra metodist və dilçilər tapşırıq əsaslı təlim haqqında bir çox dəyərli fikirlər irəli sürsələr də tapşırıq əsaslı dil təlimi əsasən C.Villisin tədqiqat sahəsi olub. C.Villisin fikrinə görə tapşırıqın əsasən 6 növü vardır:

1. Siyahı;

2. Sifariş və çeşidləmə;

3. Müqayisə;

4. Problem həlledici;

5. Şəxsi təcrübənin bölüşdürülməsi;

6. Kreativ və ya yaradıcı tapşırıqlar[3,45].

Bu növ çalışmalara nəzər salmaq:

Siyahı tipli çalışmaların əsas şərti keçmişdə öyrənilən biliklərə əsaslanır. Bu tip çalışmalarda tələbələr əvvəlki biliklərindən istifadə edərək verilən tapşırıqı icra edirlər. Buna misal olaraq beyin fırtınasını nümunə göstərə bilərik.

Problem əsaslı həlledici tapşırıqlarda tələbələrə və ya şagirdlərə hər hansı bir problem irəli sürülür və onun həlli yolları araşdırılır. Şəxsi təcrübənin bölüşdürülməsi isə daha maraqlı bir tapşırıq növüdür. Burada dilöyrənənlər azad fikir bildirməli və özlərini ifadə etməlidirlər. Bu növ tapşırıqlarda hədəfi tapmaq çətindir. Çünki bu tapşırıq əsasən danışığa yönəlir. Yaradıcı tapşırıqlar daha çox qrup və birgə fəaliyyətə

yönəlir. Bundan əlavə, C. Willis xarici dilin öyrənilməsində tapşırıqların əhəmiyyət və rolunu xüsusi vurğulayır. O, qeyd edir ki, cari tapşırıqlar vasitəsilə tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlər praktik yolla inkişaf etdirilir. Ceyn Willis tapşırıqlara əsaslanan tələbə fəaliyyətində müəllimin rolu haqqında belə fikir irəli sürmüşdür ki, müəllim həm tələbədə motivasiya yaradır, həm də tədris prosesində tapşırıqların həllinə və gedişinə nəzarət edir. Tapşırıqlar isə ya fərdi, ya qrup, ya da cütlərlə icra edilir. Müəllimin vəzifəsi həm də tələbələrin əvvəlcədən cari tapşırıqlara problem kimi yanaşmasının qarşısını almasıdır [2,67]. Yuxarıda deyilən fikiri təhlil etsək, qrup və cütlərlə işin əhəmiyyətini anlamış olarıq. Çünki birgə fəaliyyət zamanı tələbələr birgə müzakirəyə qoşulur, qarşılıqlı fikir paylaşır, qarşılıqlı ünsiyyətdə olurlar. Onları birgə fəaliyyətə cəlb etmə əsasən müəllimin öhdəsinə düşür və onlar zəif və ya güclü olduqlarına əsasən qruplara ayrılırlar. İkinci mərhələ vaxt təzyiqinin qoyulmasından, əsas tapşırıqların həlli ilə seçilir. Nəhayət, ən son mərhələdə isə müəllim tərəfindən hesabat aparılır, fikir səhvlər üzərində işə yönəlir [3,37]. Tapşırıq əsaslı dil təlimində real həyatla əlaqələndirilmənin başqa bir faydası da tələbələrdə kommunikativ dil bacarıqlarının daha sürətli inkişaf etməsidir. Bir sözlə, tədris fəaliyyətində tapşırıq əsaslı dil təlimində real həyat ünsüründən istifadə inteqrasiyaya xidmət edir [4,37].

ƏDƏBİYYAT

1. Van Patten B. Input Processing and Grammar Instruction in Second language Acquisition. Norwood: Ablex Press, 1996.
2. Willis D. and Willis J. Doing Task-Based Teaching. Oxford: Oxford University Press, 2007.
3. Willis J. A framework for the task-based learning. London: Longman limited 1996, 160 p.
4. Vygotsky's Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris Gindis, Ageyev V.S, Suzanne M. Miller. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 477 p.

G. Hasanova

THE WAYS OF USING TASK-BASED TEACHING IN MODERN ENGLISH CLASSES SUMMARY

The article deals with the problem of working out effective ways of learning task-based teaching in modern english classes. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. When you are certain that you have retained only the relevant material, you are ready to identify main and suppor-

ting ideas. Main ideas and facts represent major divisions or points you expect to develop in the course of your writing. When you weigh them against other facts and ideas, they seem to stand out and appear equally important. [4, 27]. They are so vital to your purpose that omission of one or the other would leave you with an unbalanced communication. For example, if your purpose were to describe our form of government, your main points would be statements concerning significant characteristics of the three key branches: the executive branch, legislative branch, and the judicial branch. Supporting ideas would be descriptive elements that expand each characteristic of the branch, set it apart from other characteristics, and distinguish one from another. Identification of your main and supporting ideas should enable you to establish priorities in the order in which you will develop your communication. To complete the task, they may use the language that the instructor has just presented, but they also may draw on any other vocabulary, grammar, and communication strategies that they know. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Г.Гасанова

**ПУТИ ПРИМНЕНИЯ «TASK-BASED TEACHING» НА СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ УРОКАХ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются пути применения «task-based teaching» на английском языке в условиях языкового вуза. Как известно, одной из основных целей обучения иностранному языку в языковом вузе является формирование у студентов, изучающих язык как специальность, умения использовать имеющиеся у них лингвистические ресурсы и речевые возможности для достижения коммуникативных целей, а также решение тех или иных задач в процессе речевого общения на изучаемом иностранном языке. Формирование коммуникативной компетенции предполагает формирование у студентов грамматической, дискурсивной, социокультурной и стратегической компетенций.

Взаимосвязь этих компонентов коммуникативной компетенции совершенно очевидна. Вне сомнения, обучение аспектам языка и формирование речевых навыков должно иметь коммуникативную направленность и происходить в контексте формирования коммуникативной компетенции. Совершенно очевидно, что обучение грамматике также должно происходить в контексте формирования коммуникативной компетенции. Грамматике может быть определена как свод правил, которых придерживаются люди, использующие данный язык как естественное средство речевого общения. При этом следует отметить, что носители языка в подавляющем большинстве случаев не могут излагать грамматические правила, однако они знают, какие предложения являются правильными с точки зрения грамматики, а какие таковыми не являются. Специалисты в области преподавания иностранных языков полагают, что в современных условиях обучения именно этот уровень знания должен стать целью, которую современный учитель английского языка ставит перед своими студентами. Контекст, в котором происходит обучение должен стать определяющим фактором при обучении грамматике английского языка. Под контекстом понимаются непосредственные условия, в которых происходит обучение языку, целевые установки, возраст студентов, базовые знания системы языка, уровень сформированности навыков и умений. В случае построения системы обучения, в частности, гораздо более вероятным представляется достижение целей на каждом конкретном этапе обучения языку. Обучение речевой коммуникации предполагает в качестве неперемного условия знание грамматики не только на системном, но и на нормативном уровне. Взаимоотношения между учителем и студентами должны строиться, на основе сотрудничества и взаимного уважения, и решающая роль здесь, несомненно, отводится учителю. Вообще, перемещение центра в процессе обучения и изучения языков в сторону обучаемых, предполагает именно приобретение знаний, навыков и умений, а не обучение им. В этой ситуации предполагается максимальная активизация изучающих язык и вовлечение их в процесс приобретения знаний, умений и навыков, что и составляет суть коммуникативного подхода.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

ELVİRA BABAYEVA
AMEA, İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
e.babayeva22@gmail.com

İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKASININ İLKİN QAYNAQLARI

Xülasə

İngilis dilinin qrammatikalarını araşdırarkən bəlli olur ki, elmə məlum olan ilk ingilis dili qrammatikaları latın dilinin təsiri ilə qələmə alınır. Latın dilinin dildaxili qanunauyğunluqlarının ingilis dilinə tətbiq olunması sonradan bu sahənin araşdırılmasında bir sıra çətinliklər yaratmışdır. Lakin sözügedən ənənənin mövcudluğu bir sıra səbəblərə görə qaçınılmaz idi. Belə ki, elmə bu istiqamətdə öz təhfəsini vermiş ilk müəlliflər üçün nümunə rolunu oynayan qrammatik modellər, əsasən, latın dilində idi. Bununla yanaşı, bu qrammatikalar latın dilini öyrənmək istəyən ingilislər və ya ingilis dilini öyrənmək istəyən latın dilli əcnəbilərin tələbatını ödəmək məqsədilə qələmə alınır.

Dilçilik tarixində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən ilk ingilis dili qrammatikası Uilyam Layli tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu qrammatika morfoloqiyanın, daha dəqiq desək, nitq hissələrinin şərhinə həsr olunmuşdur. Uilyam Laylinin qrammatikasında sintaksisə yer verilməməsi və morfoloji təsnifatın müasir ingilis dili ilə uyğunsuzluq təşkil etməsi onun çatışmazlığı kimi qəbul edilə bilər. Lakin bu, onun ingilis dili qrammatikaları tarixindəki əhəmiyyətini qətiyyənlə azaltmır.

İlk ingilis dili qrammatikalarını xronoloji ardıcılıqla gözdən keçirdikdə U.Laylidən sonra U.Ballakarın adı mütləq qeyd edilməlidir. Bu qrammatika da latın dilinin təsiri ilə qələmə alınan əsərlərdəndir. Lakin sələfindən fərqli olaraq, U.Ballakar öz əsərində, qismən də olsa, sintaksisi şərh etməyə cəhd etmişdir.

Erkən ingilis dili qrammatikaları sırasında ən çox əhəmiyyət kəsb edənlərdən biri də B.Consonun əsəridir. Bu qrammatikada ingilis dilinin sintaksisi ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə şərh olunmuşdur.

İngilis dilinin latın dilinin bir qalıqına çevrilməsinin qarşısını almaq məqsədilə qələmə alınan növbəti qrammatikanın müəllifi Con Uolisdir. Bununla belə, Con Uolis öz qrammatikasını latın dilində yazdığı üçün onun əsəri də sözügedən qrammatik ənənənin nümunələrindən biri hesab olunur.

Nəhayət, elmə məlum olan sonuncu latın dilli ingilis qrammatikası K.Kuperə məxsusdur. Latın dilində qələmə alınan və zaman-zaman qrammatik qanunauyğunluqların şərhində bu dilin təsirinə məruz qalan bir əsər kimi K.Kuperin qrammatikasında ingilis dilində olan nümunələr də öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, yazıldığı dövrün tələbi ilə latın dilində qələmə alınan ilk ingilis dili qrammatikaları mahiyyət etibarilə də bu və ya digər dərəcədə latın dilinin qrammatik qanunauyğunluqlarına əsasən təqdim edilmişdir. Bununla belə, elmdə bu istiqamətdə ilk çıxışı açdığı üçün bu qrammatikaların araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: latın dili, dildaxili qanunauyğunluq, qrammatika, morfologiya, sintaksis, nitq hissələri.

İngilis dilinin qrammatikası ilə bağlı ilk əsərlərin meydana gəlməsi XVI əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdə ərsəyə gələn qrammatik əsərlərdə ingilis dilinin struktur və qaydaları latın dilinə əsasən şərh edilirdi. Mahiyyətə deskriptiv xarakter daşıyan ilk ingilis qrammatikaları məhz bu səbəbdən dolayı *latın modeli qrammatikalar* adlandırılır. [7] Bu qrammatikaların yaranması sözügedən sahənin əsasının qoyulması baxımından olduqca mütərəqqi bir hadisə idi. Bununla belə, ilk ingilis qrammatikalarının bir çox çatışmazlıqları da vardır. Həmin qrammatikaları gözdən keçirərkən onların latın dilində qələmə alınmasının və ya istifadə olunan terminalogiyanın belə bu dildə olmasının şahidi oluruq. Bundan daha böyük bir problem isə təməmilə fərqli bir qrammatik sistemə malik olan latın dilinə məxsus qaydaların ingilis dilinə tətbiq edilməsi idi. Bu məsələlər sonralar ingilis dili, qrammatikası və istifadəsinin tarixini araşdıran tədqiqatçılar üçün bir sıra problemlər yaratmışdır.

Bütün mənfi cəhətlərini bir kənara qoysaq, bu dövrün qrammatikalarını uğurlu bir başlanğıc saymaq olar. Çünki XVI və XVII əsrlərdə yaranan qrammatikalarda latın dilinin təsiri qaçınılmaz idi. Belə ki, bu dövrdə qrammatika yazarlarının izinə düşə biləcəyi başqa qrammatik modellər yox idi. Digər tərəfdən tələbələrin, faktiki olaraq, bu qrammatikalara ehtiyacı var idi.

İlk ingilis qrammatikalarının latın dilinə əsaslanmasının başlıca səbəbi bu dildə nitq qəliblərinin olduqca praktik olması idi. Bu qrammatikaların müəlliflərinin əsas məqsədi latın dilini öyrənməyə çalışan ingilis tələbələrə, habelə, latın dilini bilən və ingilis dilini öyrənmək istəyən əcnəbilərə kömək etmək idi. [7, s.191] Buradan belə qənaətə gəlirik ki, ingilis dilinin ilk qrammatikalarının yaranmasının əsas motivi pedaqoji xarakter daşıyırdı. Çünki latın dilini öyrənmək istəyən ingilis tələbələr əvvəlcə öz ana dillərini təhlil etməyi bacarmalı idilər. Öz növbəsində, əcnəbi tələbələr də müəyyən dərəcədə bildikləri ingilis dilini analiz etməyə ehtiyac duyurdular. İlk ingilis qrammatikalarının müəllifləri ingilis dilini, məhz bu cür motivlərə söykənərək, hər iki qrupa daxil olan tələbələrin tələblərinə cavab verən, latın dilinin qrammatik kateqoriyalarına əsasən şərh etmişlər.

İlk ingilis qrammatikalarının bu dərəcədə latın dilinin təsirinə məruz qalması, əslində, mövcud şəraitdə onların istifadəsi üçün ən düzgün seçim hesab olunmalıdır. Çünki bu qrammatikaları yazarkən qarşıya qoyulan məqsəd, onlardan istifadə edəcək olanlara ingilis dilini təcrid edilmiş formada öyrətmək deyildi. Qrammatiklər hesab

edirdilər ki, dil daşıyıcıları artıq ingilis dilini bilirlər və onların bu dili öyrənmək üçün heç bir kitaba ehtiyacları yoxdur. Onların tələbi ingilis dilinin qrammatikasının latın dili ilə uzlaşaraq analiz edilməsi idi. Çünki ingilis tələbələrə lazım olan, ana dilində verilmiş hər hansı bir mətni latın dilinə tərcümə edərkən bu iki dilin qrammatikalarını əlaqəli şəkildə təhlil edə bilmək idi. Beləliklə, ilk ingilis qrammatikaları həmin tələbələrə iki dil arasında tərcümələr edərək ingilis dilinin strukturu vasitəsilə latın dilini öyrətməyi hədəf almışdı. Əks təqdirdə, həmin dövrdə sırf ingiliscə verilmiş terminlərlə yazılan bir qrammatika qeyd olunan tələbləri ödəyə bilməyəcəkdi. İlk ingilis qrammatikləri öz əsərlərini məhz ingilis dilinə əsaslanaraq yazmış olsaydılar belə, bu qəbildən olan qrammatikaların yararsız olacağını hesab edəcəkdilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ilk ingilis dili qrammatikalarının latın dilini kor-koranə təqlid edərək yazılması fikri də düz deyil. Çünki bu qrammatikalar bir çox müstəqil və tənqidi düşüncə və yanaşmaları da ehtiva edir. 1650-ci illərə qədər meydana gələn ingilis qrammatikalarında ismin hal kateqoriyasının şərhı belə bu fikri təsdiqləyir. Əslində, bütün qrammatik kateqoriyalar arasında yalnız hal kateqoriyası bu məqsədlə təhlil olunmalıdır. Çünki latın və erkən müasir ingilis dillərinin səthi qrammatikalarında hal kateqoriyası fərqli xarakter daşıyır.

İlk ingilis dili qrammatikasının banisi sayılan Uilyam Laylinin *Latin Qrammatikası (Latin Grammar. 1534)* XIX əsrə qədər geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Onun digər qrammatik əsəri *Qrammatikaya qısa giriş (A Short Introduction to Grammar. 1549)* ingilis dilində qələmə alınsa da, terminlərin əksəriyyəti latın dilində olduğu kimi verilmişdi. İngiltərədə latın dilinin tədrisi məqsədlə uzun müddət istifadə olunan bu qrammatika özündə bir sıra qrammatik kateqoriyaları ehtiva edirdi. [9]

Uilyam Laylinin qrammatikasında sintaksisə nisbətən morfologiya daha geniş şəkildə şərh edilmişdir. [7, s.203]

Bu qrammatikanın morfologiya hissəsində yer alan əsas fikirlər bunlardır:

- *Nitq hissələri hallanan (isim, əvəzlik, feil, feili sifət) və hallanmayanlar (zərf, bağlayıcı, sözünü, nida) olaraq iki qrupa ayrılır;*
- *İsmlər kəmiyyət kateqoriyasına görə 2, hal kateqoriyasına görə 6, cins kateqoriyasına görə 7 qrupa ayrılır;*
- *Artikllar əvəzlərdən törəmiş, isimlərin tərkib hissəsi olub, hallara görə dəyişə bilir;*
- *Sifətin üç müqayisə dərəcəsi vardır və o, bu dərəcələrin hər birində ayrı-ayrılıqda hallana bilir;*
- *Sayca 15 əvəzlik vardır və onlar da ismin hallarına görə dəyişir;*
- *Feilin əsas kateqoriyaları şəkil və zamandır;*
- *Feillər beş şəxsə görə dəyişir və hər şəxsə uyğun müvafiq sonluqla bitir;*
- *Feilin 6 şəkli, 5 zamanı vardır;*
- *Zərfin mənasına görə 23 növü vardır;*

- *Bağlayıcının mənasına görə 11 növü vardır;*
- *Sözünürləri ismin müxtəlif halları ilə işlənməsinə görə fərqlənir;*
- *Mənasına görə bağlayıcının 13 növü vardır.*

Hər nə qədər müasir ingilis dili qrammatikasına nəzərən olduqca məhdud olsa da, U.Laylinin sintaksisə dair fikirləri bu istiqamətdə atılmış ilk addım olduğu üçün olduqca əhəmiyyətlidir. U.Layli sintaktik əlaqələr barədə öz töhfəsini verərkən uzlaşmanın üç növünü qeyd etmişdir: isim və feillər arasında, sifət və nisbi əvəzliliklər arasında, sifət və onun təyin etdiyi söz arasında. [12]

Uilyam Laylinin qrammatikasında terminlərin, habelə bir çox hallarda qaydalara müvafiq nümunələrin latın dilində verilməsinə baxmayaraq, bu əsər, ilk ingilis qrammatikası olduğu üçün onun qələmə alınması tarixi baxımdan olduqca əhəmiyyətli bir hadisədir.

Qısa bir müddət sonra, Uilyam Ballakar U.Laylinin qrammatikası nümunəsində *İngilis dilinin Müxtəsər Qrammatikası (Brief Grammar of English. 1586)* hazırlamışdır. Sələfi kimi U.Ballakar da ingilis dilini latın qrammatikasına əsasən gözdən keçirmişdir. [13]

Uilyam Ballakarın ingilis dilinin qrammatikası ilə bağlı əsas fikirləri bunlardır:

- Nitq hissələri iki yerə ayrılır: hallananlar və hallanmayanlar;
- İsimlər hal kateqoriyasına görə 5, cins kateqoriyasına görə 6 yerə ayrılır.

Latın dilində ismin halı onun sintaktik funksiyasını müəyyən edir. U.Layli kimi ingilis dilinin qrammatikasını latın dilinə əsasən hazırlayan U.Ballakar bu qaydanın hər iki dildə reallaşdığını qeyd edib. Ona görə, adlıq hal ismin cümlədəki yeri, funksiyası və mənasına əsasən müəyyən olunur. Bu isə ismin cümlədən ayrılıqda, təcrid edilmiş formada istifadəsi və ya cümlə daxilində əsas və ya köməkçi feildən əvvəl işlənərək, feilin şəxsini və kəmiyyətini müəyyən etməsində özünü göstərir. U.Ballakar sual cümlələrində, “It” və “There” ilə başlayan cümlələrdə, budaq cümlələrin bəzi növlərində adlıq halda olan ismin cümlədəki yerinin fərqli olacağı məqamları da nəzərdən qaçırtmamışdır. Bununla yanaşı, digər halların hansı yolla yaranması, ayrı-ayrı hallarda tək və cəm isimlərin hansı fleksiyalara uğradığı və şəkilçilər qəbul edəcəyi barədə də bir sıra qaydalar təqdim olunmuşdur.

İlk dəfə *işarə nəzəriyyəsi*ndən bəhs edən U.Ballakar öz əsərində “təkmilləşdirilmiş orfoqrafiya sistemindən istifadə etsə də, xələflərinin qrammatikaları dövrün və mövcud ənənənin tələbi ilə uzun müddət bu və ya dərəcədə latın dilinin təsirinə məruz qalmışdır.

Ben Consonun 1640-cı ildə çap olunmuş *İngilis dilinin qrammatikası (The English Grammar)* XVII əsr ingilis dilinin qısa təsvirini verir. Qeyd edək ki, Ben Consonun əlyazmaları əsərin nəşrindən uzun müddət əvvəl yangın zamanı tələf olmuş, lakin onun ölümündən sonra bu qeydlər ikinci versiya kimi bərpa olunmuş, sözügedən qrammatik əsər tərtib olunmuşdur. Bu qrammatika həm ingilis, həm də latın dilində yazılsa belə, nümunələrin əksəriyyəti yenə də latın dilindədir. Bunun əsas səbəbi, B.Consonun bu qrammatikanı, əsasən, əcnəbilər üçün hazırlamasıdır.

B.Consonun qrammatikası iki hissədən ibarət olub, birinci hissəsi morfolojiyaya, ikinci hissəsi sintaksisə həsr olunmuşdur. Bununla yanaşı, bu qrammatikanın birinci hissəsində morfolojiya ilə bərabər fonetikaya da geniş yer verilmişdir.

B.Consonun qrammatikasının morfolojiyasında əvvəlki qrammatikalardan fərqli olaraq hal kateqoriyasının şərhinə demək olar ki, yer verilməyib. Onu da qeyd edək ki, bu qrammatikada artikl ismin bir hissəsi kimi yox, ayrıca təqdim olunmuşdur. Digər nitq hissələri ilə bağlı təsnifatlarda əvvəlki qrammatikalarla müqayisədə müəyyən dəyişiklər olsa da, mahiyyət etibarilə böyük yeniliklər yoxdur.

Bu qrammatikanı əvvəlkilərdən fərqli edən əsas xüsusiyyəti ilk dəfə burada ingilis dili sintaksisinin təhlil olunmasıdır. B.Consonun sintaksisə dair təsnifatı (*digər sözlə ismin sintaksisi, isimlə əvəzliyin sintaksisi, sifətlərin sintaksisi, isimlə feilin sintaksisi, feil ilə feilin sintaksisi, zərflərin sintaksisi, bağlayıcıların sintaksisi*) olduqca maraqlı olsa da, müasir sintaksislə uyğunsuzluq təşkil edir. O, cümlələri *tamamlanmış və tamamlanmamış cümlələr* olaraq iki qrupa ayırmış, sual cümlələri barədə də öz fikirlərini təqdim etmişdir. [7, s.200] B.Consonun sintaktik strukturlar barədə fikirləri olduqca mürəkkəb və qarışıq olsa da, o, bu barədə şərh verən ilk ingilis qrammatik olmuşdur.

Beləliklə, Ben Consonun ingilis dili qrammatikasına verdiyi əsas töhfələr bunlardır:

- *İngilis dilində ismin iki halını ayırmışdır;*
- *9-cu nitq hissəsi kimi artikl fərqləndirmişdir;*
- *İngilis dilinin təsviri sintaksisini tətbiqi yolla təhlil etmişdir;*
- *Söz sırasının tədqiqinə xüsusi olaraq fikir vermişdir.*

Ben Consonun qrammatikasını diqqətli gözdən keçirdikdə, onun əsəri təkmil bir işdən daha çox, müəyyən qeydlər toplusu təəssüratı yaratsa belə, ingilis dilinin latın dili ilə oxşar olmayan mühüm cəhətlərini təqdim etməsi baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

Daha sonra Con Uolis ingilis dilinin ənənəvi latın dilinin bir qalıqına çevrilməsinin qarşısını almaq məqsədilə *İngilis dilinin qrammatikasını (The Grammatica Linguae Anglicanae. 1653)* hazırlasa da, əcnəbilər üçün yararlı olsun deyə onu, latın dilində qələmə almışdır. Bu əsərin böyük bir qismi fonetikaya həsr olunsay belə, qrammatikaya da geniş yer verilmişdir. [11] Con Uolis qrammatikası ondan əvvəl yazılanlara nəzərən müasir qrammatikalarla daha çox uyğunluq əks etdirir. Bu fakt özünü nitq hissələri ilə bağlı müxtəlif təsnifatların tərtibatında göstərir.

C.Uolis qrammatikasını özünəməxsus edən əsas fikirlər bunlardır:

- *Hal kateqoriyası mövcud deyil;*
- *'s şəkilçisi qəbul etmiş sözlər ziyəlik sifətləri hesab olunur.*

Con Uolis əsəri qrammatikanın, habelə fonetika və etimologiyanın şərhinə baxımdan təqdirəlayiq bir işdir. Yayınlanmasının üzərindən əsrlər keçsə də, bu

qrammatika ingilis dilini tədqiq etmək istəyənlər üçün olduqca maraqlı bir əsərdir. Ərsəyə gəlmiş tarixi dövrü nəzərə alsaq, bu əsərin ingilis qrammatikalarının tarixinə böyük bir töhfə olduğunu vurğulamalıyıq. C.Uolisin əsas maraq dairəsinin fərqli olmasına baxmayaraq (riyaziyyat), o, özündən əvvəlki qrammatika müəlliflərinə nəzərən daha dəqiq işləməyə və bir sıra qrammatik faktları ortaya atmağa nail oldu. Con Uolisin qrammatikasıdan uzun müddət geniş şəkildə istifadə olunsada, XIX əsrdə müqayisəli dilçiliyin gəlişi ilə bu qrammatika öz aktuallığını itirdi. Bununla belə, istər bu tədqiqat işində olduğu kimi ingilis qrammatikalarının tarixini, istər artikulyar fonetikanın təkamülü prosesini, istərsə də struktur deskriptizmin köklərini tədqiq edərkən bu qrammatika mütləq araşdırılmalıdır.

Latın modelli qrammatikalar sırasında Kristofer Kuper tərəfindən yazılan növbəti *İngilis dilinin qrammatikası (Grammatica Linguae Anglicanae. 1685)* elmə məlum olan latın dilində qələmə alınmış sonuncu qrammatikadır. Bu əsərin yazıldığı dil, habelə, qaydalara müvafiq nümunələrin bir çoxu latın dilində olsa belə, ingilis dilində olan nümunələrə də geniş yer verilmişdir. [12]

Kristofer Kuper bu qrammatikada yenidən isim, sifət, əvəzlik, feil, sözünü, zərf, bağlayıcı, nidanı təhlil etmiş və bu nitq hissələrinə dair öz fikirlərini ortaya qoymuşdur. Burada həm bir çox ənənəvi yanaşmalar, həm də yeni mülahizələr özünü göstərir. K.Kuper qrammatikasında özündən əvvəlkilərdən fərqli olaraq, *mübtəda, xəbər və təsirlik* cümlənin əsas hissələri kimi qeyd olunmuşdur.

Kristofer Kuperin ingilis qrammatikasına dair başlıca fikirləri bunlardır:

- *İsim və sifətlər fəal (active), qeyri-fəal (passive) və bitərəf (neutral) olur;*
- *Kəmiyyət kateqoriyasına görə isimlər 4 qrupa ayrılır: tək, cəm, tək və cəm forması eyni olan, sonu -f və -fe ilə bitən isimlərin cəm forması (f-v);*
- *Feilin 4 qrammatik kateqoriyası vardır: şəkil, zaman, kəmiyyət və şəxs;*
- *Cümləni təşkil edən sözlər əsas və ikinci dərəcəli olaraq qruplaşır.*

Latın modelli qrammatikaların bir çoxunda olduğu kimi K.Kuper öz işində həm fonetikaya və həm də C.Uolis kimi etimologiyaya yer ayırıb. Bununla belə, onun əsəri sintaksisə dair yeni fikir və yanaşmaları əks etdirdiyi üçün ingilis dili qrammatikaları tarixində olduqca əhəmiyyətli yer tutur.

Latın modelli qrammatikaların yarandığı dövrdə – XVI əsrdə latın dili təhsil sahəsində əsas dil hesab olunduğuna görə, bu dil ingilis dili də daxil olmaqla bütün Avropa dillərindən daha çox nüfuza malik olmuşdur. Məhz bu səbəbdən, elmə məlum olan ilk ingilis qrammatikalarının latın qrammatikasına, o cümlədən, bu dildəki qrammatik kateqoriyalara əsaslanması labüd idi. Mahiyyət etibarilə ingilis dili qrammatikasını tam və düzgün şəkildə şərh etməsələr belə, bu qrammatikalar arasında müəyyən fərqli və maraqlı xüsusiyyətlərin mövcudluğuna şahid olduq. Latın dilində qələmə alınan, hətta nümunələri belə bu dildə verilən sözügedən qrammatikalar latın dilini öyrənmək istəyən ingilis tələbələr və ingilis dilini öyrənməyə çalışan əcnəbilər üçün təqdim olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən müəlliflərin öz hədəflərinə çatmaq məqsədilə bu istiqaməti seçməsi anlaşılındır.

Bunlarla yanaşı, ilk qrammatiklər zaman-zaman latın ənənəsindən yayınıb ingilis dilinin özünəməxsus qrammatik xüsusiyyətlərini təhlil və təsvir etməyə də müvəffəq ola bilmişlər. Bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, öz dövrünün tələblərinə cavab verən bu qrammatikalar, istənilən halda, ingilis dili qrammatika ənənəsinin təməl daşları kimi olduqca mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdirlər.

Ədəbiyyat

1. Musayev O.İ. Azərbaycanca-ingiliscə lüğət. Bakı: 1998, 646 s.
2. Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycanca lüğət. Bakı: "Qismət" nəşriyyat poliqrafiya, 2003, 1696 s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
4. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları / F.Y.Veysəlli. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.
5. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006, 516 s.
6. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. Bakı: Mütərcim, 2008, 528 s.
7. [file:///C:/Users/User/DESK-IM/S1/sonnnn/Downloads/The Earliest English Grammars.pdf](file:///C:/Users/User/DESK-IM/S1/sonnnn/Downloads/The_Earliest_English_Grammars.pdf), səh. 191-207.
8. <file:///C:/Users/User/Desktop/the-grammar-of-english-grammars.pdf>, 1446 s.
9. <https://archive.org/details/latingrammaticr00lilygoog/page/n6/mode/2up>
10. http://self.gutenberg.org/articles/history_of_english_grammars
11. https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_English_grammars
12. <https://studylib.net/doc/7081518/classical-scientific-grammar>
13. <https://studopedia.info/7-9476.html>

ELVIRA BABAYEVA

EARLY SOURCES OF ENGLISH GRAMMAR SUMMARY

The research of the grammars of the English language reveals that the first English grammars known to science were written under the influence of Latin. The application of the intralinguistic regularities of Latin to English later created a number of difficulties in the study of this field. However, the existence of this tradition was inevitable for a number of reasons. Thus, the grammatical models that served as a model for the first authors who contributed to science in this area were mainly in Latin. At the same time, these grammars were written to provide the needs of Englishmen who wanted to learn Latin or Latin-speaking foreigners who wanted to learn English.

The first important English grammar in the history of linguistics was written by William Lily. This grammar is devoted to the interpretation of morphology, or more precisely, parts of speech. The lack of syntax in William Lily's grammar and the disparity of morphological classification with modern English can be seen as a

shortcoming. However, this does not diminish its importance in the history of English grammars.

When reviewing the first English grammars in chronological order, the name of W.Bullock after W.Lily must be mentioned. This grammar is also one of the works written under the influence of Latin. However, unlike his predecessor, W.Bullock tried to interpret the syntax, at least in part, in his work.

One of the most important early English grammars is the work of B.Johnson. In his grammar, the syntax of the English language was studied comprehensively for the first time.

John Wallis is the author of the next grammar, written to prevent English from becoming a remnant of Latin. However, as John Wallis wrote his grammar in Latin, his work is considered one of the examples of this grammatical tradition.

Finally, the last known Latin-based English grammar belongs to Ch.Cooper. As a work written in Latin and influenced by this language from time to time in the interpretation of grammatical regularities, Ch.Cooper's grammar also includes examples in English.

Thus, the first English grammars written in Latin at the request of the time of their being written were, in essence, presented according to the grammatical regularities of the Latin language. However, the study of these grammars is very important, as it opened the first path in this direction in science.

Key words: Latin, intra-linguistic regularity, grammar, morphology, syntax, parts of speech.

ЭЛЬВИРА БАБАЕВА

**РАННИЕ ИСТОЧНИКИ АНГЛИЙСКОЙ ГРАММАТИКИ
РЕЗЮМЕ**

Исследование грамматик английского языка показывает, что первые известные науке грамматики английского языка были написаны под влиянием латыни. Применение внутрилингвистических закономерностей латыни к английскому языку позже создало ряд трудностей в изучении этой области. Однако существование этой традиции было неизбежно по ряду причин. Таким образом, грамматические модели, послужившие образцом для первых авторов, внесших вклад в науку в этой области, были в основном на латыни. В то же время эти грамматики были написаны, чтобы удовлетворить потребности англичан, которые хотели изучать латынь, или иностранцев, говорящих на латыни, которые хотели изучать английский язык.

Первая важная грамматика английского языка в истории лингвистики была написана Уильямом Лили. Эта грамматика посвящена толкованию морфологии, а точнее частей речи. Отсутствие синтаксиса в грамматике

Уильяма Лили и несоответствие морфологической классификации современному английскому можно рассматривать как недостаток. Однако это не умаляет его значения в истории английской грамматики.

При рассмотрении первых грамматик английского языка в хронологическом порядке необходимо упомянуть имя В.Буллокара после В.Лили. Эта грамматика также является одним из произведений, написанных под влиянием латыни. Однако, в отличие от своего предшественника, Буллокар пытался хотя бы частично интерпретировать синтаксис в своей работе.

Одной из важнейших ранних грамматик английского языка является работа Б. Джонсона. В его грамматике впервые всесторонне изучен синтаксис английского языка.

Джон Уоллис - автор следующей грамматики, написанной для предотвращения превращения английского языка в остаток латыни. Однако, поскольку Джон Уоллис написал свою грамматику на латыни, его работа считается одним из примеров этой грамматической традиции.

Наконец, последняя известная английская грамматика на основе латыни принадлежит Ч. Куперу. Грамматика Ч. Купера, написанная на латыни и время от времени испытывающая влияние этого языка на интерпретацию грамматических закономерностей, включает примеры на английском языке.

Таким образом, первые английские грамматики, написанные на латыни по требованию времени их написания, были, по сути, представлены в соответствии с грамматическими закономерностями латинского языка. Однако изучение этих грамматик очень важно, так как открыло первый путь в этом направлении в науке.

Ключевые слова: латинский язык, внутриязыковая регулярность, грамматика, морфология, синтаксис, части речи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor İlham Təhirov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

ИРАДА ИСГЕНДАРЗАДЕ

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Ст. преподаватель кафедры Иностранных Языков

Г.Алиев 92.

iradaisgenderova@gmail.ru

**ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПРИЧАСТИЙ
В ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
АННОТАЦИЯ**

Английский язык складывался в течение многих веков. Его словарь и грамматический строй сформировались не сразу. Словарь постепенно включал в сеновые лексические единицы, а грамматический строй постепенно приспособлялся к потребности в более и тонкой передаче мысли вслед за развитием национального общественного и научного мышления. Как и большинство языков мира, английский язык всегда находился в состоянии изменения и никогда не оставался неизменяемым. Поэтому мы наблюдаем несколько периодов в истории развития английского языка, условно названных следующим образом – древнеанглийский, среднеанглийский и новоанглийский периоды.

Глагол в грамматическом строе английского языка занимает исключительное место вследствие неоднородности своей системы и той большой роли, которую играют глагольные формы в построении предложения. Известно, что глаголы английского языка подразделяются на две большие группы, так называемые личные формы глагола и неличные формы глагола. Тема неличных форм глагола в течение долгого периода вызывала особый интерес многих форм глагола в течение долгого периода вызывала особый интерес многих лингвистов. В настоящее время, несмотря на обширные исследования в этой области среди исследователей не существует единого мнения по данному вопросу, вследствие чего вышеупомянутая тема остается актуальной и по сей день. В первую очередь, существуют разногласия в том, какое название следует дать этой группе глаголов. В связи с этим В.Д.Аракин предлагает рассматривать вербиды (verbirds) как особый промежуточный разряд между существительным и глаголом. К классу вербидов Есперсен относил причастия и инфинитив [1-стр.88].

В книге Грамматика Современного Английского Языка И.П.Крылова и Е.М.Гордон, говоря о неличных формах глагола, отстаивают свою точку зрения. Они утверждают, что в английском языке существуют три неличные формы глагола, так называемые инфинитив, инговая форма и причастие. Кроме вышеупомянутых авторов в работах некоторых других лингвистов мы также можем столкнуться с термином инговая форма глагола. Данный термин

объединяет причастие I и герундий вследствие их абсолютной омонимии. Особое внимание здесь вызывает причастие.

Ключевые слова: глагол, причастия в английском языке, личные формы глагола, неличные формы глагола

Исследователи древнеанглийского языка провели четкую грань между двумя видами причастий (причастием I и причастием II), существовавшими в системе древнеанглийского глагола. Несмотря на это, некоторые грамматисты в своих работах используют термины причастие настоящего времени и причастие прошедшего времени. Но в большинстве случаев традиционно принято называть их причастием I и причастием II.

Ианова И.П. и Беляева Т. пишут: В английском языке древнего периода существовали три неличные формы глагола – инфинитив, причастие I и причастие II. По происхождению древнеанглийские причастия являются прилагательными [2, -стр:103]. К этому выводу можно прийти, исследуя систему склонения древнеанглийских прилагательных и причастий. Одинаковое склонение этих групп слов указывает на их происхождение из одного источника. Таким образом, генетическая связь причастий с прилагательными проявляется в общей системе склонения, а также в способности выступать в функции препозитивного определения, характерного для прилагательных. Есперсен, в своей книге *The Philosophy of Grammar*, также утверждал, что причастия являются по существу прилагательными, образованными от глагола, хотя синтаксически причастия сохраняют много общего с глаголом. Однако уже к началу древнеанглийского периода причастия прошли определенный путь вербализации: подобно другим глагольным формам они могли выражать видовые, временные и залоговые различия, а также приобрели способность управлять дополнением..

Отличительной чертой причастия является то, что оно имеет неординарную, и в то же время интересную, историю происхождения и развития. Причастие, по сути, являлось глагольным адъективом, который был охарактеризован не только номинальными, но и глагольными свойствами. Причастие I использовалось в действительном залоге и выражало настоящее или одновременные действия и признаки, в то время как причастие II выражало состояния и признаки, являющиеся результатом прошлых действий. В древнеанглийский период причастие II имело большое значение для выражения пассивного действия. Причастие II переходных глаголов имело только пассивное значение, тогда как причастие II непереходных глаголов имело также и активное значение. Дело в том, что категория залога не проходила через всю систему глагола древнеанглийского языка. Она выделялась в противопоставлении только форм причастия переходных

глаголов: причастие I этих глаголов выражало действительный залог (*sin ende-поющий*), а причастие II-страдательный залог (*e-sun en снетый*).

Любое языковое явление можно рассматривать либо извне, либо изнутри, исходя из его внешней формы или из его внутреннего значения. Рассматривая внешнюю форму древнеанглийских причастий, мы можем прийти к выводу о том, что их морфологическое строение сильно отличалось от морфологического строения современных причастий.

Причастие I формировалось с помощью прибавления суффикса-ende. *Sēosende (выбирающий)*

В древнеанглийском языке система глагола была представлена двумя группами, одна из которых называлась группой сильных глаголов, в то время как вторая- группой слабых глаголов. Сильными глаголами назывались такие глаголы, которые образовывали свои формы прошедшего времени и причастия путем закономерного измерения корневого гласного. Слабыми глаголами назывались такие глаголы, которые образовывали свои формы прошедшего времени и причастия путем прибавления к основе глагола зубного суффикса **-d(t)**. Следует отметить, что и слабые глаголы и сильные глаголы для образования причастия принимали окончание **-ende**. Этот суффикс прибавляется к неопределенной форме глагола (инфинитив без окончаний **-an, ian**) *Helpan-helpende, dēmende*

Совсем иначе обстояло дело с причастием II. Для формирования причастия II часто к корню слова прикрепляется префикс **e-**, который не был обязательным в тех случаях, когда глагол имел другой формообразующий префикс. Кроме префикса глагол принимал также суффикс. Суффикс который прикреплялся, зависел от того, к какой группе принадлежал глагол. Если это был сильный глагол, то он принимал окончание **-n** вместе с соединительной гласной "o" или "e". *Findan-fundon*

Если глагол принадлежал к группе слабых глаголов, то при склонении к нему примыкало окончание **-d** вместе с соединительной гласной o или. *Losian- (e)lōcod* Причастие при склонении согласовывалось в роде, числе и падеже с существительным, к которому оно примыкало. Но бывали случаи, когда такое согласование отсутствовало и причастие оставалось без флексий. В настоящее время мы не наблюдаем такого рода склонения в английском языке. Дело в том, что в начале среднеанглийского периода разрушались существовавшая в течение долгого времени система склонения причастий. Причастие утратило способность передавать грамматические категории рода, числа и падежа.

Причастия среднеанглийского периода. В среднеанглийском языке в системе глагола произошли определенные изменения. Некоторые глаголы перешли из сильного склонения в слабое, и наоборот. Грамматическое

чередование согласных полностью исчезло. Эта волна изменений коснулась также класса причастий.

Крылова И.П. и Гордон Е.М. отмечают: Во-первых, в причастиях произошли фонетические изменения. Многие сильные глаголы стали образовывать форму причастия II с помощью дентального суффикса. Слабые глаголы принимали суффикс **-ed** [З-,стр:98].

stired(ME)-stirred(NE)

Все заимствованные из других языков глаголы склонялись как слабые глаголы и соответственно принимали суффикс **-ed** для образования формы причастия II. Во-вторых, в этот период полностью разрушается система склонения причастий. Причастия утратили разграничения в падеже, роде и числе. Исчезновение такого важного для именных частей речи признак, как система склонения, дает толчок к интенсивному развитию глагольных черт причастий [2, с204]. В среднеанглийском изменяется окончание причастия I. Нам уже известно, что данное причастие в древнеанглийском образовывалось с помощью окончания **e(nde)**. В среднеанглийском мы находим разные окончания по диалектам. В северных диалектах причастие принимает окончание – **and(e)**, в центральных диалектах – **ende**, в южных - **inde**. При этом северное окончание – **and(e)** отражает скандинавское влияние. В центральных областях сохраняется древнеанглийское окончание –**ende**, а южное – **inde** связано, очевидно, с историей слабых глаголов.

Maciende (OE)-macinde (ME) [7,с131]

В этот период в южных диалектах наряду с окончанием - **inde** появляется вариант – **inge**, который затем быстро распространился. Вопрос о происхождении этого окончания является спорным. Некоторые исследователи считают, что – **inge**, представляет собой фонетическую разновидность старого – **inde**. Но этот вариант является маловероятным.. Причастие II являлось одним из главных форм глагола. Оно образовывалось по-разному: в зависимости от того, к какой группе принадлежал глагол. Но постепенно данное разграничение между сильными и слабыми глаголами стало исчезать. В среднеанглийском языке на смену древнего префикса **e-** пришел префикс **i** или «**y**».

Развитие причастий в новоанглийском языке. Английский язык в новоанглийский период представлял собой дальнейшее и вполне закономерное развитие английского глагола. Изменения могут быть сведены к почти полному разрушению системы глаголов с чередованием, переходу ряда глаголов с чередованием в группу глаголов с суффиксацией, развитию системы сложных временных форм и дальнейшему развитию неличных форм глагола. В целом, изменения наблюдались и в группе личных глаголов и в группе неличных глаголов.

Вышеупомянутые большие изменения в системе глагола коснулись также класса причастий. Большую роль в этом сыграло образование аналитических форм.

В течение XVI-XVII веков форма прошедшего времени и причастия II глаголов первого типа колеблется. Так, как отмечает Ра, от глагола Растаргуев Т.А. пишет:»rite прошедшее время звучит wrote или writ, причастие II –written или wrote (по аналогии с формой прош.вр.), например, у Шекспира hath wrote вместо has written. Окончательная стабилизация этих форм наступает лишь в XVIII веке. [4, стр:98-105].Некоторые изменения были результатом определенных процессов, начавшихся еще в древнеанглийском языке. В новоанглийском языке причастия от некоторых глаголов имеют форму, совпадающий по огласовке с формой прошедшего времени. Сравним: Bear-bore-born, Tear-tore-torn, Steal-stole-stolen,

В предложных глагольных словосочетаниях при наличии прямого дополнения имеются два наименования объектов. Действие, называемое глаголом, не только получает уточнение от объектов, с которыми оно соотнесено, но и, в свою очередь, уточняет характер соотнесенности называемых объектов. Так, в словосочетании to raise water from the well объекты water и well придают конкретность действию raise, в свою очередь, определяет отношение между объектами water и well.

С глаголом spoil, например, и предлогом in отношение было бы уже другим (to spoil the water in the well). Изменение характера отношения ясно вследствие изменившейся семантики глагола. Отсюда уже ясно, что предлог выражает в глагольном словосочетании не только отношения между глаголом и зависящим от предлога именным членом словосочетания, но и отношение между этим членом и независящим от предлога именным членом словосочетания – прямым дополнением.

Это подтверждается многочисленными примерами. Так, в словосочетании to spend weekends with friends предложный именной член характеризует не только действие глагола spend, уточняя способ препровождения времени, обозначаемый существительным weekends. Именно поэтому словосочетание weekends with friends может употребляться и как самостоятельная номинативная единица, хотя это совсем не означает, что словосочетание to spend weekends with friends построено из глагола + именной комплекс weekends with friends. Такая трактовка его структуры полностью лишила бы его смысла. В данном словосочетании мы имеем не просто линейную зависимость, а ветвящуюся линейную зависимость.Исследуя структуру словосочетаний,Растаргуев Т.А. пишет, что в словосочетании, члены которого находятся в отношении подчинения, можно выделить стержневое слово, которое будет господствующим – от него будут зависеть остальные входящие в словосочетание элементы.(5-стр:123-129)

ЛИТЕРАТУРА

1. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 2009.стр:88.
2. Иванова И.П., Беляева Т. История английского языка. -Петербург, 1999.стр:103
3. Крылова И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного англ.языка. М, 1986,стр:98.
4. Расторгуев Т.А. История английского языка. Москва, 2007.стр:98-105.
5. Расторгуева Т.А. Курс лекций по истории английского языка. стр:123-129)

İ.İsgəndərzadə

QƏDİM İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNÜLƏRİN TARİXİ İNKİŞAFI VƏ FORMALAŞMASI XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir İngilis dilində felin şəxssiz formaları olan infinitiv və infinitiv dövriyyələri araşdırılır, sonsuz dövriyyənin üç növü vardır. Azərbaycan dilində üç növ infinitiv dövriyyənin olduğu da sübut edilmişdir. Məqalədə hər iki dildə sonsuz dönüşlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri araşdırılır.

Müasir ingilis dilində hər felin 2 forması vardır: fərdi və şəxssiz. Məqalədə fel hissələrinin formalaşması və tarixi inkişafı araşdırılır. Məqalənin müəllifi hissələrin orijinalını, qədim ingilis, orta ingilis dillərində formalaşmasını və müasir ingilis dilində hərtərəfli inkişafını təhlil edir.

Analitik bir söz, sərbəst ifadədən fərqli olaraq tək bir nominativ məna daşıyır, həm də ümumi qrammatik mənanın vəhdəti ilə xarakterizə olunur, bütöv bir sözlə eyni morfoloji və sintaktik dizaynı alır, eyni zamanda müəyyən ayrı-ayrı sözün dizaynından fərqli olan analitikanın qrammatik dizaynının spesifikasiyi üzə çıxır. analitik leksemalar elementlərin düzəldilməsində ifadə olunan xarici formal xüsusiyyətlərlə, eyni zamanda itki ilə əlaqəli daxili struktur xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur.

Sözün əsas xüsusiyyətlərinin elementləri Analitik leksemaların funksional-qrammatik mahiyyətinin öyrənilməsində aşkarlanan digər vacib qanunauyğunluq, müəyyən leksik-qrammatik məna növləri ilə analitik sözlərin müəyyən struktur növləri ilə əlaqəsidir.

Açar sözlər: fel, İngilis dilindəki hissələr, felin fərdi formaları, felin şəxssiz formaları

I.Isgendarzade

**FORMATION AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF PARTICIPLES IN
ANCIENT ENGLISH**

Summary

In Modern English the verb is subdivided into 2 groups: finite verbs and nonfinite verbs. In this article the attention is focused on non-finite verbs. The article deals with the formation and development of the English participle. The author investigates the origin, the periods of development and characteristic features of the English participle during the Old English, Middle English and New English periods. The article deals with one of the non-finite forms of the verb Infinitive and Infinitive constructions in the English and Azerbaijani language. According to the real sources it has been distinguished that the Infinitive has these constructions in the so-called languages. The article investigates the similar various characteristics of the Infinitive constructions on both languages. Russian phraseology, as well as lexicon, represents a harmonious system. It possesses autonomy as phraseological units essentially differ, on the one hand, from separate words, with another - from free word-combinations, and at the same time enters into a more difficult system of national language, being in certain relations with its different levels.

Correspondence basic part of vocabulary of scientific-popular texts between vocabulary-minimum. A bit expansion of vocabulary can be admitted with the following:

1. foolproof terminology of international character

insignificant amount of words of common character which can be replaced by familiar words.

2. Maximum repeatability of the words must be provided and the most part of these words must be understood by students from the context or by means of other methods.

Scientific-popular texts must be gradually approached to the special stylistic of non-fiction literature. Scientific-popular text must be saturated by grammar constructions

Key words: verb, participles in the English language, finite forms of the verb, nonfinite forms of the verb.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həbib Mirzəyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

**KƏMALƏ VƏLİYEVƏ
GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA**
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
Zərifə Əliyeva küç.18.
kamalagunay@gmail.ru

İNGİLİS DİLİNİN MÜASİR DÜNYADA ÖYRƏNİLMƏSİ, ONUN RESPUBLİKAMIZDA TUTDUĞU MÖVQE,ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

XÜLASƏ

Dil ümimxalq məhsuldur və cəmiyyət tərəfindən yaranmışdır. Ünsiyyət vasitəsi olan dil xalqın varlığını bildiren əsas xüsusiyyətlərdəndir. Tarixə baxdığımızda, dil qədim zamanlarda insanların bir-birinə söz demək ehtiyacından, bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq zərurətindən yaranmışdır. Dildən ünsiyyət prosesində ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dil ancaq insanlara aid olan, özündə məzmun və eyni tip səslənmə (yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistem olmaqla, eyni zamanda dünya haqqında təsəvvür yaradır. Hazırda Yer üzündə 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Dünyanın 7 dili (ingilis, ispan, ərəb, rus, fransız, alman, portuqal) dünya dilləri hesab olunur. Dilin saxlanması üçün həmin dildə ən azı 100 min insan danışmalıdır. Yer üzündə əhalinin 80%-i 7000 dildən yalnız 80 dili bilir. Qalan dillərdə əhalinin 20%-i danışır. Günümüz hər bir insanın ən azı bir xarici dil bilməsini şərtləndirir. Bəziləri karyerada inkişaf, bəziləri səyahətlər üçün, bəziləri daha çox mədəniyyətlərlə tanış olmaq üçün, bəziləri də dünya ədəbiyyatını orijinal dildən oxumaq üçün, yeni yoldaşlıqlar qurmaq, intellektual mənada özümüzü inkişaf etdirmək kimi səbəblərdən və s. xarici dilləri öyrənirlər.

Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Qloballaşma və inteqrasiya meyillərinin getdikcə vüsət aldığı dövrdə kommunikativ bacarığın yüksək səviyyədə inkişafı tələb olunur. Ölkəmizdə baş verən dinamik sosial-iqtisadi inkişaf xarici dilin xüsusən ingilis dilinin öyrənilməsinin zəruriliyini artırır. Ölkəmizdə mövcud iqtisadi sərbəstlik, özəl bölmənin inkişafı üçün yaradılmış münbit şərait, ən başlıcası isə respublikamızın yerləşdiyi əlverişli coğrafi şərait nəticəsində xarici ticarət əlaqələrinin həcmi və miqyası getdikcə artır. (1-p.150)

Açar sözlər: dil, ünsiyyət, karyera inkişafı, beynəlxalq nüfuz, qloballaşma, dil vərdişləri

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizin iqtisadi qüdrətinin və beynəlxalq nüfuzunun getdikcə artması isə öz növbəsində xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə təkan

verir. Elə Azərbaycanın xarici dövlətlərlə ticarət əlaqələrinin 1995-ci ilin səviyyəsini dəfələrlə ötməsi də bunu təsdiqləyir. Azərbaycan dili ilə yanaşı, tədris olunan digər (xarici) dillərin ən mühüm xüsusiyyəti insanlar arasında ünsiyyətin təmin edilməsinə xidmət etməkdir.

Ana dilimizdən başqa, bizim dünyanın digər hissəsi ilə ünsiyyət qurmağa imkan verən ümumi bir dilimizə ehtiyacımız var. Azərbaycanın müstəqillik illərində uğurla inkişafı, dünya dövlətləri və beynəlxalq münasibətlərin qurulması ingilis dilinə marağın artmasını zəruri edir.

Buna görə də digər fəaliyyətlərlə yanaşı, bir neçə xarici dildə ünsiyyət qurmağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir zamanın inkaredilməz tələbidir. İkinci dil fənninin əhəmiyyəti ilk növbədə öyrənəndə dil bacarıqlarına yiyələnmək, kommunikativ vərdişləri inkişaf etdirmək, sosial tələbatını ödəmək, şəxsi və intellektual inkişafa nail olmaq, ömür boyu öyrənmək, mədəniyyətlərarası və qloballaşma prosesinə qoşulmaqdır.

Əvvəllər hansısa xarici dil öyrənmək yaşından asılı olmayaraq marağ çərçivəsində idisə, bu gün artıq bu, maraqdan tamamilə uzaqdır. Artıq dil öyrənmək intellektual insanların qarşısında məcburiyyət kimi qoyulmuş şərtlərdən biridir. Yaxşı iş sahibi olmaq, həmyaşıdlarından seçilmək üçün dil biliyinin olması vacibdir. Bu gün ingilis dili demək olar ki, dünyanın ortaqlıq dili kimi qəbul edilir.

Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmaçılar da ingilis dilində aparılır. Beynəlxalq razılaşmalara əsasən, təyyarələrdə işləyən bələdçilər ingilis dilini bilməlidir. Cənubi Amerika və Avropa məktəblərində ən çox tədris olunan dil ingilis dilidir. Filippində və Yaponiyada uşaqlar ingilis dilini ən kiçik yaşlarından öyrənməyə başlayırlar.(2-p.468)

İngilis dili dünya əhalisi arasında məşhur olan dildir. Bu gün ölkəmizdə də İngilis dili ilk növbədə uşaqlara beynəlxalq dil olaraq ibtidai təhsildən ali təhsilə kimi öyrədilir.

Aparılmış son tədqiqatlara görə İngilis dili öyrənənlərin əksəriyyəti öz psixologiyaları sayəsində bu mübarizədə qalib gəlir və yaxud da məğlub olur nəyinki müəllimlər və onların metodları sayəsində.

Əldə etdiyən uğurun 60 % psixologiya təşkil edir, geri qalan hissəsin isə müəllimlər, məktəb, istifadə edilən kitablar və istifadə edilən metodlardır. Psixologiyanın 60% ni öyrənmə (dərs) zamanı motivasiya, hisslər və vaxtı necə idarə etmənlə əlaqədardır. Psixoloji nəzəriyyənin başqa bir əhəmiyyəti onun öyrənmədə qarşıya qoyulmuş strategiyanın müdafiəsidir. Müşahidə etsək bu nəticəyə gələrik ki, dil fənni tədris olunan dərslərdə həvəsli, enerjili və fəal tələbələr yeni dili öyrənməyin öhdəsindən daha asanlıqla gəlir və bu onları uğura səsəyir. Lakin elə tələbələrə də rast gəlirki, onlar İngilis-dilinin daha çətin dil olduğunu və bunu heç vaxt bacarmayacaqlarını düşünür psixoloji cəhəddən özlərini ruhdan salaraq daha da məqsədlərindən uzaqlaşırırlar.

İngilis dilini öyrənmək sadəcə öyrəndiyin çərçivədə qalmamalı daima istifadə olunmalı və ondan nəticə alınmalıdır. Əldə edilmiş hər bir uğur psixologiya və qarşıya qoyulmuş məqsəd, böyük əzm sayəsində reallaşır.

İngilis dili dərsləri elədir ki, onu praktik cəhətdən istifadə etmədikdə yaddan çıxır. Bu baxımdan öyrəndiyini praktik cəhətdən tətbiq etmək lazımdır. Öyrəndiyini praktik cəhətdən tətbiq edən tələbə tez bir zamanda istəyinə çatır və arzuladığı nəticəni alır. Bu işdə müəllim də tələbəyə köməklik etməlidir.

İngilis dilini öyrənərkən ortaya çıxan çətinliklərdən biri yaddaşa bağlıdır. İlk baxışdan, minlərlə söz və onlarla qrammatik qaydaları öyrənmək və ən əsası onları yadda saxlamaq çətin görünə bilər. Əslində yaddaşınızı yoxlasanız görəcəksiniz ki, tələffüz edə bilmədiyiniz sözləri yadda saxlamaq xeyli çətinləşir. Xarici dilin öyrədilməsi məhz buna görə də tələffüzlə başlayır.

Dünya dilləri içərisində ingilis dilinin rolu danılmazdır. Demək olar ki, hər bir təhsilli şəxs bu dilin sirlərinə yiyələnməyə çalışır. Məhz yaşadığımız əsrdə ingilis dili yüksək karyera qazanmağın əsas açarlarından birinə çevrilib. Hind- Avropa dillərinin ən böyük qruplarından biri olan german qrupunun qərbi german yarımqrupuna daxil olan ingilis dili daha çox "biznes dili", "beynəlxalq ünsiyyət dili", "turizm dili" kimi də xarakterizə edilir. Əslində də belə olmalıdır, çünki dil ünsiyyət vasitəsi olaraq insan fəaliyyətinin bütün sahələrindən ona lazımdır. Əgər dil insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində əmələ gələn bu və ya digər yeniliyə əks etdirə bilməsə, ünsiyyət vasitəsi keyfiyyətini itirmiş olur. Təqribən dünyanın 59 dövlətində o rəsmi olaraq dövlət dili kimi qəbul edilir. 1 milyarda yaxın insan isə onu ikinci dili kimi öyrənir. Ərazisində ingilis dilinin rəsmilik statusunu qazanan dövlətlərə, İngiltərə, İrlandiya, Hindistan, Kanada, Filippin və s. Aid etmək olar. Yayılma arealına görə ən son 2014- cü il göstəricilərinə görə ingilis dili 3-cü yer tutur. Bu siyahıda ilk yeri tutan çin dilinin daşıyıcıları olan, ABŞ əhalisinin sayından daha çox olan 300 milyona yaxın çinli ingilis dilini öyrənir. Bu siyahıya görə ingilis dili 335 milyon nəfər üçün doğma hesab edilir. 101 ölkədə bu dildən istifadə edilir, 55,5% veb saytlar bu dildə istifadəçilərin xidmətinə verilir. Yuxarıdakı siyahıda ilk yeri çin dili tutsa da, hələ də bildiyimiz kimi bütün dünyada ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi qəbul edilməsi heç bir şübhə doğurmur. Amma məntiqə görə hər şey əksinə olamlı idi. Belə ki, əgər yer kürəsindəki əhalinin əksəriyyətinin danışdığı dildə, həmçinin "dünya fabriki" də danışsın, o zaman bu dil beynəlxalq dil hesab edilməlidir. Əgər yaxın keçmişdə bu dil ingilis dili idisə də, artıq XXI əsrdə çin dili "dünya emalatxanasının dili" dir. Belə ki, bütün yer kürəsində istehsal edilən əhəmiyyətli və daha az əhəmiyyətli məhsullar bu dövlətdə istehsal edilir. İngilis dilinin tarixi İngiltərənin tarixi ilə sıx sürətdə bağlıdır. Belə ki, romalılar Britaniyanı tərk edəndə özləri ilə bərabər latın dilini də apardılar. Adanın ilk sakinləri britlər kelt dillərindən istifadə etməyi davam etdirirdilər. 449- cu ildə adanı işğal edən german tayfalarından olan anqlar, sakslar və yutlar aşağı german dillərinin əsasında yaranan dialektlərdə danışdılar. Beləliklə həm yerli, həm də işğalçı tayfaların dilləri Hind-Avropa

dillərinə aid olsa da, brittlərin dili bu dil ailəsinin german budağı deyil, kelt budağına aid idi. Bununla da hal-hazırda yalnız müəyyən qədər kelt sözlərinin əlavə olunduğu işğalçı tayfaların dili anqlosaks dili adlandırılır. Məlum olduğu kimi tayfa və xalqların parçalanmaları və ya qarışmaları, millətlərin əmələ gəlməsi prosesində, qəbilə dillərindən tayfa dillərinə, tayfa dillərindən xalq dillərinə, xalq dillərindən milli dillərə doğru inkişaf prosesində də dilin hamı üçün ünsiyyət xidməti əsasən qalmış və bu dövrlərdə bütün nəsillərə dil bu və ya digər şəkildə xidmət etmişdir.(3-c.63-71)

Azərbaycanda vaxtilə eyni zamanda iki dilin olması nəticəsidir ki, bu dilin söz ehtiyatı sinonimlərlə zəngindir. Hal-hazırda öz fikrini bu dildə ifadə edən hər hansı bir insan yeganə bir söz deyil, onun sinonimlərindən də istifadə edə bilər. Bu sinonimlər bir deyil, əksər hallarda bir neçə olur və dili zənginləşdirir. Hər bir ingilis dilini öyrənən insana bu dili niyə “beynəlxalq ünsiyyət statusu alması” maraqlıdır. Bu dilin “beynəlxalq ünsiyyət statusu” alması son yüz ilə təsadüf edir.

Hələ Şekspirin dövründə ingilis dili yalnız 6 milyon insanın danışdığı “əyalət dili” idi. Axı beynəlxalq statuslu dil ərəb, rus və ya fransız və s. dillərindən biri də ola bilərdi. Çox əsr bundan qabaq İngiltərə zəbt etdiyi ölkələrdə- Britaniya imperiyasının koloniyalarında ingilis dilini yaymışdı. Bununla yanaşı İngiltərədən olan mühacirlər bu maraqlı dili özləriylə bərabər Şimali Amerikaya və dünyanın digər hissələrinə aparmışdılar. İqtisadiyyat və ticarətin qloballaşması, həmçinin “amerikanlaşma” Amerikan ingilis dilinin yayılmasına şərait yaratdı.

Ölkəmizdə İngilis dili informasiya dili kimi başa düşülür. 80 %-dən artıq informasiya milyonlarla kompüterlərdə ingilis dilində saxlanılır. Artıq bildiyimiz kimi əksər kompüter proqramlarının təlimatları, proqramların özləri də ingilis dilində olur. Beş əsas teleşirkətlər, CBS, NBC, ABC, BBC və CBC öz potensial izləyici toplusunu, yəni 500 milyona qədər insanı, yalnız ingilis dilində olan yayımına görə əldə saxlaya bilər. İngilis dili müasir insana üçün tək-cə mədəniyyət nöqtəyi- nəzərindən deyil, həm də biznes-faktoru kimi lazım olan güclü alətdir. Dünyada aparılan biznesin 80%-dən çoxu, eləcə də bir çox tanınmış universitetlərdə tədris ingilis dilində aparılır. Təəccüblü deyil ki, məhz buna görə hər il milyonlarla insan ingilis dilini öyrənir və bu dilə doğma dili olmasa da ən azı da ikinci ana dili kimi yiyələnməyə çalışır.

İngilis dilinin “beynəlxalq biznes dili” adlandırılması, hal-hazırda internet əsrindəki iş sövdələşmələrinin əsasən bu dildə aparılmasından irəli gəlir. Həmçinin bunu bir faktla da sübut etmək olar ki, əksər sənaye məhsullarının istehsal yeri və göstəriciləri ingilis dilində göstərilir. İngilis dilini eləcə də çoxmillətli korporasiyalardan “Nissan”, “Toyota”, “Tetrapak” və digər beynəlxalq banklar özlərinə iş dili olaraq seçmişlər.(4-p.20-28)

Artıq bildiyimiz kimi müasir ingilis dilinin özünəməxsus variantları vardır. Bu variantlara ingilis dilinin Avstraliya variantını, Amerika variantını, Britaniya variantını, Kanada variantını, Sinqapur variantını, Pakistan variantını və s. misal

göstərmək olar. Azərbaycanda əksər orta və ali məktəblərdə şagird və tələbələrə bu dilin Britaniya variantı tədris edilir. İngilis dilini bu variantında analitik dilin əksər qrammatik qanunlarına həm danışmaq, həm də yazılı nitqdə riayət olunur. Hərflər birləşmələri və müəyyən fonetik dəyişmələri yeganə fonetik qanunlara tabedir.

İngilis dili ilə yer üzünü əhalisinin ən çox hissəsinin danışdığı çin dili arasında fərq ilk növbədə ingilis dilinin daha sadə fonetikaya məxsus olmasında özünü İngilis dilinin öyrənməyin çətinliklərindən biri odur ki, tələffüz edilməsi çətin olan sözlərlə doludur. Bu çətinliyi önləmək üçün dinləmə qabiliyyətinizi lap əvvəldən məşq elətdirməlisiniz. Bəs bunu necə etmək lazımdır? Bu mərhələ, qulaqlarınızı xarici dildəki səsləri eşitməyə öyrətdirməklə başlayır. Daha sonra isə tələffüzlə bağlı vəsaitlərlə öz tələffüzünüzü məşq elətdirməlisiniz. Deməli, ilk öncə siz qulaqlarınızı xarici dildəki yeni səslərə öyrətdirməlisiniz, daha sonra isə ağızınızı məşq elətdirərək onları tələffüz etməyə çalışmalısınız. Bunun digər faydaları da olacaq, beləki, dinləmə qabiliyyətiniz yüksələcək, nitqiniz yaxşılaşacaq, sözləri daha sürətlə öyrənəcəksiniz. Bunun üçün xarici dildəki səsləri yaxşı qavramalı, onların öz dilinizdəki səslərdən necə fərqləndiyini başa düşməli, bütün tələffüz qaydalarını yaxşı bilməlisiniz.

İngilis dilinin filmləri seyr edərək, kitabları oxumaqla, oyun oynayaraq və yeni sözlər istifadə etməyə çalışaraq, daimi istifadə ilə öyrədilməsi məqsədə uyğundur. İngilis dili praktiki olaraq təkmilləşdirilə bilər. Bildiyimiz kimi, praktika insanı yaxşı tələffüz və qrammatikadan düzgün istifadəyə alışdırır. Günümüzdə bir sıra iş yerləri, müəssisələr vardır ki, ingilis dili ünsiyyətinə əsaslanmışdır. İngilis dilinin öyrənilməsinin fərdi və ümumi əhəmiyyəti zərurət kəsb edir: İngilis dili “beynəlxalq ortaq dil” statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaq ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Yer kürəsinin ən güclü dövləti ABŞ başda olmaqla, Avstraliya, Böyük Britaniya, CAR, Yeni Zelandiya, İrlandiya və Sinqapur kimi inkişaf etmiş ölkələrin dövlət dilidir. İngiliscə 400 milyon insanın ana dili, bir milyard 400 milyon insanın isə ikinci dilidir. 53 ölkənin və BMT-də daxil olmaqla əksər beynəlxalq təşkilatların əsas rəsmi dillərindən biri, İngilis Millətlər Birliyinin rəsmi dilidir. Bu dil Okeaniyadan Avropaya, Afrikadan Amerikaya qədər dünyanın hər tərəfində əsas ünsiyyət vasitəsidir. (5-c.19-26)

İngilis dili hal-hazırda dünyada diplomatiya, kommertiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili rolunu oynayır. İngilis dilini bilmək iş tapmaqda başlıca rol oynayır. Belə ki, bu gün yerli və xarici şirkətlər ingilis dilini səlil bilən mütəxəssislərə üstünlük verir.

İngilis dilini bilmək vaxta və xərclərə qənaət etmək deməkdir. Tərcüməçiyə müraciət etmədən informasiyanı alır, analiz edir, ötürür, bir sözlə, öz işimizi özümüz görürük.

Bu gün nəşr olunan və son iki əsrdə nəşr olunmuş ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın böyük qismi, internet resurslarının 80%-i ingilis dilindədir. Yəni istər elmi

biliklərin öyrənilməsində, istər diplomatik münasibətlərin, istər ticari, iqtisadi əlaqələrin qurulmasında, istər xarici ölkələrə səfərlərdə dünyanın hansı ucqar nöqtəsi olur-olsun, ingilis dili əvəzəlməz funksiya ifa edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Crystal D. English As A Global language-CUP, 199u.-150 p.
2. McCrum R., MacNeil R. the story of English.-London: Faber and Faber .1992.-468 p.
3. Enderby. Может ли существовать международный язык? Международная жизнь.-1990.-№ 5.-с.63-71.
4. bassano L.F. internet-the flagship of global English.p.20-28
5. Н. А. Лексика английского языка в инете лингвистическом аспекте. Автореф. Дис... Канд. Филол. Наук. Волгоград, 1999.19-26 с.

K.Velieva,G.Magerramova

THE STUDY OF ENGLISH IN THE MODERN WORLD, ITS POSITION, ROLE AND IMPORTANCE IN OUR REPUBLIC SUMMARY

English is one of the most dominating language of the world which is having its impact on every field of work. Apart from your mother tongue you need to have a common language to communicate with others. English is common language between all countries. In order to obtain a good career you have to be literate and well educated. Any language can be master by constant usage, the more you practice the more you can learn the language. Learning English will make you to be accepted by everyone in the world and you will have better opportunities in many locations in the world as well as in our country Azerbaijan.

There are thousands of languages in the world. The most popular of them are modern, live and recently dead languages. Language families are considered genetic language union like Indo- European language disintegrating 6-7 thousand years ago. German languages are widely spread in the territory of some western European countries (Great Britain, Germany, Austria, Netherlands, Belgium and Switzerland).

The article deals with the ways of developing communicative approach in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system.

.Key words: language, communication, career development, international authority, globalization, language skills

К.Велиева, Г.Магеррамова

**ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ, ЕГО
ПОЛОЖЕНИЕ, РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В Н**

**АШЕЙ РЕСПУБЛИКЕ
РЕЗЮМЕ**

Английский язык складывался в течение многих веков. Его словарь и грамматический строй сформировались не сразу. Словарь постепенно включал в сеновые лексические единицы, а грамматический строй постепенно приспособлялся к потребности в более и тонкой передаче мысли вслед за развитием национального общественного и научного мышления. Как и большинство языков мира, английский язык всегда находился в состоянии изменения и никогда не оставался неизменяемым. Поэтому мы наблюдаем несколько периодов в истории развития английского языка, условно названных следующим образом – древнеанглийский, среднеанглийский и новоанглийский периоды. В мире насчитывается несколько тысяч языков. Наиболее известные справочники включают только современные (т.е. живые и недавно вымершие) языки..

В данной статье рассматриваются о роль коммуникативного подхода на преподавании иностранного языка. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологии и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса.

Ключевые слова: язык, общение, карьерный рост, международная репутация, глобализация, языковые навыки.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Pedağoji elmlər namizədi, professor Tamilla Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

САРЕЛЛА ГАИБОВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены особенности организации самостоятельной работы студентов неязыковых вузов по иностранному языку. Описаны педагогические условия, необходимые для повышения эффективности самообразовательной деятельности в процессе овладения иноязычной коммуникативной компетенцией. Проанализирована роль преподавателя в организации самостоятельной работы по иностранному языку и определены задания для самообучения с учетом профессиональной подготовки студентов.

Самостоятельная работа студентов по иностранному языку в неязыковом вузе является особой формой самообразования. Она носит многофункциональный характер и помогает овладеть иностранным языком как необходимой профессиональной составляющей современного специалиста, способствует формированию навыков автономного приобретения знаний и развитию информационной культуры.

Введение новых государственных образовательных стандартов привело к тому, что значительная часть работы по освоению учебного материала переносится на внеаудиторные занятия студентов. При этом содержание и объём программ не претерпели существенных изменений. Несоответствие между объёмом знаний, которые должен усвоить студент, и отводимым на эту работу временем, заставляет преподавателей искать эффективные способы организации самостоятельной работы студентов (СРС) по освоению дисциплины, которые позволили бы избежать снижения качества подготовки специалистов.

Ключевые слова: самостоятельная работа, иностранному языку, подготовка, усвоение, учебный процесс

Самостоятельная работа должна осуществляться студентами как познавательная деятельность, стать средствами воспитания таких личностных качеств, как самостоятельность, активность, формировать творческое отношение к воспринимаемой информации. Правильная организация студентами самостоятельной работы — важный вопрос не только методики обучения иностранному языку в неязыковом вузе, но и методики его изучения. При этом преподавателю важно понимать, какие трудности испытывают

студенты при организации своей самостоятельной работы; какие виды домашних заданий являются для них наиболее трудными и требуют много времени; почему те или иные виды заданий являются трудными; что мешает студентам своевременно и правильно выполнять трудные самостоятельные задания; что может облегчить выполнение этих заданий и повысить эффективность самостоятельной работы студентов по иностранным языкам. В ходе беседы со студентами, серьёзно относящимся к изучению иностранного языка, выясняется, что общей причиной неправильного выполнения самостоятельной домашней работы является неумение правильно и систематически работать, причём незнание лексики и грамматики отходит на второй план, становясь следствием первой причины. Студенты также понимают, что неактивность на аудиторных занятиях ведёт к увлечению объёма домашней работы, а активная речевая практика на занятиях, выполнение всех заданий под контролем преподавателя, наоборот, ведёт к совершенствованию самостоятельной работы. Управления самостоятельной работы студентов на сегодняшний день момент ещё встречается с целым рядом трудностей. Обучаемые ещё недостаточно владеют методами самостоятельной работы, т. е. методами чтения, записей, усвоения прочитанного. Задачей преподавателя является дать правильное направление их самостоятельной работе, т. е. направление, основанное на знании физиологических и психологических особенностей организма. Поэтому необходимо рассмотреть те специфические черты внимания и памяти, которые необходимо учитывать при организации самостоятельной работы по изучению иностранного языка. Для успешного и своевременного выполнения самостоятельных заданий по иностранному языку нужно выполнить ряд условий.

При современной перенасыщенности учебных программ дисциплинами и объектом информации по ним, свести до минимума время, затрачиваемое на их усвоение, означает получить залог успешного усвоения учебного материала. Особенно это важно для предмета иностранный язык, т.к. количество часов аудиторных занятий не позволяет говорить о возможности снятия всех трудностей в аудитории, да и сама специфика предмета требует строго индивидуального объёма времени на усвоение одного и того же материала у разных студентов в зависимости от их личностных способностей.

В связи с этим вопрос организации самостоятельной работы следует отнести к одному из самых для успешной организации учебного процесса в целом, т.к. ведёт к рациональному использованию времени.

Что же необходимо для успешного решения данной проблемы?

Первое –это наличие специализированных аудиторий, оснащенных техническими средствами, отведенных под самостоятельную работу студентов вне занятий.

Одним из специфических методических принципов применения ТС в учебном процессе является многократное повторение. Главная роль многократного повторения – создавать в памяти обучаемых соответствующие стереотипы, необходимые для навыка говорения (1, стр.126).

Важнейшим фактором в определении роли самостоятельной работы является наличие при отсутствии непосредственного управляющего воздействия преподавателя. При определении содержания к методике обучения иностранному языку в аспекте самостоятельной работы следует руководствоваться основными принципами обучения, а также методическими, отражающими специфику специальных самостоятельных работ по данному предмету. Так:

- Принцип воспитывающего обучения реализуется в подборе материала, имеющего воспитательное воздействие; в системе учебных операций, воспитывающих положительные отношения к учебе.

- Принцип систематичности и последовательности;

- Принцип связи теории с практикой «от живого созерцания к абстрактному мышлению и от него к практике», что требует рациональной дозировки учебного материала;

- Принцип сознательности, ибо развитие навыков и умений на сознательной основе является более продуктивными, чем на интуитивно – имитативной основе;

- Принцип наглядности реализуется при сочетании аудитивных и визуальных ТСО;

- Принцип прочности достигается достаточным количеством повторений при соблюдении требования постепенного варьирования языковых единиц;

- Коммуникативная направленность является ведущим принципом в современной методике;

- Важен учет принципа индивидуализации.

Следует отметить, что эффективность усвоения учебного материала значительно повышается, если информация, поступающая через слуховой (звуковой) канал, подкрепляется информацией, поступающей через зрительной. Ибо, вероятность запоминания визуально предъявленной информации в 16 раз больше, чем при предъявлении через слуховой канал (2, стр.223).

Успешность использования ТС в процессе обучения иностранным языкам во многом предопределяется принципом сравнения в самоконтроля.

При обучении иностранному языку необходимо, чтобы учебный текст наряду с функцией передачи содержания для формирования новых знаний выполнял бы еще и функцию формирования умений и навыков для работы с текстом и интерпретации полученной информации.

Для реализации первой функции текст должен обладать достаточной степенью информационной насыщенности в целях увеличения познавательного интереса и аналогии с чтением на родном языке.

Для достижения цели обучения языку организация учебного текста требует учета уровня знаний, обучаемых на всех этапах обучения и ориентации на дальнейшее усложнение языкового и содержательного планов.

В современной методике наблюдается тенденция к текстоцентрическому принципу обучения, когда текст признается высшей единицей обучения любому виду речевой деятельности.

При отборе текстов для самостоятельной работы необходимо учитывать существующие методики определения степени сложности текстов, а также соответствие этой степени сформированному уровню знаний и навыков.

При этом текст должен обладать необходимым уровнем информационной и прагматической адекватности. Представляется более целесообразным не адаптация учебных текстов, которая может привести к снижению такой адекватности, а тщательный анализ и отбор реально существующих текстов, соответствующих определенному уровню языковой компетенции обучаемых.

Нужно учитывать, что одним из условий успешного формирования у студентов навыков чтения текста по специальности является, во-первых, создание положительной мотивации читателей, а во-вторых, устранение психологического барьера, т.е. боязни работать с иностранным текстом (3, стр.86).

В целях развития познавательной активности и самостоятельности рекомендуется перенести центр тяжести управления работой с инструктивных перенести центр тяжести управления работой с инструктивных распоряжений преподавателя на характер предъявляемых заданий.

По своей сути это должны быть коммуникативные задания. При их разработке преподавателю рекомендуется соотносить:

1. Коммуникативные задачи – сообщение, убеждение, объяснение, одобрение, осуждение и т.п.

2. Информативные задачи – определение вида и объема запрашиваемых сведений (полный или выборочный устный или письменный перевод, аннотация, реферат поиск определенных данных или конкретной информации и др.).

3. Методический аспект – условно –речевые или речевые задачи, выполнение их с опорами или без опор и т.п.

4. Вид контроля – явный или скрытый в зависимости от цели выполняемой самостоятельной работы, фронтальный или индивидуальный тестово – эталонный или как обсуждение работы с преподавателем, партнером по общению и др.

5. Режим самостоятельной работы - индивидуальный, парный, групповой.

Выполнение коммуникативных (работы – индивидуальный, парный) заданий такого рода должно быть систематическим и предусматривать переход с самостоятельной постановке подобных задач в прогнозируемых сферах коммуникации будущих специалистов.

Потому рекомендуется также постоянно привлекать обучаемых к вопросам использованию знаний иностранного языка в сфере их будущей профессиональной деятельности, подчеркивать ценность специалистов, владеющих иностранным языком.

Следует отметить, что лабораторные работы имеют большое значение для самостоятельных занятий.

Несмотря на то, что лабораторными упражнениями занимались многие исследователи, до сих пор ощущается недостаток работ теоретического плана, раскрывающих специфику, объем и назначения этих упражнений, формы их контроля и оптимальное состояние с материалом учебника.

С точки зрения практического значения можно выделить две разновидности: а) лабораторные работы, предназначенные для формирования средств осуществления речевой деятельности; б) лабораторные работы.

И первый и второй тип работ могут быть построены на основе использования одного вида ТСО или их комплексного применения в рамках как одной серии лабораторных упражнений.

Что касается типов упражнений, включаемых в ту или иную лабораторную работу, то они могут отличаться объемом, формой выполнения и способом.

Сложность задач, которые приходится решать преподавателю при обучении чтению на начальном этапе в условиях ограниченной сети часов и как правило, при низком исходном уровне, вызывает необходимость перенести значительную часть упражнений тренировочного характера на самостоятельную работу в лаборатории (4, стр. 93).

Лабораторные упражнения могут быть разделены на две группы: а) тренировочные и б) речевые.

В пределах каждой лабораторной работы необходимо соблюдать переход от более простых единиц (слов, предложений) к более сложным (абзацам, текстам) и от элементарных умственных действий к более сложным.

Ученым и преподавателем необходимо совершенствовать методы и приемы обучения сделать студента главным действующим лицом на уроке, чтобы он настойчиво овладел иностранным языком в совместной деятельности с товарищами при помощи преподавателя.

Большие возможности для повышения речевой активности студентов на уроках заключается в организации его начала.

Работа над новой лексикой необходимо, чтобы студенты правильно употребляли слова и обороты в устной речи, чтобы новый лексический материал вошел в активный словарный запас студентов.

Развитие у студента навыка самостоятельной работы на литературой на английском языке способствует более успешному усвоению языка, развитию логического и творческого мышления, чувства ответственности, умению делать самостоятельные выводы.

Чтобы эффективно провести урок, преподаватель должен строить свою работу используя разнообразные и интересные приемы.

Все эти приемы обучения и виды работ помогают повысить эффективность урока привлечь студентов к активной речевой деятельности, сделать процесс овладения иностранным языком интересным для студентов в национальных аудиториях технического вуза.

На сегодняшний день компьютерные средства и сеть Интернет, которые имеют громадный потенциал образовательных услуг, делают урок привлекательным и по настоящему современным. Набор обычных учебников, методических пособий, сборников упражнений активно вытесняется современной информационной системой. Каждое занятие вызывает эмоциональный подъём, даже отстающие учащиеся охотно работают с компьютером, а пробелы в знаниях побуждают часть из них обращаться за помощью к преподавателю или самостоятельно добиться этих знаний.

Организация самостоятельной деятельности студентов с использованием Интернета предполагает использование новейших педагогических технологий, стимулирующих раскрытие внутренних резервов каждого студента и одновременно способствующих формированию социальных и психологических личности.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что в процессе учебной деятельности, вообще, и в организации самостоятельной работы студента, в частности, происходит изменение ведущих функций преподавателя и студента. От преподавателя требуется так организовать учебный процесс, чтобы, вызвав у обучаемого потребность и интерес к изучению иностранного языка, вооружить его необходимыми навыками учебной деятельности. Наличие же у студентов желания изучать иностранный язык и сформированные умения интеллектуальной деятельности при помощи четкого выполнения самостоятельных работ создадут, в свою очередь, необходимые предпосылки для развития у них познавательной активности.

Литература

1. В.В. Краевского, И.Я. Краевского: Теоритические основы процесса обучения в советской школе, Москва, Педагогика, 1989.

2. Методические записки по вопросам преподавания иностранных языков в вузе. Выпуск VII. М. 1970.

3. Турук И.Ф., Стойкова В.Н. Пособие по переводу технических текстов с английского на русский. М, 1981.

4. Бондарко Л.В. Знание языка и восприятие звуковых единиц. Сенсорные системы. Д, 1979.

S.Gaibova

Organization of independent work in the foreign language

Summary

The features of the organization of independent work of students of non-linguistic universities in a foreign language are considered. The pedagogical conditions necessary for increasing the effectiveness of self-educational activity in the process of mastering foreign language communicative competence are described. The role of a teacher in the organization of independent work in a foreign language is analyzed and tasks for self-study are determined, taking into account the professional training of students.

Independent work of students in a foreign language in a non-linguistic university is a special form of self-education. It is multifunctional in nature and helps to master a foreign language as a necessary professional component of a modern specialist, contributes to the formation of skills for the autonomous acquisition of knowledge and the development of information culture.

The introduction of new state educational standards has led to the fact that a significant part of the work on mastering the educational material is transferred to the extracurricular activities of students. At the same time, the content and scope of the programs have not undergone significant changes. The discrepancy between the amount of knowledge that a student must acquire and the time allotted for this work makes teachers look for effective ways to organize students' independent work (IWS) to master the discipline, which would avoid a decrease in the quality of training of specialists.

Key words: independent work, foreign language, preparation, mastering, teaching process

S.Gaibova

Xarici dildə sərbəst işin təşkili

Xülasə

Məqalədə texniki universitetlərin tələbələrinin xarici dildə sərbəst işlərinin təşkili xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda xarici dilin kommunikativ bacarığına yiyələnmə prosesində özüöyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəruri olan pedaqoji şərtlər təsvir edilmişdir. Xarici dildə sərbəst işin təşkilində müəllimin rolu təhlil edilir və tələbələrin peşə hazırlığı nəzərə alınmaqla tapşırıqlar müəyyənləşdirilir.

Texniki universitetdə xarici dildə tələbələrin sərbəst işi, özüöyrənmənin xüsusi formasıdır. Xarakteristika baxımından çoxfunksiyalıdır və müasir mütəxəssisin zəruri peşəkar komponenti kimi xarici dilin mənimsənilməsinə kömək edir, biliklərin avtonom mənimsənilməsi və dilin yüksək səviyyədə inkişafı üçün bacarıqların formalaşmasına kömək edir.

Yeni təhsil standartlarının tətbiqi tədris materialının hazırlanması üzrə işlərin əhəmiyyətli bir hissəsinin tələbələrin auditoriyadan kənar işlərinə keçirilməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda, proqramların məzmunu və əhatə dairəsində ciddi dəyişikliklər edilməyib. Tələbənin əldə etməli olduğu bilik miqdarı ilə bu iş üçün ayrılan vaxt arasındakı uyğunsuzluq müəllimləri mütəxəssislərin hazırlıq keyfiyyətinin aşağı düşməməsi üçün fənni mənimsəmək üçün tələbələrin sərbəst işlərini təşkil etməyin effektiv yollarını axtarmağa vadar edir. Sərbəst işin düzgün təşkilinin tələbələrin xarici dilin mənimsənilməsində xüsusi rolu vardır.

Açar sözlər: sərbəst iş, xarici dil, hazırlıq, mənimsəmə, tədris prosesi

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

РАМИЛЯ ТОФИК ГЫЗЫ ГАМИДОВА

Бакинский государственный университет

ramila175@mail.ru

**ОБРЯДЫ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА:
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
(на материале новгородских берестяных грамот)**

Резюме

В статье анализируются обряды жизненного цикла с языкового и лингвокультурологического аспектов. Исследование проводилось на материале новгородских берестяных грамот, приближенных к разговорной речи древних новгородцев. Под обрядами жизненного цикла понимаются традиции, обряды и праздники, сопровождающие человека всю его жизнь. В новгородских грамотах на бересте отмечены две группы обрядов – свадебные и поминальные. В текстах новгородских берестяных грамот нет ни одного описания проведения свадебных обрядов. Но в 12 грамотах упоминается лексика и фразеология, связанная с свадебными обрядами и традициями сватовства, например: «поиди за мъне», «пъехати», «женитисл», «прокроута», «изби въ роуки» и др. Интересно, что в грамотах, помимо указаний на свадебные обряды, встречаются списки свадебных подарков, подаренных гостями. Эти подарки делились на обязательные и необязательные. Обязательными подарками были одно или несколько блюд, необязательными – одежда или ткани. Грамоты, отражающие поминальные обряды, по своему содержанию делятся по своему содержанию на духовные завещания и грамоты, в которых использована лексика, связанная с поминальными обрядами. Составление завещаний было обычным делом для граждан Древнего Новгорода. Завещания древних новгородцев строилось по определенной структуре: начальной формуле и основного текста. Помимо распределения своего имущества, в завещаниях также писали о том, как проводить по ним поминки. Интересно, что и в завещаниях, и в грамотах, в которых упоминается поминальная лексика, понятие «смерть» передается в форме табу. Форма табу выражается как отдельными лексемами, так и словосочетаниями.

***Ключевые слова:** языковая картина мира, языковой анализ, новгородские берестяные грамоты, обряды и традиции, история русского языка*

Традиции, обычаи, праздники, которые сопровождают человека на протяжении его жизненного пути, называются обрядами жизненного цикла. На материале новгородских берестяных грамот выделяются две группы обрядов – свадебный и погребальный. Рассмотрим их более подробно.

Известно, что свадебный обряд состоит из нескольких этапов – смотрины, сватовство, помолвка и свадебное пиршество. В НБГ нет ни одного описания проведения какого-либо из них. Но языковой анализ берестяных документов позволяет выявить устойчивую лексику, связанную со свадебным обрядом. Такая лексика выявлена нами в 12 грамотах, которые по своему содержанию очень разнообразны.

Так, НБГ № 377 (последняя треть XIII в.) представляет собой любовное письмо-предложение:

Ъ микити ка ани поиди за мьне азъ тѣбе хоцю а ты мене а на то послоухо игнато

Перевод: От Никиты к Анне. Пойди за меня. Я тебя хочу, а ты меня. А на то свидетель Игнат.

Устойчивые формулы «пойди за мьне» и «азъ тѣбе хоцю а ты мене» указывают, что чувства у молодых взаимны. Привлекает внимание последнее предложение «а на то послоухо игнато». Послоухъ ‘свидетель’ является юридическим термином, но в грамоте Игнат выступает заручителем серьезных намерений Никиты.

НБГ № 731 и 955 являются переписками со свахой.

НБГ № 731

Стратиграфическая дата – 50-70-е гг. XII в.

Поклонание ѿ анокѣ со сълатою ко аринѣ хоцьть ти твоего дѣтатиць о свто жь ти еѣ хоць ажь хоцьши во борзѣ жь седь бѣди и ала есмо сѧ емѣ по рѣкѣ ако ты си мловила емѣ ты дни придьши томо дни поимѣ и нѣ ли ти тамо повоица а крѣвоши присоли а кодь ти мнѣ хлѣбь тѣ и тобѣ

Перевод: Поклон от Янки с Селятой Ярине. Хочет-таки детище твоего. К празднику ее хочет. Пожалуйста, срочно будь здесь. А я обещала ему свое согласие, как ты сказала ему давеча: «Придешь – в тот же день сосватаю». А если у тебя там нет повойничка, то купи и пришли. А где мне хлеб, там и тебе. Формулы а кодь ти мнѣ хлѣбь тѣ и тобѣ (обещание вознаграждения), ала есмо сѧ емѣ по рѣкѣ дали все основания исследователям НБГ, в частности А.А. Гиппиусу предположить, что Ярина сваха [Более подробно см.: 2, с. 392].

НБГ № 955

Стратиграфическая дата – 30-40-е гг. XII в.

Ъ милушѣ къ марьнѣ коси вѣликее пѣхати бѣ ей за сновида маренко пей пизда и сѣкыле рѣкла ти такъ милуша вѣдаи 2 гривене вецѣрашенеи

Перевод: От Милуши к Марене. Большой Косе – пойти бы ей замуж за Сновида. Маренка! Пусть же напьются пизда и клитор! Говорит тебе Милуша: дай две гривны вчерашние.

Выражение пей пизда и сѣкыле является формулой эротического фольклора, которая играет роль своего рода цитаты из предстоящего

свадебного праздника: «это образный призыв к Марене, чтобы та согласилась на эту свадьбу» [4, с. 58].

Привлекает внимание глагол *пъехати* вместо *поити* (Ср. с НБГ № 377). По мнению В.Л. Янина, употребление глагола *поѣхати* есть «реализация образа свадебного поезда. Глагол *поѣхати* и производные от него широко употребляются... в свадебных песнях, выступая практически как обозначение самого события свадьбы» [3, с. 57].

В НБГ понятие ‘жениться на ком-л.’, ‘устроить свадьбу’ передаются также словами:

1) *женилисѧ*: и оркадь вьльли бѣ себѣ жьнитисѧ (№ 672, сер. 50-х – сер. 90-х гг. XII в.); *прокроутоу* посьли твоеи жьнюси (№ 356, 40-70-е гг. XIV в.).

В последнем примере привлекает внимание также слово *прокроута*. В древнерусском языке глагол *прокрутити* означал ‘дать приданое’. Соответственно, «для прокрута следует предполагать значение ‘наделок’, ‘приданое’» [2, с. 633].

2) *поѣти*: поале дѣвькѣ оу домаслава (№ 155, 60-90-е гг. XII в.).

В НБГ № 9 (сер. 30-х – сер. 70-х гг. XII в.) глагол *поѣти* входит в устойчивую формулу:

От гостаты к васильви еже ми отьць да҃галь и роди съда҃нали а то за нимь а ныне вода новую жену а мне не вѣдасть ничьто же изби в руки пустил же ма а иную по҃галь доеди добре сотворѧ

Перевод: От Гостяты к Василию. Что мне отец и родичи дали впридачу, то за ним. А теперь, женясь на новой жене, мне он не дает ничего. Ударив по рукам, он меня прогнал, а другую взял в жены. Приезжай, сделай милость.

изби в руки пустил же ма а иную по҃галь – фраза, требующая детального анализа.

Согласно А.А. Зализняку, словосочетание *изби в руки* является указанием на начало свадебного обряда: «битье по рукам отцов жениха и невесты, обычно покрыв руки полами кафтанов, в знак конечного согласия; конец сватовства и начало свадебных обрядов» [2, с. 300]. Фраза *пустил ма* означает ‘развестись’: «выражение *пустити жену а иную по҃гати* представляет собой устойчивую формулу» [2, с. 301]. Отдельную группу составляют НБГ №№ 261, 262, 263, 264. Это – списки свадебных даров. Как отмечает А.А. Зализняк, на свадьбу «каждый участник дарил: обязательно – одно или несколько блюд, необязательно – еще и некую одежду или материал (ткань, кожу)» [2, с. 609]. В указанных группах встретились следующие дары: блюдо (№№ 261, 264), тимо ‘сафьян’ (№№ 261, 262, 263, 264), сорьцица (№ 262), портище (№№ 262, 263).

Таким образом, в НБГ лексика, связанная со свадебным обрядом, выражена: – 7-ю существительными: *послоухо* (№ 377), *повоиник* (№ 731), блюдо (№№ 261, 264), тимо ‘сафьян’ (№№ 261, 262, 263, 264), сорьцица (№ 262), портище (№№ 262, 263), *прокроута* (№ 356); – 5-ю глаголами: *хотѣти*

(№№ 377, 731), поимати (№ 731), поѣхати (№ 955), жьнитисѧ (№ 672), пошти (№ 9); – 6-ю устойчивыми формулами: поиди за мьне (№ 377), а кодъ мнѣ хлѣбъ ту и тобѣ (№ 731), ала семо сѧ емѸ по рѸкѸ (№ 731), пей пизда и сѣкыле (№ 955), избити в руки (№ 9), пустити жену а иноую пошати (№ 9).

Материал НБГ позволяет судить и о некоторых традициях, связанных с погребальным обрядом и поминками. Заметим, что анализ содержания берестяных грамот позволяет условно разделить грамоты на 2 группы: 1) завещания; 2) тексты, в которых упоминается терминология, связанная с погребальным обрядом и поминками. Рассмотрим эти грамоты более подробно. Писать завещание перед смертью как официальный документ, в котором отражалось все достояние и назначались наследники, было обычным делом для древних новгородцев. Об этом свидетельствуют тексты берестяных грамот, среди которых были обнаружены как заверенные завещания, так и черновики таких завещаний. Само понятие духовного завещания передается в грамотах словом рукописание. Духовные завещания древних новгородцев строились по определенной структуре: начальной формулы, основной текст с перечислением имущества и наследников. В качестве начальной формулы выступали выражения: – Се азъ рабъ божи ... написахъ рукописание при своемъ животе; – Во имѧ оца и сна и стго дха се азъ рабъ божи ... пишу рукописание при своемъ животѣ; – а ... опишу рукописание. Среди грамот, содержащих завещание, интерес представляет НБГ № 818 (60-70-е гг. 12 в.):

Оу пьсокоьнѣ .е. коунъ и гривна оу ѳимѣ .е. коунъ оу завидѧ .е. гривнѣ въ тоулѣ .д. гривнѣ серебра а се даю въхо братоу

Перевод: У Песковны 5 кун и гривна. У Фимы 5 кун. У Завида 5 гривен. В тайнике 4 гривны серебра. Все это я даю брату.

Обращает внимание предложение въ тоулѣ .д. гривнѣ серебра. В древнерусском языке тоула – это укромное место или тоуль – колчан. Здесь указывается на привычку прятать деньги на черный день в колчане или укромном месте [Более подробно см.: 2, с. 368]. В этом смысле примечательна также НБГ № 413 (1400-1410-е гг.):

Цолобитье отъ смона к попу ивану цо бы еси моего москотья моего пересмотреле дад бы хорь не попортил а а тоби своему осподину цоломь бию в коробки а послалъ есмь клуць стопаномъ а политка горносталь

Перевод: Челобитье от Семена попу Ивану. Пересмотрел бы ты мое добро, чтобы моль не испортила – я тебе, своему господину, бью челом о коробке. А ключ я послал со Степаном. А помета – горностаи.

Привлекает внимание фраза а а тоби своему осподину цоломь бию в коробки: «Очевидно, в коробке лежит именно то добро, которое нужно пересмотреть; к этому коробку относится ключ и помета» [2, с. 662].

Современное понятие ‘наследство’ передается словом *остаткъ*. Например: при своемъ животѣ приказываю остатоко свои (№ 692, 1-я четв. XV

в.); аже нь будьть остатка детеи моихъ (№ 519/520, 1380-е – 1-я полов. XV в.). Отметим, что в отличие от грамот-завещаний, в повседневных грамотах понятие наследства передается словом *задница*, например:

НБГ № 198

Стратиграфическая дата – последняя треть XIII в.

СѢ сьмьюна сь возало есмь у храра задницу шибьньцьву а боль нь надобѣ
никому

Перевод: От Симеона. Я взял у Храря наследство Шибенеца. А больше никому не надо брать.

Или:

НБГ № 607/562

Стратиграфическая дата – последняя четв. XI в.

жизнобоуде погоублене оу сычевиць

новгородьске смьрде а за ним и задьница

Перевод: Сычевичами убит Жизнобуд новгородский смерд. А в их руках наследство.

Как уже было отмечено, вторая группа грамот содержит лексику, связанную непосредственно со смертью, погребальными обрядами и поминками. В НБГ современное слово смерть встречается только в одной грамоте – № 689 (60-80-е гг. XIV в.): после его смѣрти даль њсемь полотину. Данная грамота представляет собой отчет о тратах, которые были совершены после смерти некоего лица и проведения его поминок. В отличие от № 689, грамоты №№ 49, 705, 1020 представляют собой частные письма, в которых извещается или упоминается о чьей-либо смерти. При этом во всех трех грамотах понятие смерти передается в табуированной форме:

1) формулами: в животѣ нѣт (№ 49, 2-я полов. XIV в. – 1-я полов. XV в.); оу мене бориса в животѣ неть; бого поимеете; а ныне слышу болену мене со ее (№ 705, первое 20-летие XIII в.). Заметим, что последнее выражение, согласно А.А. Зализняку, заимствовано из церковного языка [2, с. 423].

2) лексемой переставитиса ‘представиться’: верешь въдае оу хотьслава ми было гривна възати а творать и переставивьше.

После того, как человек умирал, его предавали земле. Интересно, что в НБГ № 601 (90-е гг. XII в. – 10-е гг. XIII в.) есть следующее упоминание:

Посадьникоу 30 дани а за сани по 5 коуно за довое а третее возале а за мехо и за 3 попоне 5 коуно а боле не дае а княгынице дани десате гривено а за двое сани по 5 коуно а за мехо и за дове попоне 5 коуно а станиславоу со друугомо 7 гривено а крытеное дове коуне и гривена

Перевод: Посаднику 30 выплаты, за двое саней по 5 кун, а третьи он взял, за мешок и за 3 попоны 5 кун, а больше он не дает. А княгининой выплаты 10 гривен, за двое саней по 5 кун, за мешок и за 2 попоны 5 кун. А Станиславу с товарищем 7 гривен, а крытное две куны и гривна

Здесь обращает внимание фраза а крытное две куны и гривна. Как отмечает А.А. Зализняк, «крытеное – это обозначение какой-то выплаты, но за что именно она полагалась остается недостаточным ясным» [2, с. 425]. По предположению В.Л. Янина, речь идет о плате за работу могильщиков [там же]. Если это предположение верно, то следует, что захоронение в Древнем Новгороде стоило 2 куны и гривна. После погребения справлялись поминки. Следует отметить, что в завещаниях авторы писем могли также указывать кому следовало бы проводить их поминки. Например:

НБГ № 692. Стратиграфическая дата – 1-я четв. XV в.

Во има оца и сна и стого дха се азъ раба бжьа мариа ѿхода сего свѣта пишу рукописаниѣ при своѣмъ животѣ приказываю остатоко свои своѣму максиму зандо ѣсмь пуста пусти ѣго тымъ по мнѣ поманеть

Перевод: Во имя Отца и Сына и Святого Духа. Я, раба Божья Мария, отходя от сего света, пишу завещание при своей жизни. Завещаю свое наследство... своему Максиму, потому что я бездетна. Пусть он на это наследство совершит по мне поминки.

В этой грамоте Мария желает, чтобы Максим совершил по ней поминки.

А поминать людей у древних новгородцев было принято не только в день смерти, но и спустя 40 дней и 1 год. В НБГ упоминание о сороковинах и године тоже есть.

НБГ № 681

Стратиграфическая дата – сер. 50-х – сер. 90-х гг. XII в.

Продаво олениноу оуцини же погрѣбание чьрнеческое ать сьрочьке и поль дьвять

Перевод: Продав оленью шкуру, устрой монашеское погребение. Но сорочок и 8,5

Слово сьрочьке обозначает сороковины. Эту же форму мы встречаем и в НБГ № 689 (60-80-е гг. XIV в.): на молодогъ даль есемь рубель и пиво вариле ко сороцинамъ. Отметим, что в этой же фразе упоминается пиво, которое варилось только на сороковины. Упоминание о приготовлении пищи и пиве, готовящихся на похороны и поминки, есть также в НБГ № 1102 (сер. XIV в.):

Поклоно ѿ лукерии ки макти коливка остави а рублии свои возми а потину пришли кланиса про потину свари ту а це ремиа приди сама симо слю ти бижа любо сесроухои пришли

Перевод: Поклон от Лукерьи к матери. Кутьецы оставь. А рубль свой возьми, а полтину пришли. Проси про полтину, свари там. А что до одежды – приходи сама сюда. Шлю к тебе на бегу. Или с сестрой пришли.

Согласно мнению А.А. Гиппиуса и А.А. Зализняка, эта грамота «была написана незадолго до сорочин, к которым готовилась кутья и варилось пиво и после которых совершалась раздача вещей умершего» [1, с. 17]. Упоминаемая в грамоте коливо – одно из названий кутьи, тогда как глагол свари указывает на

то, что имеется в виду пиво. В НБГ № 19 также есть фиксация проведения ритуала годового поминания умершего: да цобь ти година оттыправить отцу. Таким образом, в НБГ фиксируется лексика, связанная с такими обрядами жизненного цикла, как свадебные и ритуальные обряды.

Список использованной литературы:

1. Гиппиус А.А., Зализняк А.А. Берестяные грамоты из раскопок 2017 г. в Великом Новгороде и Старой Руссе // ВЯ, 2018, № 4, с. 7-24.
2. Зализняк А.А. Древненовгородский диалект. М.: Языки славянской культуры, 2004.
3. Янин В. Древнее славянство и археология Новгорода // Вопросы истории, 1992, № 10.
4. Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001-2014 гг.). Т. XII. М.: Языки славянской культуры, 2015.

R.T.Həmidova

Нəyat дəvrү айинлəri: dil təhlili (Novqorodun toz ađacının qabıđı üzərində yazılan fərmanların materialları əsasında)

Xülasə

Məqalədə Qədim Novqorodun həyat dövrü ayinlərin dil və linqvokulturoloji aspektlərdən analiz olunmuşdurlar. Təhlil qədim novqorodlının nitqinə yaxın olan Novqorodun toz ağacının qabıđı üzərində yazılan fərmanların əsasında aparılmışdır. Həyat dövrü ayinləri altında insanı həyat boyu müşaiyə edən ənənələr, adətlər və bayramlar başa düşünülür. Novqorodun toz ağacının qabıđının üzərində yazılan fərmanların materialların əsasında 2 qrup toy və mərasim adətləri qeydə alınır. Novqorodun toz ağacının qabıđı üzərində yazılan fərmanların mətnlərində toyba bağlı adət-ənənələrinin heç birinin təsviri yoxdur. Lakin 12 fərmanda toy və nişan ənənələr müəyyən leksika və frazeoloji birləşmələrin istifadəsilə qeyd olunurlar, məsələn: «пойди за мьне», «пъехати», «женитиса», «прокроута», «изби въ роукы» və s. Maraqlıdır ki, fərmanlarda toy ənənələrdən əlavə həm də qonaqların toyda verdikləri hədiyyə siyahılarını da görmək olar. Bu toy hədiyyələri məcburi və qeyriməcburi hədiyyələrə bölünürdülər. Məcburi hədiyyə bir ya da bir neçə iri boşqab, qeyriməcburi isə paltar və parçalar sayılırdılar. Mərasim adətlərini qeyd edən fərmanları məzmunlarına görə vəsiyyətlərə və mərasim adətlərlə bağlı leksikanın istifadə olunan mətnlərə ayırmaq olar. Vəsiyyətlərin tərtibatı Qədim Novqorod sakinlərinə adi bir iş idi. Qədim Novqorodlının vəsiyyətləri giriş cümlədən və əsas mətndən ibarət olan müəyyən struktura malikdirlər. Vəsiyyətlərdə insanlar öz mülkün qohumların arasında bölünməsindən başqa onların dəfn və yad salma mərasimlərinə necə keçirtməyindən yazırlar. Maraqlıdır ki, həm vəsiyyətlərdə, həm də

mərəsim adətləri qeyd olunan fərmanlarda ölüm anlayışı yalnız tabu formasında verilir. Tabu forması özünü həm sözlərlə həm də sözbirləşmələri ilə özünü göstərir.

Açar sözlər: dünya dil mənzərəsi, dil təhlili, Novqorodun tozağacının qabığının üzərində yazılan fərmanlar, rus dilinin tarixi

R.T.Hamidova

Life cycle rites: language analysis (on the material of novgorodian birch bark letters)

Summary

In the article we analyzed life cycle rites of Old Novgorod from linguistic and linquocultural aspects. The analysis is done on the material of novgorodian birch bark letters, which are very close to old novgorodian speech. Under the life cycle rites, we understand traditions, customs and holidays, accompanied people throughout their life. On the material of novgorodian birch bark letters we can distinguish 2 groups of rites – wedding rites and funeral rites. In the texts of novgorodian birch bark letters there is no one describe of the wedding rites. However, we can notice using of definite lexis and idioms connected with the wedding rites in 12 birch bark letters. For example: «поиди за мъне», «пъехати», «женитиса», «прокроута», «изби въ роуқы» etc. It's interesting that in the letters we can notice wedding customs and the lists of guests' presents. These presents divided into main and not-main gifts. One or more big dishes are considered as a main gift, and clothers and materials – as not-main. The birch bark letters connected with funeral rites can be divided by their content in 2 groups – wills and the texts with lexis connected with funeral rites. Writing of will was ordinary for citizens of Old Novgorod. The texts of old novgorodians' wills have definite structure. In the wills they wrote about the division of inheritance between relatives and how the commemoration should be held. All of them have beggining formula and the main text. It's interesting that both in the wills and novgorodian birch bark letters connected with funeral rites the meaning of “death” is given in taboo form. Taboo form implemented through the words and words combination.

***Key words:** the language picture of the world, the language analyze, Novgorod birch bark letters, customs and traditions, the history of the Russian language*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elvira Heydərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ШАХВЕРДИЕВА УЛЬВИЯ ГАСАНАЛИ ГЫЗЫ

Бакинский славянский университет

Bakı, S.Rustam, 33

МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ И В ДИСКУРСЕ

Резюме

Статья посвящена изучению метафоры в языке и в дискурсе. Механизм метафоры любого уровня, т.е. и общезыковой и индивидуальной, один и тот же. В случае метафорического переноса имеет место сопоставление двух классов вещей, между которыми на самом деле общего нет или оно только поверхностное, видимое и кажущееся. Логика метафоры состоит в выпячивании определенного признака, который является не столь очевидным, но на который хочется обратить внимание. Смысл метафоры, таким образом, состоит в выпуклом представлении неочевидного, невидимого, второстепенного. Механизм метафорического переноса, образно говоря, сводится к выведению на яркий свет того, что находится в темноте. Глубочайший же смысл такого перенесения из темноты на яркий свет заключается в достижении необходимого коммуникативного эффекта. Выпуклое представление дает возможность адресанту сделать максимально возможное для адекватного восприятия адресатом предложенной информации. В современной лингвистической литературе встречается два идентичных выражения, являющихся на самом деле терминологическими словосочетаниями: *концептуальная метафора* и *когнитивная метафора*. Рассуждая об этих феноменах, ученые фактически говорят об одном и том же.

Суть в том, что терминология одной сферы жизни переносится в другую. Концептуальная метафора как таковая не воспринимается, хотя и выполняет в любом случае прагматическую функцию. Концептуальной метафоре присуща также системность, поскольку она носит устойчивый характер и соотносится с другими метафорами, этимологически ей близкими.

Ключевые слова: метафора, дискурс, язык, текст, когнитивизм, концепт.

Вряд ли найдется какой-либо другой языковой феномен, о котором написано столько, сколько написано о метафоре. В случае с метафорой мы фактически имеем дело с уникальным семиотическим и культурным, психологическим и социальным явлением. Одновременно метафора производит впечатление настолько естественного факта означивания, что даже у самых простых носителей языка она не вызывает ни удивления, ни отчуждения. Никто даже не задумывается над сущностью и механизмом метафорического переноса, как правило, она воспринимается как нечто совершенно естественное. Однако в этом случае необходимо сделать оговорку, поскольку чувство закономерности и естественности в подавляющем большинстве случаев сопровождается употреблением так называемых общезыковых метафор. Что же касается метафор поэтических

или индивидуально-авторских, то они как раз воспринимаются очень тяжело и подчас просто непонятны. Суть проблемы, видимо, кроется в глубоком психологическом механизме создания метафоры. Поэтическая или индивидуально-авторская метафора представляет собой уникальный продукт ассоциативного мышления отдельного человека. Ясно, что, если речь идет об уникальном явлении, то оно как уникальное определяется именно потому, что не всем понятно, не всеми ожидается, не всем видно и не всеми прочитывается. Авторская метафора может быть связана с глубоко личными переживаниями. В этом случае носителям языка она непонятна уже в силу того, что у них нет соответствующего опыта. Разумеется, возможна перекличка опыта создателя метафоры с опытом читателя. Это как раз тот случай, когда люди понимают друг друга без слов. Именно в этом смысле поэты говорят о том, что их стихи для избранных, это письма, брошенные в вечность. Где-то и когда-то они должны найти своего читателя, своего адресата. В случае общеязыковой метафоры перенос опирается на совершенно очевидные ассоциации, которые представляются естественными и по этой причине закономерными. Например, таковыми являются метафоры, строящиеся на переносе названий животных и растений на человека. Во всех языках мира таких метафор очень много. Причина довольно проста, человек живет в окружении животных и растений, поэтому ассоциации кажутся естественными и закономерными. Никто не задумывается над механизмом перенесения названий животных на своих ближних, поскольку и животные являются ближними. Это очень глубокий психологический фактор, но животные, особенно домашние, веками воспринимались людьми как домочадцы.

Таким образом, актуальная информация или актуальный признак предмета находится на заднем плане в структуре исходной номинации. В структуре метафоры эта информация или этот признак переносится в центр. Следовательно, в структуре метафоры этот второстепенный признак становится дифференциальным, отличительным, главным ведущим. Это и есть переведение из темноты на свет, из периферии в центр. Выпуклое представление, способствующее повышению коммуникативной эффективности и есть трансформация семантического плана, когда второстепенный семантический признак становится первостепенным, периферийная сема превращается в дифференциальную. Общий признак между двумя классами реалий может отличаться различной степенью реальности. В одних случаях он носит очевидный, зримый и бесспорный характер. В других случаях он не столь очевиден и не бесспорен. Различная степень очевидности общего признака характеризует даже метафоры, построенные на образах животных и растений, хотя, казалось бы, здесь всегда и все очевидно. Например, громоздкость и неуклюжесть быка очевидна для всех, кто живет веками рядом с быками. Поэтому обозначение громоздкого и неуклюжего человека *быком* воспринимается как естественное и закономерное. Самые обычные, простые и неграмотные носители языка воспринимают такого

рода обозначения как естественные и изначально присущие языку, как своего рода первичные обозначения. В обоих случаях, и со сравнительным словом *как*, и без него в случае метаморфозы, такие обозначения воспринимаются как закономерные, т.е. никакого семантического сдвига носителями языка не ощущается. Глубокая психологическая проблема заключается, видимо, в решении вопроса восприятия как самих реалий, так и их номинаций в случае соотнесения животных и растений с человеком. Сознание современного человека на уровне метафорического обозначения манифестирует, на наш взгляд, очень глубокие мифологические представления, когда отсутствовали различия между миром животных, растений и миром человека. Нам это известно по историческим фильмам или, например, по фильмам об индейцах. Древние люди называли человека именем животного, веря в то, что этот конкретный человек превратился в это конкретное животное. Можно утверждать, что широкое распространение среди индоевропейских народов, в частности русских, фамилий, представляющих собой имена животных, связано непосредственно с такого рода метаморфозами. Таким образом, для метафоры важно то, что она основывается на сравнении. Как и в случае со сравнением вообще, для метафорического переноса необходимо основание, логическая база. Такой базой, естественно, выступает общий признак. Здесь следует сделать оговорку относительно понятия «общий признак». Когда мы говорим об общем признаке, то закономерно воспринимаем его как объективную реальность. Например, объективно присутствующая в семантической структуре слов *обезьяна* и *человек* сема или семантический множитель «млекопитающее». В случае метафорического переноса очень часто общий признак представляет собой не реально присущий семантический множитель, а устойчивые ассоциации людей. Например, в русском языке слово *королева* отмечается в пяти значениях. Третье значение слова является метафорой: «О женщине, выделяющейся своей красотой» (2, 2, 106). Ясно, что сема «красота» не является объективно присущей лексеме *королева*. Иными словами, реальные королевы не обязательно должны были отличаться красотой. Красота не является необходимым атрибутом королев. Между тем массовое сознание связывает красоту с королевами. Можно привести массу примеров на такого рода «нереальные» ассоциации, создающие метафоры. В функциональном отношении метафора не всегда отражает реальные факты, способные создавать ассоциации, но так или иначе эти ассоциации всегда реальны для коллективного мышления народа. Ассоциативные признаки, лежащие в основе создания общеязыковых метафор, в конечном счете нагляднее всего демонстрируют языковую картину мира. Сегодня во всех гуманитарных науках принято оперировать таким понятием, как «национальный менталитет». Анализ этого понятия показывает, что очень часто за ним ничего конкретного не стоит. В лучшем случае имеются в виду ходячие представления о народах, например, немцы пунктуальны до занудства, следовательно, это и есть немецкий менталитет. Кавказцы – гостеприимны,

французы меркантильны и т.д. На самом деле это только общие представления, за которыми чаще всего мало что стоит. Национальный менталитет конкретизируется в языковых единицах. В этой связи необходимо отметить, что если теория неогумбольдтианства имеет какое-то практическое значение, то только в отношении образования единиц вторичной номинации. Хорошо известное положение В. фон Гумбольдта о том, что дух народа находит выражение в языке, прекрасно демонстрируется на уровне внутренней формы. Различия в сфере внутренней формы очевидны и легко поддаются интерпретации. В этом случае столь же легко рассуждать о картине мира, национальных менталитетах и особенностях восприятия окружающего мира, поскольку исследователь не выходит за рамки внутренней формы. Внутренняя форма конкретна, поэтому и наши рассуждения конкретны, они не удаляются от этимологии ни на шаг. Фактически в этом случае раскрывается только этимологическое значение знаков, но это воспринимается нами как объяснение особенностей национального менталитета. Например, сравнение русского слова *интеллигент* с азербайджанским *ziyalı* выявляет различия во внутренней форме, которая не стерлась. Русское слово связано с «интеллектом», азербайджанское от арабского «зия», следовательно, со светом. Если исходить от понятия, лежащего в основе лексического значения, и увязывать это с национальным менталитетом, то получится, что для русских интеллигент – это умный человек. Для азербайджанцев *ziyalı* – это светлый человек. Анализ слов на более глубоком уровне должен будет ответить на вопрос о том, что такое «светлый человек». В семантической структуре слова *светлый* в русском языке актуальны самые разные семантические множители, среди которых можно выделить «одухотворенный», «не практичный», «добрый», «жалостливый», «верующий», «праведник», «способный сочувствовать, сопереживать» и т.д. Ясно, что семантический словарь, материалы которого подвергаются машинной обработке, может предложить десятки семантических множителей, организующих структуру семемы «светлый», но перечисленные носят существенный характер. Вместе с тем слово *ziyalı* в азербайджанском языке означает «интеллигент», а эта семема поддается только одной дефиниции: «человек, занятый в сфере интеллектуального труда», т.е. это не крестьянин, не рабочий. Интересно, что в персидском языке то же актуальное значение связывается с несколько иной этимологической основой. Здесь «интеллигент» это *rouşānfekr*, т.е. «обладающий светлыми мыслями». Конечно, можно утверждать, что на уровне сигнификата все разноязычные обозначения одинаковы, поскольку речь идет всегда о людях, выделяющихся в народной среде своим интеллектом и образованием. Интересно, что внутренняя форма слов соотносит и сам сигнификат с духовностью, т.е. сам концепт «интеллигент» приобретает значение «человек высокой нравственности». Соответствующие представления формируют образ интеллигента в сознании носителей языков. Так, интеллигент для русского человека это не просто человек,

занятый в сфере интеллектуального труда, а человек высокой нравственности. Интеллигент – это человек культурный, терпимый, сдержанный, говорящий тихо, вежливый, владеющий иностранными языками и т.д. В сознании русского человека существует определенный набор множителей, организующих образ интеллигента. Характерно, что не всегда словари разграничивают тонкие значения слов этой парадигмы. Например, само слово *интеллигент* определяется через слово *интеллигенция*. Иными словами, в соответствии с общей лексикографической практикой словари не дают дефиницию, раскрывающую семантическую структуру слова *интеллигент*, а пишут, что это «тот, кто принадлежит к интеллигенции» (2, 1, 671). Интересующие нас свойства раскрываются в структуре прилагательного *интеллигентный*. Третье значение этого слова определяется как «образованный, культурный» (2, 1, 671). Но знаменательно, что в русском языке фактически существует паронимическая пара *интеллигентный-интеллигентский*. Первые два значения этих слов совпадают, но характерно, что они одновременно отличаются по фоновой информации. Первые значения в обоих случаях определяются как «прил. к интеллигент, к интеллигенция» (2, 1, 671). Вторые – как «свойственный интеллигенту». Разница в том, что по слову *интеллигентский* второе значение поясняется как «обычно о свойствах старой, буржуазной интеллигенции». По слову *интеллигентный* второе значение характеризуется положительно, как обладающее положительной коннотацией. По слову *интеллигентский* – как обладающее отрицательной коннотацией. Несмотря на совпадения в словарных определениях, в сознании русских людей *интеллигентный* и *интеллигентность* соотносятся с положительными качествами людей. Лексема *интеллигентский* в принципе нейтральна, потому что она просто соотносится с интеллигенцией, т.е. с теми людьми, которые зарабатывают свой хлеб умственным трудом. Однако русская языковая картина мира и традиция словоупотребления создают негативную коннотацию вокруг этого слова. Как правило, *интеллигентский* встречается в конфигурации с уничижительными словами типа *мякотелость*, *хлюстик*, *возня*, *самокопание* и т.д. Это особая традиция, непосредственно связанная с историей культуры и демократического движения. Как видим, все эти слова, составляющие единую конфигурацию со словом *интеллигентский*, не просто характеризуются отрицательной коннотацией, но представляют собой метафоры. Более того, эти и, возможно, другие метафоры, манифестирующие образ интеллигента в русском сознании, а также отношение к этому образу, составляют систему. Если говорить об образе интеллигента в русском сознании, то всё же, видимо, следует отметить, что он носит бинарный характер как в семантическом, так и в коннотативном отношении. Образ интеллигента характеризуется не только отрицательно (интеллигентская слабость, мякотелость, нерешительность и т.д.), но и положительно: «подвижничество», «служение народу», «разум», «просветительство», «свет», «образование» и т.д. Слово *интеллигент* в русском

языке приобретает стилистически высокий оттенок. Среди актуальных семантических множителей здесь, на наш взгляд, особенно выделяется сема «подвижничество», так как именно подвижничество определяло статус русской интеллигенции в XIX столетии. Таким образом, внутренняя форма, конечно, на глубоком уровне отражает мировидение народа, но актуальное значение эквивалентных слов как будто бы совпадает. Обычные наши представления о различиях в семантических системах языков сводятся к различиям во внутренней форме. Следует еще раз отметить, что в случае понятий речь должна идти не о второстепенных признаках, а об определяющих. Фактически здесь речь должна идти не о сигнификатах лексического значения, т.е. не об элементарных понятиях, а о концептах, определяющих картину мира. Например, гость и для немца и для азербайджанца и для русского – это «тот, кто навещает, посещает кого-л.» (2, 1, 339). Следовательно, универсальная структура понятия не меняется от языка к языку. Другое дело, что не совпадают концепты «гость», характеризующие ментальность народов-носителей этих языков. Это очень просто проверить, поскольку у этих народов существуют различные представления о гостеприимстве. Различия концептов, характеризующих картину мира народов, непосредственно обуславливают и различия в сфере концептуальной метафоры. В принципе, конечно, любая метафора носит концептуальный характер, поскольку не концептуально обусловленного переноса наименования, на наш взгляд, вообще не может. Если персы называют *волком* коварного, неблагодарного и жестокого человека, то такая метафора непосредственно обусловлена концептуально, т.е. этнокультурными представлениями персов о волке. Следовательно, метафора концептуально выдержана. С другой стороны, если тюрки называют *волком* смелого, независимого, сильного и дерзкого человека, то и в этом случае метафора концептуально выдержана и отражает специфические и неповторимые представления тюрков. В современной лингвистической литературе встречается два идентичных выражения, являющихся на самом деле терминологическими словосочетаниями: *концептуальная метафора* и *когнитивная метафора*. Рассуждая об этих феноменах, ученые фактически говорят об одном и том же. Суть в том, что терминология одной сферы жизни переносится в другую. Кроме того, приводятся одни и те же примеры. Как правило, вспоминают о том, что военная терминология используется в структуре семантического поля «спор». Например, спорящие насканивают друг на друга, парируют удары, нападают, защищаются, разбивают друг друга в пух и прах и т.д. Семантическое поле «время» включает в себя финансовую терминологию. Время надо экономить, временем нельзя разбрасываться, время нельзя тратить попусту и т.д. В разных источниках называются различные имена ученых, впервые заговоривших о такой метафоре, которая вовсе не представляет собой какое-то эстетическое или просто экспрессивное средство языка. Концептуальная метафора как таковая не воспринимается, хотя и выполняет в любом случае прагматическую функцию.

Например, во фразе «Оппоненты были разбиты наголову» экспрессия реально ошутима, но военные ассоциации не всегда актуализируются, или вовсе не актуализируются. Концептуальной метафоре присуща также системность, поскольку она носит устойчивый характер и соотносится с другими метафорами, этимологически ей близкими. Говоря о концептуальной метафоре, как правило, вспоминают Дж. Лакоффа и М. Джонсона, написавших книгу «Метафоры, которыми мы живем» (3). Таким образом, Д. Лакофф и М. Джонсон признаются родоначальниками теории концептуальной метафоры. Метафора рассматривается как механизм и процесс познания, потому она и называется *когнитивной*. Суть в том, что посредством метафоры проясняется механизм происходящего и познаваемого человеком. С другой стороны, метафорические обозначения не должны рассматриваться только как самодостаточные семиотические реальности. Следует отдавать себе отчет в том, что языковые реальности в достаточной степени поверхностные явления, это всего лишь внешнее проявление глубинного когнитивного процесса, ассоциативно соотносящего концепты.

Литература:

1. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М., 2009, 232 с.
2. Словарь русского языка в 4-х томах. Академия наук СССР. Институт русского языка. Т. 1. М.: Русский язык, 1981, 698 с. Том 4. М., 1984, 794 с.
3. Lakoff G. and Johnsen M. Metaphors we live by. London: The university of Chicago press, 2003, p. 256

Ü.H.Şahverdiyeva

Dil və diskursda metafora

Xülasə

Məqalə dil və vşылгкывф metaforanın öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Hər hansı bir səviyyədə metaforanın mexanizmi, yəni ümumi dil və ya fərdi, eynidir. Metaforik köçürülmədə arasında həqiqətən ümumi deyil və ya yalnız səthi, görünən və görünən olan iki sinif əşyanın müqayisəsi vacibdir. Metaforun məntiqi ondan ibarətdir ki, müəyyən bir xüsusiyyət qabardır, halbuki çox da önəmli deyil, sadəcə diqqətin yönəldir. Beləliklə, metaforanın mənası açıq-aşkar, görünməyən, ikinci dərəcəli təsəvvürün qabardılmasından ibarətdir. Metaforik köçürmənin mexanizmi obrazlı desək, qaranlıqda olanların parlaq işığa çıxmasına gətirib çıxarır. Qaranlıqdan parlaq işığa bu cür köçürmənin dərin mənası isə zəruri kommunikasiya effektinə nail olmaqdan ibarətdir. Qabarıq təqdim adresanta təklif olunan informasiyanın adresat tərəfindən adekvat qavranılması üçün mümkün olan maksimum imkan yaradır. Müasir linqvistik ədəbiyyatda əslində terminoloji söz birləşmələri olan iki eyni ifadəyə rast gəlinir: konseptual metafora və koqnitiv metafora. Bu fenomenlər haqqında mübahisə edən elm adamları əslində eyni şeyi danışırlar. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, həyatın bir sahəsinin terminologiyası digərinə keçir. Konseptual metafor hər halda praqmatik funksiyanı yerinə yetirməsinə baxmayaraq qəbul edilmir. Konseptual metafora sistemlilik də xasdır,

çünki sistemlilik davamlı xarakter daşıyır və digər metaforalarla, etimoloji cəhətdən ona yaxın olanlarla əlaqəlidir.

Açar sözlər: metafora, diskurs, dil, mətn, koqnitivizm, konsept.

U.H.Shahverdiyeva

METAPHOR IN LANGUAGE AND IN DISCOURSE

Summary

The article is devoted to the study of metaphor in language and in discourse. The mechanism of metaphor at any level, i.e. both general and individual, is the same. In the case of metaphorical transference, there is a juxtaposition of two classes of things that actually have nothing in common or are only superficial, visible and apparent. The logic of the metaphor is to stick out a certain feature, which is not so obvious, but which I want to pay attention to. The meaning of the metaphor, then, is a convex representation of the non-obvious, the invisible, the secondary. The mechanism of metaphorical transfer, figuratively speaking, is reduced to bringing to a bright light what is in the dark. The deepest meaning of such a transfer from darkness to bright light is to achieve the necessary communicative effect. The convex representation allows the addressee to do the maximum possible for the adequate perception of the proposed information by the addressee. In the modern linguistic literature, there are two identical expressions that are actually terminological phrases: a conceptual metaphor and a cognitive metaphor. When scientists talk about these phenomena, they are actually talking about the same thing. The point is that the terminology of one sphere of life is transferred to another. A conceptual metaphor is not perceived as such, although it performs a pragmatic function in any case. A conceptual metaphor is also systematic, since it is stable and correlates with other metaphors that are etymologically close to it.

Keywords: metaphor, discourse, language, text, cognitivism, concept.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: dos. Xalidə Əlabbas qızı Babaşova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XANIM ƏLƏKBƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
Zahid Xəlilov küçəsi
alekberov123@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN
QURULUŞCA NÖVLƏRİ HAQQINDA FİKİRLƏR**

Xülasə

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin quruluşu ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bu müxtəliflik özünü daha çox quruluşca mürəkkəb nitq hissələrində göstərir. Professor Y. Seyidov nitq hissələrinin quruluşuna daha fərqli yanaşmışdır. İsim, sifət və zərflərin quruluşca üç növdə olması dilçilər tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bura sadə, düzəltmə və mürəkkəb isim, sifət və zərflər aiddir. Lakin quruluşca mürəkkəb olan isim, sifət və zərflərlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əksər dilçilər defislə yazılan mürəkkəb isim və sifətlərdən, ayrı və defislə yazılan mürəkkəb zərflərdən bəhs etmişlər. Hətta ayrı yazılan isim və sifətlərin də olduğunu qeyd edənlər olmuşdur. Professor Y. Seyidov isə yalnız bitişik yazılan mürəkkəb isim, sifət və zərflərdən bəhs etmişdir. Say, əvəzlik, feil və köməkçi nitq hissələrinin quruluşca üç növdə olması bütün dilçilər tərəfindən qəbul olunmamışdır. Professor Y. Seyidov say və feilin quruluşca iki növündən bəhs edir. Bura sadə və düzəltmə say və feilləri aid edir. Bu nitq hissələrinin quruluşca mürəkkəbinin olmadığını qeyd edir. Əksər dilçilər isə mürəkkəb say və feillərdən də bəhs edirlər. Professor Y. Seyidov əvəzlik və köməkçi nitq hissələrinin isə quruluşca bir növündən bəhs edir. Bura sadə əvəzlik və köməkçi nitq hissələrini aid edir. Düzəltmə və mürəkkəb əvəzlik və köməkçi nitq hissələrini qəbul etmir. Əksər dilçilər əvəzlik və köməkçi nitq hissələrinin iki növündən bəhs edirlər. Bura sadə və mürəkkəb əvəzlik və köməkçi nitq hissələri aiddir. Düzəltmə əvəzlik və köməkçi nitq hissələrinin mövcudluğu haqqında fikirlər müxtəlifdir.

Açar sözlər: sadə, düzəltmə, mürəkkəb, say, əvəzlik, feil, bağlayıcı, ədat.

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələrinin quruluşu ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Bu müxtəliflik özünü daha çox quruluşca mürəkkəb nitq hissələrində göstərir. Professor Y. Seyidov nitq hissələrinin quruluşuna daha fərqli yanaşmışdır. O, isim, sifət, qismən də zərfin quruluşca üç növünün olduğunu qeyd edir. Mürəkkəb isim, sifət və zərflərə yalnız bitişik yazılan sözlər misal göstərilir: günəbaxan, istiqanlı, birbaşa və s. Azərbaycan diliçiliyində defislə yazılan isim və

sifətlərdən, ayrı, defislə yazılan zərflərdən də bəhs olunmuşdur. EA-nın nəşrində ayrı yazılan isim (daş yol, baş həkim və s.) və sifətlərdən də (açıq sarı) bəhs olunur. Bu nümunələrdəki ayrı yazılan mürəkkəb isimlər birinci növ təyini söz birləşməsidir, ayrı yazılan mürəkkəb sifətlərə aid nümunələr isə azaltma dərəcəsinə olan sadə sifətlərdir. Professor B.Xəlilov mürəkkəb isimləri üç yerə ayırır: 1) əsl mürəkkəb isimlər, 2) qoşa isimlər, 3) mürəkkəb ixtisarlar, idarə və təşkilat adları. Əsl mürəkkəb isimlərin ayrı yazılan növlərindən də bəhs edir: Şah İsmayıl, Qazan xan, baş müəllim və s. Birinci və ya ikinci tərəfi ləqəb, titul bildirən sözlərlə isimlərin birləşməsi mürəkkəb söz düzəlmir. Azərbaycan dilçiliyində say, əvəzlik, feil və köməkçi nitq hissələrinin quruluşu məsələsində müxtəlif fikirlilər mövcuddur.

“Sayın quruluşca iki növü var: sadə və düzəlmə” (6, 90). Professor Y. Seyidov on beş, üç yüz, on min kimi müəyyən miqdar saylarını, beşdə bir, üçdə iki kəsr saylarını, bir çox, bir az kimi qeyri-müəyyən miqdar saylarını quruluşca mürəkkəb say hesab etmir. Bunlar nə fonetik, nə leksik, nə də qrammatik cəhətdən mürəkkəb say kimi formalaşmamışdır. O bunları söz birləşməsi hesab edir. EA-nın nəşrində sayların quruluşca üç növü qeyd olunur: sadə, düzəlmə, mürəkkəb. Professor Q.Kazımov isə sadə, düzəlmə, mürəkkəb saylarla yanaşı tərkibi saylardan da bəhs edir. Müəyyən miqdar sayları quruluşca sadə, tərkibi, qeyri-müəyyən miqdar sayları sadə, düzəlmə, mürəkkəb, kəsr sayları mürəkkəb, sıra sayları düzəlmə olur. “Sadə sayların birləşməsindən tərkibi saylar əmələ gəlir” (5, 128). On beş, iyirmi yeddi, yüz on səkkiz müəyyən miqdar saylarını tərkibi, bir az, bir çox, bir neçə, bir xeyli, bu qədər, o qədər, filan qədər, bir qədər qeyri-müəyyən miqdar saylarını və kəsr saylarını mürəkkəb saylar hesab edir. Bizim fikrimizcə, sayların quruluşca üç növü var: sadə, düzəlmə, mürəkkəb. Sadə saylar: bir, üç, çox, az, xeyli, neçə və s. Düzəlmə saylar -lı, -larla², -larca², -ıncı, -acıq şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir: çoxlu, onlarla, yüzlərcə, azacıq, birinci və s. Mürəkkəb saylar: on iki, on beşinci, dörd-beş, az-az, az-maz, çox-çox, az-çox, beşdə üç, dörd tam ikidə bir, bir az, bir çox, bir xeyli, bir neçə, bir sıra, və s. Bizim fikrimizcə, o, bu, nə, filan, bir sözlərinin qədər qoşması ilə işlənməsi mürəkkəb say düzəlmir, çünki qədər qoşması ismin adlıq, müəyyən yiyəlik və yönlük halda olan sözlərə qoşulduqda da mürəkkəb söz düzəlmir. Ən, lap, daha, olduqca qüvvətləndirici ədatları sifətlərlə işləndikdə mürəkkəb sifət düzəlmədiyini kimi az, çox sayları ilə işlənməsi nəticəsində də mürəkkəb saylar düzəlmir. Çünki köməkçi nitq hissələrinin əsas nitq hissələrinə yanaşması nəticəsində yeni söz düzəlmir, onlar ayrı-ayrı nitq hissələri olaraq qalır.

Professor Y. Seyidov əvəzlilərin yalnız sadə sözlərdən ibarət olduğunu qeyd edir. “Əvəzlilər sadə sözlərdən ibarətdir, düzəlmə və mürəkkəb əvəzlilər yoxdur və ya belələrinin varlığı mübahisəlidir” (6, 98). Biri, kimi, hərə, kimsə, nəə əvəzlilərinin morfoloji tərkibcə iki hissədən ibarət olduğunu qeyd edir: bir-i, kim-i, hər-ə, kim-sə, nə-sə. Lakin belə tərkib onların quruluşca düzəlmə və ya mürəkkəb sözlər olması demək deyil. -İ,- ə qrammatik şəkilçilərdir. Bizim fikrimizcə, buradakı -i və -ə şəkilçiləri artıq qrammatik şəkilçidən leksik şəkilçiyə keçmişdir. Kimsə, nəə

əvəzlilikləri sual əvəzliliklərinin (kim, nə) ədatla (isə ədatının ixtisarı) birləşməsi ilə formalaşır. Kimsə, nəyə formaları ilə kim isə, nə isə formaları arasında həm zahiri, həm də məna cəhətdən fərq var. “Kim isə, nə isə formalarının hər biri iki sözdən ibarət olduğu halda, kimsə və nəyə sözləri yeni forma və yeni məzmun almışdır və sadələşməkdədir” (6, 99). Əksər dilçilər tərəfindən mürəkkəb hesab olunan inkar əvəzliliklərini, bəzi sual əvəzliliklərini (nə zaman, nə cür, nədən ötrü nəyə görə) və kim isə, nə isə formalarını əvəzlilik hesab etmir. M. Hüseynzadə əvəzliliklərin quruluşca iki növündən bəhs edir: sadə, mürəkkəb. Biz, sən, həmin, bu, kimi, bütün əvəzlilikləri sadə, nə üçün, hər kəs, heç nə əvəzlilikləri isə mürəkkəb əvəzliliklərə misal çəkir. Professor B. Xəlilov da əvəzliliklərin quruluşca iki növünün olduğunu qeyd edir: sadə, mürəkkəb. Sadə əvəzliliklərə hamı, öz, bəzi, filan hər, eyni, o, bu, elə, belə, həmin əvəzliliklərini, mürəkkəb əvəzliliklərə isə kim isə, nə isə, bir neçəsi, hər biri, hər şey əvəzliliklərini misal göstərir. Bizim fikrimizcə, əvəzliliklərin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. Sadə əvəzliliklər: mən, biz, onlar, bu, hər, kim, kimsə, nəyə və s. Düzəltmə əvəzliliklər: kimi, biri, hərə, onlarınkı, neçənci və s. Mürəkkəb əvəzliliklər: hər bir, nə vaxt, hər kim, filankəs, hər biri, heç kim, hər kəs, nə təhər, nə cür və s. Bizim fikrimizcə, nə əvəzliyi ilə görə, üçün, ötrü, qədər qoşmalarının birləşməsi olan nəyə görə, nədən ötrü, nə üçün, nə qədər mürəkkəb əvəzlilik deyil, çünki bu qoşmalar ismin müxtəlif hallarında olan sözlərə qoşulduqda da mürəkkəb söz düzəlmir. İsa ədatı adlarla və feillərlə işləndikdə mürəkkəb söz düzəltmədiyi kimi kim və nə əvəzlilikləri ilə də işləndikdə mürəkkəb əvəzlilik düzəlmir.

Professor Y. Seyidov feilin quruluşca iki növü olduğunu qeyd edir: sadə, düzəltmə. “Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yoxdur” (6, 103). İdi, imiş lügəvi mənası olmayan köməkçi sözlər olduğu üçün mürəkkəb sözün komponenti ola bilməz. Ad+feil tipli formaların bir qisminin birinci tərəfi qrammatik cəhətdən dəyişə bildiyi (özünə gəlmək—özünə gəldi, özümə gəldim) və bir qisminin tərəfləri arasına başqa sözlər daxil ola bildiyi üçün mürəkkəb feil ola bilməz. Professor Y. Seyidov feili bağlama+feil formasını da mürəkkəb hesab etmir. Feili bağlama+feil həmçinin ad+feil tipli birləşmələrin bir çoxunda bu ifadələri təşkil edən sözlər birlikdə bir məfhum ifadə etsə də bu mürəkkəb söz üçün kifayət deyil. M. Hüseynzadə əmələ gəlmə üsullarına görə feilləri dörd yerə bölür: 1) ol, et, elə kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirir: hazır ol, daxil et, qəbul elə və s. 2) müstəqil mənalı feillər isimlərdən sonra işlənməklə əmələ gələn mürəkkəb feillər. Bu mürəkkəb feillərin hər iki komponenti eyni kökə malik olur: ov ovlamaq, tikiş tikmək və s. 3) -ib şəkilçili feili bağlama ilə təsriflənən feilin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillər: gəlib çıxmaq, donub qalmaq, saralıb-solmaq və s. 4) frazeologizmlər: baş açmaq, qulaq asmaq, dil tökmək və s. Professor B. Xəlilovun da bölgüsü M. Hüseynzadənin bölgüsünü xatırladır, lakin o mürəkkəb feillərin əmələ gəlmə yollarına birini də əlavə edir: birinci tərəfi feilin müxtəlif formalarında və ikinci tərəfi idi, imiş köməkçi feilləri ilə ifadə olunan mürəkkəb feillər: getmiş imiş, görmüş idi, yazan imiş və s.

İdi, imiş adlara qoşulduğu zaman mürəkkəb söz düzəlmədiyi və müstəqil mənalı sözlər olmadığı üçün mürəkkəb feil düzəldə bilməz. Bu bölgüdə əlavə mürəkkəb feilin başqa növlərini də qeyd edir. “Müasir dilimizdə feilin vacib şəklində (məs.: qayıtmalı oldu), feilin bacarıq şəklində (məs.: tapa bilmədi, ola bilmədi, dayana bilmədi), birinci tərəfi məsdərdən, ikinci tərəfi təsriflənən formada olan feildən (məs.: düşünməyə başladı) ibarət mürəkkəb feillər də var”(4, 190). Bizim fikrimizcə, məsdər və təsriflənən feildən ibarət olan birləşmə mürəkkəb feil deyil, çünki birlikdə bir məna ifadə etmir. EA-nın nəşrində mürəkkəb feildən geniş bəhs olunur. Burada mürəkkəb feillərin iki növü göstərilir: 1) isim, sifət, əvəzlilik, məsdər, və ya zərf ilə təsriflənən feildən ibarət olan mürəkkəb feillər. Bu növ özü də iki yerə ayrılır: a) adla köməkçi feilin birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb feillər. Bu mürəkkəb feillərin tərkibinə olmaq, etmək, eləmək (birləşmədən xaricdə, əsasən, leksik müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillər), düşmək, tutmaq, gəlmək, getmək, çıxmaq, vermək, çəkmək, götürmək, açmaq, atmaq, çalmaq, vurmaq, gətirmək, salmaq, qalmaq (birləşmədən xaricdə özünün leksik-semantik müstəqilliyini saxlamış feillər) və s. köməkçi feillərdən biri daxil olur: dəhşətə gəlmək, qərib düşmək və s. b) adla müstəqil mənalı feildən ibarət olan mürəkkəb feillər: ütü ütüləmək, tikiş tikmək, iş işləmək və s. 2) feili bağlama ilə təsriflənən feildən ibarət olan mürəkkəb feillər. Bu növ də iki yerə ayrılır: a) feili bağlama ilə köməkçi feildən ibarət olan mürəkkəb feillər. Bu mürəkkəb feillərin tərkibinə -ib, -a² şəkilçili feili bağlama, gəlmək, getmək, və ya çıxmaq köməkçi feillərindən biri daxil olur. Bu mürəkkəb feillər hərəkətin son nöqtəyə çatmasını göstərir: gəlib çıxmaq, gedib çıxmaq. b) feili bağlama ilə müstəqil mənalı feildən ibarət olan mürəkkəb feillər. Bu mürəkkəb feillər ifadə etdikləri mənalara görə də növlərə ayrılır: 1. Hərəkətin son nöqtəyə çatdığını bildirənlər. Bu mürəkkəb feillər gəlib və ya gedib feili bağlamaları ilə çatmaq feilindən ibarət olur: gəlib çatmaq, gedib çatmaq. 2. Hərəkətin istiqamətini göstərən mürəkkəb feillər. Bu mürəkkəb feillər -ib şəkilçili feili bağlama ilə əksərən getmək, gəlmək, qismən də başqa feillərin yanaşması yolu ilə düzəlir: uçub getmək, uçub gəlmək, çıxıb getmək və s. 3. Hal-vəziyyətin əlamət və ya tərzini ifadə edən feillər. Bu mürəkkəb feillərin birinci tərəfi -ib şəkilçili feili bağlamadan ibarət olur: çalışıb-vuruşmaq, aşıb-daşmaq, saralıb-solmaq və s. EA-nın nəşrində qeyd olunur ki, tərkib hissələrində məcazlıq olan dəvədabanı, quşəppəyi, itburnu kimi mürəkkəb isimlər olduğu kimi, mürəkkəb feillər də sərbəst söz birləşmələrinin mənasının dəyişməsi nəticəsində əmələ gələ bilər. Lakin bu kitabda bütün sabit birləşmələr mürəkkəb feil hesab olunmur. Məsələn: gözümdən su içmir (cümləyə ekvivalentdir), qırdı qaçdı (söz birləşməsidir). Bir sıra dilçilər tərəfindən mürəkkəb feil hesab olunan birləşmələrə də EA-nın nəşrində fikir bildirilmişdir. -a² şəkilçili feil ilə bilmək feilinin yanaşmasından mürəkkəb feil düzəlmir. Məsələn: yazmaq kömək etmək feilləri ilə yazma bilmək, kömək etmə bilmək feilləri arasında ancaq qrammatik fərq mövcuddur. Getməli, gedəsi, getmiş, gedəcək və olmaq feilindən ibarət birləşmələri mürəkkəb feillərə aid etmək doğru olmaz. Bunlar sintaktik

birləşmələrdir, çünki ol feili işləndiyi feili sifətə yeni məna vermir və yaxud onunla birlikdə yeni mənalı söz düzəltmir. Feillə idi və ya imiş-dən ibarət olan formaları da mürəkkəb feil hesab etmək olmaz, çünki idi və imiş-in nə ayrılıqda, nə də müəyyən sözlərlə işləndikdə müstəqil (eləcə də yarımüstəqil) mənası var. “Fikrimizcə, yaza bilmək, oxumağa başlamaq, gedəsi olmaq tipli birləşmələr üçün “analitik feillər”, gəlir idi, yazır imiş—üçün “tərkibi feillər”, həll etmək, məğlub olmaq, çaşıb qalmaq, səs salmaq kimi leksemlər üçün isə “mürəkkəb feillər” terminini işlətmək məqsədə uyğundur” (1, 222). Professor Q. Kazımov mürəkkəb feilləri əmələ gəlmə yollarına görə 2 yerə ayırır: 1) feillərin feillərlə birləşməsi, 2) müxtəlif nitq hissələrinin feillərlə birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb feillər. Feillərin feillərlə birləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb feilləri üç yerə ayırır: 1) yaxın mənalı, sinonim və ya antonim feillərin birləşməsi yolu ilə: çalışıb-vuruşmaq, qışqırıb-bağırmaq (tammənalı feillərin birləşməsi ilə), Onlar gördükləri bu mənzərədən donub qaldılar. (əsas leksik məna birinci tərəfdə olur). 2) bilmək feilinin -a, -ə şəkilçili bir feilə birləşməsi yolu ilə: yaza bilmək, oxuya bilmək, gülə bilmək və s. 3) olmaq feilinin -mış, -an, -acaq, -malı, -ası şəkilçili feili sifətlərlə birləşməsi yolu ilə: yazmış olsam, yazan olsam, yazacaq olsam, yazmalı olsam, yazası olsam və s. Adların (isim, sifət, say, əvəzlik) və məsdərlərin, zərflərin feillərlə birləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb feilləri iki yerə ayırır: 1) ol, et, elə feillərinin yarımüstəqil, köməkçi feil kimi adlarla birləşməsi yolu ilə: sirdaş olmaq, amansız olmaq, zəng eləmək, söhbət etmək və s. 2) frazeoloji vahidlər: yazdığı gəlmək (ad bildirən hissəsi adlıq halda), dəhşətə gəlmək (yönlük halda), haray salmaq (qeyri-müəyyən təsirlik halda), nəzərdə tutmaq (yerlik halda), yaddan çıxmaq (çıxışlıq halda). “Bu cür feillərin tərəfləri arasına müxtəlif sözlər daxil ola bilər; məs.: İşsiz oturanda yadıma həmişə kənd düşür. (M. H.) Hətta tərəflərin yeri dəyişə bilər: Düşdü bütün qəzetlər qiymətdən, ay can, ay can! (S.)” (5, 175) Professor H. Bayramov feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərdən fərqləndirir. “Əgər mənaca feilə ekvivalent olan frazeoloji vahidlər morfoloji kateqoriya kimi feil bəhsinə daxil edilirsə, bəs nə üçün belə konstruksiyaların başqa nitq hissələrinə ekvivalent olanları, məsələn, ağ gün, qara gün yuxarıdakı meyara görə isim, həftə səkkiz mən doqquz isə zaman zərfi hesab edilmir” (2, 59-60). Feillərdən fərqli olaraq feili frazeoloji vahidlərin hamısı həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənmir (bir sözünü iki eləməmək—ancaq inkarda, Araza susuz aparıb susuz gətirmək—ancaq təsdiqdə işlənilir). Feili frazeoloji vahidlər feilə məxsus qrammatik əlamətlərin hamısına malik deyil. Məsələn: frazeoloji mənada işlənən ağzı yanmaq ancaq birinci şəxsin təkində, şühudi keçmiş zamanda işlənə bilər. Mürəkkəb feillərdən fərqli olaraq feili frazeoloji vahidlərin komponentlərinin sırası dəyişə bilər (Durna qatarı kimi axdı eşiyə, Açıldı bahar kimi əminin qaş-qabağı), komponentləri arasına söz daxil etmək olar (Dünən gecə atanın qəlbi sanki oğlundan biryolluq sınışıdı.), həmçinin feili frazeoloji vahidlərin müəyyən qisminin variantları (abrını vermək—abrını tökmək) mövcuddur. Mürəkkəb sözün bütün komponentləri müasir dil baxımından müstəqil mənaya malik leksik vahidlər olsa da,

bir neçə frazeoloji vahidin birinci komponentinin müasir dilimizdə ayrılıqda leksik mənası olmur (vəcdə gətirmək, zəhləsini tökmək və s.). Mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq feili frazeoloji vahidlərin hər komponenti öz heca vurğusunu saxlayır. Lakin bu xüsusiyyət ayrı və defislə yazılan mürəkkəb sözlərdə də özünü göstərir. Bizim fikrimizcə, feilin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. Mürəkkəb feillər də iki yolla əmələ gəlir: 1) adlarla feillərin birləşməsindən: a) ad+olmaq, etmək və ya eləmək yarımüstəqil feil kimi: hazır olmaq, daxil etmək, qəbul eləmək və s. Olmaq feili yaşamaq, dünyaya gəlmək, iştirak etmək, baş vermək, malik olmaq və s. mənalarda müstəqil feil kimi işlənir. Etmək və eləmək feilləri yerinə yetirmək mənasında müstəqil feil kimi işlənir. b) ad+müstəqil mənalı feil: ütü ütüləmək, tikmiş tikmək və s. İsim və feil birlikdə bir məna ifadə etməlidir, əks halda mürəkkəb feil düzəlməz. Məsələn: yağış yağmaq 2) feillərlə feillərin birləşməsindən: a) -miş, -an², -acaq², -ası², -malı² şəkilçili feili sifət+olmaq yarımüstəqil feil kimi: yazmış olmaq, yazan olmaq, yazacaq olmaq, yazası olmaq, yazmalı olmaq və s. b) -a² şəkilçili feil+bilmək feili: yaza bilmək, oxuya bilmək və s. Çünki bu birləşmələrdə birinci tərəf ayrılıqda heç bir nitq hissəsinin sualına cavab vermir. c) feili bağlama+köməkçi feil: gəlib çıxmaq, gedib çıxmaq (əsas məna birinci tərəfdə olur, ikinci tərəf öz müstəqil mənasında işlənmir), d) feili bağlama+müstəqil feil: gəlib çatmaq, gedib çatmaq (əsas məna birinci tərəfdə olur), uçub gəlmək, uçub getmək (əsas məna ikinci tərəfdə olur), çalışıb-vuruşmaq, saralıb-solmaq, atılıb-düşmək (sinonim, antonim və ya yaxın mənalı feillərin birləşməsi ilə). Feili bağlama ilə feil birlikdə bir məna ifadə etmədikdə feili bağlama əsasən zərflik ,ya da zamanı və şəxsi əsas feillə müəyyənləşən, həmcins xəbər kimi çıxış edir. Mürəkkəb feil birlikdə bir obyekt tələb etdiyi halda, feili bağlama zərflik və ya həmcins xəbər olduqda obyekt təkcə ona aid olur. Məsələn: Bir gecəyə bütün kitabı oxuyub qurtardı. Bu cümlədə obyekt (kitabı) mürəkkəb feilə aiddir. O, kitabları qoyub getdi. Bu cümlədəki obyekt isə (kitabları) həmcins xəbərə (qoyub) aiddir. Bizim fikrimizcə, frazeoloji birləşmələr mürəkkəb feil deyil. Birinci tərəfi məcazi mənalı birinci növ təyini söz birləşmələri (dəmir iradə) mürəkkəb isim olmadığı kimi, bütövlükdə məcazi məna ifadə edən frazeoloji birləşmələr də (qulaq asmaq) mürəkkəb feil deyil.

Köməkçi və xüsusi nitq hissələrinin quruluşu haqqında da fikirlər müxtəlifdir. Professor Y. Seyidov köməkçi nitq hissələrinin quruluşca yalnız sadə olduğunu qeyd edir. M. Hüseyinzadə bağlayıcı və ədatların quruluşca üç növündən (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) bəhs etmişdir. Sadə bağlayıcılara bir sözdən ibarət olan və tərkib hissələrinə ayrılmayan və, ki, həm, ya, da, gah, nə, əgər, amma, hətta, yəni və s. bağlayıcıları misal göstərir. Düzəltmə bağlayıcıları düzəltmə əsas nitq hissələrindən fərqləndirir. “Düzəltmə əsas nitq hissələri sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə düzəltdiyi halda, düzəltmə bağlayıcıların tərkibində heç bir sözdüzəldici şəkilçi iştirak etmir. Düzəltmə bağlayıcılar ya bağlayıcı ilə başqa bir morfemin, ya bağlayıcı ilə başqa bir sözün, ya da bir sözlə bir morfemin birləşməsindən əmələ gəlir və sadə bağlayıcıya doğru inkişaf edir” (3. 230). Düzəltmə bağlayıcılara çünki, yaxud, hərçənd, nəinki,

yainki, yoxsa bağlayıcılarını misal göstərir. Bizim fikrimizcə, yoxsa bağlayıcısı iki sadə ədatdan düzəlmiş mürəkkəb bağlayıcıdır, digərləri isə sadədir. M. Hüseynzadə mürəkkəb bağlayıcıların dilimizdə daha çox işləndiyini və ən azı iki sözdən ibarət olub ayrı yazıldığını qeyd edir. Əmələ gəlmələrinə görə mürəkkəb bağlayıcıları iki qismə ayırır: 1) sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələnələr, 2) başqa sözlərdən və başqa sözlərlə sadə bağlayıcılardan əmələ gələnələr. Sadə və düzəltmə bağlayıcılardan əmələ gələn mürəkkəb bağlayıcıların üç növündən bəhs edir: a) və, ki, da, də sadə bağlayıcılardan biri ilə bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının birləşməsindən düzələnələr: həm də, və ya, madam ki, və yaxud, hərçənd ki, yaxud da və s. b) və, ki, da, də sadə bağlayıcılarının ikisi ilə bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının birləşməsindən düzələnələr: həm də ki, və ya da, və yaxud da, yaxud da ki və s. c) və ki da, də sadə bağlayıcılarından üçü və bir sadə və ya düzəltmə bağlayıcının iştirakı ilə düzələnələr: və ya da ki, və yaxud da ki. Başqa sözlərdən və başqa sözlərlə sadə bağlayıcılardan düzələn mürəkkəb bağlayıcıların iki növündən bəhs edir: a) bu və o işarə əvəzliliklərinə belə sözünün və ya görə, üçün, ötrü qoşmalarının qoşulması ilə düzələn mürəkkəb bağlayıcılar: bunanla belə, buna görə, bunun üçün, bundan ötrü, ona görə, onun üçün, ondan ötrü, b) bu, o işarə əvəzlilikləri, görə, üçün, ötrü qoşmaları və bir sıra bağlayıcıdan düzələn mürəkkəb bağlayıcılar: buna görə də, buna görə ki, bunun üçün də, bunun üçün ki, bundan ötrü də, bundan ötrü ki, ona görə ki, ondan ötrü də, ondan ötrü ki. Professor B. Xəlilovun sadə və mürəkkəb bağlayıcılar haqqındakı fikirləri də M. Hüseynzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Lakin Professor B. Xəlilov bağlayıcıların quruluşca iki növünün olduğundan bəhs edir: sadə və mürəkkəb. M. Hüseynzadə ədatları da quruluşca üç yerə ayırır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. Sadə ədatlara yalnız söz köklərindən ibarət olan ədatları misal çəkir: axı, lap, daha, ancaq, amma, fəqət, belə, yalnız, məgər, bir, bax, ki, ha, artıq, tək və s. Düzəltmə ədatlar sadə ədatların bir qisminə şəkilçilənmiş -ca, -cə ədatlarını artırmaqla düzəlir: beləcə, eləcə, bircə, təkəcə və s. Bizim fikrimizcə, bu ədatlar mürəkkəbdir, çünki iki ədatın birləşməsindən əmələ gəlmişdir. -ca² formaca şəkilçi olsa da məzmunca ədatdır. Mürəkkəb ədatlar ya iki və daha çox sadə, ya da sadə və düzəltmə ədatlardan düzəlir: bir də, bir də ki, beləcə də, eləcə də və s. Professor Y. Seyidov M. Hüseynzadənin düzəltmə bağlayıcı və ədatlara aid verdiyi nümunələrə öz fikrini bildirmişdir. “Fikrimizcə, bağlayıcılara aid misallar tarixən mürəkkəb, müasir dildə isə sadə bağlayıcılardır, ədata aid misallar isə müxtəlif sözləri ca, cə ədatı ilə işlənməsidir və ədat başqa sözlərlə nə düzəltmə, nə də mürəkkəb söz yarada bilmir; can, cən, dan, dən qoşmalarının isimlə işlənməsi (evəcən, səhərədək) yeni söz əmələ gətirmədiyi kimi” (6, 109). EA- nın nəşrində də köməkçi nitq hissələrinin quruluşundan bəhs olunur. Bütün qoşmaların quruluşca sadə olduğu qeyd olunur. Görə, sonra, qarşı qoşmaları tarixən düzəltmə olsa da, müasir dilçilikdə sadə qoşmalardır. “Bağlayıcılar quruluşca iki yerə ayrılır: 1) sadə, 2) mürəkkəb və ya bağlayıcı birləşmələr”(1, 432). Sadə bağlayıcılara yalnız bir köməkçi sözdən ibarət olanlar misal göstərilir: ki, və, ya, da, həm, lakin, nəinki,

yainki və s. Mürəkkəb bağlayıcıların yaranma yollarından bəhs olunur: 1) iki sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə: nə də, yaxud da, hərçənd ki, həmçinin də, habelə də, eləcə də, və nəinki, yainki də və s. 2) üç sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə: nə də ki, yaxud da ki, və yainki də, və hərçənd ki, bir halda ki, və həmçinin də, eləcə də ki və s. 3) dörd sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə: və həm də ki, və yaxud da ki, və həmçinin də ki, və nə də ki və s. 4) lakin, amma, ancaq sadə bağlayıcılarının bununla belə sözlərinə yanaşması yolu ilə: lakin bununla belə, amma bununla belə, ancaq bununla belə. “ O yerdə ki, başqa nitq hissələri (əvəzlik, zərf və s.) xalis bağlayıcılarla birlikdə bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir, onlara bağlayıcı birləşmələr kimi baxmaq lazımdır”(1, 433). Bağlayıcı birləşmələrin tərkibindəki sadə bağlayıcıdan başqa qalan ünsürlər cümlə üzvü ola bilər. Mürəkkəb bağlayıcıların bu növündə digər ünsürlər də bağlayıcının tərkib hissəsi olduğu üçün cümlə üzvü ola bilməz. Bağlayıcı birləşmələrin yaranma yollarından da bəhs olunur: 1) o, bu işarə əvəzlərinə görə, üçün, ötrü əvəzlərinin yanaşması yolu ilə: buna görə, ona görə, bunun üçün, onun üçün, bundan ötrü, ondan ötrü, 2) o, bu işarə əvəzlərinə görə, üçün, ötrü qoşmaları və ki, də bağlayıcılarının yanaşması yolu ilə: buna görə ki, buna görə də, onun üçün ki, ondan ötrü də və s. 3) o, bu işarə əvəzlərinə üçüncü şəxsin təkini bildirən xəbər şəkilçisi etmiş görə, üçün, ötrü qoşmalarının və ki bağlayıcısının yanaşması yolu ilə: buna görə ki, bunun üçündür ki, ondan ötrüdür ki və s. 4) xəbər şəkilçisi qəbul etmiş o, bu işarə əvəzliyi ilə ki şəkilçisinin yanaşması yolu ilə: odur ki, budur ki. 5) bir sadə bağlayıcı, müxtəlif hallarda olan o, bu işarə əvəzliyi, görə, üçün, ötrü qoşmaları və yenə bir sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə: və buna görə də, və bunun üçün də, və ondan ötrü də və s. 6) müxtəlif hal şəkilçisi qəbul etmiş o işarə əvəzliyinə zaman bildirən vaxt, gün, zaman və s. sözləri, habelə ki şəkilçisinin yanaşması yolu ilə: o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, onda ki, elə ki və s. 7) o, bu işarə əvəzliyi ilə səbəb, məqsəd sözlərinin və bir sadə bağlayıcının yanaşması yolu ilə: o səbəbə ki, o məqsədlə ki, o səbəblə də, bu səbəbdən ki, bu məqsədlə də və s. EA-ın nəşrində modal sözlərin də quruluşundan bəhs olunur. Modal sözlərin quruluşca iki növü (sadə, mürəkkəb) olduğu qeyd olunur. Mürəkkəb modal sözlərə müəyyən bağlayıcıların və ya ədatların yanaşması yolu ilə düzəlir: əlbət ki, doğrudan da, doğrudan doğruya, heç şübhəsiz ki, kim bilir, ola bilər ki və s. Qəzənfər Kazımov bağlayıcıları quruluşuna görə üç yerə ayırır: sadə, mürəkkəb, tərkibi. “ Əsas nitq hissələri kimi sadə bağlayıcılar da bir morfemdən ibarət olur və ikinci bir qrammatik mənalı morfemə ayrılmır. Amma, ancaq, lakin, hətta, yəni, zira, ki, ilə, isə, da, də, və, həm, nə, ya, gah, istər və s. bağlayıcılar sadə quruluşludur. Dilimizdə mürəkkəb bağlayıcı az olub: çünki, habelə, həmçinin sözlərindən ibarətdir. Bizim fikrimizcə, çünki və həmçinin sadə habelə isə iki ədatdan düzəlmiş mürəkkəb bağlayıcıdır. İlk formadan fərqli bütün bağlayıcı variantları tərkibi bağlayıcılardır. Məsələn, habelə bağlayıcısı mürəkkəbdir, onun və habelə, və habelə də, habelə də variantları tərkibidir” (5, 355) Nidaların quruluşca iki növündən bəhs edir: sadə, mürəkkəb. Sadə nidalar: ah, ay, oy, oh, of, pəh və s. Mürəkkəb nidalar: 1) eyni

nidaların təkrarı ilə: bəh-bəh, vay-vay-vay, ay-ay-ay və s. Bu nidalar defislə yazılır. 2) müxtəlif nidaların birləşməsi isə: ey vay, ay can, ay aman və s. Əksəriyyəti ayrı yazılır, bəziləri isə bitişik və defislə yazılır: bahovey, ay-hay. Professor B. Xəlilov modal sözləri quruluşca üç yerə ayırır: sadə, düzəltmə, mürəkkəb. Sadə: əlbəttə, bəlkə, xülasə, nəhayət və s. Düzəltmə: doğrudan, doğrusu, düzü, görünür, deyəsən, görəsən, əvvələn, mənəcə, bizcə, demə, sözsüz, həqiqətən, deməli, olmaya, ümumiyyətlə, təxminən və s. Düzəltmə modal sözlərin bəzilərində sözdəyişdirici şəkilçilər sözün tərkibində daşlaşıb düzəltmə modal söz düzəldir: doğrusu, düzü, görünür və s. Bizim fikrimizcə, modal sözlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəlmiş üçün bu sözlər zahirən kök və şəkilçiyə ayrılır, lakin modal söz kimi sadə hesab olunmalıdır. Mürəkkəb modal sözlər iki yolla əmələ gəlir: 1) modal sözlərlə bağlayıcıların birləşməsi ilə: əlbəttə ki, yəqin ki, şübhəsiz ki və s. 2) modal sözlərlə ədatların birləşməsi yolu ilə: bəlkə də, doğrudan da, doğrudan da ki və s. Bizim fikrimizcə, qoşmalar quruluşca sadə, bağlayıcı, ədat, modal sözlər, nidalar isə sadə, və mürəkkəb olur. Düzəltmə köməkçi nitq hissəsi yoxdur, çünki köməkçi nitq hissələri leksik şəkilçi qəbul etmir. Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmadığı üçün, onların mürəkkəbliyi zahirən özünü göstərir yəni, mürəkkəb əsas nitq hissələrindəki kimi ayrı-ayrı leksik mənalarda əsasında yeni məna əmələ gəlmir. Mürəkkəb modal sözlər ayrı, bağlayıcı, ədat, əsasən ayrı, nidalar ayrı və defislə yazılır. Bitişik yazılan mürəkkəb bağlayıcılar (yoxsa, habelə, , halbuki, istərsə, hərgah), ədatlar (beləcə, eləcə, təkcə, bircə, gəlsənə) və nidalar (oho, paho) vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan SSR elmlər Akademiyası. Müasir Azərbaycan dili. 2-ci cild. Morfologiya. Bakı, "Elm", 1980, 512 s.
2. Bayramov H. Azərbaycan dilini frazeologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1978, 175 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 280 s.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı, "Papyrus Nəşriyyat-Polirafiya", 2016, 286 s.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Nurlan", 2010, 400 s.
6. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, "Bakı Universitetinin nəşriyyatı", 2002, 371 s.

Х.АЛЕКБЕРОВА

**ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О СТРОЕВЫХ ТИПАХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ
РЕЗЮМЕ**

В азербайджанском языкознании мнения о структуре частей речи разнообразны. Это разнообразие проявляется в более структурированных и сложных частях речи. К структуре частей речи Ю. Сеидов подходил более дифференцированно. Лингвистами принято, что существительные, прилагательные и наречия бывают трех типов по структуре. Это касается простых, простых и сложных существительных, прилагательных и наречий. Но существуют различные представления о существительных, прилагательных и наречиях, которые сложны по своей структуре. Большинство лингвистов говорили о сложных существительных и прилагательных, которые пишутся через дефис, и о сложных наречиях, которые пишутся отдельно и через дефис. Были даже те, кто заметил, что существительные и прилагательные пишутся отдельно. А Ю. Сеидов говорил только о сложных существительных, прилагательных и наречиях, написанных рядом. Наличие в структуре числа, местоимения, глагола и вспомогательных частей речи трех типов принято не всеми лингвистами. Ю. Сеидов говорит о двух типах структуры числа и глагола. Сюда относятся простые и простые числительные и глаголы. При этом отмечается отсутствие структурной сложности частей речи. Однако большинство лингвистов также говорят о сложных числах и глаголах. Ю. Сеидов говорит об одном типе структуры местоимений и вспомогательных частей речи. Сюда относят простые местоимения и вспомогательные части речи. Он не приемлет спряжения и сложных местоимений и вспомогательных частей речи. Большинство лингвистов говорят о двух видах местоимений и вспомогательных частей речи. Это касается простых и сложных местоимений и вспомогательных частей речи. Представления о наличии исправительного местоимения и вспомогательных частей речи разнообразны.

Ключевые слова: простой, составной, сложный, числительное, местоимение, глагол, союз.

X.ALAKBAROVA

**IDEAS ABOUT THE FORMATION TYPES OF PARTS OF SPEECH
IN AZERBAIJANI LINGUISTICS**

SUMMARY

There are different opinions on the structure of parts of speech in Azerbaijani linguistics. This diversity manifests itself in more structurally complex parts of speech. Y. Seyidov took a different approach to the structure of speech parts. Three types of nouns, adjectives and adverbs were adopted by linguists. This includes simple, corrective and compound nouns, adjectives and adverbs. But there are different opinions about nouns, adjectives and adverbs, which are structurally complex. Most linguists spoke about complex nouns and adjectives written with hyphens, separate and compound adverbs written with hyphens. There were even those who noted that there are nouns and adjectives that are written separately. Y. Seyidov spoke of complex nouns, adjectives and adverbs written only adjacent. Three types of numerals, pronouns, verbs and auxiliary parts of speech are not accepted by all linguists. Y. Seyidov talks about two types of construction of say and Feil. This is a simple and corrective number and refers to verbs. It notes that the parts of speech are not structurally complex. Most linguists also talk about complex numbers and verbs. Y. Seyidov talks about a kind of pronoun and auxiliary parts of speech. This includes simple pronouns and auxiliary parts of speech. Correction and does not accept complex pronouns and auxiliary parts of speech. Most linguists speak of two types of pronouns and auxiliary parts of speech. This includes simple and complex pronouns and auxiliary parts of speech. Opinions about the presence of corrective pronouns and auxiliary parts of speech are diverse.

Keywords: simple, correction, compound, numeral, pronoun, verb, conjunction.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri namizədi, dosent Fikrət Şiriyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

АЛИЯ АБАСКУЛИЕВА
Азербайджанская Государственная Академия
Физической Культуры и Спорта
aliya.abasquliyeva@sport.edu.az

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена дистанционному обучению, которое подразумевает индивидуально-дифференцированный подход к обучению иностранному языку в Спортивной Академии. Автор считает, что данная форма обучения позволяет самому обучаемому выбрать время и место для обучения, а также использовать в обучении новые информационные технологии, осуществлять разнообразные совместные проекты со студентами из других регионов. Освоение материала может происходить в индивидуальном темпе. Информационные технологии дистанционного обучения позволяют проводить занятия по иностранному языку в режиме видеоконференции и обеспечивают управляемую самостоятельную работу студентов. Обучающийся иностранным языкам дистанционно имеет возможность общаться с различными коммуникантами, причем этот процесс не ограничен ни временными, ни пространственными рамками, не задается специально учебными планами. Реальность коммуникации влечет за собой стремление обучающегося больше общаться на иностранном языке. Механизмом такого общения является информационная обучающая среда, основанная на технологии гипермедиа, с выходом в глобальную сеть Интернет. В статье рассматривается специфическое отличие дистанционного обучения иностранным языкам в спортивной академии. Главным преимуществом дистанционного образования, как и всей технологии работы в Интернете, является смещение акцента с вербальных методов обучения иностранному языку на методы поисковой, творческой деятельности. Особое внимание уделяется практическим вопросам дистанционного обучения, описываются его формы и предлагаются идеи по применению дистанционного обучения английскому языку в вузе. Курсы дистанционного обучения не должны заменять учебники и пособия, они должны формировать собой основу для организации учебно-познавательной деятельности обучающихся. Настоящее время одним из ярких примеров дистанционного обучения являются образовательные платформы. Во всем мире существует десятки платформ, позволяющим студентам возможность получить образование в удобное время в любом удобном месте и получить высшее образование.

Ключевые слова: фразеологизмы, спортивная лексика, лингвистическая производительность, речь, предложение, компонент.

В настоящее время, новые информационные технологии оказывают влияние на уровень знания обучающихся. В развитых странах обучающиеся занимаются самообразованием, самообучением, учатся самостоятельно находить нужную информацию и решать проблемы, они должны уметь анализировать и применять получаемые знания в будущем. Настоящая система обучения должна ориентировать студентов на желание получить знания; обеспечивать индивидуально-адаптированными учебными пособиями каждого обучающегося; дать им возможность заниматься по индивидуальному графику; сразу оценивать результаты обучения. «Индивидуальная образовательная траектория – это временной порядок реализации индивидуальной образовательной программы с учетом конкретных условий образовательного процесса в образовательном учреждении» [1, с.111].

Что же такое «дистанционное обучение»? Согласно Толковому переводческому словарю дистанционное образование — это «технология целенаправленного и методически организованного руководства учебно-познавательной деятельностью учащихся, проживающих на расстоянии от образовательного центра». Иными словами, это взаимодействие педагога и учащегося на расстоянии при помощи компьютера [2, С.60].

В сложившихся условиях, вызванных глобальным распространением коронавирусной инфекции, вся страна была вынуждена экстренно перейти на дистанционную форму профессионального взаимодействия. Еще недавно преподаватели лишь предполагали осуществление возможного перехода на дистанционную форму обучения, затрагивающего все образовательное пространство вуза, пытались выявить сложности методического, учебного, педагогического и психологического характера, оценить возможные сбои взаимодействия «преподаватель - студент» в рамках процесса обучения в данном формате. В настоящее время вовлеченные в кратчайшие сроки в дистанционный формат обучения преподаватели на собственном опыте могут оценить неподготовленность в полной мере к этой форме обучения. Поэтому насущной задачей данного периода является адаптация учебного процесса к современным условиям таким образом, чтобы при этом не утратилась эффективность обучения в целом.

Обучение с применением дистанционных образовательных технологий появилось еще в далеком 18 веке, когда в Европе появилась регулярная и доступная всем почтовая связь. Выглядело это довольно просто: учащийся получал по почте задания и учебные материалы, вел переписку с преподавателями и в установленный срок сдавал доверенным лицам экзамен

или писал научную работу. Существенный прорыв внесли в возможности дистанционного обучения появление радио и телевидения. Стали появляться многочисленные обучающие телепередачи, которые могли смотреть миллионы желающих. Правда, здесь был один, но довольно большой недостаток: отсутствие обратной связи.

Первый в мире университет дистанционного образования был открыт в 1969 году в Великобритании – Открытый Университет Великобритании. Это название давало всем желающим понять, что учебное заведение доступно для всех благодаря приемлемой стоимости и отсутствию необходимости ежедневно присутствовать на занятиях дистанционного обучения. Он отлично себя зарекомендовал в связи с тем, что тысячи людей смогли на протяжении всей своей жизни получать образование по программам автономных курсов за небольшую плату, находясь в удобном для них месте в процессе обучения. С тех пор дистанционное обучение приобрело огромную популярность за рубежом, где дистанционно можно не только пройти кратковременные программы, но также и получить степень бакалавра или магистра. По данным Babson Survey Research Group, в США каждый год 5—6 млн человек учатся по онлайн-программам. Онлайн-обучение — это получение знаний и навыков при помощи компьютера с доступом к Интернету; программы онлайн-обучения более короткие по времени.

В Европейских странах, в том числе и в Азербайджане, дистанционное обучение становится всё более и более популярной формой образования, так как оно позволяет обучающимся учиться в своем темпе и на месте, где они находятся. Возможно, именно оно в будущем полностью сменит традиционное. Происходящая перестройка высшего образования является катализатором изменения традиционной образовательной системы, и в том числе обучения английскому языку. На сегодняшний день появляются новые негосударственные образовательные учреждения, предоставляемые услуги которых стремительно диверсифицируются по мере развития не только инновационных педагогических методик, но и информационных технологий. Именно они являются стимулом повышения мотивации студентов в данном случае. «Объем информации, с которым имеет дело человек в повседневной жизни, стремительно возрастают. Все данные теперь доступны. Не в библиотеке, не под контролем церкви или учителя, а в любой точке пространства»[4, с.191]. Вузовский выпускник — это широко образованный человек, имеющий фундаментальную подготовку. Соответственно, иностранный язык для такого специалиста становится не только необходимым инструментом, но и важным компонентом культурного и гуманистического развития. [5, 169-171].

По нашему мнению, следует выделить две основные формы дистанционного обучения английскому языку в вузе (например, в юридическом): во-первых, это

дистанционное обучение как часть смешанного обучения, и в этом случае, мы все-таки имеем в виду онлайн-обучение; во-вторых, это дистанционное обучение как отдельный, самостоятельный вид обучения. Что касается дистанционного обучения как части смешанного обучения, то в этом случае речь идет о комбинировании традиционного обучения в классе и дистанционного обучения, которое инкорпорируется в виде отдельных необходимых элементов. В качестве такого элемента может выступать консультирование по скайпу. Некоторые учащиеся и преподаватели настроены несколько скептически по отношению к данной форме обучения, однако последняя версия программы Skype предлагает большие возможности для обучения: чаты, прикрепление необходимых материалов, занятия в группе, а не только индивидуально и др. Однако, если применять данную форму обучения в образовательном учреждении, непонятно, как именно учитывать нагрузку преподавателей, какая доля учебного процесса может проходить в онлайн-формате (дистанционно), и др.

Сегодня дистанционное обучение английскому языку стало возможным благодаря обучению в режиме on-line, включающие в себя необходимые компоненты традиционного образовательного процесса. Данный способ получения знания пользуется огромной популярностью, целью которых становится овладение языком, когда такие факторы, как удаленное расположение образовательных центров и нестабильный рабочий график не могут быть препятствием для её достижения поставленной цели.

Дистанционное обучение языку представляет собой набор учебных - компьютерных программ. Они предназначены для решения определённых учебных задач. [6; 44].

Преимущества дистанционного обучения перед традиционным обучением:

- обучающийся может заниматься английским языком практически в любом месте, на любом расстоянии.
- он не несет затраты на учебные материалы.
- последовательность и продолжительность изучения данных материалов каждый выбирает сам. Он адаптирует процесс обучения под свой уровень знания.
- качества преподавания языку не зависит от обучения в конкретном учебном заведении.

Настоящее время одним из ярких примеров дистанционного обучения являются образовательные платформы. Во всем мире существует десятки платформ, позволяющим студентам возможность получить образование в удобное время в любом удобном месте и получить высшее образование. Основными представителями образовательных платформ выступают *Coursera*, *Skyeng*, *Intel Education Galaxy* и другие.

Следующим примером дистанционного обучения как части смешанного могут служить обучающие сайты, на которых размещена важная и полезная для изучения информация. Доступ к этой информации может быть бесплатным или платным, но взимаемая плата обычно небольшая. Обучающие видео также очень важны и актуальны для современного учебного процесса. Они могут раскрывать какую-то определенную тему, могут обобщать и систематизировать изученную информацию, могут касаться типичных ошибок, которые делают студенты. Прекрасная платформа для размещения видео — YouTube, где у автора статьи есть канал на котором размещены видео в открытом доступе по юридическому английскому, английскому языку для делового общения, а также английскому языку для общих целей. Существует возможность размещать на этой платформе видео с ограниченным доступом (когда ссылка на него отправляется определенным людям), размещения видео в определенный день и час и др. В последнее время большое распространение получили обучающие группы «ВКонтакте», «Insagram» и других социальных сетях, что также является прекрасной возможностью для обучения, в том числе английскому языку.

Преподавателям рекомендуется время от времени производить рассылки учебных материалов и организовать доступ к информационным каналам. Высылаемые материалы должны содержать:

- учебно-методическую программу;
- учебные пособия;
- список литературы;
- контрольные вопросы и тесты для самопроверки к практической работе;
- упражнения и задания для закрепления;
- итоговые контрольные работы.

Недостатки тоже есть. Во-первых, остро встают вопросы, связанные с соблюдением авторских прав правообладателей. Без разрешения правообладателей запрещено размещать материалы (тексты, фотографии, видео), если они предназначены для целей коммерческого использования. Никаких проблем не возникнет, естественно, если авторы сами создают учебные материалы, а фотографии и рисунки покупают на определенных сайтах. Во-вторых, для создания курсов требуется достаточно большое количество времени, а если курсы предполагают проверку письменных работ и другие виды деятельности, то временные затраты преподавателя значительно увеличиваются. Технические проблемы также иногда имеют место. Новизна данного явления также в некоторой степени является минусом, так как нормативно-правовое обеспечение дистанционного обучения недостаточно, и большинство практических вопросов находится в ведении образовательных организаций, которые должны включать необходимые для реализации программ вопросы дистанционного обучения в свои локальные нормативные

акты. Это такие вопросы, как идентификация личности учащегося, требования к оцениванию, итоговой аттестации и др. Все эти моменты крайне важны и нуждаются в детальной проработке.

Итак, основным преимуществом перед традиционным обучением, дистанционное обучение английскому языку обеспечивает свободный доступ студентов к базам данных, библиотечным каталогам и т.д., они обеспечиваются широкими возможностями для индивидуально - групповой работы и удобными материалами для обучения или общения, возможность тестирования в режиме прямого доступа. В отличие от традиционного подхода к обучению, оно имеет ряд преимуществ. Во-первых, нам следует подчеркнуть его доступность. Во-вторых, оно отличается широкой демократичностью, так как им могут воспользоваться обучающиеся различных курсов, разного уровня образования и социального положения. В-третьих, может выбрать курс в соответствии своему уровню знания и своим наклонностям и способностям. Однако не достаточно разработана концепция дистанционного обучения английскому языку и замедленная обратная связь между студентом и преподавателем усложняет обучение. В целом применение технологий дистанционного обучения позволяет расширить возможности обучения по многим критериям: становится возможна организация обучения одновременно для обучающихся разного профиля, специализации и направления; повышается профессионализм и компетентность учащихся посредством использования информации в рамках дисциплины в «домашних» условиях; формируется единое информационное пространство; появляется возможность обучения без отрыва от рабочего процесса (для работающих студентов), снижаются расходы на материальные ресурсы -аренду помещения, электричество, оплата часов преподавателя.

Список литературы

1. Краевский, В.В. *Методология педагогических исследований: пособие для педагога – исследователя.* – Самара, 1994. – 301с.
2. Черкасова О.А. *Необходимые профессионально важные качества преподавателя военного инженерного вуза/ О.А. Черкасова// Образовательная среда сегодня: теория и практика: Материалы II Международной научно-практической конференции. Чебоксары: Интерактив плюс. – 2017. – с.57-61.*
3. Симеонова Н.М. *Особенности работы над иноязычным текстом в неязыковом вузе. Вопросы педагогики. Журнал научных публикаций. №4 Изд.-во «Литера» 2018 с.118*
4. Тумаиш Г.Ю. *Информация как фактор эволюции образования и педагогической науки. Актуальные направления развития научной и*

- образовательной деятельности. Сборник научных трудов. Чебоксары 22 апреля 2011. Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс» С.191*
5. Курбонов А. М. Роль дистанционного обучения иностранным языкам // *Молодой ученый*. — 2015. — №8. — С. 969-971. — URL <https://moluch.ru/archive/88/17038/> (дата обращения: 01.06.2019).
6. Пичкова Л. С., Чертовских О.О. *Формирование межкультурной коммуникативной компетенции в процессе обучения иностранному языку в неязыковых вузах. Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2019. Т. 8 №1 (26) с.227.*

Aliya Abasquliyeva

**DISTANCE LEARNING AS AN INDIVIDUAL APPROACH TO THE
ENGLISH LANGUAGE**

Summary

This article is devoted to distance learning, which implies an individually-differentiated approach to teaching a foreign language at the Sports Academy. The author believes that this form of training allows the student himself to choose the time and place for training, as well as to use new information technologies in training, to carry out various joint projects with students from other regions. Mastering the material can occur at an individual pace. Information technologies of distance learning allow foreign language classes to be conducted by videoconference and provide controlled independent work of students. A foreign language learner remotely has the opportunity to communicate with various communicants, and this process is not limited either by time or space, and is not specifically set by curricula. The reality of communication entails the student's desire to communicate more in a foreign language. The mechanism of such communication is an information learning environment based on hypermedia technology, with access to the global Internet. The article discusses the specific difference between distance learning foreign languages in a sports academy. The main advantage of distance education, like the whole technology of working on the Internet, is the shift in emphasis from verbal methods of teaching a foreign language to methods of search, creative activity. Particular attention is paid to the practical issues of distance learning, its forms are described and ideas for the use of distance learning in English at a university are proposed. Distance learning courses should not replace textbooks and manuals, they should form the basis for organizing educational and cognitive activities of students. Currently, one of the striking examples of distance learning is educational platforms. There are dozens of platforms around the world that allow students the opportunity to get an education at a convenient time in any convenient place and get a higher education.

Key words: phraseological units, sports vocabulary, linguistic performance, speech, sentence, component.

Aliyə Abasquliyeva

Aliyə Abasquliyeva

DİSTANT TƏHSİL İNGİLİS DİLİNƏ FƏRDİ YANAŞMA KİMİ

Xülasə

Bu məqalə İdman Akademiyasında xarici dil tədrisinə fərdi olaraq fərqli yanaşma nəzərdə tutan uzaqdan təhsilə həsr edilmişdir. Müəllif hesab edir ki, bu təlim forması tələbəyə təlim üçün vaxt və məkan seçməyə, eyni zamanda təlimdə yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməyə, digər bölgələrdən olan tələbələrlə müxtəlif birgə layihələr həyata keçirməyə imkan verir. Materialın mənimsənilməsi fərdi sürətlə baş verə bilər. Uzaqdan təhsilin informasiya texnologiyaları xarici konfrans dərslərinin videokonfrans rejimində keçirilməsinə imkan yaradır və tələbələrin nəzarətli müstəqil işlərini təmin edir. Xarici dil öyrənən şəxs uzaqdan müxtəlif ünsiyyət quranlarla ünsiyyət qurma qabiliyyətinə malikdir və bu proses nə zaman, nə də məkanla məhdudlaşmır və xüsusi olaraq tədris proqramları ilə müəyyənləşdirilmir. Ünsiyyət reallığı tələbənin xarici dildə daha çox ünsiyyət qurmaq istəyini şərtləndirir. Bu cür ünsiyyət mexanizmi, qlobal İnternetə çıxışı olan, hipermediya texnologiyasına əsaslanan bir məlumat öyrənmə mühitidir. Məqalədə bir idman akademiyasında xarici dilləri uzaqdan öyrənmək arasındakı spesifik fərq müzakirə olunur. Distant təhsilin əsas üstünlüyü, bütün İnternetdə işləmə texnologiyası kimi, xarici dil tədrisinin şifahi metodlarından axtarış metodlarına, yaradıcılıq fəaliyyətinə keçiddir. Distant təhsilin praktik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, formaları təsvir olunur və bir universitetdə ingilis dilində distant təhsilin istifadəsi üçün fikirlər təklif olunur. Uzaqdan təhsil kursları dərslük və dərs vəsaitlərini əvəz etməməli, şagirdlərin tədris və idrak fəaliyyətinin təşkili üçün əsas olmalıdır. Hal-hazırda distant təhsilin parlaq nümunələrindən biri də təhsil platformalarıdır. Dünyada tələbələrin istənilən münasib yerdə rahat bir zamanda təhsil almasına və ali təhsil almasına imkan verən onlarla platforma var.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, idman lüğəti, linqvistik performans, nitq, cümlə, komponent.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent Imanova Sevda
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAZLIXANIM TEYYUBOVA
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı ş. Z.Xəlilov küç. 23
Tnazli 17@hotmail.com

-SA,-SƏ ŞƏKİLÇİLİ BUDAQ CÜMLƏLƏRDƏ ŞƏRT SEMANTİKASI

Xülasə

Azərbaycan dilində şərt semantikasının ifadəsi üçün əsas vasitə -sa, -sə şəkilçisinin iştirak etdiyi sintaktik strukturlar hesab olunur. Bu şəkilçi varsa, həmin cümlələrdə şərt semantikasi da vardır. Bunu əsas götürərək düşünülə bilər ki, -sa, -sə şəkilçisinin iştirak etdiyi bütün mürəkkəb cümlələr şərt budaq cümlələridir. Ancaq zamanla ənənəvi dilçiliyimizdə aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, heç də -sa, -sə şəkilçisinin iştirak etdiyi cümlələrin hər biri şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlələrə aid edilmir. Bu hal şəkilçinin çoxfunksiyallığından irəli gəlir və bu da apardığımız araşdırmanın aktuallığını artırır. Yuxarıdakı cümləyə əsaslanaraq, -sa, -sə şəkilçisi iştirak edən bütün cümlələr şərt budaq cümlələrinə aid edilməsə də, bu cümlələrdə şərt mənasının olmadığı iddiasını bir qədər düşünməyə məcbur etdiyini söyləyə bilərik. Digər budaq cümlələrin semantikasi iştirak edən komponentlərin leksik və grammatik xüsusiyyətlərindən asılıdır. Təhlilər göstərir ki, bu cümlələrdə -sa, -sə şəkilçisi təklidə fərqli budaq cümlələri formalaşdırma bilmir, bir çox dil vahidləri bu işdə ona kömək edir. Bu vasitələr isə budaq cümlələrin növlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Açar sözlər: şərt semantikasi, -sa, -sə şəkilçisi, tabeli mürəkkəb cümlə

Şərt semantikasi ümumdünya dil hadisələri sırasında olduğuna görə dünya dillərinin əksəriyyətində müxtəlif dil vahidləri ilə öz ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan dilində şərt semantikasi çox geniş şəkildə müxtəlif yollarla ifadə olunur. Xüsusən də, bu semantikanın ifadəsi üçün kifayət qədər morfoloji vasitələr vardır. Şərt semantikasının ifadəsində ən çox istifadə edilən, bu konseptin semantik zənginliyinə sahib –sa, -sə şəkilçisidir. Bu şəkilçi, işləndiyi cümləyə cavab cümləsi və ya nəticə tələb edir. Qeyd olunduğu kimi tarixən -sa,-sə şəkilçisi türk dillərində müxtəlif mənalar ifadə etmişdir ki, bunlardan yalnız şərt mənası hər zaman öz aktivliyini qorumuşdur. –Sa, -sə şəkilçili söz cümlənin ayrıca xəbəri ola bilmədiyini üçün şərt budaq cümlələrinin tərkib hissələrindən biri kimi təhlilə cəlb olunur. Deyə bilərik ki, şərti ifadə etməyin ixtisaslaşdırılmış yollarının başlıcası şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələldir. Şərt budaq cümlələri iki hissədən ibarət olub budaq cümlə şərti ifadə edərkən baş cümlənin daha çox nəticəyönümlü olduğu istiqamətində fikirlər vardır. Bunlardan birinin olması üçün digəri onu müəyyən şərtə bağlayır və özündən asılı edir.

-*Sa*, -*sə* şəkilçisi bir sıra morfoloji göstəricilərdən fərqli olaraq, rəngarəng sintaktik funksiyalar yerinə yetirməsi - müxtəlif budaq cümlələrin xəbərinin qrammatik göstəricisi olmaqla onların baş cümləyə bağlaması ilə Azərbaycan dilçiliyində məlumdur. Tabeli budaq cümlələri bir-birindən fərqləndirilərkən budaq cümlənin quruluşu, forması və məzmunun nəzərə alınması –*sa*, -*sə* şəkilçisi ilə yaranan bütün budaq cümlələrin hər zaman şərt budaq cümlələr hesab edilmədiyini göstərir. Şərt budaq cümləsinə, eləcə də başqa budaq cümlələrə verilən təriflərdə budaq cümlənin baş cümləyə hansı cəhətdən xidmət etməsi nəzərə alınır. Ə.Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” kitabında qeyd edir ki, gərək şərt budaq cümləsi baş cümlə üçün, ondakı məzmun üçün şərt olsun, yoxsa ona şərt budaq cümləsi demək olmaz. Fikrini daha sonra davam etdirən müəllif yazır: Bizə görə, Azərbaycan dilindəki budaq cümlələri təsnif edərkən bu vaxta qədər dilçilikdə tətbiq edilən ənənəvi bölgüdən istifadə etməklə bərabər, daha çox baş cümlə ilə budaq cümlənin qarşılıqlı əlaqədə olduğunu, tərkib hissələrin bir vəhdət təşkil etdiyini və bunun nəticəsi olaraq müəyyən mənalar yaratdığını, budaq cümlənin baş cümləyə nisbətən müəyyən vəzifələr daşdığını və bütün bunları təmin etmək üçün cürbəcür əlaqə vasitələri ilə bağlandığını nəzərə almaq lazımdır. [1, 131-154] Əgər formal əlamətə əsasən bölgü aparılsa, onda xəbəri –*sa*, -*sə* əlaməti ilə bitən bütün budaq cümlələr şərt budaq cümləsi hesab edilərdi.

Azərbaycan dilində -*sa*, -*sə* şəkilçisinin funksiyaları haqqında çoxlu yazılar yazılmış istər Azərbaycan dilində, istərsə də türk dillərində mövqeyi, işlənmə yeri, yaratdığı mənə çalarları haqqında danışılmışdır. N.K.Dmitiryev türk dillərində şərt şəklinin göstəricisi ilə şərt budaq cümlələrindən başqa digər budaq cümlələrinin yarana bilməsini qeyd etmişdir. [9, 269] Azərbaycan dilçiliyində də –*sa*, -*sə* morfeminin dilimizdə və oğuz qrupu türk dillərində tədqiqinə aid bir çox yazılar vardır ki, onlardan G. Abdullayevanın “Azərbaycan dilində -*sa*, -*sə* şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyəti” və L.Qocayevanın “Oğuz qrupu türk dillərində -*sa*, -*sə* şəkilçili budaq cümlələr” adlı doktorluq dissertasiyalarında bu məsələ daha ətraflı təhlilə cəlb olunmuşdur. Hər iki tədqiqat işində bu şəkilçinin yaratdığı tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı verilmişdir. Bu yazılarda daha çox şərt şəkilçisi ilə yaranan tabeli mürəkkəb cümlələrdən nümunələr verilmiş, struktur baxımından təhlili ön plana çəkilmişdir. Bu tip budaq cümlələrdə yaranan semantik məzmun diqqətdən kənar qalmışdır.

Azərbaycan dilində şərt semantikasının cümlə səviyyəsində reallaşdıran sintaktik strukturlardan biri və başlıcası –*sa*, -*sə* şəkilçisinin işləndiyi şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdir. Eyni zamanda qeyd etdik ki, “-*sa*, -*sə* əlaməti bir neçə növ budaq cümlənin, daha doğrusu, nisbi budaq cümlələrin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Amma həmin budaq cümlələrdə şərt mənasının əlavə-dominant bir mənə kimi mövcud olduğunu da inkar etmək olmaz. Çünki, bir budaq cümlənin yaranmasında müxtəlif dil vasitələri iştirak etməsi, həmçinin bu vasitələrin öz semantikalarından uzaqlaşma bilməmələri ilə bağlıdır. Tutaq ki, -*sa*, -*sə* əlaməti

tamamlıq budaq cümləsinin formalaşmasına yardım edir. Məsələn, “*Kimlər dəvət olunubsa, onları içəri buraxın*” Bu cümlədə *-sa, -sə* şəkilçisinin iştirakı baxmayaraq bu cümlə Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümlələrinə daxil edilir. Ancaq bu cümlənin əsas mənadan savayı, şərt məzmununu hələ də qoruduğunu görə bilərik. Bu əlaməti *-sa, -sə* morfoloji göstəricisinin iştirakı ilə formalaşan budaq cümlələrdə də görə bilərik.” [1, 117] Qeyd olunmuş cümləyə baxdıqda ilk biz şərt məzmunun olduğunu açıq aşkar görürük. Bu mənada dilçiliyimizdə qeyd olunur ki, “təkcə şərt budaq cümləsi deyil, bir çox tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri bir-birilə qarşılıqlı şərtlənmə münasibətində olur. Özü də bu vəziyyət əksər hallarda budaq cümlənin prepozitiv mövqeyi ilə şərtlənir; belə ki, bu zaman birinci komponent baş verən iş, hal və hadisənin şərtini, baş cümlə isə həmin şərt əsasında hasil olan nəticəni bildirir. Şərt budaq cümlələrinin bütün tiplərində bu vəziyyət müşahidə edilir.” [8, 14]

Bu budaq cümlələrin yaranmasında *-sa, -sə* şəkilçisi ilə bərabər köməkçi vasitələrin iştirakı vacibdir. Bu vasitələr hər budaq cümlə üçün fərqlidir. *-Sa, -sə* şəkilçisinin mübtəda budaq cümlələrinin yaranmasındakı roluna diqqət etdikdə bu tip yaranan cümlələrin kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə və s. bağlayıcı sözlərin istifadə olunması ilə qarşılaşırıq. [2, 304].

Hər kim hər bəstə istəyirsə getsin, biz sülh istəyirik. [3, 169] *Vallah... vallah, şəriət qənim olsun hər kim yalan desə!!!* [3, 26] “*Məhəllədən kim onun yanına xahişə getmişdisə, Nəcəf əlindən gələn əsirgəməmişdir.*” [3, 11] *Kim güclüdürsə, hər şeyi qamarlayıb alır.* [6, 261]

Bu cümlələrdə bağlayıcı sözlərin iştirakını ləğv etsək, asanlıqla şərt budaq cümlələrini yaratmış olarıq. Həmçinin, bağlayıcı sözlərin iştirakı olsa da, *-sa, -sə* şəkilçisi ilə xəbəri ifadə olunan cümlələr digər cümlələrdəki hal və hərəkəti özündən aslı hala salaraq müəyyən şərt altında həyata keçəcəyini bildirir.

Xəbər budaq cümləsinin formalaşmasında iştirakı zamanı şərt budaq cümlələrindən fərqləndirmək çətinləşir. Şərt semantikasını kifayət qədər özünü göstərir: *Bax, ay qız, bu sağ əlimdəki iynə sənə, o biri də ürəyindəki kimdirsə odur.* [5, 96] *Sirri hər nədirsə, öz yanında.* [4, 133] *O adam kimdirsə, yaralıya oxşayırdı.* [6, 132]

Tamamlıq budaq cümlələrin yaranmasında *-sa, -sə* şəkilçiləri ilə bərabər *kim, hər kim, hər kəs, hər nə* kimi bağlayıcı sözlər işlənir: *O cür qız hər nə desən eləyər.* [5, 154] *Nə çatasıdırsa, onu alıbsan.* [6, 108] *Hər kimin olursa, onu sonradan sənə deyib məsləhətləşərik.* [3, 38]

“Təyin budaq cümlələrinin də sonunda *-sa(-sə)* şəkilçiləri işlənəndə onun mənasında şərt çalarlığı özünü göstərir.” [2, 317] Bu zaman əsasən *hansı* bağlayıcı söz kimi iştirak etdiyini görürük.

Hansı evin qapısından girsə, çırağ kimi işıq salacaq. [5, 35] *Hansı tacirin yanında dayansa, ayda yüz tımən məvacib alar.* [4, 380]

Zaman budaq cümləsinin aslı tərəfində *nə vaxt*, *haçan* kimi bağlayıcı sözlər, əsas tərəfində *onda*, *o zaman* sözləri işlənsə də, zamanla şərt semantikasını paralel olaraq gədir.

Nə vaxt səndən söz soruşsam, onda cavab verərsən, get işində ol. [5, 120] *Nə zaman gəlsəniz... Məni çox sevindiriniz.* [3, 251] *Bəndə, nə vaxt buyursanız, qulluğunuzda hazırım.* [4, 28]

Yer budaq cümləsi “şərt forması xüsusi budaq cümlə tiplərində də işlənir ki, bunlar mahiyyətcə yer budaq cümlələri olsa da, şərt məzmununu da saxlayır [9, 269]”. *Hara istəyirsənsə çıx get.* [3, 65] *Harada olsa, axır evə qayıdacaqdır.* [3,65]

Tərz budaq cümləsində *necə*, *nə cür*, *nə təhər* bağlayıcı sözləri, əsas hissədə *elə*, *belə*, *o cür* qarşılıq bildirən sözlər bu cümlələri şərt budaq cümlələrindən fərqləndirməyə kömək edir.

İndi hər nə cür edirsənsə, mən də sənən tabe olmağa hazırım. [3, 43] *Gültəkin, siz hər nə cür desəniz, mən ona hazırım.* [3, 204]

Kəmiyyət budaq cümləsi -sa, -sə şəkilçili korelyativ kəmiyyət konstruksiyasının asılı hissəsinin əsas hissəsi ilə mənə münasibətlərindən biri kimi *şərt* çalarına malik olduğu qeyd olunur. Şərtli kəmiyyət budaq cümləsinin əsas vəzifəsi baş cümləyə kəmiyyət cəhətdən xidmət etməkdirsə, bundan əlavə baş cümlədəki hal-hərəkətin və ya hökmün şərtini də bildirir. [5, 109; 143, 355]

Mən nə qədər fikir edirəmsə, Sara, bu əcaib hadisədən bir şey anlaya bilmirəm. [3, 34] *Vallah, öz qızımçın nə qədər fikir edirəmsə, sənün üçün də o qədər fikir edirəm!* [3, 38] *Ələddin nə qədər yalvardısa, eşitmək istəmədi.* [5, 241]

Səbəb budaq cümlələrinin –sa, –sə şəkilçisinin işləndiyi formasında asılı komponentdə *necə*, *nə* bağlayıcı sözləri işlənirsə, məqsəd budaq cümləsinin aslı tərəfində *nə məqsədlə*, baş cümlədə isə *o məqsədlə* sözləri istifadə olunur.

Necə oldusa, birdən Güləsər özünü Nəsinin qollarının arasında gördü. [5, 138] *Nə məqsədlə getmişdisə, o məqsədlə də işçiləri bura gətirəcək.* [Danışiq dilində]

Qoşulma budaq cümlələrində ki bağlayıcısı və isə (-sa, -sə) ədatının iştirakının vacibliyi qeyd olunsa da, bu vasitələrin yaratdıqları mürəkkəb cümlələrin arasında cüzi də olsa, incə bir mənə fərqi olduğu diqqətdən kənar qalmamışdır. “Belə ki, ki bağlayıcısı ilə bağlananlar baş cümləsində irəli sürülən fikir artıq faktır. İsa (-sa, sə) ilə bağlananlarda isə baş cümlədə irəli sürülən fikrə tam əminlik yoxdur.” [2, 371] Fikrimizcə, buna səbəb –sa, –sə şəkilçisinin yaratdığı şərt semantikasını artıq baş cümlənin hərəkətin həyata keçməsində qətilik məzmunundan uzaqlaşdırmışdır. Deməli, bəzən bir dil faktının yaranmasında iştirak edən vasitələrin funksiya olaraq eyni olduğunu söyləsək də, hər vasitə özünün xüsusiyyətlərini tamamilə itirə bilmir və düşdüyü mühidə bunu aşkar və ya gizli şəkildə göstərir. Həmçinin, bu cümlələrdə *o(da)*, *bu (da)* sözlərinin istifadəsi bu cümlələri olunduğun.

Kişiyə elə gəlirdi ki, bu kənddə onu istəyən, işinə-gücünə kömək edən yeganə bir adam varsa, o da Sayalıdır. [5, 42]

Bununla belə, A.G. Məmmədov məqaləsində qeyd edir ki, baş və budaq cümlə bir-birinə bağlayıcı sözlə bağlanarsa, həmin cümlələrdə “*isə*” köməkçi sözü heç bir şərt mənası daşımır. Belə məqamda “*isə*” daha çox ədat funksiyasını yerinə yetirir, bir növ baş və budaq cümləninə bağlılığını artırır. Həmçinin, bu cümlələrdə “*-sa, -sə*” çıxarılsa, məzmunu heç bir xələl gəlmədiyini yazır. [7, 40] Qeyd etməliyik ki, yuxarıda qeyd olunan cümlələrdən fərqli olaraq bəzən bu tip yaranan cümlələrdə *-sa, -sə* şəkilçisini görmürük. Ancaq bu cümlələrin yaranmasında *-sa, -sə* şəkilçisi ilə birlikdə işlənən bağlayıcı sözlər imkan verir ki, biz həmin cümlələrdə şərt məzmunu haqqında danışaq.

Kim ki birindən asılıdır, ona işi düşüb, ondan qorxur, hörmət də eləyir. [5, 70] *Hansı cəhənnəmə gedəcəksən get!* [4, 133] *Hansınız verirsiniz verin, daha məni niyə çaqqal çaqqal sürütməsi eləyirsiniz?* [4, 223] *Mən onun üçün nələr etməmişəm, özündən soruşun.* [3, 215] Qeyd olunan cümlələrdə *-sa, -sə* şəkilçisi bərpa oluna bilər və hər iki halda budaq cümlə baş cümləni şərtləndirdiyini asanlıqla söyləyə bilərik.

Dilimizdə qarşılaşdırma budaq cümlələrinin də əsas yaranma yollarında *-sa, -sə* şəkilçisinin iştirakı aparıcıdır. Bu səbəbdən şərt budaq cümlələri ilə bu cümlələri zamanla fərqləndirməmişlər. Hazırda qəbul edilən fikir hər iki cümlə tipini ayrıca təhlil etməkdir. Qarşılaşdırma budaq cümlələrdə *əgər, hərgah* bağlayıcıları və *isə (-sa/-sə)* ədatı iştirak etsə də, qarşılaşdırma məzmunu daha üstün olduğuna görə həmin tabeli mürəkkəb cümlələr “qarşılaşdırma budaq cümləsi” bəhsinə daxil edilir. ” [1, 350; 2, 364;] Bu cümlələrdə öyrənilən məna növlərindən biri kimi şərtli qarşılaşdırma qeyd olunur. Bu tip cümlələrdə qarşılaşdırılmadan başqa, budaq cümlə baş cümlədəki işin hansı şəraitdə icra olunduğunu bildirir. Qarşılaşdırma budaq cümlələrin yaranma yollarını qeyd edildikdə qarşılaşdırma mənası daha güclü və əsas olduğu izahatı verilir. Şərt mənası isə çox çətinliklə ayırd edilir və sadəcə məna çaları olaraq özünü göstərir.

Hərgah Qurban zor ilə o qızı alsa da..heç biri bir gün görməz, fəna bir həyat qarşısında məhv olub gedərlər. [3, 17] *Axır o qız ölsə də, verməyəcəyəm!* [3, 17] *Ana, məni daha öldürsələr də heç kəsə getməyəcəyəm.* [4, 322] *Görk üçün həbsə alsa da, bu qapədan salıb, o biri qapədan buraxsın.* [4, 422] *Məni kənara çağırıb dedi, gedib xanına deyərsən, Abdulla xanla barışsa da işi mənimlə olacaq və Abdulla xanı onunla barışmağa da mən qoymuram.* [4, 310]

Göründüyü kimi, bu cümlələrin *-sa, -sə* şəkilçisinin *da, də* ədatı ilə birlikdə işlənərkən müqayisə, qarşılaşdırma mənasını yaratması bu cümlələri şərt budaq cümlələri sırasından çıxarır. Bu zaman *-sa, -sə* şəkilçisinin öz mənasının daha da zəiflədiyini və əlavə bir məna kimi mövcudluğunu inkar etmək olmur. Deməli, qarşılaşdırma mənası bu cümlələrin əsas mənası kimi alınır; şərt isə əlavə mənası, daha doğrusu, məna çalarlığı və zahiri oxşayışı kimi götürülür.” (1, 339) Əgər cümlələrdən *da, də* ədatı çıxarılsa, cümlənin yenidən şərt budaq cümləsinə çevrildiyini görmək olar.

Nəticə olaraq qeydək ki, cümlələrin müxtəlif növlərə ayrılmasına baxmayaraq bu cümlələrdə *-sa*, *-sə* özünün şərt mənasını tamamilə itirməmişdir. Yəni bu cür konstruksiyaların spesifikliyi ondadır ki, digər budaq cümlələrin qrammatik quruluşuna malikdir, lakin leksik məzmununda şərt mənası vardır. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu tip konstruksiyalar şərti üstünlük təşkil edə və ya arxa plana keçə biləcəyi iki və ya daha çox mənanı birləşdirir. Yuxarıdakı nümunələri və izahatları nəzərə alaraq, müxtəlif ölçülü sintaktik vahidlərdə şərti əks etdirmə yollarının bir xüsusiyyəti kimi *-sa*, *-sə* şəkilçili digər budaq cümlələrin bunun açıq şəkildə ifadə olunma ehtimalı olduğuna inanırıq.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Maarif-1974, 420 səh.
2. Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan Dili, IV hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
3. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 504 s.
5. İ. Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 səh.
6. İ. Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 səh.
7. Məmmədova A.G. “İsə” sözünün qrammatik funksiyaları barədə. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı, 2012, 4, 39-42 s.
8. Məmmədova X.İ., Cavadov Ə. H. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı: Mürtəcim, 2000, 76 s.
9. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М. –Л., Изд. АН СССР., 1948, 276 с.

Nazlikhanim Teyyubova

CONDITIONAL SEMANTICS IN COMPLEX SENTENCES WITH *-SA*, *-SƏ*

Summary

The main means for the expression of conditional semantics in the Azerbaijani language are syntactic structures with the participation of the suffix *-sa*, *-sə*. If there is this suffix, there is conditional semantics in those sentences. Based on this, it can be assumed that all compound sentences with the suffix *-sa*, *-sə* are conditional clauses. However, research in our traditional linguistics over time has shown that not every sentence with the suffix *-sa*, *-sə* is a compound sentence with a conditional clause. This is due to the multifunctionality of the suffix, which increases the relevance of our research. Based on the above sentence, we can say that although

not all sentences with the suffix -sa, -sa belong to conditional clauses, the claim that these sentences have no meaning makes us think a bit. The semantics of other branch sentences depends on the lexical and grammatical features of the components involved. Analyzes show that in these sentences, the suffix -sa, -sa alone cannot form different compound sentences, and many linguistic units help it in this work. These tools differ from each other in the types of branch sentences.

Keywords: conditional semantics, -sa, -sə suffix, compound sentence

Назлыханум Тейюбова

УСЛОВНАЯ СЕМАНТИКА В КОМПЛЕКСНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С СУФФИКСОМ –SA, –SƏ

Резюме

Основным средством выражения условной семантики в азербайджанском языке являются синтаксические конструкции с участием суффикса -sa, -sa. Если есть этот суффикс, в этих предложениях есть условная семантика. Исходя из этого, можно подумать, что все составные предложения с суффиксом -sa, -sa являются предложениями с условной ветвью. Однако исследования в нашей традиционной лингвистике с течением времени показали, что не каждое предложение с суффиксом -sa, -sa является составным предложением с условным предложением. Это связано с многофункциональностью суффикса, что повышает актуальность нашего исследования. Основываясь на приведенном выше предложении, мы можем сказать, что хотя не все предложения с суффиксом -sa, -sa относятся к условным предложениям, утверждение, что эти предложения не имеют условного значения, заставляет нас немного задуматься. Семантика других ветвящихся предложений зависит от лексических и грамматических особенностей задействованных компонентов. Анализ показывает, что в этих предложениях суффикс -sa, -sa сам по себе не может образовывать разные ветвящиеся предложения, и в этой работе ему помогают многие языковые единицы. Эти средства отличаются друг от друга типами сложноподчиненное предложений.

Ключевые слова: условная семантика, суффикс -sa, -sə, подчиненное составное предложение

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Rəyçi: prof. S.Ə.Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDZADƏ KÖNÜL
Bakı Slavyan Universiteti
konul.kesa@yahoo.com

XÜSUSİ ADLARLA ƏLAQƏLİ TERMİNLƏRİN TEMATİK TƏSNİFATI

Xülasə

Xüsusi adların yaranmasına səbəb nitqin yaranması və tədricən inkişafı olmuşdur. Məhz bu zərurətdən insanlar bir-birilərinə adları ilə xitab etmişlər. Nəticədə xüsusi adlar formalaşmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, psixologiyasını, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, həyat tərzini özündə ehtiva edir. Adlandırma zərurətdən meydana gəlmişdir. Millətin öz dilinə məxsus spesifik cəhətlərini və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən onomastik vahidlərdir. Xüsusi adların xalqımızın tarixinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi adlar hər bir xalqın milli, mənəvi məhsulu hesab edilir. Hər bir xüsusi ad xalqın tarixinin göstəricisidir.

Onomastikanın əsas və ən geniş yayılmış sahələrindən biri antroponimikadır. Antroponimlər vasitəsi ilə personajlar fərdiləşdirilir. Antroponimlər əsərə millilik gətirir. Toponimika yer, coğrafi adları bildirir. Meydan adlarını aqronimlər bildirir. Şəhər adlarını astionimlər bildirir. Meşə adlarını drionimlər bildirir. Nəqliyyat yollarının adlarını dromonimlər bildirir. Çay adlarını hidronimlər bildirir. Küçə adlarını qodonimlər bildirir. Yaşayış yeri adlarını oykonimlər bildirir. Dağ adlarını oronimlər bildirir. Şəhəriçi obyekt adlarını urbanonimlər bildirir. Oronimlər dağ, dağ silsiləsi, təpə, həm də çökəklik, yarğan, dərə, vadi, ovalıq adı bildirən xüsusi adlardır. Su mənbələrinin adlarını bildirən terminlər hidronimlər adlanır. Kosmik adları, planet adlarını, zodiak bürcələrinin adlarını, ekvatorial bürcələrinin adlarını, il adlarını bildirən terminlər toponimikanın növü olan kosmonimlərdir.

***Açar sözlər:** Xüsusi adlar, terminlər, antroponim, mikronim, makronim*

Dilin leksik tərkibindəki xüsusi adların cəmi onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır. Bu termin iki sözdən ibarətdir. Onoma (onoma) – ad, loqos (logos) – təlim, nəzəriyyə deməkdir. [4]

Xüsusi adların yaranmasına səbəb nitqin yaranması və tədricən inkişafı olmuşdur. Məhz bu zərurətdən insanlar bir-birilərinə adları ilə xitab etmiş və nəticədə xüsusi adlar formalaşmışdır. Xüsusi adlar xalqın tarixini, psixologiyasını, milli adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, həyat tərzini özündə ehtiva edir. Adlandırma zərurətdən meydana gəlmişdir. Tədqiqat işimin bu hissəsində millətin öz dilinə məxsus spesifik cəhətlərini və xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən onomastik vahidlər araşdırılır.

Xüsusi adların xalqımızın tarixinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyi qənaətinə gəlinir. Xüsusi adlar hər bir xalqın milli, mənəvi məhsulu hesab edilir, onun tarixi varlığını və ünvanını qoruyub saxlayır, əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsində rol oynayır. Hər bir xüsusi ad xalqın tarixinin göstəricisidir. Hər bir xüsusi ad xalqımızın varlığını, xalqımızın mədəniyyətini, ana dilimizin varlığını, dilimizin lüğət tərkibinin mövcudluğunu təzahür etdirir. Deməli, xalqımızın əsl tarixinin yazılmasında xüsusi adlar son dərəcə önəmlidir.

Ad insanların əldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətlərindəndir. O, tarixi inkişaf prosesində kollektivdə ictimai ehtiyacları ödəmək məqsədilə meydana çıxmışdır. Buna görə də hər bir adda tarixin əlamətləri, nişanə və izləri yaşayır. [1, s.23]

A. Qurbanov öz araşdırmasında onomalogiyanın şəxs adlarından bəhs edən antroponimiya, tayfa, qəbilə, millət adlarından bəhs edən etnonimiya, yer adlarından bəhs edən toponimiya, su obyektlərinin, su mənbələrinin adlarından bəhs edən hidronimiya, heyvanlara verilmiş xüsusi adları öyrənən zoonimiya, kosmonimlərin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə məşğul olan kosmonimika, dildəki mənəvi mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşya və predmetlərin, mətbuat, nəşriyyat adlarını tədqiq edən ktematonimiya yarımşöbələrindən bəhs etmişdir. [2, s.38-47]

A. V. Superanskaya öz tədqiqatlarında, o cümlədən “Xüsusi adların ümumi nəzəriyyəsi” adlı əsərində onomastikanı müstəqil elm adlandırmışdır. [3, s.29-30]

Onomastikanın əsas və ən geniş yayılmış sahələrindən biri antroponimikadır. Antroponimika insan adları, fəmiyyətlər, təxəllüs, ləqəblərinin semantikasi, hətta poetik antroponimiya təhlil olunmuş və nümunələr göstərilmişdir. Antroponimika adların əmələ gəlməsini, inkişafını, təkmilləşməsini bir sözlə, adların keçmişini və müasir vəziyyətini öyrənir. Antroponimlər vasitəsi ilə personajlar fərdiləşdirilir. Antroponimlər əsərə millilik gətirir. Obrazların mənəvi keyfiyyətləri çox zaman adlarla səciyyələndirilir. Əsərin ideyasının təsirli olması üçün antroponimlərdən istifadə edir. Düzgün ad seçimi oxucunun marağını artırır. Personajların antroponimləri onların yaşadıkları dövr haqqında məlumat verir.

Toponimika mənası yer bildirən, coğrafi adları, toponimləri, onların mənasını, quruluşunu, mənşəyini və yayılma arealını öyrənən onomastikanın bir növüdür. Meydan adları bildirən aqronim, şəxs adlarından törəmiş coğrafi adları bildirən antroponim, şəhər adları bildirən astionim, meşə adları bildirən drinonim, nəqliyyat yollarının adlarını bildirən dromonim, çay adları bildirən hidronim, küçə adları bildirən qodonim, yaşayış yeri adları bildirən oykonim, dağ adları bildirən oronim, şəhəriçi obyekt adları bildirən urbanonim, böyük yaşayış yerlərinin adlarını bildirən makrotoponim, kiçik yaşayış yerlərinin adlarını bildirən toponimlərə mikrotoponim növləri vardır.

Toponimikanın növü olan oronimlər dağ, dağ silsiləsi, təpə, həm də çökəklik, yarıq, dərə, vadi, ovalıq adı bildirən xüsusi adlardır. Alp qurşağı toponiminin növü olan dağ adı bildirən oronimdir. Toponimikanın mikrotoponim və makrotoponim

kimi növləri də vardır. Cənubi Afrika depressiyası və Cənubi Amerika minimumu makrotoponimdən düzəlmiş terminlərdir.

Su mənbələrinin adlarını bildirən terminlər hidronimlər adlanır. Cənubi Hind okeanı antisiklonu, Qvineya axını və Aralıq dənizi iqlimi terminləri Toponimikanın növü olan hidronimdir.

Kosmik adları, planet adlarını, zodiak bürcələrinin adlarını, ekvatorial bürcələrinin adlarını, il adlarını bildirən terminlər toponimikanın növü olan kosmonimlərdir. Günəş küləyi termini Günəş planetinin adı ilə bağlı olduğu üçün kosmonimdir.

Heydər Əliyev irsi və azərbaycançılıq ideologiyası termini Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz O, Azərbaycan üçün dəyərli işlər görmüşdür. Onun Azərbaycan üçün, milli-mənəvi dəyərlərin, milli ruhun qorunması, kadrların milliləşdirilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının sistem halına salınması istiqamətində gördüyü bir sıra mühüm tədbirləri onun haqqında bu ifadənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu termin antroponimdən yəni, şəxs adından əmələ gəlmişdir.

Axill dabanı yunan mifologiyasından götürülmüşdür. Bu termin də öz növbəsində teonimik termin olub, mifologiyadan, yunan əsətlərindən götürülmüşdür.

Babilik termini İranda şiəlik əsasında yaranmış dini təriqətçi Bab təxəllüslü Mirzə Əli Məhəmmədin adı ilə bağlı olub, təxəllüsdən yaranmış antroponimik ifadədir.

Bakı tətiləri termini Bakıda baş vermiş siyasi tətillər fonunda yaranmış termin olub, Bakı şəhərini adı ilə bağlı olub, toponimin növü oykonimdən əmələ gəlmişdir.

ARDNŞ (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti) termini akronimik termindir, beləki, makrotoponimdən, mürəkkəb adların ixtisarı yolu ilə formalaşmışdır.

Bərdə faciəsi termini 944-cü ildə slavyanların basqını zamanı Bərdənin dağıdılmış vəziyyətini ifadə edən, Bərdə şəhərinin adı ilə bağlı olan toponimin növü astionimdən düzəlmiş termindir.

Bonapartizm Fransa imperatorları Napoleon Bonapart və Lui Bonapart tərəfindən əsas qoyulan, şəxs soyadının bildirən antroponimdən əmələ gəlmiş termindir.

Borodino vuruşması termini Vətən müharibəsində Rusiya ordusu ilə Fransa ordusu arasında baş verən vuruşma olub, avqustun 26-da Moskvadan 124 km. qərbdə, ərazi, məkan, yer adı bildirən mikrotoponimdən Borodino kəndinin adından düzəlmişdir.

Bulavin üsyanı Rusiyada kəndli və kazakların antifeodal hərəkətinin başçısı K.A.Bulavinin adı ilə bağlı olan antroponimdən əmələ gəlmiş termindir.

Səttarxan adına Maşınqayırma zavodu onomastikanın növü olan bütöv adlardan düzəlmiş termdir.

Canaxır abidəsi Azərbaycanın Xaçmaz bölgəsində Canaxır kəndində orta əsrlərə aid arxeoloji abidə olaraq kəndin adı ilə bağlı olan mikrotoponimdən düzəlmiş termdir.

Nərimanov prospekti, Bakıxanov küçəsi, 28 May-Memar Əcəmi xətti toponimikanın növü olan qodonimdən düzəlmiş terminlərdir.

Füzuli meydanı, Rustaveli meydanı Şuşa bazarı toponimikanın növü olan aqoronimdən düzəlmiş termdir.

Babəkər təpəliyi toponimikanın növü olan oronimdə düzəlmiş termdir.

Eldar şamlığı toponimikanın növü olan driomonimdən düzəlmiş termdir.

Musa qalası, Gödək Piri, Hacılıq, Anaqız oğlu Nəsiblər, Molla Xanverdi, Molla Əhmədli, Həsənxocalı toponimikanın növü olan antropooykonimdən düzəlmiş termdir.

Çiçi xalça kompozisiyası Qubanın Çiçi kəndinin adını bildirən mikrotoponimdən əmələ gəlmişdir.

Çıldır vuruşması Çıldır gölü yaxınlığında baş verdiyi üçün Çıldır adlı mikrotoponimdən əmələ gəlmişdir.

Dionis bayramları Qədim Yunanıstanda bitki və şərabçılıq allahı Dionisin adı ilə bağlı teonimdən düzəlmiş termdir.

Egey mədəniyyəti Qədim Yunanıstanda Egey dənizi hidronimindən götürülmüş termdir.

Kanossaya getmək XI əsrin sonunda mövcud olan Kanossa qəsri ilə bağlı lüğətə düşmüş aqoronimdən düzəlmiş termdir.

Kulikovo vuruşması Kulikovo çölünün adı ilə bağlı olan yer adı bildirən toponimin növü olan drinonimdən düzəlmiş termdir.

Lakonik danışmaq tərzinin dəb olduğu Qədim Yunanıstanın Lakonika vilayətinin adı ilə bağlı meydana gəlmiş toponimin növü olan oykonimdən düzəlmiş Moskva üsyanı Rusiyanın ən böyük şəhəri Moskvanın adı ilə bağlı olan toponimin növü olan astionimdən yaranmışdır.

Muğan mədəniyyəti Azərbaycanın Muğan düzünün adı ilə bağlı olan toponimin qolu olan oronimdən yaranmış termdir. Hipnoz, tibb sahəsində tez-tez istifadə olunan bu termin teonim olan yuxu tanrısı Hipnozdan əmələ gəlmişdir.

Elektra kompleksi, tibb sahəsində tez-tez istifadə olunan bu termin teonim olan Elektra adından əmələ gəlmişdir.

Daltonizm rəng duyğularının pozulması halını aşkar edən antroponim hesab edilən ingilis fiziki Con Dalton tərəfindən kəşf edilmişdir. Nyuton qanunu klassik mexaniki sistemin hərəkət tənliyini üzə çıxaran antroponim hesab edilən İsaak Nyuton tərəfindən kəşf olunmuşdur.

Cambridge equation (Kembriç tənliyi) toponimin növü astionim hesab edilən

Kembridc şəhərinin adı ilə bağlıdır.

Clayton act (Kleyton qanunu) ABŞ-da qüvvəyə minmiş, şəxs adını bildirən antroponim hesab edilən Kleytonun adı ilə bağlıdır.

Marshall plan (Marşal planı) Avropa iqtisadiyyatının İkinci Dünya müharibəsinin təsirlərindən qurtulmasına kömək etmək üçün ABŞ-ın şəxs adını bildirən antroponim hesab edilən Marşalın adı ilə bağlı olan böyük bir yardım proqramıdır. Says law (Seyz qanunu) şəxs adını bildirən antroponim hesab edilən Seyzin adı ilə bağlı olan “təklif öz tələbini yaradır” arqumentinə əsaslanan qanundur.

US deficit (ABŞ defisiti) abbreviatur ad olan makrotoponim Amerika Birləşmiş Ştatları hökumətində 1980-1990-cı illərdə davam etmişdir.

Wagner act (Vaqner qanunu) ABŞ-da 20-ci yüzillikdə antroponim hesab edilən Adolf Vaqner tərəfindən irəli sürülən dövlət sektorunda paya sahib olma, ən vacib əmək qanunvericiliyi aktıdır.

Amper elektrik cərəyanının güc ölçü vahidi antroponim olan fransız fiziki Andre Marie Amperin şərəfinə adlandırılmışdır.

Anqstrem santimetrin 100 milyonda bir hissəsi qədər uzunluq vahidi antroponim olan İsveç fiziki Jonas Anqstremın şərəfinə adlandırılmışdır.

Qızçıqəyi çarxı konstruksiyası fitonim hesab edilən ləçəkli qızçıqəyinə oxşayan ləçəkli printerlərdə istifadə olunan çarxşəkilli çap elementidir.

Antarktik hava makrotoponim olan Antarktida materiki və ətraf su səthi üzərində formalaşan soyuq hava kütləsidir.

Antarktika qurşağı makrotoponim olan yerin Antarktidanı, ətraf adaları və ətraf su akvatoriyasını əhatə edən coğrafi qurşağıdır.

Aralıq dənizi iqlimi toponimin növü hidronimin növü pelaqonim sayılan Aralıq dənizinə xas olan qışı yağışlı, yayı isə isti və quru olan subtropik iqlim tipidir.

Baltik qalxanı toponimin növü hidronimin növü zimonim sayılan Qədim Şərqi Avropa platformasının şimal-qərbində, Baltikyanı ərazilərdə səthə çıxan yüksəklik ərazidir. Ber qanunu antroponim hesab edilən Ber tərəfindən kəşf edilən qanundur. Canada games (Kanada oyunları) makrotoponim olan Kanada qış oyunları ilə Kanada yay oyunları arasında növbə ilə dəyişən, hər iki ildən bir keçirilən idman yarışdır. Chinese medicine (Çin təbabəti) makrotoponim olan Çində istifadə edilən qədim müalicə üsuludur.

Mediterranean diet (Aralıq dənizi pəhrizi) hidronimin növü pelaqonim hesab edilən Aralıq dənizinin adı ilə bağlı olan pəhriz növüdür.

Xudayar təsnifi İkinci Qarabağ (Vətən müharibəsi) müharibəsində antroponim olan şəhid Xudayar Yusifzadənin xatirəsinə ehtiram əlaməti olaraq Xudayar təsnifi adlandırılmışdır. Bağdadi toponimin növü komonimdən götürülmüş Rəhab dəstgahında Hicaz şöbəindən sonra Şahnaza keçmək üçün istifadə olunan guşədir. Xarəzmi toponimin növü komonimdən götürülmüş Mahur dəstgahında Fili ilə Xavəran arasında yerləşən şöbədir.

İbrahimi İbrahim antroponimindən götürülmüş Azərbaycan xalq musiqisində

muğam şöbələrindən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qurbanov, A. Poetik onomastika / A. Qurbanov. – Bakı: – 1988
2. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. A.Qurbanov. I cild (2 cilddə). – Bakı: – 2019. – 280 s.
3. Суперанская, А.В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен. Антропонимика / А.В. Суперанская. – Москва: – Наука, – 7-17 с.
4. <http://azterm.az/az/terms/cat/9/page/6/>

Mammadzade Konul Ahad

SUMMARY

THEMATIC CLASSIFICATION OF TERMS RELATED TO SPECIAL NAMES

The origin of proper names is due to the emergence and gradual development of speech. It is out of this necessity that people address each other by name. As a result, special names were formed. Special names include the history, psychology, national traditions, worldview and way of life of the people. The naming was done out of necessity. They are onomastic units that reflect the specific features and characteristics of the nation's own language. Special names are of exceptional importance in the study of the history of our people. Special names are considered to be the national and spiritual product of every nation. Each special name is an indicator of the history of the people.

One of the main and most widespread fields of onomastics is anthroponomy. Characters are individualized through anthroponyms. Anthroponyms bring nationality to the work. Toponymy refers to place, geographical names. Field names are given by agronomists. The names of the cities are given by astonyms. The names of the forest are given by drynonyms. Dromonyms indicate the names of transport routes. The names of the rivers are given by hydronyms. Street names are given by godonyms. Oykonims indicate the names of places of residence. The names of the mountains are given by oronyms. Urban object names are pronounced by urbanonyms. Oronyms are special names for mountains, mountain ranges, hills, as well as depressions, ravines, valleys, valleys, and plains. Terms denoting the names of water sources are called hydronyms. Terms denoting cosmic names, names of planets, names of zodiac signs, names of equatorial constellations, names of years are cosmonims, which are a type of toponymy.

Key words: *Special names, terms, anthroponyms, micronyms, macronyms*

МАМЕДЗАДЕ КОНУЛ АХАД

**ТЕМАТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ТЕРМИНОВ, СВЯЗАННЫХ
СО СПЕЦИАЛЬНЫМИ НАЗВАНИЯМИ
РЕЗЮМЕ**

Происхождение имен собственных связано с возникновением и постепенным развитием речи. Из-за этой необходимости люди обращаются друг к другу по имени. В результате образовались особые имена. Особые имена включают историю, психологию, национальные традиции, мировоззрение и образ жизни народа. Именованье было сделано по необходимости. Это ономастические единицы, отражающие специфику и особенности собственного языка нации. Особые имена имеют исключительное значение в изучении истории нашего народа. Особые имена считаются национальным и духовным продуктом каждого народа. Каждое особое имя - показатель истории народа.

Одно из основных и наиболее распространенных направлений ономастики - антропонимия. Персонажи индивидуализируются с помощью антропонимов. Антропонимы привносят в работу национальность. Топонимия относится к местам, географическим названиям. Названия полей дают агрономы. Названия городов даны астонимами. Названия леса даны дрынонимами. Дромонимы обозначают названия транспортных маршрутов. Названия рек даны гидронимами. Названия улиц даются годонимами. Ойконимы указывают названия мест проживания. Названия гор даны оронимами. Названия городских объектов произносятся урбанонимами. Оронимы - это особые названия гор, горных хребтов, холмов, а также впадин, оврагов, долин и низменностей. Термины, обозначающие названия водных источников, называются гидронимами. Термины, обозначающие космические имена, названия планет, названия знаков зодиака, названия экваториальных созвездий, названия лет - космонимы, которые являются разновидностью топонимии.

Ключевые слова: Особые имена, термины, антропоним, микроним, макроним

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: professor Fidan Qurbanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AFƏTXANIM NƏSİROVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
H.Əliyev 92.
afətxanim@gmail.ru

**İNGİLİS DİLİNDƏ AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN REGIONAL
VARIANTLARINDA LƏHCƏ, ŞİVƏ VƏ DİALEKT FƏRQLİLİYİ
XÜLASƏ**

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqtəyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılı bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik. (1-p.29-34)

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə Verdi. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenet) və “moose” (Amerika sığınu) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

Amerika variant” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilininin (American English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə,

əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Kaloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra, “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlər də dilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika İnqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu. “Amerika İnqilabı” liderlərinin nöqtəyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir. “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Withperspoon”nun adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Withperspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi. “John Withperspoon”nun “Amerikanizm” anlamı yalnız kaloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Withperspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər

vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir. (2-p.112-145) İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan frazeoloji vahidlər sırasında ksenomativasiyalı ifadələr İngilis xüsusi maraq doğurur. Belə ki, onların müəyyən hissəsi ümum-german və ya ümumingilis ksenomativasiyasının “varis”liyini nümayiş etdirdiyi halda, bir çoxları Yeni Dünyada - “Azadlıq Qitəsi”ndə formalaşan fərqli linqvokultural şəraitin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Dilçiliyə bu termini təklif edən Y.L.Berezoviç *ksenomativasiya* istilahinin “yad,olan anlayış (məfhum, hadisə və s. - M.R.) haqqında ümumiləşmiş təsəvvürlərin sözlərin və frazeoloji vahidlərin təkrar motivləndirməsi”nə nəzərən ifadəsini məqsəda uyğun sayır. Dilçi xatırladaq ki, müvafiq olaraq təkrar nominasiya qazanmış xarici sözlərin *ksenonimlər* bu qrup leksemlərin təkrar adlandırma prosesinin özü isə *ksenonominasiya* termini ilə adlandırılır [1;4]. Onu da qeyd edək ki, sonuncu qrup istilahlar (*ksenonim* və *ksenonominasiya* terminləri), məhz, ingilis dili sahəsindəki araşdırma zəmnində formalaşmışdır. V.V.Kabakçı ingilis linqvokultural mühiti üçün yad olan anlayış, məfhum və ya hadisələri ifadə edən sözlərin ksenonim (*ksenos* yunanca “yad,özgə” deməkdir) statusunda dəyərləndirməyi təklif etmişdir. [15;20]. İstənilən cəmiyyət tarixi təbəddülatların, etnik konflikt və gərginliklərin, klerikal-konfessional qarşılaşdırmaların təsir izlərindən xali deyil. Bu mənada frazeoloji sistemi “xalqın tərcümeyi-halı”, həmin dilin daşıyıcısı olan etnosun “medeniyyət aynası” olaraq nəzərdən keçirən A.Dandesin mövqeyilə razılaşmamaq mümkün deyil [7;38]. Dilin, xüsusilə də onun nominasiya sistemlərindəki dəyişmələrin cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərlə düz mütanasiblik nümayiş etdirməsi linqvokulturoloji araşdırmaların tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, sosial psixologiya və s. bu kimi əlaqəli elm sahələri ilə kəsişməsini labud edir. Məhz, həmin fənlər arasındakı əlaqələndirmə ingilis fiziologiyasında, konkret desək, ingilis dilinin amerika variantında yer alan bəzi etnonim komponentli frazeologizimlərdə ksenomativasiyanın səbəblərinə aydınlıq qazandırmaya kömək edə bilər. Yad mədəniyyətə aid fərd, özgə dövlətə aid vətəndaş və ya fərqli etnos nümayəndəsinin obrazı ilə bağlı konseptin linqvokognitiv aspektlərini araşdırmış O.Maruneviç digər xalqların adlarının müəyyən qəlib-obrazlar şəklində təqdimatının, özü də bir çox halda neqativ planlı təqdimatının kökündə həmin dil daşıyıcılarının tarixi yaddaşının həlledici rol oynadığını qeyd etmişdir. Dilçi onu da bildirmişdir ki, digər etnosların adlarının təkrar nominasiya vahidi kimi dəyərləndirməsi Qərbi sosiolinqvistikasında 1944-cü ildə A.A.Robak tərəfindən təklif edilən *etnofotizm (ethnophaulism)* və E.Eriksonun irəli sürdüyü *ektronim (ecthronym)* terminləri altında nəzərdən keçirilir [17;3-21,16]. İngilis dilinin amerika variantının frazeoloji sisteminə qatıldığı etnonim

komponentlər də bir çox halda ilkin nominasiya vahidi kimi deyil, müəyyən stereotip və öngörüşlərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmış obrazlar sistemini” kimi “fəəlyyət göstərir. Yəni, bu frazeoloji sistemdə yer alan *Dutch, Irish, Indian* Və s. bu kimi komponentlər əksər hallarda formalaşmış obrazlar sisteminin təzahürüdür. Müqayisə üçün deyək ki, “*küçə uşağı, veyil, küçədo qalmış*” mənalarını əks etdirən *the arab of the gutter* frazeologizmindəki *arabian* [16;47] leksik vahidi etnofolizm kimi meydana çıxdığı halda, “*Feniks*”, “*Simurq quşu*” anlamını ifadə edən *The arabian bird* [16;82] frazeologizmin də eyni etnonimin neytral mənə tutumuna malik olduğunu görürük. Onu da qeyd edək ki, ekspessiv etnonimləri araşdırmış A.i.Qriqenkonun da bildirdiyi kimi, *etnofolizmlər* bir çox halda “etnik, irqi və konfessional dözümsüzlüyün və ya digər xalqlara qarşı mənfi çalarlı öngörünüşün ... verbal simvolu və ştampları” kimi dəyərləndirilməkdədir [3;40]. Bununla belə təəssüflə mövcud reallığı etiraf etmək lazımdır ki, Y.Dovqopoliyin da tam haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “digər etnoslara emosional-ekspressiv qiymətləndirməli ləqəblərin verilməsi ənənəsi istisnasız olaraq bütün dillərə xas olan bir universal xüsusiyyətdir”[5;49]. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan etnonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında etnofolizm mövqeyində çıxış edən DUTCH leksik vahidin iştirakı ilə formalaşmış frazeologizmlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. “Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”.

Amerika ingilis dilisinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi”nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Orta Atlantik Regionunda ilk yaşayış məntəqələrinin əsası New Yorkda (Yeni Amsterdam adlandırılmış və 1644-cü ildə İngiltərə tərəfindən Hollandiyadan alınmışdır) və Pensilvaniyada (Filadelfiya ilə birlikdə 1681-ci ildə, əsasən, UilyamPen tərəfindən əsası qoyulmuşdur). Cənubi Atlantik regionunda yaranmış ilk yaşayış məntəqələrinə 1607-ci ildə əsası qoyulmuş Virciniyanın “Ceymstaun kaloniyası” və 17-ci əsrin sonlarında Cənubi Karolinadakı” Charleston kaloniyası”

aidir. Bu ərazilərdə yaranmış ilk yaşayış məntəqələri, əsasən, Amerika Dialektinin əsas mənbələri kimi çıxış edirdilər.

Elə sözlər var ki, onların mənalı Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənalı hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenot), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığıını) göstərmək olar.

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur.

İngiltərədə “to advocate” (vəkillik etmək), to placate (plakat çəkmək), “to antagonize” (ziddiyyət yaratmaq) terminlərinə qarşı ədəbiyyatçılar 19-cu əsrdə müharibə elan etmişlər.

Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məsələn, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s. bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adlanır. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man’s meat is another man’s position” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cərəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənir. (3-p.13-42).

Bəzən yeni terminlər siyasi məqsədlər üçün yaradılır və dildə də uzun müddət işlədilir. Məsələn, “superdövlətlər” olan Birləşmiş Ştatlar və Sovetlər İttifaqı (dağılmazdan əvvəl) bəzi müstəmləkə zülmündən azad olmuş ölkələri “Third World” (Üçüncü Dünya) ölkələri, yaxud “underdeveloped” (inkişaf etməkdə olan) ölkələr adlandırmışlar. Bu dövrdə “rat-race” (yavaş sürətli yarış), “consolium” (məsləhət, məşvərət), “confrontation” (qarşıdurma), “update” (hazırkı) və s. kimi terminlər yaradılır. Elə yeni sözlər, terminlər meydana çıxır ki, onların əksəriyyəti demək olar ki, müəyyən şeylərə verilən ad kimi üzə çıxır, yaranır. Məsələn, “a bubble car” (avtomobil) termini maşının yuxarı hissəsi, damı plastmas materialdan düzəldilmişdir, həm də köpüyə bənzədiyi üçün bu maşına həmin ad “a bubble car” köpük maşını adı verilmişdir. Məsələn, “paper pack” (kağız torbacıq) termini də öz mənasını məhz aid olduğu şeydən almışdır. Belə ki, əvvəllər mağazadan kitab alan

zaman həmin kitabı kağız torbacıqda bükün verərmişlərmiş, sonralar isə bu hadisə getdikcə yayılmış, təkcə kitab deyil, başqa şeyləri də kağız torbacıqları büküb verirlərmiş ki, həmin termini “kağız torbacıq” mənasını daşımışdır.

Ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). 2 November 2016. Retrieved 2 January 2017.page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities.page:13-42.
4. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism (2007) p 19. 2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.

A.Nasirova

DIFFERENCES BETWEEN AMERICANISM AND THEIR REGIONAL VARIANTS IN ENGLISH

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock. It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

It would be a mistake to call it “Americanism” immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, Filologiya məsələləri, №10, 2017 246 those who could not overcome wastefulness fought in certain situations against the word “Americanism”. However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation.

About two-thirds of the world’s population live in the United States. That is why, “English” is the main language of communication in the United States.

American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called “American English”. The term “Option and Diversity” is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Key words: Americanism, English, form, literary norm, dictionary

А.Насирова

**РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ АМЕРИКАНЦАМИ И ИХ РЕГИОНАЛЬНЫМИ
ВАРИАНТАМИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов.

Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность, сражались в определенных ситуациях против слова «американизм». Однако искусственные средства и методы не могли помешать естественному развитию языка. Семантические особенности региональных вариантов Американская- Английского варианта в статье также рассматриваются семантические особенности региональных вариантов английского языка. Специально австралийская версии. Анализ слов проводится на основании интересные примеры и их семантические особенности В этой статье "Английские- американских варианты использовали и рассматриваются их использования в английской литературе. В статье затрагиваются такие проблемы, как классификация разные вариантов названий в соответствии с морфологическими и лексическими формами, и функциями.

Ключевые слова: американизм, Английский язык, форма, литературная норма словарный запас.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAİLƏ QƏDİMOVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi

Zərifə Əliyeva 92.

nailaqadimova@gmail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏRİNDƏ İNGİLİS
DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMINLƏRİN LEKSİK - SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTİƏRİ
XÜLASƏ**

Dilin başqa dildən aldığı sözlərin müəyyən anlayışların, əşyaların, hadisələrin adlarını ifadə etməyə xidmət edir. Alınma ilkin dövrdə konkret semantikaya malik olur. Adətən, söz aid olduğu dildə bir sıra mənalara malik olursa, keçdiyi yeni dildə onun bu mənalarından çox vaxt biri istifadə olunur. Zaman keçdikcə, alınma söz yeni mənalar qazana bildiyi kimi, əvvəlki mənasını itirə bilər. Alınma sözün belə bir prosesə qoşulması onun dil vasitəsilə assimilyasiyası əlaməti kimi qəbul edilir. Alınma obyekt dildə semantik transformasiyaya məruz qalır. Semantik transformasiya dilçilikdə araşdırılmış məsələlərdəndir. Obyekt dildə alınma sözün mənasının genişlənməsi və ya daralması, onun məcazi mənada işlənməsi semantik transformasiya kimi başa düşülür. Bir sıra tədqiqatçılar alınma sözlərə yalnız onların mənalarının daralmasını, bu sözlərin məcazi mənalarda işlənməsinin xas olmasını qeyd etmişlər. Bu fikir sonralar tənqid olunmuşdur. Alınma sözlərin yeni keyfiyyət qazanması cəmiyyətdə baş vermiş dəyişmələrlə millətlərarası əlaqələrin, o cümlədən dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. V.Q. Kostomarov müasir dövrdə sözlərin semantik strukturunun dərinləşdiyini, onların yeni mənalarının yaranmasını qeyd edir. İngilis dilindən alınmaların semantik strukturunun genişlənməsi onların həyatımızın müxtəlif sahələrinə nüfuz etməsi prosesində baş verir.(1-s.203)

Alınma sözün müxtəlif sahələrə keçməsi onun mənə dairəsinə təsir göstərir. Bəzi hallarda keçid prosesində söz bir vaxt dilə daxil olduğu ilkin mənanı itirərək yeni mənə qazanır. Başqa halda ilkin mənə qalmaqla alınma sözün semantikasında dəyişmə yaranır. Qeyd olunan məsələləri konkret nümunə əsasında araşdırmaq düzgün nəticələr əldə etməyə imkan verir.

Biznes (ing. Business) sözü 1966-cı ildə çapdan çıxmış Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə daxil edilməmişdir. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğətində alınma sözün mənası şəxsi yığılma əlaqədar kommersiya işi kimi izahlanır. Bu fəaliyyətlə məşğul olan şəxs isə “biznesmen” adlanır. Lüğətdə “biznesmen” sözünün izahında yazılır: “ABŞ-da tacir, fırıldaqçı, işbaz, sahibkar; hər şeydən yüksək gəlir almağa çalışan kapitalist” (AMSL).

Acar sözlər:İngilis dili,ensiklopediya,lüğət,leksika,semantika

Göründüyü kimi, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş alınma leksik vahid sovet dövründə mənfi mənə daşmışdır. İngilis dilində biznes çoxmənalıdır. Onun əsas mənası “iş”, “daimi məşğuliyyət”, “ixtisas”dır. Sözün digər mənası “ticarət və kommertiya fəaliyyəti”dir. Hazırda Azərbaycan dilində istifadə edilən biznes sözü “gəlir gətirən iş” mənasında işlənir. İşlənmə səviyyəsinə görə məhsuldardır. Təkcə iqtisadi sahəyə aid termin olmayıb, ümumi işlək leksik vahiddir:

“Deyirəm ki, Həmid yaradıcı insan olmaqla yanaşı, biznesi də çox gözəl bilir. Ailə qurandan sonra müəyyən ehtiyaclar vardır, o, bir biznes əməliyyatını həyata keçirdi və çox da uğurlu alındı” (“Şərq” qəzeti, 12 oktyabr, 2004); “Bir neçə gün öncə Şəkidə Regional Biznes Tədris Mərkəzinin açılışında iştirak edən Fərhad Əliyev özünü prezident kimi aparırdı” (“Etimad” qəzeti, 06 - 09.11.2004). Böyük tennisdə və voleybolda topun oyuna daxil edilməsi servis (service) adlanır. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə Azərbaycan dilində ilk keçən mənə da idman termini olmuşdur. “İlahə Qədimovanın əsas heyətdə oyuna buraxılması servis zamanı olur. Görünür, məşqçi Faiq Qarayev yetirməsinin servisdən komandamıza xal qazandıracağına ümidlidir” (“Olimpiya dünyası”, 1 oktyabr, 2004). Sonralar servis “məişət xidməti” anlamında da işlənməyə başlanmışdır. Server də idman terminidir. Tenisdə topu oyuna daxil edən idmançı server adlanır. 90-cı illərdə həm servis, həm də server sözlərinin semantikasında dəyişmə baş vermişdir. Terminlər indi sosial-iqtisadi və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə edir. Server – “kiçik və orta biznesdə istifadə olunan, əsas məlumatları saxlayan və ötürən kompüter” mənasındadır. Servis sözünün daha iki mənası yaranmışdır:

1) məhsulun istehlak və satışı sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş kompleks xidməti təmin edən marketinq fəaliyyətinin alt sistemi;

2) sosioloji sorğu.

Eyni hadisə özünü server sözünə münasibətdə də göstərir. Bu söz də yeni mənə qazanmış, müxtəlif sözlərlə yeni terminoloji birləşmələr əmələ gətirmişdir. İndi server – “internet şəbəkəsinə qoşucu kompüter” mənasında işlənir. “İnternetə girmək üçün əvvəlcə serverə qoşulmaq lazımdır. Bunun üçün serverin telefon nömrəsi yığılmalıdır”.(2-s.125-128)

Alınma leksika, o cümlədən ingilis dilindən alınma sözlər dilin leksik sistemində gedən proseslərdə fəal iştirak edir. Ümumişlək leksik vahid kimi alınmış söz terminləşə bildiyi kimi, alınma terminin xüsusi leksik vahid səciyyəsinə itirməsi də mümkündür. Müasir dövrdə terminoloji mənənin itirilməsinin tez-tez baş verməsi ədəbiyyatda qeyd olunur.

İngilis dilindən alınma sözlərin publisistik mətnlərdə, mətbuatda tez-tə istifadə olunması onların semantikasına əsaslı təsir göstərir. Mətbuatda işlənen alınma sözlərin semantik strukturunda dəyişmə baş verir. Sözü mənə həcmənin genişlənməsi yeni semlərlə zənginləşməsi özünü göstərir. Belə hallarda determinləşmə semantik genişlənmənin təzahür amilidir. Bir çox innovasiyalar məcazi mənada istifadə olunur, yeni mənalı söz müxtəlif semantik qrupunun sözləri

ilə söz birləşməsi tərkibində işlənir. Semantik derivasiya prosesində mənanın genişlənməsi əsas yeri tutur. İngilis dilindən alınma sözlərdə mənanın genişlənməsində ilkin leksik-semantik variantın arxiseinin ümumiləşməsi baza leksik-semantik paradigmasının hüdudlarından kənara çıxması da mühüm rol oynayır. Məsələn, xit müəyyən dövrdə böyük populyarlıq qazanmış musiqi əsərinə deyilir. “Populyar musiqi əsəri” arxisemi semantik derivasiya prosesində istənilən populyar hadisə və fakta aid edilir.

Pressinq – basketbolda qarşı tərəfin oyunçusuna tətbiq olunan sərt mübarizə formasıdır. Əsas arxisem kiminsə fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, onun sərbəstliyini əlindən almaqdır. Əvvəllər bu yalnız idman oyunlarına aid olsa da, hazırda istənilən fəaliyyət sahələrinə şamil olunur.

Treninq – yarış dövrü üçün orqanizmin maksimal hazırlığını təmin etmək üçün sistemə məşqləri nəzərdə tutur. Arxisema “idman məşqidir”. Müasir dövrdə sözün mənası genişlənməmiş və müxtəlif fəaliyyət sahələrində işə hazır olmaq üçün məşqləri, formanı saxlamağı əhatə etməyə başlamışdır.

Reyting – fərdi və komanda fəaliyyətlərinin ədəbi göstəricisidir. İlk əvvəl şahmata, sonralar tennisə aid olmuşdur. Hazırda təkbətək mübarizə və komanda idman növlərində istifadə olunur. Qiymətləndirmənin ədəbi göstəricisi arxisemində dəyişmə baş vermişdir. Ədəbi göstəricisi əsas götürülmür. Hazırda reyting sözünün semantikasi genişlənməmişdir.

Autsayder – “futbol və ya xokkey komandasında sağ və ya sol kənar oyunçusu” anlamındadır.

Monitor – 1) emal sistemlərində əməliyyatları idarə və nəzarət edən, yoxlayan maşın proqramı; 2) proqramlaşdırma dillərində ümumi vasitələrdən istifadə etmək üçün proseslərin sinxronlaşdırılması və əlaqələndirilməsi mexanizmi; 3) sistemi idarə edən displey.

Kömpüterin insan məişətində yeni yer alması, onun dəstinə daxil olan monitor sözü də ümumişlək leksik qata daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, monitorun “ekran” mənası da vardır.

Monitoring – cari mühiti (sistemi) fasiləsiz yoxlayan və idarə edən, istifadəçiləri xoşagəlməz halların və böhran vəziyyətlərinin yaxınlaşması haqda xəbərdar edə bilən proses.

Monitor və monitoring alınma sözləri terminoloji səciyyə daşıyan yeni söz birləşmələrinin tərkibində iştirak edirlər.

İngilis dilində alınma sözlərin bir qisminin mənasının genişlənməsi ilkin leksik-semantik variantının differensial semləri itirməsi nəticəsində meydana çıxır.(3-s.14-16)

Alınma sözün mənbə dildəki predment-anlayış uyğunluğu obyekt dildə başqa sözlərlə sistem daxili əlaqəyə girməmiş bu leksik vahidin açmağın əsas şərtidir.

İkidilli yaxud çoxdilli lüğətlərə isə tərcümə lüğətləri daxildir.«İngilis dilinin orfoepiya lüğətləri» aşağıdakılardır. Jones D. An Engelsh Roonouncing Dictionary

(1917) 1967-ci ildə lüğət 13-cü dəfə çapdan çıxmışdır. 14-cü nəşri isə London Universitetinin professoru A.Qimsonun redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. Consonun bu lüğəti «Slovar anqliyskoqo proiznoşeniə» adı ilə Moskvada 1961, 1963 və 1964-cü illərdə nəşr olunmuşdur. İngilis və Azərbaycan lüğətçiliyində indiyə qədər çap olunmuş aşağıdakı birdilli lüğətlərin adlarını da çəkə bilərik: «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti». Bu lüğətin tərtibinə 1945-1946-cı illərdə başlanmışdır. Həmin illərdə lüğətin ilk, 1956-cı ildə isə son layihəsi tərtib olunmuşdur. 4 cilddən ibarət «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nin 1-ci cildi 1966-cı ildə, 2- ci cildi 1980-ci ildə, 3-cü cildi 1980-ci ildə, 4-cü cildi isə 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Həmin lüğət cüzi təkmilləşdirilərək 2007-ci ildə İkinci dəfə çap olunmuşdur. 2005-ci ildə A.Axundovun müəllifliyi ilə ayrıca bircildlik «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» də nəşr olunmuşdur. Dialektoloji lüğət. Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək ideyası 1924-cü ildə meydana gəlmişdir. Bu ideya 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda bəyənilmişdir. Nəhayət, lüğətin «A» hərfinə aid hazırlanmış material 1930, «B» hərfinə aid hazırlanmış material isə 1931-ci ildə nəşr edilmişdir. «Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti» tam halda 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bir cildən ibarət həmin lüğət yenidən təkmilləşdirilərək 2 cildə hazırlanmış və Ankarada 1-ci cildi 1998-ci ildə və 2 cildi isə 2000-ci ildə çapdan çıxmışdır. İngilis dilinin dialektoloji lüğəti XIX əsrin axırlarından hazırlanmağa başlanmışdır. Həmin lüğət C.Raut tərəfindən tərtib edilmiş və «The English Dialect Dictionary» adı ilə 1898-1905-ci illər arasında 6 dəfə çap olunmuşdur. Burada İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiya və Uelsin dialektizmi öz əksiini tapmışdır. Frazeoloji lüğətlər. Azərbaycan dilində frazeologiyaya aid üç lüğət çap olunmuşdur. Onlardan ikisi tərcümə lüğətidir, biri isə birdilli izahlı lüğətdir. Bunlar aşağıdakılardır: M.Tağıyev «Rusca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət» (1964, təkmilləşdirilmiş şəkildə 1974), Ə.Orucov «Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti» (1976), N.Seyidəliyev «Frazeologiya lüğəti» (2004). İkidilli lüğətlərdən A.V.Kuninin «Anqlo-russkiy frazeoloqiçeskiy slovarğ», P.Borkovskinin «The Great Russian-English Dictionary of İdioms and Expressions» (1973), A.İ.Alyoxinin «Kratkiy russko-anqliyskiy i anqlo-russkiy frazeoloqiçeskiy slovarğ» (1960). Tarixi lüğət. Azərbaycan lüğətçiliyində bu cür bir neçə lüğət vardır. Birinci lüğət 1931-ci, İkinci dəfə 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur. Yeni sözlər lüğəti. Bu cür lüğət Azərbaycan dili leksikoqrafiyasında vaxtilə Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçilik şöbəsində hazırlanmış, amma çapdan çıxmamışdır. (4-s.66-69)

İngilis dilində isə «A Supplement to Webster's Third New İntenational Dictionary» (1976), Berg R.S. A Dictionary of New Words in English» (1953), Reifer M. Dictionary of New Words (1955), Amerikada – Barnhart S.L., Steinmetz S., Barnhart R.K. The Barnhart Dictionary of New English since (1963, N.V., Bronxville, 1973), Barnhart S.L. et al. The sejond Barnhart Dictionary of New English (1980), Çernaə A.M. «Slovarğ-spravoçnik neoloqizmov v amerikanskoy nauçno-texniçeskiy literature», 2-e izd. 1971 kitablarının adlarını çəkə bilərik.

Etimoloji lüğətlər. İngilis dilində etimoloji lüğətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Skeat W.W. An Etymological English Dictionary; A Concise Etymological Dictionary (1882); Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language (1966-67) və s. Azərbaycan dilində hələlik belə lüğət yoxdur. Bundan başqa, dilimizdə ayrı-ayrı yazıçıların dilinin lüğəti olmadığı halda ingilis dilində bu cür lüğət mövcuddur. Məsələn, onlardan İngiltərədə nəşr olunan lüğətlərin bir neçəsinin adını çəkməyə bilməyək ki, bunlardan ən geniş yayılmışı V.Şekspirin dilinin lüğətləridir. Həmin lüğətlər bunlardır: Spevack M. The Harvard Concordance to Shakespeare (1973), Sjhmidt A. Shakespeare Lexikon (1886), Onions J.T. Shakespeare Glossary (1911), Tezlik lüğəti. İngilis dilinin tezlik lüğəti ilk dəfə hələ XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuşdur. 1911-ci ildə R.S.Eldridgenin «Six Thousand Common English Words» və 1926-ci ildə E.A.Hornun «Basic Writing Vocabulary – 10 000 Words Most Commonly Used in Writing» lüğətləri işıq üzünə çıxmışdır. Bu lüğətlərlə bərabər, E.L.Thorndaykın (E.L.Thorndike) 1921-ci ildə «The Teacher's Word Book» adlı birinci lüğəti və 1931-ci ildə isə «A Teacher's Word Book of 20.000 Words Found Most Frequently and Widely in General Reading» adlı ikinci lüğəti çapdan çıxmışdır. 1932-ci ildə isə yenə də onun məktəblilər üçün bədii ədəbiyyat üzrə tərtib etdiyi «A Teacher's word Book of 20.000 Word Found Most Frequently in General reading for Children and Young People» adlı üçüncü tezlik lüğəti nəşr olundu. Bunlardan başqa, ingilis dilinin aşağıda adları çəkilən tezlik lüğətləri də çap olunmuşdur: Prinsland H. A Basic Vocabulary of Elementary School Children (1945), Jarroll İ.B., Davies P., Richman B. The American Heritage Word Frequency Book (1971), Kujera H., Francis W.N. Computational Analysis of Present-Day American English (1967). Azərbaycan lüğətçiliyində tezlik lüğəti ilk dəfə 2004- cü ildə «Azərbaycan qəzet dilinin tezlik lüğəti» adı ilə çap olunmuşdur. Əcnəbi sözlər lüğəti. İngilis dilində bu cür lüğətlərə aşağıdakılar daxildir: Mawson J.O. Dictionary of Foreign Terms. N.V.Bantam Books; Newmark M. Dictionary of Foreign Words and Phrases (1950), Bliss A.İ. Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English (1966). Hər üç lüğətdə təxminən 12 min leksik vahid var. İxtisarlara lüğəti. İngilis dilində bir neçə belə lüğət mövcuddur. Bunlardan Ocran E.B. Ocran's Acronyms. A Dictionary of Abbreviations and Acronyms Used in Scientific and Technical Writing (1978), De Sola R. Abbreviations Dictionary. New ed. N.Y., Meredith.; Wilkes D. British Initials and Abbreviations Lnd., Leonard Hill; Fawjett F.D. Cyclopaedia of Initials and Abbreviations. Business publications; Partridge E.A. Dictionary of Abbreviations Lnd., Allen and Unwin; Kosh R. The Book of Signs. Lnd., Constable; Allen E. Dictionary of Abbreviations and Symbols (1944). Tezaurus lüğətlər. Burada bir-biri ilə əlaqədar sözlər tematik qruplarda verilərək mənaları sinonim və antonimlər vasitəsilə açılır. İngiltərədə belə bir lüğət ilk dəfə 1852-ci ildə P.M.Rocenin müəllifliyi ilə çapdan çıxmışdır. Lüğət «Thesaurus of English Words and Phrases Classified and Arranged so as to Facilitate of Ideas and Assist in Literary Composition» adlanır və dəfələrlə yenidən işlənərək

təkmilləşdirilmiş formada nəşr olunur. Məsələn, lüğət həm bütöv halda, həm də ixtisarlara aşağıdakı adlarla da çap olunmuşdur: Roget's International Thesaurus. New ed. Revised and reset. The Complete Book of Synonyms in American and British Usage (1946); The New American Roget's College Thesaurus in Dictionary Form; Dutch R.A, Roget's Thesaurus of English Words and Phrases (1962). Azərbaycan dilçiliyində belə lüğət, hələlik yoxdur. Əks lüğətlər. Terminoloji lüğətlər. Terminoloji lüğətçiliyin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri var. Terminlər iki cəhətdən özünü göstərir.(5-s.43-46)

Ədəbiyyat:

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı, Nurlan, 2003.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I c., Bakı, Elm, 1966.
3. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət (O.Musayevin redaktorluğu ilə). Bakı, Qismət, 2003.
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c. Bakı, Elm, 1978.
5. H.Həsənov. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. BDU- nun nəşr., 1999.

N.Kadimova

**The types of dictionaries in the English and Azerbaijan languages:
encyclopedic and filological dictionaries and their types.**

Summary

In this article we can come to such a conclusion that either in the English linguistics history or in the Azerbaijan linguistics history the creation of the history of vocabulary is very ancient. The types of existing dictionaries are very different. But the English vocabulary has more ancient history than Azerbaijan. The history of vocabulary has been widespread.

It has been understood from this that the great English-Azerbaijani dictionary is a large group of multilingual words. This multilingualism is the most part of the speech, and is reflected in the dictionary. In addition to this, the English-Azerbaijani and Azerbaijani-English dictionaries have also been used in the lexical-semantic classification of words by the use of many analytical methods in this article.

The article analyses semantic transformation of mutual English origin words in Azerbaijani, investigated some turns of sports and domestic character, also it analyses the use of these turns in public texts and literary literature.

The article deals with the main principle arrangement of the English and Azerbaijan vocabulary of the specialty of auto transport where mostly English words, also synonyms of some turns in Azerbaijani.

Key words: English, ensiklopedic, dictionary, lexic, semantic

Н.Кадимова

**Типы словарей на английском и азербайджанском языках:
энциклопедические и филологические словари и их типы.**

Резюме

В этой статье мы можем прийти к такому заключению, либо в истории английского лингвистики, либо в истории азербайджанской лингвистики создание истории словаря очень древнее. Типы существующих словарей очень разные. Но английский словарь имеет более древнюю историю, чем Азербайджанский словарь. История лексики была широко распространена.

Из этого следует, что великий англо-азербайджанский словарь представляет собой большую группу многоязычных слов. Это многоязычие является большей частью речи и отражается в словаре. В дополнение к этому англо-азербайджанский и азербайджанско-английский словари также использовались в лексико- семантической классификации слов с использованием многих аналитических методов в этой статье.

В статье рассматриваются семантические трансформация заимствованные слова английского происхождения в Азербайджанском языке, исследуются некоторые термины спортивного и бытового характера, а также анализируются употребление этих терминов публицистических текстах и художественных литературах.

В статье рассматриваются основные принципы изготовления английского и азербайджанского словаря по специальности автотранспорта, выделяют с наиболее употребительных слов английского языка, а также синонимы некоторых терминов в азербайджанском языке.

Ключевые слова: Англ. язык, энциклопедия, словарь, лексика, семантика

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Həbib Mirzəyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

RÜBABƏ MUSAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimi
H.Əliyev 92.
zubayusika@gmail.com

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ FONETİK,
LEKSİK,QRQMMATİK MATERİALLARIN ROLU VƏ KOMMUNİKATİV
YANAŞMANIN METOD VƏ ÜSULLARI**

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzün tələblərindən biri də ingilis dilini bilməkdir. Bu gün yaşından asılı olmayaraq hər kəs bu dili ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsinə can atır. Bu gün bir çox ixtisaslaşmış müəllimlər məsuliyyətlə bu dili tələbələrə böyük bir zövqlə aşılayırlar. Bu dili aşılaşmamışdan əvvəl hər bir müəllim bu dilin öyrədilməsi metodikasına bələd olmalıdır. Ən mühüm amillərdən biri isə müəllim peşəsini seçmək və bu sevginin vasitəsilə tələbələrə öz biliklərini doğru şəkildə çatdırılmasıdır. Xüsusilə böyük bir iş ingilis dilini tədris edən müəllimlərinin üzərinə düşür. Ən əsası da tələbələr bu dilin gələcəkdə onlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olacaqlarını dərk etməlidirlər.

Hər bir müəllim tələbə ilə işləməmişdən əvvəl dərslər keçəcəyi tələbənin biliyinə, psixologiyasına bələd olmalıdır. Bir sözlə onları tanımalıdırlar. Onların psixologiyasına bələd olmaq onların dünya görüşlərinə, fikirlərinə və həyat baxışlarına yiyələnəndən sonra onlarla ünsiyyət qurmaq daha da asan və effektiv olacaq. Çünki ingilis dilinin öyrədilməsində müzakirələr daha çox rol oynayır. Bu müzakirələr müəllim və tələbə arasında olan dialoqlar əsasında qurulur.(1-s.123) Tələbənin daxili dünyasına aqah olan müəllim verəcəyi sualları onların istəklərinə və maraq dünyalarına uyğun şəkildə qurur. Təbii ki, yaş həddi də nəzərə alınır. Əslində bu fikir mübadiləsinin aparılmasında əsas məqsəd onları ingilis dilində fikirləşməsinə və fikirlərini bu dildə izah etməsinə və çatdırılması qabiliyyətinə malik olmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: qrammatik qaydalar, artıqlar, söznüklü feillər, cümlə quruluşu, cerund.

Çünki bu zaman onlar bu dili mənimsəyir və sürətli danışıq qabiliyyətinə malik olurlar. Təbii ki, bu danışıqların əmələ gəlməsi üçün bu dilin qrammatikasına yiyələnmək lazımdır. Çünki bu cümlələr qrammatika əsasında qurulur. Əsasən də zamanların öyrədilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Ən vacibi isə keçirilən qrammatik materialların təkrarı praktik şəkildə vaxtaşırı müəllim tərəfindən aparılmalıdır. Məsələn, əgər müəllim keçmiş zamanı tələbəyə öyrətmişsə, praktika zamanı verilən sualların keçmişlə bağlı olmasına diqqət yetirməlidir. Çünki bu praktikanın aparılması öyrədilənlərin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə səbəb olur. Qrammatikanın öyrədilməsindən əlavə danışıqda işlədilən sözlərin

əhəmiyyəti də çox böyükdür. Bu zaman müxtəlif səviyyələrə uyğun şəkildə kitablar tədris olunur. Bu kitablar müxtəlif mövzulara aid olan sözlərlə zəngindirler. Tələbələr öz istəklərinə uyğun mövzulara yiyələnmə və söz ehtiyatlarını artırma bilərlər. Sözlərin soruşulması daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Burada müəllimlərin üzərinə daha ağır iş düşür. Ən əsası odur ki, bu izahlı şəkildə olmalıdır. Tələbələr bu izahları verərkən öz cümlələrini qurmalı, hətta belə söz birləşmələrini və ifadələri situasiya yaratmaqla müəllimlərinə çatdırmalıdır. Bu proses onlara tədris olunan sözlərin mənimsənilməsinə və onların danışıq dilində istifadə edilməsinə zəmin yaradır. Şübhəsiz ki, tədris edilənlərin hamısı hərtərəfli və müfəssəl şəkildə təşkil olunmalıdır. Bütün bunların hamısı İngilis dilinin inkişafına gətirib çıxarır.

Qeyd etdiyimiz kimi ingilis dilinin öyrənilməsi işində dilin aspektləri biri digərini tamamlayır. Tələffüz bölməsi fonetik materialın düzgün oxunuşunu nəzərdə tutursa, leksika bölməsi oxunan sözləri nəzərdə tutur. (2-s.16-48). Qrammatika bölməsi isə bunların hər ikisinin köməyi ilə cümlə düzəldib ünsiyyət yaratmağı nəzərdə tutur. Dilin qrammatik materialları bu dildə praktik olaraq danışmağa kömək edir. Daha doğrusu bir dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün dilin qrammatik materiallarının rolu böyükdür. Qrammatik materiallar nitqi anlamaq, oxunan mətnin mənasını başa düşmək vərdisləri aşılayır. Məhz buna görə ingilis dilinin öyrənilməsində qrammatik materialların xüsusi yeri və xüsusi əhəmiyyəti vardır. İngilis dilinin qrammatikasını öyrənərkən nəzərdə tutulan qrammatik materialları şüurlu şəkildə mənimsəmək lazımdır. Əks halda dil öyrənciləri öyrənilən materialları tez unudur və cümlə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Materialları şüurlu şəkildə öyrənmək üçün qaydaya uyğun nümunələr demək, müxtəlif misallar göstərmək lazımdır.

İngilis dilinin qrammatikasında elə mövzular vardır ki, onlar Azərbaycan dilinin qrammatikasına yaddır. Belə qrammatik materialların öyrənilməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Məsələn, Azərbaycanlı öyrəncilər ingilis dilində olan “artikl” (Article) bəhsini öyrənərkən çətinlik çəkirlər. Çünki bu qrammatik məfhum Qərbi Avropa dillərinə xas olan məsələdir. Ona görə də Azərbaycanlı öyrəncilər müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artiklların hansı hallarda işlənməsini və ya işlənməməsini; müəyyənlik artiklinin xüsusi isimlərlə işlənməsini tətbiq edərkən bir sıra səhvlərə yol verirlər. (3-ср:145).

Digər bir mövzuya nəzər salaq. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində “cerund” (Gerund) məfhumu var. Cerundu öyrənərkən ilk növbədə onu indiki zaman feili sifətindən (Participle 1) ayıran əlamətləri, cümlə daxilində cerundun işlənməsini, onun ismə xas xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Məsələn:

1. The constructors enjoyed building different houses. (Cerund – enjoy feili özündən sonra cerund tələb edir)

2. They are building a new mosque in our city. (Participle 1 - indiki davamedici zaman to be + Participle 1)

3. All buildings in our village were destroyed during the war. (isim) Qrammatik materialların öyrənilməsində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də ingilis və

Azərbaycan dillərinin cümlə quruluşu ilə bağlıdır. Belə ki, ingilis dilində cümlə quruluşu Subject + Predicate + Secondary Parts of Speech formasındadır. Ana dilimizdə isə cümlə quruluşu mübtəda + ikinci dərəcəli üzvlər + xəbər formasındadır. Cümlələri ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və ya əksinə tərcümə etdikdə bu fərqlərə əhəmiyyət vermək lazımdır. Əks halda tərcümə düzgün alınmayacaq. Sadalanan bütün bu çətinliklərin qarşısını almaq üçün bu mövzularla bağlı müxtəlif tapşırıqlar yerinə yetirilməlidir. Qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də sözlü feyllərin işlənməsi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi bəzi sözlü feyllər tamamlıq tələb edir və bu tip feyllərdə tamamlıq isim ilə ifadə edilərsə, tamamlığı həm feyllə sözlü arasında, həm də sözlüdən sonra işlətmək mümkündür. Məsələn: Can you fill this form in, please? və ya Can you fill in this form, please?; They have set a new company up. və ya They set up a new company.; Please switch your phones off. və ya Please switch off your phones. və s. Əgər tamamlıq əvəzlilik ilə ifadə olunarsa bu zaman tamamlıq yalnız feyllə sözlünün arasında işlədilir. Məsələn: Switch it off. (not Switch off it.); Throw them away. (not Throw away them.) və ya Turn it down (not Turn down it.) və s. Bəzi sözlü feyllər tamamlıq tələb etsə də feyllə sözlü arasına heç bir söz əlavə etmək olmaz. Məsələn: I asked for chicken, not steak.(not I asked chicken for); I'm looking for my keys.(not I'm looking my keys for); I don't get on with my sister. (not I don't get my sister on with) və s. Elə sözlü feyllər də vardır ki, onlar ümumiyyətlə tamamlıq tələb etmirlər. Məsələn: The plane took off two hours late. I checked in at the airport and got my boarding pass. Players usually warm up before a match starts. və s.

Qeyd etdiyimiz kimi qrammatik materiallar dilin öyrənilməsində ən çətin aspektlərdən biridir. Thornbury özünün "How to teach grammar" kitabında qrammatikanı "dildə olan cümlələrin düzgün qurulmasını idarə edən qaydalar" adlandırmışdır. Dörd dil bacarıq və vərdişlərinin mənimsənilməsi üçün qrammatik materialların düzgün şəkildə öyrənilməsi vacibdir. Belə ki, qrammatik materiallardan qeyri-düzgün istifadə danışmaq, yazmaq, dinləmə və oxumaq və bacarıqlarının düzgün mənimsənilməsinə gətirib çıxardır. Bütün bunların qarşısını almaq üçün ingilis dilinin öyrənilməsində qarşıya çıxan qrammatik problemlər müəyyənləşdirilməli və bu problemlərin həlli yolları araşdırılmalıdır.

Kommunikativ yanaşma 1960-cı illərdə Britaniyada mövcud olan ənənəvi dil təlimi metodlarının dəyişməsi ilə meydana çıxmışdır. Bu dövrə qədər geniş istifadədə olan Situasiyalı Dil Tədrisi və Audio-Linqual Metodun əsasında duran nəzəriyyələr artıq şübhə ilə qarşılanırdı ki, bu da onlardan istifadənin aradan qalmasına və tezliklə kommunikativ yanaşmanın məşurlaşmasına şərait yaratdı. Litlud Kommunikativ yanaşmanı belə təsvir edir: "Kommunikativ dil tədrisinin əsas xarakterik xüsusiyyəti odur ki, o dilin funksional aspektlərinə də, struktur aspektlərinə də sistemli yanaşır və bunları vahid kommunikativ baxışda birləşdirir" [5,s.1]. Bu yanaşmanın əsas məqsədi kommunikativ cəhətdən səriştəli dilöyrənənlər hazırlamaq idi. Əslində, biz digər metodları da müzakirə edərkən onların

əksəriyyətinin məqsədinin dilöyrənənlərdə kommunikasiya bacarıqları formalaşdırmaq olduğunu görürük. Lakin kommunikativ yanaşmada kommunikativ səriştə anlayışı daha geniş qeyd olunur.

Kommunikativ səriştə dil biliyinin aşağıdakı aspektlərini özünə daxil edir.

1. Dildən bir sıra müxtəlif məqsədlər və funksiyalar üçün necə istifadə etməyi bilmək
2. istifadə etdiyimiz dili yerinə və iştirakçılara görə necə dəyişdirməyi bilmək (məsələn, rəsmi və qeyri-rəsmi nitqdən nə vaxt istifadə etməyi və yaxud yazılı və şifahi kommunikasiyaya uyğun dildən istifadə etməyi bacarmağı bilmək
3. Müxtəlif mətnləri necə hasil etməyi və başa düşməyi bacarmaq
4. Dil biliklərində məhdudiyətlər olmağına baxmayaraq kommunikasiyanı necə qoruyub saxlamağı bacarmaq (məsələn, müxtəlif növ kommunikasiya strategiyalarından istifadə vasitəsilə).

Kommunikativ Dil Tədrisinin tətbiq edildiyi dərstdə müəllimin ilkin təqdimatından sonra şagird və tələbələr dili istifadəyə cəlb olunurlar. Onlar bunu oyunlar, rollu oyunlar, problem həllinə yönəlmiş tapşırıqlar kimi fəaliyyət növləri vasitəsilə edirlər. Tapşırıqlar dilin kommunikativ cəhətdən maksimum istifadəsinə şərait yaratmalıdırlar(4-p.66-78)

Bu yanaşmada istifadə olunan fəaliyyət növlərində autentik materiallardan tez-tez istifadə olunur. Tələbələrin yerli dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunan dili işlədə bilməkləri üçün strategiyalar inkişaf etdirməklərinə şərait yaradılır. Kommunikativ yanaşmanın xüsusiyyətlərindən biri də tələbələrin əksər sinif fəaliyyətlərini kiçik qruplarda işləyərək həyata keçirməsidir. Bu tələbələrin kommunikasiyasını maksimum səviyyəyə qaldırır və onlara mənə üzərində işləməyə kifayət qədər imkan verir. Qiymətləndirmə kommunikativ fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmada müəllimin ilkin rolu şagirdlərin öyrənməyinə kömək etməkdir. Müəllim sinif fəaliyyətlərini idarə edir, məsləhətlər verir, öyrənciləri onlara lazım olan dillə təmin edir və digər bir halda Litlvudun göstərdiyi kimi “ko-kommunikasiyaçı” kimi çıxış edərək, onları kommunikasiya fəaliyyətlərinə cəlb edir [5, s. 19]. Kommunikativ yanaşma dil tədrisində bir sıra müasir metodların yaranmağına rəvac vermişdir. Buraya məzmun əsaslı təlimat, tapşırıq əsaslı təlimat, mətn əsaslı təlimat, səriştə əsaslı təlimat kimi müasir metodlar daxildir. XX əsrdə metodika elminin sürətli inkişafı əsrin sonlarına doğru bir metoddan ayrılıqda istifadənin əlverişli olmağına bəzi şübhələr doğurdu. Bununla da xarici dilin tədrisinə eklektik yanaşmanın təməl ideyaları meydana gəlməyə başladı. Keçən əsrdən başlayaraq müasir dövrə qədər gələn və hal hazırda, fikrimizcə, ən ideal yanaşma olan eklektizm XXI əsrdə, post-metodika erasında ingilis dilinin tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 1970-ci illərdən başlayaraq, müəllimlər və tədqiqatçılar anlamağa başladılar ki, bir elmi kəşf və yaxud bir dil tədrisi metodu ikinci dilin tədrisinin tam uğurla həyata keçirilməsinə imkan vermir. Lakin bu fikirlər 1990-cı illərdən başlayaraq öz təsdiqini tapmağa və inkişaf etməyə başladı. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, “metodlar sinifdəki davranışın təlimatlarıdır və xüsusi bir kontekstə uyğun olub-olmamasından asılı olmayaraq, dərslərlik nəşirləri və akademiklər tərəfindən müəllimlərə təqdim olunur (Pennycook,

1989). Digərləri qeyd edirdilər ki, ən yaxşı metod axtarışı məsləhətə uyğun deyil (Prabhu, 1990; Bartolome, 1994), çünki müəllimlər dərslərini planlayarkən, metodlar haqqında düşüncülər (Long, 1991). Digər bir səbəb isə odur ki, metodiki yazılar bizə əslində siniflərdə nə baş verdiyi haqda çox az məlumat verir (Katz, 1996) və müəllimlər metodikada mütəmadi gəlib gedən yeni dəbdən aydıdır ki, yorulurlar (Rajagopalan, 2007). Həmçinin Hinkel (2006) qeyd edir ki, situasiyaya uyğun dil pedaqogikasına olan ehtiyac metodların tənəzzülünə gətirib çıxarmışdır. Müəllimlərin təcrübələri onlara kontekstə uyğun, öyrənmələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni üsullar təklif etməyə imkan verir. S. Kraşen müəllimə etimadın əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: “Yaxşı təhsil sistemi... o demək deyil ki, bütün və yaxud əksər müəllimlər təklif olunan eyni üsulları tətbiq etsinlər, yaxşı sistem odur ki, orada bütün və ya əksər müəllimlər istənilən üsulu icra etmək üçün seçməkdə inamlı olurlar və hər bir müəllimin etimad hissi canlı və yaxud aktiv, həmçinin, gələcək inkişaf, dəyişiklik üçün ola biləcəyi qədər açıqdır” [page-, 216]. Riçardsin sözləri ilə post-metodikanın xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirə bilərik: “Bu termin bəzən xüsusi bir metoda aid olan təlimatlar və üsullar və yaxud əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş sillabus əsasında qurulmayan tədris prosesini ifadə edir, bu termin müəllimin dil, dilöyrənmə və dilöyrətmə haqqında individual konsepsiyalarından, müəllimin təlim yə təcrübədən əldə etdiyi praktik bilik və bacarıqlardan, onların öyrənmələrin ehtiyacları, maraqları və öyrənmə üsulları haqqında biliyindən, həmçinin, müəllimin tədrisin kontekstini necə dərk etməyindən qaynaqlanır”

Akademik L.B.Şerbanın dediyi kimi ana dili ilə müqayisə dilin möhkəm öyrənilməsində ən yaxşı üsullardan biridir. Dilin qrammatik qaydalarının müqayisəli öyrənilməsi haqqında prof. N.M.Kazımov yazır: “Öyrəndiyimiz obyektlərlə bizə məlum olan hər hansı bir obyekt arasında nəinki oxşarlığı, habelə fərqi də başa düşdükdə istənilən nəticəni əldə etmək olur. Oxşarlıq və fərqi məhz birlikdə başa düşülməsi yadda saxlamanın müvəffəqiyyətli olmasının şərtlərindən biridir.”

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Musayev O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı 1960.səh:123.
2. Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı 1978.səh:16-48.
3. Барсу́к Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языкам. М. «Просвещение» 1965.с.145.
4. Edge J. Mistakes and Correction. London: Longman,1989. page:66-78.
5. Thornbury S. How to teach grammar, London: Pearson ESL. 2000. page216.

R.Musaeva

ROLE OF PHONETIC, LEXIC, GRAMMATIC MATERIALS AND METHODS OF COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING ENGLISH

Summary

The article deals with the ways of developing communicative approach in FLT. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The main aim of State program is to form a unique national education by means of ICT and provide qualitative educative opportunity in order to integrate into worldwide education system.

The process of teaching English should be based on the communicative — functional approach to teaching languages. The whole process of teaching speech should be goal-oriented systematic. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. The current article aims to identify difficulties that students face in learning the English language. Grammatical rule is among other difficulties found in the process of learning other languages. This truth also applies to those who are studying English in different levels of education. Second language learners usually make mistakes in certain grammatical rules. This research aimed to identify and analyse such grammatical difficulties in order to give a contribution to the study of linguistics and help teachers in identifying grammatical errors commonly made by second language learners of English. The result of this research shows that the major kinds of errors made by the students are related to plural markers, articles, verbs, and tenses. Hopefully these findings would be beneficial to those studying and teaching English to foreign language learners. Observations and clear understanding of the problem enables us to speak about the differences between acquisition and learning and makes it possible to investigate their interrelationship.

Key words: grammar rules, article, phrasal verbs, sentence structure, gerund.

Р.Мусаева

РОЛЬ ФОНЕТИЧЕСКИХ, ЛЕКСИЧЕСКИХ, ГРАММАТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ И МЕТОДОВ КОММУНИКАТИВНОГО ПОДХОДА В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Статья направлена на выявление трудностей, с которыми сталкиваются студенты при изучении английского языка. Грамматическое правило относится к числу других трудностей, возникающих в процессе изучения других языков. Эта истина также относится к тем, кто изучает английский язык на разных уровнях образования. Во-вторых, языковые ученики обычно ошибаются в определенных грамматических правилах. Это

исследование предназначалось для выявления и анализа таких грамматических трудностей, чтобы внести вклад в изучение лингвистики и помочь учителям в определении грамматических ошибок, обычно принимаемых учащимися второго языка на английском языке. Результат этого исследования показывает, что основные ошибки, допущенные учащимися, связаны с множественными маркерами, статьями, глаголами и временем. Надеюсь, эти результаты будут полезны тем, кто изучает и обучает английскому языку иностранным языкам. Наблюдения и четкое понимание проблемы позволяют говорить о различиях между приобретением и обучением и позволяют исследовать их взаимосвязь. Авторы приводят разные примеры и пытаются объяснить все эти примеры. Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологии и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения речи должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. В статье также рассматривается история преподавания иностранных языков в. Показано, что с помощью физиологической, физиологической и дидактической основы даже национального использования новых технологий повышается качество образования. Основной целью государственной программы является создание уникального национального образования посредством внедрения. Использование современной информационно коммуникационной технологии имеет важное значение и, предоставляя качественную возможность обучения ТАКЖЕ, важно установить ограничения для государственной системы образования, чтобы интегрироваться во всемирную систему образования, при этом большое внимание было уделено фактам, взятым из литературы в его статье рассматривается проблемы и различные на иностранном языке. В статье автор анализирует эти проблемы и уведомляет о своих взглядах. Автор пытается раскрыть кжепроблему в этой области.

Ключевые слова: грамматические правила, артикль, фразовые глаголы, структура предложения, герундий.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktorue, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

YEGANƏ ƏLƏSGƏROVA
SEVINC BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev 92.
yeganesevin@com.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIQ
KATEQORİYASININ
MORFOLOJİ YOLLA İFADƏ VASİTƏLƏRİ
XÜLASƏ

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyin anlaşılmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindədir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin anlaşılmaya xüsusi ehtiyacı olan mövzularından biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir. Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən dil problemlərindədir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrdən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisəqi-sintetik, semantika.

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisəqi-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (*-ma*) və analitik (*not, no və s.*) vasitələrdən istifadə edirlər. Lakin Azərbaycan dilində analitik (*deyil, nə..və s.*), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (*-un, -in, -dis, -de, -mis, -anti, -non, -less və s.*), yəni prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz

yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər *-ed, -ing, -ful, -able, -y, -like* suffiksləri ilə işlənir (1,s.5). Məsələn:

unconquerable – yenilməz; unpublished – nəşr olunmamış; – unwealthy – dövlətsiz;

unladylike – xanıma layiq olmayan ungrateful – minnətdar olmayan, nankor.-im, -in prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən; unimportant – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. *-un* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn:

safe – təhlükəsiz; unsafe – təhlükəli; graceful – zərif; ungraceful – kobud; reserved – gizli;

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover – bağlamaq, to uncover – açmaq; to fasten – bağlamaq; to unfasten – açmaq.

Müasir ingilis dilində *-un* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. *-in* prefiksini üç fonetik variantı var: *il –l* qarşısında; *im – p, m* qarşısında; *ir – r* qarşısında. Məsələn:

illiterate – savadsız; illogical – məntiqsiz; immortal – ölməz, əbədi; immoral – əxlaqsız, pozğun;

improper – lazımsız; improbable – ağlasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; to displease – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; to disband – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn: *defraud – aldatmaq*

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.

-de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir.

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn: *non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik.*

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (2, s. 11).

Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisacı dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından

ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır.

Müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlaması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisacı-sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (*-ma*) və analitik (*not, no və s.*) vasitələrdən istifadə edirlər. Lakin Azərbaycan dilində analitik (*deyil, nə..və s.*), ingilis dilində isə sintetik vasitələrin (*-un, -in, -dis, -de, -mis, -anti, -non, -less və s.*), yəni prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar.

-un prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər *-ed, -ing, -ful, -able, -y, -like* suffiksləri ilə işlənir (1,s.5). Məsələn:

unconquerable – yenilməz; unpublished – nəşr olunmamış; unwealthy – dövlətsiz;

unladylike – xanıma layiq olmayan ungrateful – minnətdar olmayan, nankor.-im, -in prefiksi alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən; unimportant – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

-un inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. *-un* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər <<keyfiyyət, əlamət>> və s. inkarlığı bildirir. Məsələn:

safe – təhlükəsiz; unsafe – təhlükəli; graceful – zərif; ungraceful – kobud; reserved – gizli;

-un prefiksi ilə işlənən fellər əks mənə bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover – bağlamaq, to uncover – açmaq; to fasten – bağlamaq; to unfasten – açmaq.

Müasir ingilis dilində *-un* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir. *-in* prefiksini üç fonetik variantı var: *il –l* qarşısında; *im – p, m* qarşısında; *ir – r* qarşısında. Məsələn:

illiterate – savadsız; illogical – məntiqsiz; immortal – ölməz, əbədi; immoral – əxlaqsız, pozğun;

improper – lazımsız; improbable – ağılasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

-dis prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək; to displease – xoşa gəlməmək, məyus etmək;

to band – birləşdirmək; to disband – ayırmaq.

-de prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibbi terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn: *defraud – aldatmaq*

Ümumişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.

-de prefiksində isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir.

-anti prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist; anti – nuclear – nüvəyə qarşı; anti – proliferation – artmaya qarşı.

-non prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdə onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn: *non – aggressive – aqressiv olmayan; non – attendance – davamiyyətsizlik.*

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur .

Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisacı dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır (3, 112) Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar.

-a şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən

alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, *-a* şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs: *normal-anormal (normal olmayan hal)* və s. Misallar: *Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi.* Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı.

Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir (3, s. 44). Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik

Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar.

-a şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, *-a* şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs: *normal-anormal (normal olmayan hal)* və s. Misallar:

Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi.

Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən? Bizim işlərimiz çox anormaldı.

Anti şəkilçisi də <<əks, əleyh>> məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəlidir (4, s. 44). Məs: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət)* və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkət get-gedə genişlənir. Onun bütün antihumanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibəşəri hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçinin işlənmə tezliyi *-a* şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə

nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən –*anti* şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir.

Ədəbiyyat:

1. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М, 1974 с.5
2. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1961.s.11.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.s.112.
4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998.s.44.

Е.Алесгерова, С.Бабаева

Передача значения отрицания морфологическим путем в азербайджанском и английском языках

Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путем выражения значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при вражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией.

В статье также рассматриваются общие вопросы категории отрицания. В разносистемных языках на материале английского и азербайджанского языков. определяется корпус средств выражения указанных языках. Лексические, морфологические и синтаксические средства отрицания азербайджанского английского языков изучаются и сравнительном аспекте исследование показывает, что при оформлении общеотрицательных предложений в монологической системе, возникает необходимость использования слов, относящийся конкретной лексико грамматической группе, в определенной падежной позиции.

Другими способами словами, отрицательным элементом полинегативной системы соответствуют определенные слова в этой системе. Как в монологической, так полинегативной структурах передача высказываний зависит от особенностей вариативности и использования категориальных грамматических средств языка, их можно определить как сопутствующие отрицанию

Ключевые слова: морфологический свойства, флективно-аналитический, синтетико-семантический, семантика, форма и содержание, структурно-семантический.

E.Alesgerova,S.Babaeva

**Morphological way of convey of negation concept in English and Azerbaijan
Summary**

The article studies the category of negation in languages belonging to different language families, i.e. to the English and Azerbaijani languages. The means of expression of negation in the mentioned languages is defined. Lexical, morphological and syntactical means of negation in the Azerbaijani and English languages are studied comparatively.

Research shows that usage of certain words of lexical-semantics group in certain syntactic situation is necessary during formation of common negative sentence of mononegative system. In other words, some complied words of mononegative system appropriate to negative elements of plynegative system. They are likely to be determined words accompanying negativeness.

The transmission of ideas both in mononegative and plynegative depends on usage of categorical grammatical means of language and variability features. She had met innumerable people of all kinds and I think she summed them up shreüdüly enough according to the standards of the small Virginian town where she was born and bred. He'd have invented the most extravagant and incredible sins to confess to. Must you talk in that awful dry inhuman way?. Ne was indefstigable.

. The article is dealing with the ways of morphological expression of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation.

Key words: morphological characteristics, inflexional-analytical, synthetic-semantical, semantics, form and content, structural-semantic.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, prof. Bahar Cəfərova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LEYLA CUMAYEVA

ADU

Rəşid Behbudov 134

e- mail:cumayeva.leyla@gmail.com

**İNGİLIS DILLI MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUAL INTEQRASIYA
INFORMASIYANIN ÖTÜRÜLMƏSİ FORMASI KİMİ
XÜLASƏ**

Məlum olduğu kimi, anlamanın obyektləri məlumat, ətraf aləm və subyektin daxili aləmi haqqında verilən informasiyanın anlamıdır.

Koqnitiv informasiya insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş və işarə sistemi ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk öncə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün təsirindən azaddır. Dil informasiyasında əsas diqqət biliyin məzmunundan onun formasına yönəlir.

Kommunikativ informasiya isə mətndə ifadə olunmuş müəllif fikri haqqında informasiyadır, yəni bu, yalnız mətn ötürücüsünün şüurundakı qeyri-dil obyektləri haqqında məlumat deyil, həmçinin onun hadisəyə şəxsi qiyməti, hissləri, emosiyaları və s. haqqında məlumatı, yəni mətni ötürənin nəyi kommunikasiya predmeti etməyi vacib saydığını ehtiva edir.

Zaman parametri bizə diskurs kimi qəbul etdiyimiz mətnlərin formalaşdığı çərçivədə verilir və xronologiya müəyyən edilməli olur. Diskursun sərhədlərinin müəyyən edilməsində zaman və məkan birliyi vacib şərtlərdən hesab olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, diskurs sosial davranış forması kimi sosial və elm dünyasının özünün də formalaşmasında alət rolunu oynayır.

Elmi diskurs alimlərin əsas aləti kimi diskursun institusional tipinə aid edilir. Diskursun konseptual sahəsini yaradan konseptlər bir-birini tez-tez təkzib edir və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış ümumiliyə daxil ola bilmirlər. Amma bununla yanaşı, müxtəlif xarakterli strateji imkanlar əvəzəlməz mövzuları aktivləşdirməyə, bu və ya digər mövzunu müxtəlif səpgidə təqdim etməyə imkan yaradır.

Beləliklə, elmdə unifikasiya və inteqrasiya prosesi kimi qlobalizasiyanın fəlsəfi əsaslarından biri də parametrizasiyanın konseptual əsaslarının öyrənilməsidir. Vahid elmi-metodoloji əsaslarla “yaraqlanan”, müəyyən olunmuş elmi paradigmlar çərçivəsində tədqiqatın nəticəsi biliklərin kontekstinin genişlənməsinə köklənir.

Bu mənada biliyin kontekstuallığı elmdə inteqrativlik parametri kimi bu biliyin qəbulu üçün istifadə oluna bilər. Elmi linqvistik sahəsindəki tədqiqatların kontekst dairəsi genişlənilir və bu genişlənmə dəyişikliklərə məruz qalır. Bu elmi paradigmlar qlobalizasiya epoxasında elmdə inteqrativ proseslərlə müşayət olunur.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, diskursun linqvokulturoloji aspekti vacib sayılır. Zaman, məkan, mədəniyyət kimi anlayışların prizmasından diskursun

müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçını mədəniyyəti dil anlamının əsas vasitəsi kimi orientasiya edir.

Beləliklə, dil şəxsiyyəti xarakterik diskursu əxz edən, diskurs-təhlil aspektində öyrənilən “şəxsiyyət-tip” kimi qəbul edilir. Dil şəxsiyyətinin bütövlüyündən danışmağa imkan verən nitq məkanı diskurs kimi formalaşır. Dil şəxsiyyətini səciyyələndirən diskurs bir neçə səviyyədə müəyyənləşir.

Açar sözlər: kontekst, nitq, dil, söz, mətn

Mətn statik vahid deyil, sərhədləri müvafiq kommunikativ məqamla təyin olunan hərəkətli kommunikativ vahid kimi özünü büruzə verir. Q. Kalşanskiy mətni məhz bu baxımdan nəzərdən keçirir: “Hal-hazırda bu faktı etiraf etmək zəruridir ki, həm real funksiyada, həm də dilçilik tədqiqatında başlanğıc nöqtə kommunikasiya aktı zamanı nisbətən bitmiş ünsiyyət kəsiyi, ünsiyyətin koqnitiv, informasiya, psixoloji və sosial yükünü daşıyan və müəyyən qaydalara uyğun strukturlanmış və təşkilatlanmış bir vahid kimi çıxış edən dilin vahididir. Bu vahid mətdir”[5, 89].

U.Ceyf qeyd edir ki, dil informasiyasının danışanın təfəkküründən qulaq asanın təfəkkürünə ötürülməsini təmin edir və bu informasiyaya hər biri mürəkkəb konfigurasiyalar yaradan semantik vahidlərdən ibarət cümlələrdən təşkil olunan bir anlam kimi baxıla bilər[6, 241-266].

Bu münasibətdə personajların nitqinin sosio-mədəni differensiasiyası bizə dünya ədəbiyyatının tipizasiyasını aparmağa imkan yaradır. Personajların dünya ədəbiyyatına təqdim olunmuş nitq xüsusiyyətləri təbii ki, tarixi-mədəni xarakter daşıyır.

Baxmayaraq, işin tutumu böyükdür, amma onun məqsədyönlülüyü şübhəsizdir.

Aydındır ki, informasiya təkrarlanarkən öz qiymətini itirir və bu halda o daha informasiya olmur. O da aydındır ki, bəzi mətnlərin dəyişməz dəyəri olur, yəni hər zaman eyni dəyərdə olurlar. Onların estetik və ya elmi mənalı hər zaman insanların mədəniyyət xəzinəsində qorunub saxlanılır. Onlar hər zaman yeniliyin təməlinə qulluq edirlər və ona görə hər zaman informativdirlər.

Aşağıdakı mətnə konseptual inteqrasiya prizmasından nəzər salaq:

It is difficult to say what they would have done without Ruth. Lorna would probably have died in the church, if Ruth had not taken matters into her own hands. When John put Lorna in his mothers arms and ran out of the church, everybody was sure that Lorna was dead. Ruth had ordered some men to carry Lorna home at once. With her own hands Ruth cut open Lornas wedding dress and took out a cruel bullet. Then she washed the wounded with cold water. While she did all this, Lorna lay unconscious and white as death.

The other women declared that Lorna was dead, but Ruth continued to put cold water on Lornas forehead, watching her eyes all the time. And then she laid her ears on Lornas heart, and told them to bring her some wine. She poured some of the wine

into Lornas mouth from a spoon. Then after waiting a little, she poured in some more. The others whispered that Ruth was an idiot, because she was trying to bring life back to a dead person. But at that time Lorna sighed and opened her eyes [9,138].

Yuxarıdakı cümlədə hadisələrin təzadlı toqquşmalarının şahidi olmaqla qalmır, ikili input sahələrində baş verənlərin “blend” sahəyə çevikliklə inteqrasiya olunmasını da izləyirik. İnformasiyaların belə ardıcılıqla ötürülməsi mental sahədə aktivliyi şərtləndirir. Burada gah həyat konsepti ölüm konsepti ilə, gah da ölüm konsepti həyat konsepti ilə əvəz olunur.

Bundan əlavə, bu parçada məkan konseptində yaxınlıq və uzaqlıq, cins konseptində qadın və kişi, zaman konseptində indi və sonra, şəxs konseptində şəxs əvəzliliklərinin müəyyənləşdirici parametrlərini görmək olar.

Mətndəki ikinci abzasda müəyyənlik artikli anafora olaraq, ilkin bilik funksiyasını daşıyır. Hər iki tərəf üçün “gözləmə” amili hesab olunur.

Beləliklə, bu vasitələr mətnə biliyin necə yarandığını nümayiş etdirir. Bu zaman nəinki konseptuallaşma baş verir, həmçinin konseptləri müəyyənləşdirən parametrlər aşkara çıxır.

Onu da qeyd edək ki, fiziki məkan maraq kəsb etmir. Qəhrəmanların anlam, düşüncə tərzləri, həyata baxışları, sosiallaşma bacarıqları və s. diqqət mərkəzindədir. Mətnə hadisələrin zaman baxımından ardıcılıq dinamizmi durmadan bir-birini əvəz edir. Belə ki, indiki dövrdən gələcəyə, daha sonra keçmişə qəfil dönüşlərlə qarşılaşırıq. İnformativ reqistrlərin sıralanmasına gəldikdə isə birinci cümlə reproduktiv xarakter daşıyır və dişər cümlələrə inteqrasiya olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dilçilikdə faktların təhlil strategiyası diskurs-təhlil haqqında təqdimatlarla müəyyən edilir. Diskurs termini müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif cür dəyərləndirilə bilər.

Bununla yanaşı, ümumilikdə diskurs anlayışı adı altında mətnlər qrupu nəzərdə tutulur. Məsələn, bir mövzu üzrə mətnlərin üst-üstə düşməsi (совокупность) diskurs kimi qiymətləndirilir. Diskurs zaman-məkan ahənginə malikdir. Məkanın parametrləri ən geniş mənada dil, mədəniyyət kimi faktorlarla birləşərək tək, vahid əraziyə münasibət bildirir.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, artıqlıq mətnlərdə ilkin bilik funksiyasını daşıyır (həmçinin daxili kontekst, fon bilikləri, implisit və s.). Artıqlıqlar ilkin bilik kimi mətnin qəbul edilməsi zamanı hər iki tərəf üçün “gözləmə” amili rol oynayır. Qeyri-müəyyənlik və müəyyənlik anlama prosesinin gedişinə müsbət təsir edən amildir. Artıqlıq ilkin (giriş) bilik kimi mətndəki məzmunun detallarla qavranılmasına, mətnə əlaqəliliyə və müəllifin niyyəti ilə giriş, bilik əksiklik təşkil edə bilər [3, 83].

Mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə, inteqrasiya yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Doğrudur, mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha çox rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, məsələn, nitq hissələrindən, həmçinin

sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Morfoloji vasitələr mətnin hüdudlarının müəyyənlişməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzlilər daha çox rol oynayır desək yanlışdır.

Aktualizatorun əksinə olaraq deaktualizator kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksinə, aktuallaşdırmamağa xidmət göstərən vasitədir [1,116].

Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin yəni, temanın ayrılmasına xidmət edirlər. Hər hansı bir üzv, hər bir formal-qrammatik vasitə diqqəti temanın üzərinə çəkir, o zaman rema da təbii şəkildə ayrılır.

Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekstin (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deyktik elementləri misal göstərmək mümkündür.

Deməli, deyktik - əvəzlilə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə, tematik progressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından rolu danılmazdır.

Alman və ingilis dillərində müəyyənlik artikli kimi ayrılan artikllər cümlənin məlum hissəsinə, yəni temasına, qeyri-müəyyənlik artikllər kimi ayrılan artikllər isə cümlənin yeni hissəsinə, yəni remasına işarə edirlər.

Qeyd edək ki, sosial situasiya ilə diskurs arasında birbaşa əlaqə yoxdur. Sadəcə ona görə ki, situasiyanın sosial imkanları diskurs produksiyası və anlamı tərəfindən koqnitiv prosesə birbaşa cəlb olunurlar. Təhlil və təsvirin müxtəlif növ və səviyyələrinin fenomenası vardır.

Görünən odur ki, yalnız koqnitiv fenomena koqnitiv prosesə birbaşa təsir edə bilər.

Biz diskurs qurmaq üçün koqnitiv biliklərimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

- Göndərici diskursda anlam və interpretasiya üçün müəyyən linqvistik və ritorik vasitələri cəlb edir;
- Qəbul edici diskursun təşkili prosesində yeni biliklərdən istifadə edir;
- Mətn qəbul edicisi köhnə biliklə yeni biliyin sinerjisinin (synergy) nəticəsi olaraq ümumi diskurs haqqında mental təqdimatlar əlavə edir [4,10].

Perspektiv cəhətdən kifayət qədər simptomatik görünən R.Wodak tərəfindən diskursa verilən təriflə razılaşmaq olar [7,39].

D e i x i s yunan mənşəli söz olub, “nümayiş, istinad, displey” mənasını ifadə edir. Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalının anlaşılmasına istinad edən fenomenondur. Eyni zamanda kontekstual informasiya tələb edir. Hər hansı mənanın əhatə olunmasında kontekstual informasiya tələb edən söz və ifadələr deyktik adlanır.

Deyktik məlumatlar səslənmənin interpretasiyası üçün vacib sayılır. Deyktik sözlərə ən bariz nümunə əvəzlilərdir. Xüsusi şəxs və fiqurları təcəssüm etdirən bilməyən çoxlu əvəzlilər vardır. Məsələn, əgər kimsə “you” və “me” əvəzlilərini çərçivədən kənarı səsləndirsə digərləri bu əvəzlilərin kimə istinad olunduğunu bilməyəcəkdir. Amma biz kontekstin əvvəlində “Jane” və ya “Mr.Smith” adlarını qeyd etmiş olsaq, dərhal hansı şəxslərə müraciət olunduğu aydınlaşacaqdır. Onlar insan münasibətlərinin linqvistik təcəssümüdür. Danışan istənilən sözü (alternation) seçməkdə azad deyildir. O elə bir əvəzlik seçməlidir ki, həmin əvəzlik sosial cəhətdən qəbul edilsin. Sosial interaksiya zamanı müvafiq əvəzliyin seçilməsi çox vacibdir. Belə ki, bu əvəzlik ətrafında olan insanlarla münasibətdə şəxsin sosial statusunu simvolizə edir və anlamı təmin edir.

Deyksis eksoforanın (exophora) formasıdır. Spesifik olaraq, deyksis nitq hadisəsini təqdim edir.

Müxtəlif deyktik ifadə növləri vardır. Deyktik ifadələr söz və ya fraza şəklində vaxta, danışanın yerləşdiyi məkan və ya situasiyaya aid olur. Məsələn: this, that, those, these, now, then. Deyktik ifadələr identifikasiya ideyası və ya işarə ilə diqqətçəkmə fikrinə əsaslanır. Deyktik ifadələr deyktik sözlər istifadə edir. Deyktik söz mənənin bəzi elementlərini situasiyadan götürür. Onun əmələ gəlməsinin ümumi fenomenonu deyksis adlanır.

İngilis deyksisi şəxs əvəzliləri, işarə əvəzliləri və zamanla ifadə olunur.

Beləliklə, “I”, “you”, “he” və “she” deyktik ifadələrdir. Dilin müxtəlif janr və tiplərdə istifadəsi bir neçə faktorla motivə olunur, amma onlardan ikisi daha öndə gedir:

1. sosio-lingvistik təbiət faktorları.
2. Fərdi xüsusiyyət faktorları.

Baxmayaraq ki, diskurs iştirakçılarının alicənablıq, yaradıcılıq, karizmanın dərəcəsi, ideologiya, mədəni, yaş, cins, irq və sosial status, eləcə də hazır media alətləri kimi fərdi və sosial xüsusiyyətləri çox vacibdir, şəxsiyyət diskursunun təqdimatında müvafiq kommunikativ situasiyanın olması daha vacibdir. Şəxsiyyətin deyktik təqdimatı koqnitiv prosesdə alətdir. Bu da diskursda subyektivliyin universal dominantlığıdır. Müvafiq diskurs strategiyaları üçün diskursda məqsədə tam nail olmaq üçün deyktik ifadələrdən necə istifadə etmək bacarığı vacib sayılır.

Növbəti cümlə də deyktik kateqoriyaların rolu baxımından maraq doğurur.

[1] Orxan metroya tələsən qardaşının dalınca baxa-baxa bu qərara gəldi ki, Bənövşə barədə Fatma həkimə hələlik bir söz deməsin.

Tamamlığa aid olan bu deyksisi işləm məqamı baxımından tematik üzvlənmənin göstəricisidir.

[2] Həməni kənd dağların döşündə elə yerləşmişdi ki, sanki bu dağlara arxalanırdı[8, 200].

“Həməni” deyksisi temanın ayrılmasını şərtləndirmişdir.

Bununla belə, Azərbaycan türk dili cümləsində bu göstəricilər sabit şəkildə işlənmirlər, onların təzahürləri daimi deyildir, müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərdən asılıdır, fakültativdir və cümlənin struktur-semantik bünövrəsi, adətən, onların yoxluğundan sıxışını hiss etmir[1,118].

Aşağıdakı mətnin anlam dairəsini nəzərdən keçirək:

He was delighted with Italy. It was a beautiful country, he said. The people were all kind. He had been in many towns, walked much, and seen many pictures, Giotto, Masaccio, and Piero della Francesca he bought reproductions of and carried them wrapped in a copy of Avanti. Mantegna he didnt like.

He reported at Bologna, and I took him with me up into the Romagna where it was necessary I go to see a man. We had a good trip together. It was early september and the country was pleasant. He was a Magyar, a very nice boy and very shy. Horthy, s had some bad things to him. He talked about it a little. In spite of Hungary, he believed altogether in the world revolution[10,187].

Burada insanı anlamının məndaxili təzahürlərini görürük. Təzadlı input sahələri məlumatlar ardıcılığını mütəmadi şəkildə mental sahəyə daşıyır. Deytik elementlər mətnboyu paylanaraq hadisələrin dinamikasına rəng qatır. Tematik Proqresiyayı sürətləndirir. İrəliyə doğru fikir inkişaf etdikcə arxada ləğətmə sahələri buraxırıq. Məndəki parçada sadə və nəqli cümlələrin bir-birini əvəz etməsi anlamada asandan çətinə, bəzən də çətinədən asana doğru istiqamətlənir.

Qeyd edək ki, anlama obyektindən asılı olaraq, fikrin hərəkət istiqamətini dəyişdirə bilər. Məsələn, sual və mürəkkəb cümlələrin anlaşılması çətin, nəqli cümlələrin anlaşılması asan baş verir. Təsdiq cümlələrlə mətnin anlaşılması zamanı üst strukturlar dərinlik strukturlarına transformasiya olunurlar[3,100].

Ə. Abdullayev ingilis dilində yeni məlumatı bildirən sözün məntiqi vurğu ilə deyildiyini qeyd edir[2, s.248].

Ümumilikdə, E. Heminqueyin əsərlərində insan amili ön planda götürülür. Yazıçı məndə kifayət qədər alınmalara müraciət edir. E. Heminqueyin əsərlərində alınma sözlər çoxluq təşkil edir.

Aşağıdakı cümlələri təhlil edək:

[1] *There are certain moods in which one loses count of time, and Archie could not have said how long he had been sitting in the deep armchair near the window when he first became aware that he was not alone in the room.*

[2] *He had closed his eyes, the better to meditate, so he had not seen anyone enter.*

[3] *Nor had he heard the door open.*

[4] *The first imitation he had that somebody had come in was when some hard substance knocked against some other hard object, producing a sharp sound which brought him back to earth with a jerk[10,122].*

Kifayət qədər geniş təəssürat bağışlayan bu makrotekstlər input sahələri ilə zəngin olub, mətn boyu yayılaraq, öz mövqelərini müəyyənləşdirmiş, mental sahələri yaratmışdır. Burada mental sahələrə “info”nun rahat şəkildə daxil olması təmin

olunmuşdur. Zaman konseptinin parametrlərini müəyyənləşdirmək üçün ardıcillıq dinamizminin manual təhlili vacib görünür. Belə ki, I cümlədən keçmişə doğru uzanan tematik progressiya diqqət çəkir. Bu, zaman konsepti baxımından belə görünür. Lakin hadisələrin inkişaf dinamikası baxımından məhsuldardır.

Bundan əlavə, indiki və keçmiş zamanın birgə işlənməsinin şahidi oluruq. Keçmişdən indiki zamana tuşlanan hadisələrin dinamik ardıcillığı diqqət çəkir. I cümlədə bu aydın şəkildə təqdim olunur. Şəxsin, zamanın, cinsin konseptuallaşması baş verir.

Daha aydın desək, bir söz və cümləyə müxtəlif yanaşmalar tətbiq etmək arzusu və cəhdi gerçəkləşir.

The thick darkness of blood alone it should be one great lapse into the thick, darkness of blood in agony. Better the terrible work should go forward, the dissolving into the black sea of death, in the extremity of dissolution, than that there should be any reaching back towards life [11,34].

Yuxarıdakı cümlələrdə çox zəngin metaforalar vardır. “The black sea of death” metaforası yazıçı tərəfindən ustalıqla qələmə alınmış, təsviri daha da mükəmməlləşdirmişdir. Burada konseptuallaşma fikrin psixologiyasına məxsus davamlı məntiqi ardıcillıqla müşayiət olunur. Mental sahədə qabıqaltı mənanın dərk üçün təxəyyül obrazı funksiyasını maddiləşdirərək həyata keçirir.

Beləliklə, aydın olur ki, metaforalar koqnisiya zamanı idraki prosesdə əyaniliyi gerçəkləşdirir ki, bu olmadan təfəkkür prosesi mümkün deyildir.

Daha dəqiq desək, qanlı döyüşlər, din və əxlaq həyatda mühüm hesab edilən məfhumlar sırasına daxil olunan ölüm borcu həyatı prinsip kimi verilmişdir. Yazıçı pragmatik və üslub maraqlarını təmin etmək üçün kifayət qədər emosionallıq və cazibədarlıq sferası yarada bilmişdir.

Beləliklə, danışq aktı dilin yeganə realizə imkanındırsa, burada baş verən fizioloji və psixoloji proseslər ani və ötəri xarakter daşısa da eyni zamanda bu prosesdə hər dəfə təkrarlanan konstant əlamətlər var ki, bunlar baş verən danışq aktının arxasında dil sisteminin durmasından xəbər verir. Danışanla dinləyənin ünsiyyətə girməsi, onların eyni dil sisteminin daşıyıcıları olması ilə bərabər, həm də onlardan eyni zaman kəsiyində ünsiyyətə girmələri tələb olunur. Bu zaman yeni-yeni “info”nun daxil olması mental sahələrinin çevikliyi artırır. Mental sahələrin aktiv məlumatlara açıq olması input sahələrinin imkanlarının çoxluğundan xəbər verir.

Beləliklə, konseptual inteqrasiya ingilisdilli mətnlərdə informasiyanın ötürülməsi forması kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999, 345 s.

3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: 2016, 111s.
rus dilində
  4. Дейк Т.А., ван. Язык, познания, коммуникация. М: 1989, 200 с.
  5. Калшанский Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. М: 1976, 301 с.
  6. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Москва, 1975, 306 с.
ingilis dilində
  7. Wodak R. The Discourse of Politics in action. Politics as Usual. London: Palgrave Macmillan, 2009, 234p.
- İstifadə olunmuş bədii mənbələr**
Azərbaycan dilində
8. Məlikzadə İ. Gümüş göl əfsanəsi, Bakı: Yazıçı, 1987, 296 s.
İngilis dilində
  9. Bleckmor D. Lorna Dyn. Oxford University Press: 1995, 166p.
  10. Hemingway Ernest. Selected stories. Moscow : Progress publishers, 1971, 397p.
  11. Lawrence D. H. England, my England, Penquin Books, 2000, 189p.

L. JUMAYEVA

CONCEPTUAL INTEGRATION AS A PROVIDER OF INFORMATION IN ENGLISH TEXTS

SUMMARY

The article deals with the conceptual integration as a provider of information in english texts. This must capture your reader's attention, establish rapport, and announce your purpose. The body must be an effective sequence of ideas. In addition, finally, the conclusion must summarize the main points stated in the body and close the whole thing smoothly. In the communicative model of language teaching, instructors help their students develop this body of knowledge by providing authentic practice that prepares students for real-life communication situations. They help their students develop the ability to produce grammatically correct, logically connected sentences that are appropriate to specific contexts, and to do so using acceptable (that is, comprehensible) pronunciation.

While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of conceptual integration. The author emphasizes its role. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. Many times, material will dictate the pattern you use; but, unless the pattern is suited to your purpose and audience, not hesitate to try another one.

After you have chosen a specific subject heading, identified your main and supporting points, and selected an appropriate organizational pattern, your next step

is to outline material in the framework as it will appear in your letter, book report, research paper, etc. Even exceptional writers need an outline for their ideas to appear as if they were naturally arranged from the beginning of the message or report to the end. Thus, this blueprint is a time-saver rather than a time-waster. If you plan to write a short letter, message, or report, your list of main points may be all you need. Even so, you will find it helpful to arrange them according to their order of importance. As a minimum, write down your main points in some kind of orderly arrangement before you begin to write. For longer papers and reports, you will find a detailed outline is usually a better aid in organizing your material. Even though developing the outline can be a difficult process, it forces you to align your main and supporting ideas in logical order before you begin writing. Otherwise, distractions of all kinds can confuse you and make your writing job much more difficult than it should. At that time we use the language more competently. Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font.

However, mature comprehension includes generalisation beyond the characters and the events of the story to the people and the events in real life.

Key words: context, speech, language, word, text

Л. Джумаева

**Концептуальная интеграция как проводник информации в
англоязычных текстах**

Резюме

В данной статье рассматриваются вопросы концептуальной интеграции как проводник информации в англоязычных текстах. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль концептуальной интеграции. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой

коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются.

С другой стороны, на другом уровне существует коммуникативная потребность обучаемого как индивидуума, т.е. индивидуальная потребность в речевой коммуникации. Эта внутренняя потребность является субъективной. Основной движущей силой, основным мотивом, лежащим в основе всего процесса обучения иностранному языку и его изучения, несомненно, является интерес, любознательность со стороны изучающих язык. Для того, чтобы система обучения тому или иному иностранному языку наиболее целесообразным образом содействовала успешному обучению языкам и их усвоению, следует непременно дифференцированно подходить к наличию у людей интереса к обучению и межличностным контактам, потребности в обмене информацией и мыслями. Также существуют личные интересы и потребность делиться знаниями и культурой с другими людьми, а также потребность в самореализации. Относительно коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, многие авторы поддерживают идею, согласно которой коммуникативные потребности как внутренние осознанные потребности, требуют самого серьезного рассмотрения. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: контекст, речь, язык, слова, текст

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əfqan Abdullayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜLÇÖHRƏ FƏRHADOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail:gulyaadu2@gmail.com

**QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİLƏ DAXİL OLAN TERMİNLƏR
LEKSİK FENOMEN KİMİ
(ingilis dili materialları əsasında)
XÜLASƏ**

Bildiyimiz kimi, qloballaşma ingilis dilini əsas beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevirmişdir.

Müasir dövr dünyanın qloballaşması ilə səciyyələnir. Texniki tərəqqinin indiki səviyyəsində dünya xalqları bir-birinin elmi, ədəbi və mədəni nailiyyətlərindən istifadə edə bilir. Bu da xalqları bir-birinə daha da yaxınlaşdırır. Bu yaxınlaşma və inteqrasiya prosesində dil amili əsas rol oynayır.

Müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, ictimai ünsiyyət prosesində lokallıqdan qloballığa doğru sürətli keçid baş verir. Bu da aşağıdakı formalarda təzahür edir:

1. Dünyada ünsiyyət sferasında baş verən genişlənmələr;
2. Lokal ünsiyyət sferalarının daralması

XXI əsrdə ingilis dilinin tədrisinə dair effektiv sayıla biləcək tədris proqramına dair islahatların aparılması zamanı ingilis dilinin tədris proqramlarına edilə biləcək istənilən dəyişiklik bu sahədə qabaqcıl təcrübəyə malik ölkələrin praktikasına istinad etməklə həyata keçirilə bilər. Tədris proqramlarına dəyişikliklər edilərkən aşağıdakı başlıca müddəaları nəzərə almaq təklif edilir:

- Şagird və tələbələrin mərkəzi fiqur olduğu tədris proqramı;
- Kommunikativ tərtibatlı tədris proqramı;
- Professional səviyyəli yanaşma;

“Economist” jurnalının 2001-ci il dekabr buraxılışında çap edilmiş “A world Empire by other Means” (“Digər vasitələrlə dünya imperiyası”) adlı məqalədə ingilis dilinin dünyada sürətlə yayılması reallığı bu cür ifadə edilmişdir: “Onu Kot – d` İvuarda reklam afişalarında görmək, Tokyoda pop musiqilərdən dinləmək, Pnompendə rəsmi sənədlərdən oxumaq olar. Doyçe Velle bu dildə yayımlanır. İsləndiyalı Byork bu dildə mahnı oxuyur. Fransanın biznes məktəbləri bu dildə dərs keçirlər. O, Boliviyanın Nazirlər Kabinetində ünsiyyət vasitəsidir. Həqiqətən də, keçmişdə yalnız aşağı təbəqənin insanları adlandırılan İngiltərə əhalisinin dili çox uzağa getmişdir. İndi o, qlobal dildir”.

D.Tapskott isə özünün 1998 – ci ildə çap etdirdiyi məqaləsində bildirir ki, Avropada fəaliyyət göstərən iri banklar və korporasiyalar ingilis dilini rəsmi dilə çevirməklə qloballaşmaya qədəm qoymuşlar. Fransa, Almaniya və İspaniyada

aviasiya şirkətləri “Defense and Space Company” (Müdafiə və Fəza Şirkəti) adı altında ingilis dilini rəsmi dil elan etmişlər. Almaniyada milli poçt xidməti kimi fəaliyyət göstərən Doyçe Post Uorld Net öz fəaliyyətində işlək dil kimi ingilis dilindən istifadə edir. Eyni fikir Finlandiyanın Koun şirkəti, İtaliyanın ev ləvazimatları istehsal edən Merloni Elettrodomestisi, Fransanın Tuluza Aerobus zavodu, dünyanın bir çox ölkələrində fəaliyyət göstərən mülki aviasiya şirkətləri, Almaniyanın Doyçe Bankı və onlarla digər müəssisələr haqqında da söyləmək olar[2,34].

Yorq Uitt “Dil hər bir ölkədə tanınan xüsusi rola malik olduqda əsl qlobal mənə kəsb edir” adlı məqaləsində Avropa İttifaqına (Aİ) üzv ölkələrdə ingilis dilinin rolunu təhlil etməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: qloballaşma, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Qloballaşmanın dili barədə danışarkən yuxarıdakı müəlliflərin fikirlərinə əlavə olaraq qeyd edək ki, BMT – də təmsil olunan bütün üzv dövlətlərin təmsilçilərinə məlumatları hansı dildə əldə etmək barədə sualla müraciət edilir. Bu zaman onlara yalnız üç dildən birini seçmək tövsiyə olunur. Həmin dillər ingilis, fransız və ispan dilləridir. BMT – yə üzv dövlətlərin 137 – nin təmsilçiləri (həmin dövlətlər dünya əhalisinin 97 % - ni təşkil edir) həmin tövsiyəyə cavab olaraq ingilis dilini seçir. Yalnız 36 ölkənin təmsilçisi fransız dilinə, 19 ölkənin təmsilçisi isə ispan dilinə üstünlük verir ki, həmin dövlətlərin də əhalisi dünya əhalisinin cəmi 3 % - ni təşkil edir.

Dilin linqvistik vahidlər və onların münasibəti sistemi kimi başa düşülməsi onun daxili formasını, dil vahidlərinin yəni mətnə tabe olan fonem, morfem, qrammatik forma, cümlə modellərinin birliyi və müqayisəsini obyektiv olaraq özündə əks etdirməsidir. Dil vahidləri müxtəlif funksiyalı və müxtəlif quruluşludur. Lakin başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də istifadəsi bu və ya digər yeni effekt verən müəyyən vasitələr, sözlər, modellər mövcuddur. Başqa sözlə desək, müxtəlif səviyyələrdə üslubi priyomlar yaratmaq mümkündür[2,234].

Son tədqiqatlar göstərir ki, qloballaşma dilin leksik fonduna öz güclü təsiri ilə səciyyələnir. Belə ki, dilə çoxlu sayda terminlər daxil olur. Bu zaman sözdüzəldici vasitələr fəallaşır ki, bu vasitələrin məhsuldarlığı bir çox aspektlərdən asılıdır. Bunlardan neologizmlər də fəal rola malik olub, mətnin təşkilində öz mövqelərini müəyyənləşdirirlər.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, belə bir işləm məqamları xüsusi spesifik xüsusiyyətlərə malik olurlar. Neologizmlər bədii nitq mühitinin söz və mənə sistemini zənginləşdirir. Xalq dilinin ədəbiyyata hopmuş ahəngində fərdi nitq ünsürləri yeni laylar üstündə köklənir. Ədəbi dildə novatorluğun bu cəhəti sözün estetik əmsalının böyüdülməsi məqsədinə tabe olur. Yeni sözlər ədəbi dildə xüsusi emosionallıq doğuran bədii mühit yaradır. Sənətkar həssaslığı bədii fikri standartlardan yayındırır. Düzəltmə sözləri də vərdiş olunmuş dil materiallarından

uzaqlaşdırır. Ənənəvi üsulla yaranmış sözlərin bir komponentini - istər kök, istərsə də şəkilçini dəyişməklə semantik məqsədinə nail olur. Düzətmə söz mətnin ümumi məntiqi - semantik və ritmik axarında oxucunun düşüncəsini hərəkətə gətirməklə bədii qayənin dərin qatlarına nüfuz edir. Bu zaman fərdi söz yaradıcılığı, neologizmlərin ifadəlilik imkanları əyaniləşir, üslubi - poetik, estetik, məntiqi - fəlsəfi düşüncə sferasında özünü biruzə verir. Sözyaratma gedişində ədəbi və linqvistik normalara müdaxilə məqamları yaranır. Ənənəvi normalar "pozulur", lakin yaradıcılıq prizmasında qüsurlu görünür. Fərdi söz yaradıcılığı öz mayasını xalq dilinin potensialından götürüb improvizasiyalara meydan verir. Bu zaman üslubi çəkiyə malik olan yeni sözlər ədəbi dilin leksik sistemində daxil olur.

Terminlərlə bağlı nümunələrə nəzər salaq:

You won't fund a better price with your network. Introducing our NEW Network Price Promise.

Whether you're a new or existing customer, on pay monthly or pay as you go, we'll match the best price a network can offer. So you can be sure you're getting the best possible deal.

Upgrade Your Upgrade at Carphone Warehouse (The Sun, July 13, 2011, p. 18).

I am delighted to say that have been a practicing fruitcake for 31 years. It was in 1981 at St. John's Wood Tube station – I remember it vividly – that I was visited by obsessive compulsive disorder (OCD). (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 41).

Bu cümlələrdəki sözləri terminlər kimi misal göstərmək olar.

2) Not that I'm in any way suggesting that Daniel did anything wrong. He always gave me absolute respect and is a very experienced person. We were introduced by a mutual friend, who told me he was excellent at deep-tissue massages. I usually like my male masseur to be gay, but I gave him a try and he was indeed superb. (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 13).

Burada isə "deep-tissue massages, male masseur" söz birləşmələri mətnin təşkilində aparıcı rol oynamışdır. Yeni söz kimi uğurlu alınmışdır[3,45-59].

Burada da müxtəlif, mütəhərrik neologizmlər diqqət çəkir. Belə ki, yeni yaranmış söz birləşmələrinin fəal "manevrləri" mikromətni daha cəlbedici və oxunaqlı etməyə nail olmuşdur.

1. Unless you are one of those people who turn on the AC on St.

Patrick's Day and turn it off on Halloween, and never go outside in between, you know it's been hot this summer. Very hot.

Burada müxtəlif sözlərin uğurlu istifadəsi diqqət çəkir. Belə ki, "Patrick's Day" söz birləşməsi, "Halloween" isə isim funksiyasında çıxış etmişdir.

Məsələn:

Hang on George! What will the robots do with your billions?

And the reason you don't hear about the following anomaly, the reason it isn't debated every morning on the Today programme on Radio 4, or in Parliament, is that

in only affects those of us who are not rich (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 24).

Burada “robots, billions” sözləri son dövrün fəal terminləri kimi qiymətləndirilə bilər.

Əlbəttə, bu cür sözlərin yaranma strategiyası koqnitiv effekt baxımından daha məhsuldardır. Digər cümlədə “Radio, Parliament” sözləri xüsusi isimlər olaraq, neologizm kimi çıxış etmişdir.

Təqdimat koqnitiv prosesdə alətdir. Müvafiq terminlər üçün məqsədə tam nail olmaq üçün bu ifadələrdən necə istifadə etmək bacarığı vacib sayılır.

Bulgary, Gucci, Prada and LVMH all scrambled for Fendi, which is owned by five sisters is famous for its “Baguett” handbag.

(Bulgary, Gucci, Prada və LVMH brendləri, beş bacıya məxsus olan, “Baguett” çantası ilə tanınan (məşhur) Fendi firmasına görə mübarizə aparırlar); Gianne Versace ..... with his mother, brother and sister, he built a fashion empire that catapulted him to the astonishing riches. (Gianne Versacenin anası, qardaşı və bacısı ilə yaratdığı dəb imperiyası, onun inanılmaz dərəcədə varlanmasına böyük təkan verdi).

Təhlillər göstərir ki, yazıçı tərəfindən neologizmlərin seçimi rəngarəngdir.

The arithmetic competations involved are simple. If you have a high-end office suite such as Open Office or Microsoft Office, word processor program which will do the job just as well and will be less daunting to use.

Beləliklə, müxtəlif nümunələrdən istifadə edən yazarlar bədi, elmi-publisistik yazılarında müasirlik yaradır, yazılarını zamanın nəbzi ilə uzlaşdırmağa çalışırlar.

Alınma terminlər bütün dillərdə vardır. Onların bir qismi mənşəyindən asılı olmayaraq, bütün dillərin sahə terminologiyalarında eyni şəkildə işlənir. Belə terminlər beynəlmiləl terminlər kimi qruplaşdırılır. İngilis dilinin lüğət tərkibi rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu dildə müxtəlif dillərdən alınmaları dilin ümumişlək sözləri səviyyəsində də çoxdur. Terminlərdə qeyd olunan cəhət daha yüksək səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, ingilis dilində birbaşa alınmalara daha çox rast gəlinir.

Beynəlmiləl terminlərin böyük bir qismi əsasən yunan və latın dillərinə məxsus elementlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Elmi-texniki nailiyyətlər artdıqca zərurətdən doğan məfhumlar və anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənir.

İngilis və Azərbaycan dillərinə daxil olan terminlərin sayı getdikcə artır, bu sahənin terminoloji bazası sürətlə zənginləşir. Vaxtilə dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, ən qədim dövrlərdən bəri termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xalqımız dünya xalqları ilə beynəlxalq arenada bərabərhüquqlu əlaqələr yaratmaq imkanı qazandı. Bu əlaqələrin əsasında iqtisadi və siyasi faktorlar dayansa da, tarixi-mədəni amillər də kənar qalmadı.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsi onun bir çox ölkələrlə, o cümlədən, Böyük Britaniya, ABŞ və başqa ingilisdilli ölkələrlə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaratmış, nəticədə Azərbaycanda çalışan xarici ölkə vətəndaşlarının sayı xeyli artmışdır. Qeyd olunan kontingentlə ünsiyyət və işgüzar əlaqələrdə ingilis dili vasitəçi olduğundan Azərbaycan-ingilis təmaslı dil əlaqəsi genişlənməmiş, sözləmə prosesi yeni istiqamət kəsb etmişdir. Bu cəhət ingilis dilindən sözləməni yeni aspektdən araşdırmağı aktuallaşdırır.

İKT-nin istifadəsi ilə bağlı bir neçə faydalı metod və üsullara dair terminlər yaranmışdır. Onlardan biri də “LEAST” yanaşmasıdır. Bu yanaşma İKT –dən istifadə zamanı xüsusi qaydaların gözlənilməsini özündə ehtiva edir. Sözügedən yanaşma NEA tərəfindən yaradılmışdır.

“Custom Learning Experiences(CLE)

Burada “Apps” serverlərinin məlumatları qorunur. Bunlar kurs və tədris materialları kimi istifadə oluna bilər. VR və AR vasitəsilə dilöyrənənlər geniş öyrənmə təcrübəsini yerlərindən tərpənmədən də həyata keçirə bilərlər. Eyni zamanda geniş məlumatlar əldə edə bilərlər. Əgər sən fəza cisimləri haqqında 3 D fəza videolarını VR redaktorunda izləmək istəyirsənsə fəza gəmisində üzə, “Süd Yolu” nu detallarına qədər şərh edən bələdçinin səsinə eşidə bilərsiniz”.

Bu mətndə də terminlər fəaldır.

“Qeyd edək ki, orta və ali məktəblər üçün hər bir şagird və tələbənin evdə internet kimi köməkçisi (home access) vardır. Bunlar “one-to- one computing”, Open Educational Resources (OER) və öyrənməni idarəetmə sistemi (LMS) sayəsində mümkündür ki, dildə bu sözlər işlək hala keçmişdir.

Google Drive, USB, WI-FI hotspots da belə terminlər sırasına daxildir. “Laptop və chromebook” internet “hotspot” ları da bu qəbildəndir.

“Federal Communications Commissions (FCC) adlı təşkilat “Lifeline Programme” çərçivəsində aşağı ödənişlə aylıq internet xidməti həyata keçirir ki, 2016-cı ildən bu iş geniş vüsət almağa başlamışdır. “WI-FI hotspot” digər həll yolunu da təklif edir ki, buraya qrant proqramları daxildir. ” Everyone On. Org.“ adlı sayt ailələri internet provayderləri və kompüterlə təhciz etməklə məşğuldurlar”.

Burada da terminlərin fəal istifadəsini görürük.

Qloballaşma dövrü üçün xarakterik sayılan yüksək texnologiyaların özlərinə məxsus terminologiyası vardır ki, onlardan bəzilərini təqdim edirik:

1. “ Switch” adlanan anlayış telefon zənglərini yönəldir
2. “ Loop”, bəzi hallarda “fiber” ev və iş yerlərinə birbaşa əlaqəni təmin edir

3. “Bits and bytes”. Bu birləşmələr vasitəsilə internet üzərindən data bir yerdən başqa yerə hərəkət edir. “Bits Per – Second” (bps) standart miqyas birləşməsidir. A 56 K modem, təxminən 56. 000 baytı saniyədə bir yerdən digər yerə daşıyır;

4. Broadband Service Options

Buraya modemlər, sətəlaytlar, simsiz naqillər daxildir.

5. Digital Subscriber Line (DSL)

Dilçilikdə neologizm yeni istifadə olunan söz yaxud söz birləşməsidir. Neologizmlər sosial, mədəni dəyişikliklər, yeni ixtiraları adlandırmaq üçün işlədilir. Texnologiyada, mediada, muasir cəmiyyətlərdə, elmdə baş verən dəyişikliklər sosial, mədəni mətnlərdə öz əksini tapır. Bu dəyişikliklər yeni sözlərdə və terminlərdə əks olunur. Dilçilərin böyük əksəriyyəti yeni sözlərin kütləvi media, muasir mədəniyyətlər vasitəsilə dilə daxil olmasını qeyd edirlər. Elmi söz və ifadələr yeni elmi kəşfləri, ixtiraları adlandırmaq üçün yaradılır.

Məsələn:

1. Bluetooth,
2. Broadband,
3. Network,
4. IW,
5. Melatonin,
6. Cyber stalking.

Aşağıdakı terminlərə nəzər salaq:

*x-ray yaxud rentgenograph(1995)

*black hole(1960)

*laser from Light Amplification by stimulated Emission of Radiation(1960)

*lidar from Light Detection and Ranging(1990)

*alien space(1998)

*genocide(1943)

*homophobia(1969)

*political correctness(1970)

*pro-choice(1975)

*doe-whistle politics(1990)

*soccer mom(1992)

*corporatocracy(2000)

*saddle backing (2009)

*İnternet(1974)

*queercore(1980)

*plus-size(1990)

*webinar(2000)

*wardrobe malfunction (2004)

*truthiness(2005) .

Bu sözlər indi ümumi istifadədə olan sözlərdir.

Beləliklə, ingilis dilinin aşağıda 5 üstün cəhəti qeyd edilir:

1. İngilis dili dünyada ən çox tədris edilən dildir və beynəlxalq dairələrdə ən çox üstünlük verilən ortaq ünsiyyət vasitəsidir.

2. İngilis dili digər dillərlə əlaqə baxımından digər dillərlə ən çox hibrid sözlər və birləşmələr yaratmış dildir.

3. Son 50-60 ildə ingilis dili digər dillərlə ən çox alınma söz vermiş dildir. Bu baxımdan, ingilis dili alınma sözlər baxımından ən zəruri dil kimi təqdim edilməlidir.

4. Dünya ölkələrində, ingilis dili elm və texnologiya, siyasət və hüquq sahələrində ən yüksək ünsiyyət vasitəsidir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində ingilis dili, bir tərəfdən, elm və texnologiya sahələrində, digər tərəfdən, maliyyə və turizm sahələrində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən dildir.

5. İngilis dili bütün dünya dil icmalarının linqvistik dəyişiklik və transformasiya məqsədi kimi çıxış edir[1,23].

İngilis dili beynəlxalq təşkilatların və konfransların rəsmi dilidir. Dünyada fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatların təqribən 85 %-i rəsmi dil kimi yalnız ingilis dilindən istifadə edir. Həmçinin, ingilis dili maliyyə institutlarının da əsas dilidir.

1. Hal – hazırda ingilis dili elm və texnologiyasının beynəlxalq vahidi kimi çıxış edir.

2. İngilis dili beynəlxalq bank fəaliyyəti, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin dilidir.

3. İngilis dili qlobal brendlərin reklam dilidir.

4. İngilis dili audiovizual məhsulların (film,TV, müasir musiqi və s.) dilidir.

5. İngilis dili beynəlxalq turizmin dilidir.

6. İngilis dili ali təhsilin dilidir.

7. İngilis dili beynəlxalq təhlükəsizliyin dilidir.

8. İngilis dili beynəlxalq hüququn dilidir.

9. İngilis dili yazılı və şifahi tərcümənin əsas dilidir.

10. İngilis dili texnoloji nailiyyətlərin yayılma dilidir.

11. İngilis dili internet kommunikasiyalarının dilidir.

Beləliklə, qloballaşan dünyanın özünəməxsus leksik fondu formalaşır,dilə yeni terminlər daxil olur. Dilin leksik fonduna daxil olan bu söz və terminlər lüğətin zənginləşməsi prosesinə xidmət edirlər.

ƏDƏBİYYAT

ingilis dilində

1. Blommaert J. The sociolinguistics of globalization. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 312p.
2. Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
3. Mammadov A. Person and Media Discourse. Baku, 2013. pp. 45-59.

G. Farhadova

**The terms entering in a language as a lexic phenomenon in globalization
(on the basis of English materials)**

Summary

The article deals with the terms entering in a language as a lexic phenomenon in globalization. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants.

Many language learners regard speaking ability as the measure of knowing a language. These learners define fluency as the ability to converse with others, much more than the ability to read, write, or comprehend oral language. They regard speaking as the most important skill they can acquire, and they assess their progress in terms of their accomplishments in spoken communication.

Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently.

Moreover, each text is unique in regard of the structure of the text, its genre, vocabulary, and language. Several factors influence a reader's interaction: how easy the text is to read, how accurately it follows the conventions of its genre or structure, the language it is written in, and even the type and the size of font. Reading is thinking cued by written language.

Effective readers locate the basic information from the text. Literal comprehension is needed when reading fiction as well as when reading nonfiction. In fiction, a reader has to identify the characters and follow the events of the story. In non-fiction, a reader needs to comprehend the topic, learn new facts related to it, and be able to find and remember important information.

Key words: globalization, innovation, method, technology, speech

Г.Фархадова

**Термины как лексический феномен в период глобализации
(на основе материалов английского языка)**

Резюме

В данной статье рассматриваются термины как лексический феномен в период глобализации. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

В эпоху глобализации одной из основных целей обучения английскому языку как специальности является формирование у студентов коммуникативной компетенции на достаточно высоком уровне, в максимальной степени приближенной к уровню коммуникативно-компетентных и лингвистических образованных носителей языка.

Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. Учителя языка должны знать, как язык функционирует в процессе речевой коммуникации, и как успешно использовать его, чтобы быть понятыми как носителями языка, так и людьми, которые таковыми не являются. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов.

В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Автор пытается раскрыть роль терминов. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите.

Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными.

Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Учителя не должны ограничиваться передачей знаний своим студентам и

сообщением тех или иных данных, они должны уметь организовать занятия таким образом, чтобы студенты были вовлечены в процесс обсуждения, дискуссий в качестве активных, инициативных участников. Современный учитель иностранного языка должен обладать стремлением к приобретению знаний о социально-культурном окружении и основах общества и страны изучаемого языка, должны приобретать знания о своей стране и своем обществе, и о том, каким их видят люди, принадлежащие к другим культурам.

Ключевые слова: глобализация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Əfqan Abdullayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYSEL CƏFƏROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
aysel.cafarova.q@asoiu.edu.az

İNGİLİS DİLLİ FAKULTƏLƏRİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Xülasə

Məqalədə ingilis dili fakultəsində istifadə olunan dərslik və dərs vəsaitləri təhlil olunmuşdu. Araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, sərbəst söz birləşmələri sahəsində tələbələrdə bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasına əsaslanmış çalışma və tapşırıqların əksəriyyəti dil çalışmaları olmaqla bərabər, həm də ünsiyyətə əsaslandırılmışdır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitq ünsiyyətinə əsaslanmış çalışmaları və tapşırıqların icra edilməsi xarici dilin kommunikativ yönümlü tədrisi prosesinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etməlidir.

Dərslik müəllimlə birlikdə təlim prosesində xarici dili öyrənən tələbə üçün çox əhəmiyyətli rol oynayır. Lakin qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dərsliklərin yeri və rolu təlimin məqsədindən və tədrisin müxtəlif etaplarından asılı olaraq dəyişə bilər.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək istəyirəm ki, dərslik müəllim və tələbələr üçün rəhbərlik vasitəsidir. Dərsliklərə əlavələr (lentlər, videofilmlər, maqnitafon) dərsliyə yardımçı vasitədir.

Belə ki, aparılan müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi zamanı dildəki sözlərin bütün kombinasiyalarını mənimsəmək qeyri-mümkündür. Burada vəziyyətdən ən düzgün çıxış yolu tələbələrdə dil vahidlərini yenidən kombinə etmə bacarıqlarının formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün mürəkkəb nitq vərdişlərinin təkmilləşdirilməsindən öncə nitq bacarıqlarının tərkibinə daxil olan əməliyyatların işlənilməsi zəruridir. Şifahi nitq qabiliyyətini təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş dərslik və dərs vəsaitlərinin analizi həmin dərslik və dərs vəsaitlərində yer almış çalışma və tapşırıqların sərbəst söz birləşmələri, xüsusilə də feli birləşmələrin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi işinə çox az töhvə verdiyi, eləcə də xarici dildə şifahi nitq qabiliyyətinin leksik yönünün inkişaf etdirilməsi işinin məqsəd və vəzifələri ilə uyğun olmadığını üzə çıxardı. Bundan başqa sözü gedən dərslik və dərs vəsaitlərində yer almış çalışmaları təhlili və analizi onlarda sərbəst söz birləşmələri, o cümlədən də feli birləşmələrdən düzgün şəkildə istifadə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinin məqsədyönlü sisteminin olmamasını üzə çıxardı.

Açar sözlər: söz birləşməsi, sərbəst və sabit birləşmələr, çalışmaları sistemi, dərs və dərs vəsaitləri,

Dil fakültələrində istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərinin təhlili. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar ilk növbədə təlimin keyfiyyətinə yönəlib. Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində dərsliklərin yeniləşməsi, forma və məzmun etibarlı ilə müasirləşməsi şagirdlərin psixoloji-pedaqoji maraqlarını əks etdirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə xarici dil dərsliklərinin xüsusi təhlilə ehtiyacı var.

Beləliklə apardığımız təhlil göstərdi ki, xarici dil dərsləri üçün dərs və dərs vəsaitləri aşağıdakıları əhatə edir; dərslik, əlavə oxu, maqnitafon, audiovizual vasitələr, lüğətlər, qrammatik qaydalar toplusu, müəllim üçün metodik vasitələr. Bütün bu deyilənlər içərisində dərslik aparıcı mövqə tutur. Dərslik xarici dili öyrənmək üçün əsas vasitədir və onun rolu əvəzsizdir. O təkcə materialı vermir, həm də onu öyrənməyin pedaqoji üsullarını öyrədir, tədris prosesinin istiqamətini müəyyən edir.

Xarici dil dərsliklərini digər dərsliklərdən nə fərqləndirir?

1. Məzmun etibarlı ilə xarici dil dərsliyi digər dərsliklərdən fərqlənir. Yəni ana dilində verilmiş məzmun forması dəyişdirilmiş şəkildə təqdim edilir.

2. Xarici dil dərsliklərində leksik materiallar şagirdin yaş xüsusiyyətinə uyğun olaraq sadədən mürəkkəbə doğru say artımı nəzərə almaqla verilir. Yəni əgər 5-ci sinif dərsliklərində leksik materialların kəmiyyəti 3-5 sayla ölçülürsə, 9-11-ci siniflərdə sözlərin miqdarı 12-25 say arasında dəyişir.

3. Xarici dil dərsliklərində leksik materialların mənimsənilməsi nitq tapşırıqlarının köməyi ilə yerinə yetirilir, halbuki, ana dili dərsliklərində belə tapşırıqlar ancaq qrammatik qaydaların mənimsənilməsinə, möhkəmləndirilməsinə yönəlib.

4. Xarici dil dərsliklərində faktik qaydalara xidmət edən tapşırıqlar, fonetik, materialın mənimsənilməsinə xidmət etməklə yanaşı onda nitq vərdişlərinin yaradılması üçün bazis yaradır. Səslərdən ibarət nitq bazisi. Belə tapşırıqlar sistemi ana dilində mövcud deyildir.

5. Qrammatik qaydaların dərsliklərdə düzülüşündə sistemlilik gözlənilməmişdir. Əgər ana dilinin qrammatik qaydaları 3-cü, 4-cü, 5-ci sinif dərsliklərində keçilirsə bu zaman fərqi ilə 6-cı, 7-ci, 8-ci siniflərdə tədris edilir. Nəticədə biliklər arasında əlaqələr pozulur.

Fransız və ingilis dili dərslikləri təlim prosesinin təşkilində bir məqsəd qarşıya qoymuşdur. Bu bir tərəfdən şifahi nitqin, digər tərəfdən oxunun tədrisidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dərsliklərdə oxunun və ünsiyyətə girmənin məqsəd kimi tədrisi əsas metodların tətbiqi ilə bağlı. Yəni əgər 60-70-ci illərin dərslikləri tərcümə-qrammatik metod əsasında tərtib edilmiş dilə və nəticədə də dərsliklərdə materiallar şagirdin həm tərcümə bacarığının inkişafına, həm də qrammatik qaydaların tətbiqinə, buna uyğun olaraq da qrammatik bacarıqların yaradılmasına gətirib çıxarırdı.

Müasir dərsliklər isə eşidib-anlama metodu əsasında tərtib olunub, tapşırıqlar sistemi, mətnlərin tərtibi xarici dildə ünsiyyət yaratmağa xidmət edir. Həm oxunu, həm də ünsiyyəti nəzərdə tutan xarici dil dərslikləri kompleks dərsliklər adlanır.

Dərsləklərin məzmununa daxil edilmiş materiallar şagirdin eşitmə analizatorlarının, görmə və eşitmə üzvlərinin inkişafına gətirib çıxara bilər.

Dərsləkdəki çalışmaların növləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Oxuyub təkrar etmək, suallara cavab, dialoqlar, müxtəlif sözlərdən dialoqlar tərtib etmək, cümlələrə uyğun düzgün sözlər seçilməsi və s.

Dərsləklərdə məzmunun sistemli tərtibi proqramda tələb edilən bacarıq və vərdəşləri daha davamlı edir, ona görə ki, bu onların yaranmasında müxtəlif hiss orqanları iştirak edir. Tapşırıqların ardıcıl, sistemli verilməsi bacarıq və vərdəşlərin formalaşmasına kömək edir.

Xarici dil dərsləklərində dil materialı ilə onun şifahi nitqdə işlənməsi arasında əlaqə gözlənilməyindən bu təlim prosesi eyni məqsədə xarici dildə ünsiyyətin yaradılmasına xidmət edir. Ona görə orta məktəbdə istifadə edilən dərsləklərdə bu iki bacarığın – oxu bacarığı, nitq bacarığının birləşməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu iki bacarıq üçün iki dərslək fikrini aradan qaldırmış olur. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, orta məktəbdə bu iki bacarığın ayrı-ayrılıqda yaratmaq və formalaşdırmaq üçün dərsləklərin təklifi də gündəlikdə durur. Yəni ev oxusu ideyası bu fikrə xidmət edir.

Xarici dil dərsləklərinin mühüm əlamətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o şagirdin lüğət ehtiyatı yaratmağa xidmət edir. Monoloji, dioloji nitqin inkişafında lüğət ehtiyatının rolu şəksizdir. Ona görə dərsləklərə əlavə oxu üçün materialın təklif edilməsi, lüğət ehtiyatının artırmağına xidmət edir. Bu nöqtəyi nəzərdən onu dərslək deyil - əlavə oxu kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı.

Xarici dil dərsləklərinin tərtibində aşağıdakı pedaqoji prinsipləri gözləmək bizcə məqsədə uyğun olardı: 1. Xarici dil dərsləklərini tədris prosesində rolu və yeri xüsusi fənn kimi qeyd olunmalıdır. 2. Dərsləklərin məzmunu, mətn və tapşırıqların dərsləkdə düzülüşü, müxtəlif tapşırıqların sistemli və müvafiqliyi gözlənilməlidir. 3. Dərsləklərin tərtibatı yüksək kalligrafik tələblərə cavab verməlidir.

İngilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin öyrədilməsinə yönəldilmiş çalışmalar sistemi. Ali təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisi praktik, tərbiyəvi və ümumtəhsil məqsəd daşıyır. Xarici dilə yiyələnmə prosesində ümumtəhsil və tərbiyəvi məqsədlər praktik məqsədlə kompleks şəkildə həyata keçirilir. Təlim prosesində praktik məqsəd aparıcı rol oynayır.

Praktik məqsəd dedikdə, xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək nəzərdə tutulur, yəni tələbələr dinlədikləri nitqi və proqramda nəzərdə tutulan mövzular üzrə verilmiş materialı oxuyub başa düşmək və şifahi nitq mövzularını ətrafında söhbət aparmağı bacarmalıdırlar.

Bununla əlaqədar təlim prosesində tələbələrə dil materialı üzərində müstəqil iş aparmağı öyrətmək xarici dilin təlimi qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biridir. Bu baxımdan xarici dildə yazılmış oxu mətnləri üzərində iş apararkən ikidilli lüğətlərdən istifadə etməyin üsullarını tələbələrə öyrətmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil müəssisələrində xarici dilin təlimi şifahi əsasda qoyulur. Təlim materialını öyrənənlərə oxu və yazıdan əvvəl şifahi mənimsətmək lazımdır.

Təhsil müəssisələrində xarici dillərin təlimi prosesində öyrənənlər nitq fəaliyyətinin əsas növlərinə - dinləyib anlama, danışma və oxu üzrə bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Yazıdan isə ümumtəhsil məktəblərində yalnız təlim vasitəsi kimi istifadə edilir.

Praktik məqsəd öyrənənlərə şifahi nitq bacarıq və vərdisləri öyrətməkdir. Təlim daima düşündürməlidir, əks təqdirdə o maraq oyada bilməz. Buna görə də dərs prosesində öyrənənlərin təfəkkürünü təxəyyülünü daima fəaliyyətə cəlb etməli, onların maraq, diqqət və hafizələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalıdırlar. Bu məqsədlə şifahi nitq vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılmasında problemlə nitq situasiyalarından, oxu prosesində sözlərin və söz birləşmələrinin mənasının açılmasından, dil hadisələrinin təqdim olunmasından evristik müsahibə üsulundan geniş istifadə etmək lazımdır.

Ümumtəhsil məqsəd dedikdə öyrənənlərdə təfəkkürün və ümumdünyagörüşünün inkişafı məsələlərini yaratmağı nəzərdə tutur, onlara elmlərin əsasını öyrətməyi tələb edir. Xarici dilin tədrisi öyrənənlərdə öyrəndikləri dilin quruluşu, qanunauyğunluqları, onun ana dilindən və rus dilindən fərqli xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır ki, bu da onların ümumi filoloji bilik dairəsini inkişaf etdirir.

Tələbə xarici dilin tədris müddətində müəyyən söz minimumuna yiyələnməklə öz fikrini həmin dildə ifadə etmək, danışanın nitqini başa düşmək vərdişlərinə yiyələnməlidir. Təsadüfi deyildir ki, xarici dilin öyrədilməsində praktik istiqamət qırmızı lent kimi keçir.

Xarici dil üzrə praktik bacarıq və vərdislər o zaman müvəffəqiyyətlə aşılır ki, öyrənənlər dilin bütün aspektlərini (fonetika, leksika, qrammatika) yaxşı bilsinlər. Bu da öz növbəsində təlim prosesində fəndaxili əlaqənin düzgün əlaqələndirilməsindən daha çox asılıdır.

İngilis dilinin bütün aspektləri üzərində ən yaxşı iş metodlarından biri korrektə-təkrar metoddur. Bu məqsədlə proqram materialı məşğələlər üzrə elə bölüşdürülməlidir ki, onların arasında vərəsəlik təmin edilsin və öyrənənlərin müxtəlif nitq vərdişlərinin inkişafına şərait yaratmış olsun.

İlk məşğələdə müəllim sual-cavab yolu ilə öyrənənlərin xarici dildən ümumi bilik səviyyəsini müəyyənləşdirir və sonrakı məşğələlər üçün material seçir.

Dərsdə xüsusi korrektə-təkrar terminlərdən istifadə etməklə qısamüddətli fonetik terminlərə müəyyən yer ayrılması faydalıdır. Həmin terminlər tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması və möhkəmləndirilməsi məqsədini daşıyır. Bu zaman müəllimin izahatı qısa olmalıdır. Düzgün artikulyasiyaya əsasən şüurlu təqdir yolu ilə nail olunur. Fonetik terminlər maqnitafonla və ya müəllimin səsi ilə pauzal işləmə kimi keçirilir. Öyrənənlər müəllimin tələffüzünü təqlid etmək yolu ilə vərdiş qazanırlar. Bundan sonra kontrol-məşq çalışması keçirilir. Burada əsas məqsəd verilmiş tapşırıqları necə əməl edildiyini yoxlamaqdan ibarətdir. Sonra müəllim

qrammatik mövzunu keçir. Öyrənənlər nəqli cümləni öyrənirlər. Müəllim nəqli cümlələrin işlədilməsi qaydalarını izah edir. Mövzunun şərhli müxtəlif qrammatik çalışmaların intensiv şəkildə məşq edilməsi ilə başlanır. Məsələn, cümlə formalarının əmələ gəlməsi, onları məşq edilməsi qrammatik modelləşdirmə, tərcümə və s. Axırınıca nəzarət xarakteri daşıyır. Bundan sonra çalışmaları canlı nitqə yaxınlaşdırmaq, imkan daxilində mexaniki transformasiyanı və sözlərin mexaniki olaraq işlədilməsi hallarını aradan qaldırmaq üçün öyrənənlərlə praktik iş aparırlar.

Öyrənənlər müəllimlə birlikdə müxtəlif çalışmaları icra edirlər. Cümlə quruluşunun dəfələrlə təkrar edilməsi bu sahədəki vərdişlərin avtomatlaşmasına səbəb olur. Öyrənənlər kartoçka, diafilmlər vasitəsilə çalışmaları yerinə yetirirlər. Bu priyom yeni materialların möhkəmlənməsinə, onların nitqdə işlənməsinə kömək göstərir.

Nitq vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılması elmi əsasda qurulmuş çalışmaları sistemi üzrə aparılmalıdır. “Çalışma nə deməkdir?” Bu suala cavab tapmaq üçün metodiki ədəbiyyatdan və bəzi müəllimlərin (N.İ.Qez, S.F.Şatilov, E.İ.Passov, B.A.Lapidus) kitablarından aldığımız metodiki fikir belədir: Tapşırıqlar hər şeydən əvvəl təşkil edilmiş müəyyən bacarıq və vərdişlərin formalaşması və ya inkişaf etdirilməsi üçün vasitədir.

S.F.Şatilov göstərir ki, hər bir çalışma müəyyən bacarıq və ya vərdişin formalaşmasına xidmət etməlidir [1,245].

E.İ.Passov çalışmaları əhəmiyyətindən danışarkən daha sonra qeyd edir ki, çalışmaları özlərində müəyyən məqsəd ifadə edərək 4 əsas mexanizmdən ibarət olur: 1. İnkişaf etdiriləcək bacarığın keyfiyyətini və mexanizmini müəyyənləşdirir. 2. Bacarığın tərkib hissələrini aydınlaşdırmağa kömək edir. 3. Bacarığın yaradılması üçün şərait yaradır. 4. Çalışmaları təşkil faktlarını(amillərini) nəzərə alır [6,283].

Hər bir çalışma müəyyən keyfiyyətlərə malikdir. Çalışmaları psixoloji, pedaqoji və s. baxımdan təhlil edilə bilər.

Müvafiq dil və yaxud nitq vərdiş və bacarıqlarının xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə əsaslanaraq çalışmaları iki böyük qrupa bölünürlər:

1. Dil və yaxud məşqedici, ilkin, analitik, qeyri-kommunikativ, aspektli çalışmaları (nitq prosesindən təcrid edilmiş xarici dil vahidlərinin istifadə edilməsi vərdişlərinə yönəldilmiş); 2. Nitq, sintetik, kommunikativ, situativ, yaradıcı (mənimsənilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin nitq prosesində istifadə edilməsinə yönəldilmiş).

Bu tipli çalışmaları özünə məxsus xüsusiyyətləri var. Dil çalışmaları tələbələrdə ayrı-ayrı dil vahidlərinin təcrid edilmiş şəkildə istifadə edilməsi ilə bağlı olan ilkin bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması əsaslanır və bu növ çalışmaları əsas məqsəd tələbəni gələcək nitq fəaliyyətinə hazırlanmaqdan ibarətdir və bu səbəbdən belə çalışmaları yerinə yetirilməsi zamanı tələbələrin diqqətini əsasən ümumi informasiya toplusundan təcrid olunmuş kontekstin ayrı-ayrı detallarına cəlb etmək vacib hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onlar mütləq yerinə yetirilən çalışmaları əsas mənasını təşkil etməli və gələcəkdə nitq nümunəsi rolunu

oynamalıdır. Öyrənənlərin diqqətini cəlb edən dil materiallarının çalışmalarda təcrid olunmuş halda təqdim edilməsi həmin çalışmaları yalnız həmin materialları xüsusiyyətləri izah edildikdən sonra tələbələrə təqdim edilməlidir. Çalışmanın müəllim tərəfindən yoxlanılması mümkün olmadıqda, tələbələrin özlərini müstəqil şəkildə yoxlamaq üçün çalışmaları düzgün olan cavablar ilə təchiz (müşaiyə) edilməlidir [2, 167].

Xarici dil tədrisinin bütün pillələrində dil çalışmalarının yerinə yetirilməsi olduqca vacibdir. Belə olan halda ayrı-ayrı dil vərdişlərinə yiyələnmək daha asan ola bilər. Lakin bu tipli çalışmaların əsas məqsədi yeni dil vahidlərinin tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi ilə bərabər, eyni zamanda həmin dil hadisələri haqqında biliklərin əldə edilməsi və onların genişləndirilməsindən ibarətdir. Beləliklə, tədrisin yuxarı mərhələsində yerinə yetirilən çalışmaların mürəkkəbləşdiyindən danışarkən, metodistlər ilk növbədə belə çalışmaların daha mürəkkəb olan dil materialları ilə təmin edilməsi deyil, öyrəncilər tərəfindən artıq mənimsənilmiş və istifadə olunmuş materialların yeni situasiyalarda istifadə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır [3,241].

Nitq çalışmalarını tələbələrdə yeni mürəkkəb bacarığın formalaşdırılmasına yönəldilir. Nitq çalışmalarının xarakter baxımından dəyişməsi onların tədrisən daha yaradıcı olması və real nitq fəaliyyətinə bənzəməsində özünü biruzə verir.

Lakin, sərbəst söz birləşmələrindən danışarkən bir çox metodistlər tərəfindən mühüm bir amil nəzərdən qaçırılır. Həmin amil ondan ibarətdir ki, əksər metodistlər hesab edirlər ki, sözlərin digər sözlərlə birləşərək sərbəst söz birləşmələri əmələ gətirmək imkanları yalnız dil çalışmalarını vasitəsilə formalaşdırılmalıdır. Nitq çalışmalarında isə mətni danışmaq, hekayə tərtib etmək, mətni tərcümə etmək, mətnin mövzusunə uyğun olaraq dialoq tərtib etmək və s.qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulmalıdır.

Sözlərin digər sözlərlə birləşmə imkanlarını mənimsəməyin xarici dildəçnitq prosesində nə qədər müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu, yəqin ki, sübut etməyəməhtiyac yoxdur. Deməli, bu cür vacib bir məsələnin yalnız dil çalışmalarına şamil edilməsi kökündən yanlış olardı. Tələbə xarici dildə sərbəst danışmaq üçün, ilk öncə, nəzərdə tutulan ifadənin digər dildə necə ifadə olunduğu barədə zəngin təsəvvürə malik olmalıdır. Daha sonra isə o, həmin sözün xarici dildəki hansı sözlərlə sərbəst söz birləşməsi tərkibinə daxil ola bildiyini müəyyənləşdirməyin bacarmalıdır. Çünki, hər hansı söz müxtəlif mənalarda müxtəlif sərbəst söz birləşmələrinin tərkibinə daxil ola bilər.

Professor A.D.Salitra dərsləklərə 3 növ çalışmalar sistemi təklif edirdi: 1) ilkin çalışmalar, 2) şifahi nitq qabağı çalışmalar, 3) şifahi nitq çalışmalarını [7,235].

İlkin çalışmaların fəlin təsnifatına, isimlərin hallanmasına dil fenomenləri ilə tanışlığa dair bacarıqların formalaşmasına və s. xidmət edir. Şifahi nitq qabağı çalışmalar cümlənin mürəkkəb quruluşlu üzvlərinə aid çalışmalarlardır.

Şifahi nitq çalışmalarını bölümündə isə müəllif fikrin ifadə olunması, şifahi nitq və yazı vərdişlərinin yaranması üçün çalışmalarını nəzərdə tutur.

A.D.Salitra tərəfindən verilmiş şifahi nitq çalışmalarının aşağıdakı sxeminə nəzər salaq:

1. Çalışmaların əsas növləri:
  - 1) qeyri-nitq (məşq) çalışmaları.
  - 2) nitq çalışmaları.
2. Qeyri-nitq çalışmalarının əsas növləri.
  - 1) nitqdən qabaq məşqedici çalışmaları.
  - 2) analitik dil çalışmaları.
  - 3) bir neçə şifahi nitq istiqamətli dil çalışmaları.
3. Şifahi nitq qabağı çalışmaların əsas növləri:
  - 1) fonetik çalışmaları
  - 2) leksik çalışmaları
  - 3) qrammatik çalışmaları
  - 4) qarışıq çalışmaları (leksik-qrammatik)
4. Nitq çalışmalarının əsas növlərinə aşağıdakı çalışmaları daxildir.
  - 1) məşq-nitq çalışmaları.
  - 2) əsl nitq çalışmaları.
5. Analitik nitq çalışmalarının əsas növləri:
  - 1) formasına görə: a) şifahi; b) yazılı.
  - 2) nitq fəaliyyətinin növünə görə: a) danışmaq; b) eşitmə; c) oxu.

Demək xarici dildə şifahi nitqə yiyələnmək, bu və ya digər fikri ifadə etmək üçün həm anlama, həm də danışma bacarığı əldə olunmalıdır. Məhz buna görə də yuxarıda təsnifatını verdiyimiz çalışmalar sistemi mövcuddur və bu dərslərdə öz əksini tapmaqdadır.

Dil çalışmaları heç bir kommunikativ məqsəd olmamaq şərtilə bu və ya digər linqvistik materialların mənimsənilməsinə xidmət etdiyi halda, nitq çalışmaları hər hansı kommunikativ məqsədə yönəlib və eyni zamanda, kommunikativ mənaya malikdir. Bu tipli çalışmalar xarakter etibarilə bir-birindən tamamilə fərqlidir və burada münasibətlərin əhəmiyyətli dərəcədə konkret situasiyadan bilavasitə asılı olduğu göstərilir. (Y.J.Passov). Nitq çalışmaları isə funksional, və kommunikativ məqsədlə bağlı olduğu da qeyd edilir.

B.A.Lapidus özü tərəfindən işlənmiş çalışmalar sistemini səmərəliyini əsaslandıraraq, reseptiv fəaliyyət növlərinin öyrədilməsi məqsədilə işlənmiş çalışmalar sisteminin başqa növ çalışmalardan fərqli olduğunu qeyd edir [5,25].

Tanınmış metodist alim N.J.Geiz bütövlükdə dilin mənimsənilməsi üçün hər hansı vahid bir səmərəli çalışmalar sisteminin mümkünlüyünü sual altına qoyur [4,294]. Həmin mövqelə razılaşmayan Y.J.Passov, N.J.Geiz və B.A.Lapidusun çalışmalar sistemlərinin fərqləndirilməsi haqqında fikirlərilə həmrəyliyini bildirir.

Xarici dili öyrənmələrə mənimsətmək işində həmçinin, lüğətdən düzgün istifadə etməklə naməlum mətni tərcümə etmək böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün müəllim öyrənmələri əvvəlcə əlifba sırası ilə düzülmiş sözlərlə tanış edir. Bu zaman

öyrənənlər həm sözlərin, söz birləşmələrinin yazılış qaydasını, tələffüzünü öyrənir, həm də tərcüməçilik bacarığına yiyələnirlər. Eyni zamanda onlarda şifahi nitq inkişaf edir, xarici dildə danışmaq və başqasını anlamaq vərdişləri yaranıb möhkəmlənir.

Xarici dilləri öyrədilməsində lüğət ehtiyatı proqram tələbinə müvafiq olmalıdır. Çünki lüğət ehtiyatının kasıblığı nitqin sönüklüyünə, çox halda anlaşılmazlığına səbəb olur.

Beləliklə, təhsil müəssisələrində öyrədilən xarici dili yaxşı mənimsətmək üçün dildə mövcud olan söz və söz birləşmələrini müqayisəli şəkildə öyrətmək daha səmərəli olur. Əgər müəllim hər hansı bir birləşməni (istər sərbəst, istərsə də sabit birləşməni) götürüb müxtəlif dillərdə izah etsə, və hər gün dərs prosesində onları tez-tez təkrar etsə öyrənənlər onları yaxşı qavrayar.

Söz birləşməsi dilin nominativ vasitələri sahəsinə aid olub, əşyaları, hadisələri, prosesləri və s. bildirir. Söz birləşməsi də söz kimi cümləyə tikinti materialı kimi daxil olur. Buna görə də təhsil müəssisələrində sərbəst söz birləşmələrini öyrənənlərə söz və cümlə ilə müqayisəli şəkildə tədris etmək lazımdır. Bu mənada sərbəst və sabit söz birləşmələrinin bir-birindən fərqli və oxşar cəhətlərini izah edilməsinin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Sərbəst birləşmə hansı modelə əsasında yaranırsa, sabit birləşmə də həmin model əsasını təşkil edir və eyni zamanda inkişaf edir.

Hər iki birləşmə növünün modeli, ümumi strukturu, qrammatik əlaqələri və komponentlərinin forması bir-birinə uyğun gəlir.

İngilis dilinin frazeoloji vahidlərindən istifadə öyrənənlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, onların nitqinin ifadəliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, həmçinin nitq obrazlı, dəqiq və yığcam olur. Pedaqoji təcrübə müddətində müşahidə göstərir ki, öyrənənlər ingilis dilində sabit söz birləşmələrini həqiqi mənada işlədir, onların mənasını başa düşür, birləşmənin strukturunda səhvlərə yol verirlər (söz buraxır, sözlərin yerini dəyişir və s.), həmin birləşmələri cümlədə başqa sözlərlə əlaqələndirməyi bacarmırlar.

Müəllim söz birləşmələrini tədris edərkən, sözün leksik mənasının izah olunmasında istifadə edilən üsullara əsaslanmalıdır. Lakin bu üsulları sabit söz birləşmələrinin mənalılarının açılmasına tətbiq edəndə bəzi metodik məqamları nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Məsələn, sinonimlərdən istifadə etməklə sabit söz birləşmələrinin mənasını aydınlaşdırarkən, əvvəlcə birləşmənin leksik, sonra isə frazeoloji sinonimini tapdırmaq yaxşı nəticə verir (başının altına yastıq qoymaq – arxayınlaşdırmaq – blunt smb's vigilance; könlünü almaq-barışmaq-to take one's heart; könül bağlamaq – aşıq olmaq-to fall in love)

Lakin müəllim öyrənənlərə sabit birləşmələrinin istər bir sözlə ifadə olunan, istərsə də frazeoloji qarşılığını tapdırarkən nəzərə almalıdır ki, sinonimlər öyrənənlərə tanış olmalıdır. Əks halda öyrənənlər ikiqat çətinliyə düşər, yəni həm

mənası şərh olunacaq sabit söz birləşməsinin, həm də onun sinonimlərinin mənası onlara qaranlıq qalır.

Aparılan tədqiqatlara istinadən demək olar ki, müəllim söz birləşmələrini nitqdə möhkəmləndirmək, onların öyrənmələr tərəfindən daha tez və aydın qavranılması üçün uyğun mətnlərə müraciət etməlidir. Çünki söz birləşmələri öz konkret mənalərini məhz mətn daxilində bürüzə verir. Bununla belə söz birləşmələrinin nitqdə möhkəmləndirilməsi üçün sərbəst iş kimi sərbəst çalışmalar, mətnlər tərtib etməyi tövsiyə etməlidir və onları işlədərkən öyrənmələr arasında dialoq şəklində həmin mətnləri qurmaq yaxşı nəticə verir. Müəllim tərkibində sərbəst və sabit birləşmələri olan mətndəki belə birləşmələrin mənalari ilə əlaqədar iş aparmalıdır.

Müəllim sabit söz birləşmələrinin tədrisində təxminən aşağıdakı xarakterli çalışmalardan istifadə edə bilər. Məsələn,

1. Dincəlmək, qurtarmaq, barışmaq (to rest, to finish, to reconcile) sözlərin frazeoloji sinonimlərini tapın - to take a rest, to get rid of (smth), to take one's heart and etc.

2. Nəzər salmaq, özünü itirmək, tora düşmək, ürəyi düşmək (cast an eye, lose one's nerves, be caught in a net, go down in one's boots) birləşmələrinin leksik sinonimlərini tapın.

3. Aşağıdakı sabit birləşmələrin frazeoloji sinonimlərini tapın.

to take a rest – to have a rest, to be bored – to be pestered, all go out – bend over backwards and etc. (yorğunluğunu almaq, boğaza yığılmaq, qabıqdan çıxmaq).

Bu mövzularla çalışma və sərbəst iş yazdırmağın əhəmiyyəti odur ki, öyrənmələr söz birləşmələrinin mahiyyətini açır, onlar necə deyərlər həmin birləşmələrin dərinliklərinə enir və öz hafizələrini daha da möhkəmləndirirlər.

İndi isə, sərbəst söz birləşmələrinin, o cümlədən də feli birləşmələrin tədrisi məqsədilə tərtib olunmuş digər çalışma və tapşırıqların əsas tipləri və növləri üzərində bir qədər geniş təsnif edək. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi nitqin leksik yönününün təkmilləşdirilməsinə xidmət edən bütün çalışmalar tələbələrin doğma dilinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tərtib olunmalıdır: Reseptiv-reproduktiv çalışmalar, mətndən sonra həll edilən çalışmalar, reproduktiv-produktiv mərhələyə aid çalışmalar, məhsuldar (yaradıcılıq) mərhələyə aid çalışmalar.(Palmer). Reseptiv bacarıqlar (dinləmə bacarığı, söz və söz birləşmələrinin bilavasitə tanımaq vərdişləri, oxumaq bacarığı, qrammatik nitq formalarının tanınması və qabaqlanması) və produktiv bacarıqlar (danışmaq bacarığı, yazmaq bacarığı, qrammatik vərdişlər, leksik vərdişlər, tələffüz vərdişləri) arasında sıx əlaqə mövcuddur. Reseptiv-reproduktiv çalışmaların məqsədi qarşılaşdırma yolu ilə öyrənilən dildəki mətnin əsas informasiya yükünü özündə birləşdirən feli birləşmələrlə tələbələri tanış etməkdir. Nitq vahidlərinin kontekst və situasiya ilə əlaqələndirilməsi reseptiv əlaqələndirmə adlanır və bu eşidib anlama ilə bağlı olur, produktiv əlaqələndirmə

yəni nitq materialı və onun müəyyən situasiyaya uyğun olan şəkildə kombinə edilməsi isə danışıq ilə bağlıdır.

Məndən sonra həll edilən çalışmalar - bu mərhələdə çoxsaylı təkrarlar nəticəsində sözlərdən sərbəst söz birləşmələri yaratmaq qabiliyyəti avtomatlaşır.

Reproduktiv-produktiv mərhələyə aid çalışmalar - bu mərhələnin çalışmalarını şərti-nitq və situativ-variativ olmaqla nitqin həyata keçirilməsinin mərhələlərində tələbələrin fəli birləşmələrdə istifadə qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Məhsuldar (yaradıcılıq) mərhələdə nitq yaradıcılığına heç bir sərhəd qoymadan orijinal-nitq çalışmalarını (təbii -kommunikativ çalışmalar) yerinə yetirilir və bunu da qeyd etmək lazımdır ki, dil fakültələrinin yuxarı kurslarında təhsil alan tələbələr əsasən yaradıcı çalışmalarını yerinə yetirməyə üstünlük verirlər. Xarici dil müəllimi də, öz növbəsində, onlara ayrı-ayrı maraqları olan fərqli fərdlər kimi yanaşaraq onları müxtəlif mövqeləri birləşdirməyə istiqamətləndirməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л., 1977

2. Шатилов С.Ф. Некоторые принципы создания системы упражнений для обучения иностранному языку. В сб. система упражнений для обучения иностранному языку в школе и вузе. Л., 1978

3. Шубин Э.П. Типология тренировочных устных упражнений. Иностранные языки в школе. 1965

4.Гез Н.И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков. Иностранные языки в школе. М., 1969, с.2940

5.Лапидус Б.А. Интенсификация процесса обучения иноязычной устной речи. М., 1970

6. Пассов Е.М. Основы методики обучения иностранным языкам. М., 1977, 283 с.

7. Салистра И.Д. Очерки методов обучения иностранным языкам. Система упражнений и система занятий. М., 1966

Айсель Джафарова

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ СВОБОДНЫХ СОЧЕТАНИЙ СЛОВ НА АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ФАКУЛЬТЕТАХ

Резюме

В статье были проанализированы учебники и учебные пособия, используемые на факультете английского языка. В результате исследований выяснилось, что большинство работ и заданий, основанных на формировании навыков и привычек у учащихся в области свободных словарных сочетаний, являются языковыми упражнениями, а также основаны на общении.

В целом, следует отметить, что выполнение упражнений и заданий, основанных на устном речевом общении, должно составлять значительную часть процесса коммуникативно-ориентированного обучения иностранному языку.

Учебник играет очень важную роль для студента, изучающего иностранный язык, в процессе обучения вместе с преподавателем. Но стоит отметить, что место и роль учебников могут варьироваться в зависимости от цели обучения и различных этапов обучения.

Подводя итог сказанному, хочу отметить, что учебник является инструментом руководства для учителя и учащихся. Приложения к учебникам (ленты, видеофильмы, магнитофоны) являются вспомогательными средствами к учебнику.

Таким образом, проведенные наблюдения дают основание говорить о том, что при обучении свободным сочетаниям слов невозможно овладеть всеми сочетаниями слов в языке. Здесь наиболее правильный выход из ситуации заключается в формировании и совершенствовании у учащихся навыков повторного комбинирования языковых единиц. Для этого необходима разработка операций, входящих в состав речевых умений, прежде чем совершенствовать сложные речевые привычки. Анализ учебников и учебных пособий, предназначенных для совершенствования навыков устной речи, выявил, что содержащиеся в этих учебниках и учебных пособиях упражнения и задания мало способствуют работе по совершенствованию навыков овладения учащимися словосочетаниями, особенно глагольными, а также не соответствуют целям и задачам работы по развитию лексической направленности навыков устной речи на иностранном языке. Кроме того, анализ и анализ работ, содержащихся в упомянутых учебниках и учебных пособиях, выявили отсутствие в них целенаправленной системы совершенствования навыков правильного использования свободных словосочетаний, в том числе и глагольных.

Ключевые слова: словосочетания, свободные и фиксированные словосочетания, система упражнений, уроки и учебные пособия

Aysel Jafarova

TEACHING METHODOLOGY OF FREE WORDS IN ENGLISH LANGUAGE FACULTIES

Summary

The article analyzed textbooks and teaching aids used in the Faculty of English language. As a result of the research, it became known that most of the studies and assignments based on the formation of skills and habits of students in the field of free speech combinations were based on language studies.

In general, it should be noted that the implementation of studies and tasks based on oral speech should constitute a significant part of the communicative learning process of a foreign language.

The textbook together with the teacher plays a very important role in the learning process for the student learning a foreign language. But it would be worth noting that the location and role of textbooks can vary depending on the purpose of the training and the different stages of teaching.

Summarizing what has been said, I would like to note that the textbook is a management tool for teachers and students. Additions to textbooks (tapes, Video Films, tape recorders) are auxiliary tools to the textbook.

Thus, observations suggest that it is impossible to master all combinations of words in the language during the teaching of free speech combinations. The most correct way out of this situation is to formalize and improve students' ability to combine language units again. To do this, it is necessary to develop operations that are part of speech skills before the improvement of complex speech skills. The analysis of textbooks and teaching aids designed to improve oral speech skills showed that the exercises and assignments included in these textbooks and teaching aids contributed little to the development of free speech combinations, in particular free combinations, mastering skills by students, as well as the development of lexical orientation of oral speech skills in a foreign language was incompatible with the In addition, the analysis and analysis of the work included in the mentioned textbooks and textbooks revealed the lack of a purposeful system of improving the ability to use free speech combinations, including verb combinations correctly.

Key words: word combinations, free and fixed combinations, system of exercises, lessons and teaching aids

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fəridə Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SƏİDƏ QƏMƏRLİ
saida.qamarli@mail.ru
Azerbaijan State Oil and Industry University

TEACHING METHODOLOGY – DIFFERENT TYPES OF TEACHING METHODS

This text talks about teaching methodology in the field of higher education institutions and reflects on the loss of importance of this area, like other areas of humanities and social wins. This in a Mexican context where policy reforms are based on the requirements of the business and economic world, from logic of capitalist production. In other words, it raises questions about how education tends to decrease production, ignoring its social function: the intellectual development of a society.

Keywords: methodology, higher education, teaching, subject, international standards, pedagogical problem, relationship.

From where do think the loss of importance of methodology and teaching? How to understand this shift or minimizing the importance of methodology and teaching? From where to reflect the loss of importance of methodology in the intellectual training of university? In the search for arguments to answer these and other questions, we can say that it is possible to address this issue as part of a multi-causal phenomenon is not limited to the contexts of education (where both the mean and higher education is involved) but that is part of related economic and political dimensions processes. It seems that as a specific problem is not related to these dimensions, it is very far from having any type of relationship and might also think that this is a purely pedagogical problem, as to how to teach research techniques or, to a matter of conceiving the methodology according to particular perspective, i.e., to raise this issue as a problem of techniques and tools and not as a problem of method (commonly methodology only associated with instrumental aspects of the research process) as part of an articulated process . However, this problem is immersed within a broader process involving displacement, minimization and even the disappearance of subjects related to philosophy (ethics, logic), History and other subjects in the field of Humanities (For example you can see the guidelines of the Comprehensive Reform of higher - RIEMSER Media Education). So that the subjects related to these fields of knowledge have been considered unnecessary because it is not directly linked to the sphere of economic production company, obtaining profits. In other words, not being associated with the market. These ideas come from economic processes, typical of the neoliberal stage of capitalist development (standardization processes to streamline the production world,

introduced system-wide) globalization. From central to peripheral economies, local governments then become guiding public policy of economic, political, educational, and so on. It is articulate social processes to the market dynamics. So that education is part of the fabric of systemic strategies. It can be seen from the perspective of the link that has the dynamics of production with the political direction of society, education and culture and, in general, all areas of society. This is the context in which to locate our problem of reflection. In education, the problem is presented as a series of transformative politics: several education reforms, changes to plans and curricula that meet the needs of the world of production, quantitative evaluation processes (through indicator matrices), incentive programs, etc. In this sense what prevails in the academic reforms are political decisions, to realize, in terms of educational and pedagogical models and content guidelines imposed by the logic of the market (. Moreover, the excessive growth of private universities from the 90s of last century. So that the context in which the methodology its teaching and its importance in the academic and intellectual training, and not just for the training of scientists is located, can be seen from a related logic with an articulated process: market dynamics - control and direction of social - training skilled workforce according to standardized criteria. (Apter David 1971, Choice and politics allocations: A developmental theory, Yale University Press, USA.) I. - Linking economic processes under the guidance of education Since 1982 the world has changed drastically, were set aside Keynesian formulas hitherto subsisted, in which the role of the state played a central role in the organization and management of social processes. Formulas that allowed face the consequences and aftermath of the economic crisis of 1929, which in one way or another it possible to consolidate the global hegemony of the United States became a new model of accumulation, which was given to the market and not the State the lead for the organization of social life on a global scale paper. On the one hand , production processes were standardized , international standards were established whose purpose was not only to streamline and accelerate the recovery of profits, but mainly standardize and simplify the production process where skilled labour was not as important as that a series of labour , replaceable , docile and undemanding in terms of salary skills (e.g., unions themselves became the less spaces of resistance to these changes or in legitimizing instances of economic processes) . In this context, two aspects are central. First, the need to accelerate the accumulation of wealth and, secondly, modify the schemes relating to the workforce. Hence the imperative to standardize the profiles to form the new type of worker required by this economic model, a convenient ideology to accumulation scheme. It was treated by multiplying the market action and limit state intervention, because the market is not corrupt and the state itself. The production processes require competent staff in specific stages. The core competencies required for the standardization of production are defined. Hence the structure of the core competencies model is exported to other spheres of social life, so relevant to

education . These circumstances have had at least two important implications for education. First, move the training process for institutions of higher and higher in order not to sacrifice profits secondary education. Through incorporation into the curricula of the idea of internships, entrepreneurial programs responsibility to educational institutions to train future employees according to the competency model moves. Put another way, what has been discussed is that institutions of higher education and media absorb the cost of training for the formation of labour force according to the needs of businesses, i.e., the market. The second transformation plans, curricula and content according to this logic. The problem is not professional practices, entrepreneurs or programs, but the bias standardization gives only benefit the market. As most of the graduates of universities (and public baccalaureate) are formed under the same powers, become interchangeable and expendable parts. Under these implications have been made various changes and reforms in the middle and higher education system. These are some of the reasons why some subjects of Social Sciences and Humanities and teaching (methodology, philosophy, logic, history, arts and other cultural expressions) are unnecessary to the market and therefore can be expendable.

The changes resulting from this model were in all spheres of social life, from the world of production to the sphere of public life, to health, culture and education course. On the one hand , production processes were standardized , international standards were established whose purpose was not only to streamline and accelerate the recovery of profits, but mainly standardize and simplify the production process where skilled labour was not as important as that a series of labour , replaceable , docile and undemanding in terms of salary skills (e.g., unions themselves became the less spaces of resistance to these changes or in legitimizing instances of economic processes) . In this context, two aspects are central. First, the need to accelerate the accumulation of wealth and, secondly, modify the schemes relating to the workforce. Hence the imperative to standardize the profiles to form the new type of worker required by this economic model, a convenient ideology to accumulation scheme. It was treated by multiplying the market action and limit state intervention, because the market is not corrupt and the state itself. The production processes require competent staff in specific stages. The core competencies required for the standardization of production are defined. Hence the structure of the core competencies model is exported to other spheres of social life, so relevant to education. You have to remember multiple assessments and recommendations the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) has been formulated to Mexico as a result of joining this organization and that have guided the changes and reforms in the education sector. These circumstances have had at least two important implications for education. First, move the training process for institutions of higher and higher in order not to sacrifice profits secondary education. Through incorporation into the curricula of the idea of internships, entrepreneurial programs

responsibility to educational institutions to train future employees according to the competency model moves. Put another way, what has been discussed is that institutions of higher education and media absorb the cost of training for the formation of labour force according to the needs of businesses, i.e., the market. The second transformation plans, curricula and content according to this logic. The problem is not professional practices, entrepreneurs or programs, but the bias standardization gives only benefit the market.(Braudel Fernand 1974, History and the Social Sciences, Alianza Editorial, Spain.) As most of the graduates of universities (and public baccalaureate) are formed under the same powers, become interchangeable and expendable parts. Under these implications have been made various changes and reforms in the middle and higher education system. These are some of the reasons why some subjects of Social Sciences and Humanities and teaching (methodology, philosophy, logic, history, arts and other cultural expressions) are unnecessary to the market and therefore can be expendable. Thus, the methodology only technical aspects necessary backing required to produce quantitative, descriptive knowledge. It matters only what fits the competency model. Then, the methodology is useful for opinion polls, market research, trends and consumer behaviour, political orientations, and so on. Nothing else comes into the scheme and can minimize or even eliminate shifting of academic and intellectual development of students. Although very brief way, the above are observation points where we can reflect and explain what has been happening with teaching methodology and little importance is given to the training of students. We can summarize the above in the following aspects: 1. The processes of the neoliberal stage of capitalism have required rebuilding the workforce from logical standardization with certain powers in specific segments of the production process, from manufacturing to consumption.(380 Daniel Carlos Gutiérrez and Elia Guadalupe Villegas / Procedia - Social and Behavioral Sciences 174 (2015) 377 –) 2. The responsibility for job training has been fully transferred to educational institutions, which has meant shifting the costs to the financing of public education. 3. Own market interactions have built a legitimizing discourse for educational institutions, expressed in the competency model, professional practices, entrepreneurs and programs linking Business College. 4. Market needs do not require a critical training in the sense of imaginative thinking, creative but pragmatic graduates with skills, usefulness and immediate application, while the competition model has been transferred from the world of production to academia. 5. These educational processes have formed a pliable, flexible, expendable, standardized workforce. 6. The teaching methodology is the predominant regards training manuals based on and limited to teaching technical and instrumental resources, but do not seek explanations quantitative data. According to the above, it is possible to approach to understand the logic of the transformations and changes that have generated plans and curricula, the importance of the methodology and its teaching

and relationship with economic processes and the displacement, minimization of secondary and higher education. II - . Policy and teaching methodology It seems an exaggeration to speak of a relationship between the political process and the importance of methodology and teaching. However, there is a relationship, but certainly not directly but as a result of political decisions materialized in the form of government programs. It is reasonable to think that the year 1982 marked one of the first steps in the development stage of global capitalism in the sense that gives De Sousa (2005, p. 260) "Globalization is a set of policy decisions both identified over time and in relation to its authorship . The Washington Consensus is a political decision of the central states, such as the decisions of the states that adopted demonstrating autonomy and a more or less relative selectivity". The fact is that these events from the world begins to change depending on the decisions that were traversed by economic interests. It is understood that the globalization process is proposed to refine a model of accumulation for the benefit of the core states. It should distinguish globalization as an ongoing process of product development incorporating science and technology to social processes, changes that have occurred in the economic progress. In both processes the changes have occurred on a global scale. The first will continue on the ruins of the neoliberal stage. In the field of politics is where decisions have given more emphasis to introduce the changes necessary for the development of the neoliberal model. Says David Apter (1971) that no modernization efforts of economic processes can occur without the corresponding political modernization of the countries. That is, without the introduction of mechanisms to control and direction that enable the social introduction of economic innovations. This process of introduction of neoliberal strategies is given as a kind of paradox, because while the policy is necessary for the implementation of the model, while it is relegated to the background in order to limit the state's participation in the processes economic. The result of this paradox was the subjugation of politics to private interests, or economic interests. Public life was subordinated to the action of the privatization process. In other words, these are interests that dominate the field of public life. Each time the privatization effort invades social spheres, as health and social security education and culture. In Mexico, for two examples, public health has been changing the popular insurance, a responsibility of the state to an individual problem, not part of institutional responsibility and other, subject recruitment, those who can do, insurance medical expenses that offer private health care. Another case is that of education, through the growth of the supply of private education and the rise of public education services (as reflected in the fees and administrative Daniel Carlos Gutiérrez and Elia Guadalupe Villegas / *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 174 (2015) 377 – 382 381 services). Both health and education have been transformed from state responsibility for raw material market. Governments (mainly from 1988 to date) have defined strategies and public policies to realize these processes, while they have transferred their political and social forces of the market

(Hertz, 2002) responsibility. This means that the policy has been subordinated to economic processes. These are the underlying circumstances of the crisis of politics: public administration under the logic of the private. So that policy decisions are oriented to bring to market all spheres of public life that can be highly profitable, as in the case of education. To illustrate transcribe a note from the mexican newspaper La Jornada (Thursday January 3, 2013, p.4) states that “Suddenly , public education has become a new market, thanks to the reforms implemented over the past decade. Two points can be highlighted from the introduction of such strategies for education, in this case for higher education (e.g. the establishment of the Comprehensive Program for Institutional Strengthening (IIFT), which has involved the management resources through the implementation of indicators or Incentives Program Teaching Performance representing , through the assessment of teacher productivity, financial compensation), one of them is the political control of the institutions through allocation of resources and funding, without which public universities could not function, the other aspect is the financial control of institutions by the federal education authorities. It is clear that the problem did not have any assessments or financial control, but the political bias that have been given. On these approaches, essentially political, have boosted academic reforms within universities and institutions of higher education, seeking to establish the competency model and management guidelines as the preferred option for the transformation of the plans and programs of study and modifying its contents. And this comes from the logic of wealth accumulation model to guide policy decisions and the nature of government programs. So, you can locate some central features that give meaning to political - education- teaching methodology for: 1. The neoliberal policy has subordinated the interests of the market. 2. The State, understood as government becomes an instrument to guide the privatization impulses in all areas of social life. 3. Education has become a vehicle for market consolidation in a twofold way: it has turned education into a commodity and has become a space for forming docile, flexible workforce with the basic skills required by production processes. 4. Movements have arisen academic reform oriented policy decisions to stimulate and shape the processes of transformation of education. 5. Have moved all content and assignments that are not functional or can be linked with market needs. 6. Politics has become the means and scope to boost privatization currents.(382 Daniel Carlos Gutiérrez and Elia Guadalupe Villegas / Procedia - Social and Behavioral Sciences 174 (2015) 377 – 382)

References

- 1.Apter David 1971, Choice and politics allocations: A developmental theory, Yale University Press, USA. Braudel Fernand 1974.

2. History and the Social Sciences, Alianza Editorial, Spain. De souze S. Boaventura, Information statutes of the Integral Reform of Media High Education in Mexico. OECD: <http://oecd.org/edu/mexico> General Guidelines for a model curriculum of the University of Sonora, Mexico 2003.

3. Race Guide, 1995-1996: Undergraduate and technical level, University of Sonora, 1995.

4. Guide rod, University of Sonora www.uson.mx. Gallegos, Carlos, The process learning of Social Science Methodology : A Case Study , School of Social and Political Sciences , UNAM, Mexico , 2005.

5. Hertz, Noreena, 2002, the Silent Takeover, Planeta, México Innovation strategies and methods and materials for teaching research methodology in Social Sciences Research Project, FCPyS

GAMARLI S.X.

SUMMARY
TEACHING METHODOLOGY – DIFFERENT TYPES
OF TEACHING METHODS

From here, it can locate at least three central aspects of the importance of the methodology: 1. The declining importance for the low value and character that has been awarded the management of a set of techniques, tools and instruments taught easy application, making it unattractive to students. 2. The contents of the materials related to the methodology have been limited to instrumental techniques and management tools cut qualitative or quantitative. This has involved recognizing only the empirical dimension of the research process. So that the method and the method is confronted. 3. The teaching methodology is to be characterized as a practice based on manual and often taught by teachers with an inadequate profile to provide content related to the epistemological dimension of the process of knowledge generation. Correspond to consider the epistemological and methodological dimension as a basic articulation in the production of scientific knowledge (knowledge object reconstruction and its empirical verification). Finally, after the foregoing it should ask the question what will happen when the constraints imposed by the economic model change and needs to solve the new problems of the world are other societies? It is highly likely that this trend will continue to increase, future generations (in the short term according to the idea of Braudel) confronted with the problem of the loss of scientific vocations. From this perspective the loss of importance of teaching methodology and represents a problem in the future if universities are neglecting teaching thinking and thereby build the resources to explain the emerging problems , to produce knowledge that respond to emerging problems they present to future generations . The production processes require competent staff in specific stages. The

core competencies required for the standardization of production are defined. Hence the structure of the core competencies model is exported to other spheres of social life, so relevant to education. You have to remember multiple assessments and recommendations the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) has been formulated to Mexico as a result of joining this organization and that have guided the changes and reforms in the education sector. These circumstances have had at least two important implications for education.

ГЯМЯРЛИ С.Х.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ. ВИДЫ ОБУЧЕНИЯ.

РЕЗЮМЕ

В практике работы образовательных учреждений сложились относительно обособленные, отличающиеся рядом признаков *виды обучения*. Вид обучения — это обобщенная характеристика обучающих систем, устанавливающая особенности обучающей и учебной деятельности; характер взаимодействия учителя и учащихся в процессе обучения; функции используемых средств, методов и форм обучения.

Вид обучения определяется педагогической технологией обучения, лежащей в его основе (содержательная сущность педагогических технологий будет рассмотрена в лекции «Педагогические технологии обучения»). Выделяют следующие виды обучения: *объяснительно-иллюстративное, догматическое, проблемное, программированное, развивающее, эвристическое, лично ориентированное, компьютерное, модульное, дистанционное, межпредметное и др.* *Объяснительно-иллюстративное (традиционное, сообщающее, обычное) обучение* — вид обучения, при котором обучающий, как правило, передает информацию в готовом виде посредством словесного объяснения с привлечением наглядности; обучаемые воспринимают и воспроизводят ее. *Развивающее обучение* — вид обучения, обеспечивающий оптимальное развитие учащихся. Ведущая роль принадлежит теоретическим знаниям, обучение строится быстрым темпом и на высоком уровне, процесс учения протекает осознанно, целенаправленно и систематично, успешность обучения достигается всеми обучающимися. *Эвристическое обучение* — вид обучения, базирующийся на основных принципах проблемного и развивающего обучения и предполагающий успешность развития ученика за счет построения и самореализации личностной образовательной траектории в заданном образовательном пространстве. *Лично ориентированное обучение* — вид обучения, в котором образовательные программы и учебный процесс направлены на каждого ученика с присущими ему познавательными особенностями. *Компьютерное обучение* — вид обучения, основывающийся на программировании обучающей и учебной деятельности, воплощенной в контрольно-обучающей программе для ЭВМ, позволяющей обеспечить усиление

индивидуализации, персонификации процесса, обучения за счет оптимальной обратной связи о качестве усвоения содержания образования. *Модульное обучение* — вид обучения, придающий полифункциональность минимальной дидактической единице учебной информации — модулю, который обеспечивает целостное усвоение содержания образования. *Дистанционное обучение* — вид обучения, позволяющий достигнуть целей обучения при минимальных затратах времени на усвоение содержания образования и максимальном объеме индивидуальной, самостоятельной работы в условиях информатизации образовательного процесса.

Ключевые слова: методология, высшее образование, предмет, международные стандарты, педагогическая проблема, связь

QƏMƏRLİ S.X.

TƏLİM METODLARI. TƏLİM NÖVLƏRİ.

XÜLASƏ

Təhsil müəssisələrində tədris prosesində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi, dünya təhsil sisteminə inteqrasiya məsələlərinə ciddi yanaşılır. Təhsilin keyfiyyəti tək şərt deyil, həm də prosesdir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri dərsin təşkilidir: onun mərhələləri, təlimin forma, üsul və metodlarıdır; onun qurulması optimal düzgün həllinin tapılmasıdır. Müasir dərstdə müəllim hər bir uşağı görür, onun potensialından maksimum istifadə edir. Müasir dərslər bütün iştirakçıların qarşılıqlı inam və etibarını əsasında canlı ünsiyyətdir. Dərs nəinki müəllimin, həm də şagirdin yaradıcılığının nəticəsi olur. Fəal dərslər səmərəliliyini artırmaq üçün ən mühüm şərtlərdən biri dərslərin planlaşdırılmasıdır. Fəal dərslərin yaradıcı xarakterinə baxmayaraq, onun uğuru dərslərin bütün mərhələlərinin öncədən "ölçülüb-biçilməsi" sindən asılıdır. Planlaşdırma təlimin məqsədlərinin müəyyənləşməsindən başlanır. Təlim məqsədlərinin bir neçə təsnifatı mövcuddur:

1. Müəllimin fəaliyyətinin xarakteri üzrə: öyrədici, inkişafedici, tərbiyəedici;
2. İdrak sahəsində əldə olunan nəticələrinin səviyyəsi üzrə;
3. İdrak prosesinin səviyyəsi üzrə hafizənin və təfəkkürün müxtəlif növləri (məntiqi, tənqidedici, yaradıcı)

Müəllimlərin çox zaman təlimin məqsədlərinin müəyyən edilməsinə əhəmiyyət vermirlər və ya onu etməyi bacarmırlar. Onlar təlimin məqsədi kimi yalnız öyrədici məqsədlər müəyyən edirlər. Lakin inkişafedici və tərbiyəedici məqsədlər isə kölgədə qalır və müəllim fəaliyyətini istiqamətləndirmir. Təlim məqsədlərini müəyyən edərkən müəllim aşağıdakı amilləri nəzərdə tutmalıdır:

Tədris materiallarının xüsusiyyətini;

Bu dərslərin keçirilən mövzu üzrə dərslər silsiləsində tutduğu yeri və sinfin hazırlıq səviyyəsini.

Real təlim prosesində bu komponentlərin xüsusilə , bu sistemin təlim-tərbiyə prosesinin təşkili kimi mühüm tərkib hissəsinə adətən az əhəmiyyət verilir. Çünki təlimin təşkilinin ancaq formal cəhətləri nəzərə alınır. Müəllim işində də şagirdə çatdırmalı dərslərin məzmunu (yəni hansı bilik öyrədilməlidir?) üstün tutulur. Lakin bununla müəllim təlim-tərbiyə prosesinin əsas tərkib hissəsinin yalnız birini nəzərdə tutur və təlim proseslərində əhəmiyyət daşıyan digər amilləri (necə, hansı şəraitdə) nəzərdən qaçırır.

Açar sözlər: metodologiya, ali təhsil, təlim, beynəlxalq standart, əlaqə

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Rəyçi: dosent Əliyeva S.Q. tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏBİNƏ MƏMMƏDOVA

ADU

Rəşid Behbudov134

e-mail:sabina_mamedova_73@mail.ru

**TƏHRİKEDİCİ SUAL KONSTRUKSIYALARININ BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(ingilis dili materialları əsasında)**

XÜLASƏ

Təhrikedici sual konstruksiyalarının işlənmə tezliyi yeni- yeni tədqiqatlar üçün material verir. Mümkün situasiyalarda işlədilməsi onların daha çox araşdırılmasını tələb edir. Sözügedən məsələ bu baxımdan cəlbedici görünür. Bildiyimiz kimi, dil səriştəsinin formalaşdırılmasında təhrikedici sual konstruksiyaları vacib rola malikdir. Bu konstruksiyalar replikalarda ən mühüm fərqləndirici əlamət kimi çıxış edir. Bu sahənin tədqiqatçıları sözü gedən konstruksiyalar haqqında belə bir fikir də irəli sürmüşlər: “A word of encouragement during a failure is worth more than an hour of praise after success”. Göründüyü kimi, bu konstruksiyalar da dildə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onların istifadəsi zamanı sənətkar həssaslığı bədii fikri standartlardan yayındırır. Təhrikedici sual konstruksiyaları onları vərdiş olunmuş dil materiallarından uzaqlaşdırır. Ənənəvi üsulla yaranmış sözlərin bir komponentini - istər kök, istərsə də şəkilçini dəyişməklə semantik məqsədinə nail olur. Düzgün seçilmiş sual konstruksiyaları mətnin ümumi məntiqi - semantik və ritmik axarında oxucunun düşüncəsini hərəkətə gətirməklə bədii qayənin dərin qatlarına nüfuz edir. Mətnə məhsuldarlığı ilə seçilən şəkilçilərin söz yaratma imkanlarını genişləndirir. Şeirdə fərdi söz yaradıcılığı, antroponimlərin, təhrikedici sual konstruksiyalarının, okkasionallıqların və s. ifadəlilik imkanlarını əyaniləşdirir, üslubi - poetik, estetik, məntiqi - fəlsəfi düşüncə sferasında özünü biruzə verir. Süjetin gedişində ədəbi və linqvistik normalara müdaxilə məqamları yaranır. Fərdi söz yaradıcılığı öz mayasını xalq dilinin potensialından götürüb improvizasiyalara meydan verir. Ağır üslubi çəkiyə malik olan bu konstruksiyalar bədii dilin leksik sistemində daxil olur. Bədii mətn təhrikedici sual konstruksiyaları üçün ən münbit zəmindir. Lakin mətn mühiti nə qədər önəmli olsa da, dilin öz potensialı əsasdır. Bəzi sual konstruksiyaları vardır ki, onlar artıq məsələlərə çevrilmişdir.

Uyğun sual konstruksiyalarından istifadə edən yazıçı əsərin ad baxımından tamlığına uyğunlaşdırmalıdır. Bundan əlavə, yazıcının bu konstruksiyaları yerli – yerində işlətməsi onların düzgün mövqe seçiminə heç bir xələl gətirmir.

Açar sözlər: strategiya, sual, dil, kontekst, yazı

Təhrikedici sual konstruksiyalarının düzgün seçimi cümlədə leksik dolunun yaranmasını təmin edir. Bu konstruksiyalar çox zaman məntiqi vurğu ilə deyildiyi üçün bütün yük onların üzərinə düşür. Lakin xüsusi intonasiya ilə deyilərək vurğulu hecə qalxan tonla bitirlər[1,34].

Bəzi nümunələri qeyd edək:

1. I love you a lot, you know, that right?
2. I love you and I am here to help. What I do for you?

Do you need anything?

3. What else were they going to say?

Aşağıdakı mətni nəzərdən keçirək:

Ed was doing what he liked best.

Telling stories about the good old days of crime reporting.

Or should I say the bad old days?

Despite his sixty-five years, he still looked fit and active.

And he had a full head of white hair some people have all the luck.

“Nat, good to see you. As you’re nearer the bar, same again, please”, asked Ed.

“Ok, Ed. Still as thirsty as ever”, I replied.

“I’m worried about these young reporters.

Do you know, some of them drink water?” said Ed.

“I’m deeply shocked!”

“You know, there’s no future for a crime reporter in this city. Not enough crime since the mayor cleaned up the place. Only one murder on the subway this year”, Ed said. “I see what you mean. I walked through Times Square last week. I felt perfectly safe. I thought I was in the wrong city. Not like the old days”.

“What can I do for you, Nat?” asked Ed.

“Look at the guys in these photos taken outside Robert Lake’s apartment on 86th and fifth today”.

“Year? Go on”, said Ed[6,123].

Buradakı sual konstruksiyaları uyğun seçilmişdir.

Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində ümumiləşdirici söz ayrıca bu konstruksiyaların ümumiləşdirilməsində mühüm rola malikdir.

Beləliklə, cəmiyyətin sosial-mədəni, mənəvi-etik və estetik baxışları təhrikedici sual konstruksiyaları formalaşdırır və onların müəyyən sosial şəraitdə yararlı olub-olmamasını təyin edir.

Başqa sözlə, ictimai şərait dil vasitələrinin istifadəsinə birbaşa təsir göstərir.

Yuxarıda sual konstruksiyaları işlənmişdir. Cümlədə mövqelərini müəyyənləşdirmişlər. Təhlillərdən aydın olur ki, burada daha çox dəyişikliyə məruz qalan dilin leksikasıdır. Yazıçılar müxtəlif linqvistik “manevr”lər etməklə məzmunun obrazlılığını təmin etməyə can atmışlar. Təhrikedici sual konstruksiyaları əsərin məzmun xəttinə uyğun olaraq seçilməlidir. Yazıçı tərəfindən seçilmiş və öz mövqeyini düzgün müəyyən edir.

Bundan əlavə, bədii əsərlərdəki konstruksiyalar öz orijinal seçim imkanları ilə diqqət çəkir. Müxtəlif mənbələr hesabına zənginləşən konstruksiyalar qrupunda yer alır. Yazıçı istək və arzuları ilə əsərin məzmun xəttini uzlaşdırmaqla bilir.

Beləliklə, təhrikedici sual konstruksiyalarının yazıçı və şairlər tərəfindən bədii əsərlərin məzmun xəttinə və dövrün tələblərinə uyğun seçilməsi onları daha oxunaqlı və uzun ömürlü əsərlərdən edir. Hər bir dilin lüğət tərkibi qədim dövrdən başlayaraq bu günə qədər uzun tarixi yol keçmişdir. Eyni zamanda inkişafın müxtəlif mərhələlərində təkmilləşmiş, cilalanmış və bölünməz olmuşdur. Dil sistemi ilə bağlı müqayisələr göstərir ki, təhrikedici sual konstruksiyalarının istifadəsində baş verən dəyişmələrin səviyyəsi bir-birindən fərqlənir. Məsələn, onlar daha çox dövr baxımından dəyişir. Ona görə də lüğət tərkibində baş vermiş dəyişmə, çarpazlaşma, müxtəlif dillərlə genetik-kontakt əlaqələri leksik quruluşda tez bir zamanda üzə çıxır. Bizə belə gəlir ki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi bütövlükdə saf olsun. Dilin lüğət tərkibinin tam şəkildə saf olmaması səbəblərindən ən başlıcası budur ki, hər bir xalq, millət digərləri ilə ərazi cəhətdən qonşuluq münasibətində yaşayır. Bu münasibət zamanı, təbii olaraq, dillərin əlaqəsi, çarpazlaşması baş verir. Həm də təbii olaraq, əlaqələrin tarixi də dillərin ən qədim, qədim, orta, yeni, ən yeni dövrləri səviyyəsində üzə çıxır. Bəzən əlaqələrin tarixi o qədər qədimlərə gedib çıxır ki, səbəbdən-nəticəyə, sadədən mürəkkəbə olan yolu, yaxud da bunun əksini tapmaq, görmək çox çətin olur. Belə demək mümkündürsə, ən qədim dövrlərə aid dil əlaqələrinin səbəbini, dəqiq tarixini açmaq üçün yazılı mənbələr də çox zaman az qala rolunu itirir. Məhz onda müəyyən suallar, problemlər yaranır. Onların cavabı da bəzən qeyri-müəyyənliyə, aydın olmayan mücərrəd bir təhlilə, izaha söykənmiş olur. Dillər arasında olan tarixi əlaqələr dil faktı vasitəsilə təsdiqlənir. Lakin ən qədim dövrlərdə dil əlaqələrini törədən, mənbə, başlanğıc, səbəb və s. kimi hallar çox vaxt qeyri-müəyyənliyə yaxınlaşır. Müasir ingilis dilində də təhrikedici sual konstruksiyalarının bədii əsərlərdə istifadəsi onun məzmun xəttinə rəng qatır və çəkisini artırır. Burada yazıçı onları dövrün tələbinə uyğun seçir. Əlbəttə, söhbət yazıçının yaşadığı dövrdən gedir. Yazıçı müvafiq təhrikedici sual konstruksiyaları işlətməklə, öz oxucusunu həmin dövrə aparır. Ola bilər ki, bu konstruksiyalar zaman-zaman öz çəkisini itirmişdir. Yazıçılar bu konstruksiyaları seçməklə, dövrün nəbzini tutmağa çalışmışdır. Onlar əksər hallarda maraqlı obrazlılığı ilə seçilir. Burada müəllif təkrarlara yol verməmək üçün dilin imkanlarından maksimum istifadə edir. Fasilə isə fonetik dil səviyyəsində məzmunun anlaşılmasını təmin edir. Bu gün də onlar öz aktuallığını və işlənmə tezliyini itirmir. Özünün məna rolunu nəzərə çarpdırmaq üçün sual konstruksiyaları xüsusi intonasiya ilə deyilir. Cümlənin müxtəlif yerlərində gələrək çox ifadəli şəkildə özünü göstərir. Bu mətnin ruhuna uyğun seçilir. Mətnlərdə isə təhrikedici sual konstruksiyaları bütün əsərin ruhuna sirayət edir. Dövrü üçün daha uyğun seçim imkanı əldə edən yazıçı bu məqsədinə nail ola bilər. Yuxarıdakı mətnlərdə təhrikedici sual konstruksiyaları fonunda lirizm, emosional manera, bədiilik, coşğun müəllif münasibəti dildə sənətkarın qayəsini oxucuya çatdırır. Bu faktlar dilin bu cür ifadələr yaratması baxımından imkanlarını təcəssüm etdirir. Bu konstruksiyalar bədii əsərin məzmununa uyğun seçilir və onun təamlığına xidmət edir. Aşağıdakı

cümlə də marağ doğurur: “Bobby Holloway says my imagination is a three hundred - ring circus. Currently I was in ring two hundred and ninety - nine , with elephants dancing and clowns cartwheeling and tigers leaping through rings of fire.

-What do you have to lose? [5,98].

Bu eyni zamanda səslənmə baxımından da marağ doğurur.

“Harold Gattley's new girl friend - a redhair alone received no fission”. (Harold Gattleyin yeni qız dostu -qırmızısaçlı tək qərar vermədi.)

What else were they going to say?[3, 393].

Sual konstruksiyaları müxtəlif situativ vəziyyətlərdə işlədilərək mühüm yer tutur.

Bununla belə, hansı üzvə aid olursa, o üzvün də vəzifəsini daşıyır.

Qeyri -sərbəst əlavə bir qayda olaraq bu konstruksiyalardan əvvəl gəlir. Bəzi hallarda qeyri - sərbəst əlavə bu konstruksiyalardan sonra da dura bilər.

“Colonel Lambourn turned and stared at the boy”. (Polkovnik Lambourn qayıtdı və gözünü oğlana zillədi.)

-I love you a lot. You know that right? [4,411].

“In the soft air, against gentle green of the trees and the peaceful fields, these great red words stared at Tess.”

-Why not?-he said[7,23].

Burada “soft air, gentle green of the trees, the peaceful fields, these great red words “kimi maraqlı metafora nümunələrinə rast gəlmək mümkündür.

“Tess” antroponimi müasirlik baxımından diqqət çəkir.

Göründüyü kimi, o dövr insanın arzu və istəkləri hekayələr toplusunun əsas məğzi-ni təcəssüm etdirmişdir.

Məhz bu araşdırmalar bizə diktə edir ki, bu gün ingilis dilində işlənən sual konstruksiyalarının kökləri çox uzaqlara gedib çıxır.

Aşağıdakı cümləyə nəzər salmaq:

-I love you and am here to help. What I do for you?

Do you need anything?[4,167].

Bu cümlədə təhrikedici sual konstruksiyaları verilmişdir.

“...John and Jane were so much alike – small, dark with small noses and big mouths”. (Onlar balaca, qara kiçik burun və böyük ağızları ilə elə çox oxşayırdılar ki.)

-What are you waiting for?[5, 300].

Bu konstruksiya əsərin yazıldığı dövr baxımından uyğun işlənmişdir.

Müasir ingilis dilində cümlənin sözügedən konstruksiyalarla ifadə edilən hər bir cümlə üzvü əlavəyə malik ola bilər.

“The five o'clock brought three of the brothers, Colyon and Cames, and Swithin”. (Bu 5 saat üç qardaşlardan üçünü – Colyon ,Ceyms və Svizini geriye gətirmişdi.)

Why she?[5,69].

Hər iki cümlədə təhrikedici sual konstruksiyaları görə bilərik.

Müasir ingilis dilindəki cümləyə nəzər salmaq:

“The landlord Philipp was all obsequious and a relay of about seven negroes old and young, male and female, little and big were soon whissing about”.

(Mülkədar içərisində yaşlı və gənc ,kişi və qadın ,kiçik və böyük olan yaltaq və növbə ilə işləyən 7 zəncinin tezliklə onun haqqında dedi – qodu yayacağını bilirdi .)

Why me? [5,210].

Bu cümlədə konstruksiya işlədilmişdir.

John ,the younger, shook his head

why not?[6, 45]. (Gənc Con, başını silkələdi.)

Cümlənin əvvəlində verilmiş konstruksiya yuxarıdan qalxan tonla bitir, əvvəl gələn sintaqm qalxan tonla qurtarır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, cümlənin sonunda gələn ton yuxarıdan enən tonla bitirlər.

-what else- he asked?

Burada konstruksiya iki komponentli olması ilə diqqət çəkir.

İngilis bədii nəsrindən götürülmüş cümləni nəzərdən keçirək:

why George? –he asked[6,119].

So what?(Beləliklə nə ?)

So I told it. (Beləliklə,mən onu dedim .)

Müasir ingilis dilində dialoq nitqində işlənən yarımçıq cümlələrdə «what» sual əvəzliyi müxtəlif emotiv çalarlar ifadə edərək, melodiyani dəyişə bilir. Bu çox hallarda təkrar sorğu zamanı işlədilir. Belə halda onlar tam sualı əvəz edir və qalxan tonla hədudlanırlar.Məlumdur ki, hər bir sual sözü dildə semantik dəyişikliyə məruz qalır və onun semantikasında daralma, genişlənmə baş verir. Məhz bu baxımdan Britaniya leksik inkişafında da sözü gedən dəyişikliklər olmuşdur. Söz dilə uyğunlaşma prosesini yaşayır, dilin qrammatik normalarına tabe olur, sözdüzəltmə prosesinə qoşulur. İngilis dilində təhrikedici sual konstruksiyalarının semantikasında baş verən dəyişmələr, bu sözlərin müxtəlif (fonetik, qrammatik, semantik) səviyyələrdə mənimsənilməsi məsələləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Beləliklə, ingilis dilində təhrikedici sual konstruksiyaları nitq aktında vacib rola malikdirlər.

Ədəbiyyat

- 1 Bloomfield J. Language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
2. Ewer, J.R. Hughes-Davies, E. “Further notes on Developing an English Programme for Students of Science and Technology” in Swalls (ed., 1985), pp.34-45
3. Firth J.R. Papers in Linguistics. London: Oxford, 1957, 189 p.
bədii mənbələr
İngilis dilində
4. Hemingway Ernest. To have and have not. M: Международные отношения. 1978, 216 p.
5. John Qalsworthy. Forsyte Saga. Book Two. “In chancery”. Progress: 303 p.

6. Making It All Right. Modern English Short Stories. Progress Publishers, Moscow, 1978, 457 p.
7. Thomas Hardy. "Tess of the d, Ubervilles", Oxford Bookworms, 1997, 136 p.

S. Mammadova

THE USAGE CHARACTERISTICS OF CONSTRUCTIONS OF INCITING QUESTIONS IN LITERARY TEXTS

(on the basis of English materials)

Summary

The article deals with the characteristics of constructions of inciting questions in literary texts. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. The article is devoted to the constructions of inciting questions in modern Linguistics. Of course, holding students accountable for what they have read is valid. We must make sure the questions reflect the focus and direction of a passage and that the information demanded by a question is accessible to the students during a careful reading. A good rule of thumb to follow when developing exercises is to read the passage and construct initial questions on the major points without looking back to the selection; we can hardly expect students to retain more after one reading than we have. Certain materials (such as research articles or textbooks) require careful reading and study, and we should expose students to a number of such readings. We do so, however, only after we are confident that they understand the situations in which such study is warranted. Finally, critical reading requires us to push our students beyond the "thorough comprehension" stage of reading, to encourage them to react to readings with the same critical judgment they probably exercise when reading in their native languages. This critical reading ability is often suspended when students undertake reading tasks in a second language, perhaps because they feel a great sense of accomplishment merely at having deciphered the author's message. In order to build critical reading skills, we need to find readings which argue a point of view or which presume certain attitudes on the part of the readers.

Examples of critical reading questions are: "For what purpose and for what audience is this intended?" "What knowledge and attitudes does the author presume of the audience?" "Are you convinced by the evidence presented by the author to support the claims made?" "Does your own experience support the conclusions reached by the author?" and "Do you share the author's point of view?" Such questions open up for students a completely new perspective of the selection, and lead to discussion in which they

must use vocabulary and information from the passage to support their opinions. Many ESL reading texts, for example, are guilty of hindering students' critical reading skills by taking the author's credentials for granted, by not asking students to critically evaluate the issues. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of literature. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words : strategy, question, language, context, writing

С. Мамедова

**ХАРАКТЕРИСТИКИ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОНСТРУКЦИИ
“INCITING QUESTIONS” В ЛИТЕРАТУРНОМ ТЕКСТЕ**

(на основе материалов английского языка)

Резюме

В данной статье рассматриваются характеристики использование конструкции “inciting questions” в литературном тексте. Успешное решение учебно-организационных вопросов на изучаемом языке действительно является возможностью реального использования изучаемого иностранного языка в аудиторных условиях. Беседы о событиях, происходящих в настоящее время в нашей стране и мировом масштабе, которые также следует отнести к реально-коммуникативным упражнениям и которые означают обмен той или иной информацией фактах реальной действительности также являются эффективными. Проведение подобных бесед содействуют формированию у обучаемых навыков быстрого и адекватного реагирования на реплики или вопросы. Целесообразно проводить подобные беседы со студентами о произведениях мировых литератур. Также возможен обмен информацией на базе заданного содержания: на основе прочитанного, увиденного, услышанного. Подобное общение становится реальным только тогда, когда студенты сами испытывают потребность в обсуждении того или иного информационного материала. Несомненно, обсуждение прочитанных всеми студентами текстов нельзя считать реальной коммуникацией. Однако, в случае, если содержание этих текстов действительно заинтересует студентов, то их обсуждение

будет по-настоящему мотивированно, и в максимальной степени приближено к реальной речевой коммуникации. Реальное речевое общение на иностранном языке должно стать неотъемлемой частью учебного процесса, поскольку оно создает необходимые условия для подготовки необходимо, студентов к свободному, творческому, инициативному общению на изучаемом языке. Именно поэтому необходимо создавать на уроках иностранного языка ситуации реального речевого общения, когда обучаемые будут поставлены в такие обстоятельства, где они будут под влиянием обстоятельств вынуждены общаться на изучаемом языке. Представляется, что именно этот тип реального речевого общения создающий может составить основу работы по формированию у студентов коммуникативной компетенции. Для того, чтобы система обучения тому или иному иностранному языку наиболее целесообразным образом содействовала успешному обучению языкам и их усвоению, следует непременно дифференцированно подходить к наличию у людей интереса к обучению и межличностным контактам, потребности в обмене информацией и мыслями. Также существуют личные интересы и потребность делиться знаниями и культурой с другими людьми, а также потребность в самореализации. Относительно коммуникативного подхода к обучению иностранному языку, многие авторы поддерживают идею, согласно которой коммуникативные потребности как внутренние осознанные потребности, требуют самого серьезного рассмотрения. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. К примеру, в действительности сегодня практически в любом обществе существует потребность в знании языков. Роль и задачи обучения, в частности, домашнему чтению как в существующей системе образования, так однако практически в любом контексте существует потребность в знании получении информации и в коммуникативной компетентности людей, изучающих те или иные иностранные языки. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне.

Ключевые слова: стратегия, вопрос, язык, контекст, письмо

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 28.02.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aynur Quliyeva tərəfindən çapətövsiyə olunmuşdur

XƏDİCƏ ƏLİYEVƏ

MDU

Dilarə Əliyeva 21

e-mail:xediceeliyeva-90@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI ƏSAS STRATEJİ FƏALİYYƏTLƏR

Xülasə

Məlum olduğu kimi, kommunikativ səriştə tələbələrdə şifahi nitq vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında motivasiyanın rolu böyükdür. O dilöyrənənlərin həm linqvistik vasitələrə, həm də təlim materiallarının məzmununa olan maraqlarını əks etdirir. Motivasiya bütün fəaliyyət növlərinin əsasında dayanır. Təlim materiallarının məzmunu bir stimül rolunu daşıyaraq, kommunikativ prosesi və nəticə etibarilə, dilöyrənənlərin fəal verbal fəaliyyətini sürətləndirir. Dil öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif situasiyalarda ünsiyyət qurmaq bacarığı aşılmalıdır. Xüsusilə son illərdə Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, məzmun cəhətdən dərstdə həyata keçirilən işlər daha çox müəllim tərəfindən qoyulan tapşırıqların yerinə yetirilməsinə yönəldilir. Materialların mənimsənilməsində mərhələli təlimlər, metod və vasitələrin rəngarəngliyi, uğurlu fəaliyyət, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissləri və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə formasında əldə olunan biliklərin əsas məğzini təşkil edir. Sosial sferada bu işlər fərdin sosial mühitdəki mövqeyini möhkəmləndirir. Şagird və ya tələbənin qoyulan tapşırıqla mümkün qədər daha dərindən tanış olmaq istəyi və problem yarandıqda birbaşa müəllimə deyil, əvvəlcə şagird və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək arzusu bu işlərin ayrılmaz hissəsidir. Bu gün beynəlxalq əlaqələri olan kompaniya və müəssisələrin böyük əksəriyyəti artıq şifahi nitq bacarıqlarına müəyyən dərəcədə yiyələnmiş, lakin məruzə və hesabatları yazmaqda çətinlik çəkən işçilər üçün xüsusi kurslar təşkil edir.

Həmin kursların keçirilməsi zamanı iştirakçıların diqqəti ünsiyyətin linqvistik və mədəni aspektlərinə yönəldilməli, onların dünyanın müxtəlif ölkələrində işgüzar fəaliyyətlərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bacarıq və vərdişlər aşılmalıdır. Bu cür kursların keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri ingilis dilində mədəniyyətlərarası kommunikasiya normalarının müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə aşılması, kommunikasiya və sənədləşmə prosesində baş verə biləcək çətinlik və problemlərin qarşısını almaq, həmin prosesə maneə törədə biləcək amilləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: kommunikasiya, innovasiya, metod, texnologiya, nitq

Şifahi nitq vərdişlərinin aşılınması dil mütəxəssislərinin, ilk növbədə xarici dil müəllimlərinin hazırlanması prosesinin ayrılmaz və olduqca vacib olan tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Dildaşıyıcılarının davranış xüsusiyyətləri bilavasitə onların dilində əks etdirilir.

Öyrənilən dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün tədris prosesinin kommunikativ yönümlü şəkildə təşkili olduqca vacibdir. Müəllim-tələbə münasibətləri, təlimin yeni məzmunu, təlimdə yeni pedaqoji yanaşmalar və İKT-dən istifadə, qiymətləndirməyə yeni baxış və digər yeniliklər təhsilimizin prioritet sahələrini əhatə etməlidir. Milli Kurikulumun gətirdiyi yenilik, yəni tələbəyönümlü tədris prosesinə keçid başlıca olaraq bacarıqların formalaşdırılmasını ön plana çəkir. Bu amillər tədrisin bütün pillələrində yeni tədris metodlarının yaradılması və tətbiqini zəruri edir. Ona görə də, ölkəmizdə aparılan təhsil islahatları tələbəyönümlü tədris yanaşmasına əsaslanmalı, gələcəyə istiqamətləndirilməli və qabaqlayıcı xarakter daşmalıdır. Tədris olunan linqvistik materialların hər hansı konkret situasiya ilə əlaqəli şəkildə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılmasına dair tələblər şifahi nitqin tədrisində situativ-modelləşdirmə istiqamətləndirilməsi prinsipi ilə tam şəkildə üst-üstə düşür. Ənənəvi leksik mövzularla müqayisə edərkən tədrisin tipik kommunikativ situasiyalara xas olan dil materialları və nitq modelləri üzərində qurulmasının şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi istiqamətində daha yüksək nailiyyətləri əldə etmək ehtimalına malik olduğunu qeyd etmək lazımdır [2,57]. Əgər dilöyrənənlər ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur. Məlum olduğu kimi, bu gün xarici dil tədrisində irəli sürülən ən önəmli vəzifələrdən biri təlim prosesində interaktivliyin təmin edilməsidir.

Maraqlı olan mövzuların seçilməsi və onların diqqətinin müzakirə edilən məsələlərə cəlb olunması şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Tədris edilən dildə şifahi nitq vərdişlərinin aşılınması məqsədilə təqdim edilən situasuyalar maraqlı, həm də aktual olmalıdır.

Aşağıdakı motivasiyaedici çalışmalar üzərində əməliyyatlar ardıcılığına diqqət yetirək:

Discussion 1. The history of money.

a. Vocabulary.

b. Vocabulary: New Context

c. vocabulary review.

d. Comprehension: multiple choice

e. Questions.

f. Main Idea

Discussion 2. Mass marketing. Before you read.

a. Vocabulary.

b. Vocabulary: New Context

c. comprehension: multiple choice.

d. Questions.

e. Main Idea .

Burada ticarət və kommertiya məzmunlu mətn üzərindəki əməliyyatlar ardıcılığı verilmişdir.

Aşağıdakı ardıcılıq da bu baxımdan marağ doğurur.

Discussion 3. İnflation. Before you read.

a. Vocabulary.

b. Vocabulary: New Context

c. vocabulary review. d. Comprehension: Sequences.

e. Questions. f. Main Idea

Discussion 4. Doing business around the world. Before you read.

a. Vocabulary.

b. vocabulary: New Context

c. Vocabulary review. d. Comprehension: Multiple Choice. Questions .

e. ----- d. Main Idea .

Discussion 5. Plastic money. Before you read.

a. vocabulary.

b. vocabulary: New Context

c. vocabulary review.

d. Comprehension: True/ false / No information.

e. Questions .

f. Main Idea, Word study, Extension Activities, Video Highlights: CNN Video, Coca Cola – An İnternational Organization, Activity Page, Dictionary Page: Capitalization and abbreviation.

Role Play.

Divide into groups and use motions below to have a debate.

Put your arguments for and against.

1. Money is the root of all evils.

2. Money doesn't grow on trees.

3. Money makes the world go round.

Debates.

Divide into groups and use motions below to have a debate. Put your arguments for and against.

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədilə istifadə edilən çalışmalar dilöyrənləri müvafiq rollarda çıxış etməyə stimullaşdırmalı, onlarda kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün məqsədəuyğun olmalıdır, əsas məna daşıyan leksik vahidlər artıq müzakirədən əvvəl dilöyrənlər tərəfindən nəzərdən keçirilməlidir. Diskussiyanın səlisliyi üçün bəzi terminlərin müəllim tərəfindən lövhədə qeyd edilməsi məqsədəuyğundur. Şifahi nitq vərişlərinin integrativ şəkildə aşılınması, müasir dövrdə orta və ali məktəblər qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biridir.

İstənilən fənnin tədrisində kommunikasiya məsələsi əsas məzmun xətti olur. Belə ki, doğrudan da dil – kommunikasiya bacarıqları vacib şərtlərdir. Bu vərdişlərə sahib olmaq tələbədə güclü motivasiya hissinin olmasını zərurətə çevirir. İstənilən fənnin mənimsənmə prosesində motivasiya amili lazımdır. Bu zaman bacarıqlar möhkəmləndirilir, təcrübə zənginləşdirilir və tələbələrin nümayiş etdirdikləri qabiliyyətlər maksimum səviyyəyə çatır. Bunu həyata keçirmək üçün fənlər arasında müxtəlif integrativ quruluş formaları əsas şərtidir. Bu zaman integrasiya üçün müəllim konkret bacarığı başqa-başqa fənlərdə və fərqli kontekstlərdə necə istifadə etmək lazım olduğunu öyrətməlidir. Orta və ali məktəblərdə motivasiyanın rolunu E.N.Solovova, P.B.Qurviçin motivasiyaya verdiyi təsnifat (tam, uğurlu, ölkəşünaslıq, estetik, instrumental) əsasında müəyyənləşdirilmiş və onun xarici dillərin tədrisi prosesinə daxil edilməsini vacib saymışdır.

Burada işin faydalı tərəfləri aşağıdakılardır:

1. Tələbələr mədəni normalara yaxın olurlar;
2. Müəllim və tələbələr arasında güclü əlaqələr formalaşır. [2,23].

Xarici dillərin tədrisində interaksiyanın rolu danılmaz hesab olunur. Belə ki, bu müəllim və tələbələrə əməkdaşlıq fonunda tədrisin baş tutmasına imkan yaradır. Bu onlara özlərinin mənalı proyektlərini təqdim etməkdə və yoldaşları ilə bölüşməkdə kömək edir. Burada əsas məsələ kommunikativ səriştənin formalaşdırılmasını təmin etməkdir. Bu da günün vacib məsələsidir.

Bundan əlavə, internet üzərindən müəyyən tapşırıqların həyata keçirilməsi və yoldaşları ilə müzakirəsi əməkdaşlıq fonunda öyrənmənin real təzahürünə çevrilir. Burada müxtəlif səpkili dialoqların, replikaların baş tutması da maraqlı faktlardan hesab olunur. Bu zaman kommunikativ səriştənin uğurla baş tutması üçün intonasiya vacib amilə çevrilir.

Müəllimin replikalari ünsiyyətin baş verdiyi konkret situasiyanı nəzərə almaq zəruriliyini nəzərdə tutur, dilöyrənənlərin qurduğu dialoqda işə funksional-üslubi vahidlik əlamətləri verilir.

Aşağıdakı misallara nəzər salmaq:

Choose a passage from a coursebook and count the number of punctuation.

Marks in the passage you have chosen.

a) Write the punctuation marks from your chosen passage on the board. Check that the students know the English words for them.

b) Divide the class into groups.

There should be as many people in each group as there are punctuation marks in the passage, plus one, if necessary, two students can share a punctuation mark.

Ask the students to look at the text chosen.

Qeyd edək ki, əgər kimsə bacarıqlı (well rounded) kommunikator olmaq istəyirsə bu zaman dörd bacarığın hər birindən məlumatlı olmalıdır. Bu bacarıqlar danışmaq, oxu, yazı, dinləmə hesab olunur. Bunları qısa olaraq “LSRW” də adlandırılır. Bu dörd bacarığın istifadəsi kommunikatorları real həyat hadisələri barədə fi-

kir yürütmək, hiss və həyəcanlarını bölüşdürmək kimi vacib məsələlərdə daha həvəsli edir. Orta və ali məktəblərdə əsasən danışıq vərdişlərinin inkişafı üçün iki vasitəyə üstünlük verilir. Onlardan birinci tipə şerlər, dini mahnılar daxildir. Bu dilöyrənənlərə intonasiya, səs sistemi, ritm və s. barədə biliklərin əldə olunmasında çox kömək edir. [3,67]. İkinci tipə isə oyunlar və cütlüklərlə iş daxildir. Bütün bunlardan istifadə edərkən müəllim əmin olmalıdır ki, bu fəaliyyətlər dilöyrənənlərin danışmasına səbəb olacaqdır. Oxu bacarığı dilin lüğət, qramatika, yazı və s. bacarıqların mənimsənilməsində böyük rola malikdir. Bu bacarıq məzmunun dərk edilməsində və nəticələrə gəlinməsində çox vacib rol oynayır. Yazı bacarığı isə “kohesion” və “koherence” məsələlərinin izlənilməsində vacibdir. Əksər tədqiqatçılar hesab edirlər ki, yazı ilə bağlı ənənəvi paradigmadan əl çəkmək lazımdır. Biz təsadüfən bu iki bacarığın adlarını qeyd etmədik. Hər iki bacarıq inteqrasiya olunduqda mükəmməl nəticələr əldə etmək mümkün olur. Qeyd edək ki, sözügedən bacarıqların mənimsənilməsində “from One to Form Four” yanaşması vacib şərtidir. [4,123]. Mətnlər seçilərkən onların çətinlik dərəcələrindən daha çox dilöyrənənlərin maraqlarına daxil olması, yumor hissənin səviyyəsi və s. nəzərə alınmalıdır. Onların zəif və güclü tərəfləri aşkara çıxarılmalıdır. Bundan əlavə, müəllim çalışmalıdır və əmin olmalıdır ki, normal şərait tam təmin olunmuşdur;

- səs və əlavə hərəkətlər uzaqlaşdırılmışdır;
- narahat oturmaqlar və bəzi lazımsız əşyalar yox dərəcəsindədir;
- fonoloji xüsusiyyətlər axtarılmalı, nəzərə alınmalıdır (assimilyasiya, ellipsis və s.)
- müəllimin danışıq sürəti tələbələrin dinləmə sürətlərindən tez deyil.

Dinləmə zamanı autentik materiallardan istifadə məqsədəuyğun hesab edilir.

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində aşağıdakı suallar ətrafında düşünmək məqsədəuyğundur:

1. Who
2. What
3. Where
4. When
5. How
6. Why

Çalışmaq lazımdır ki, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş mövzular bu suallar ətrafında qurulsun.

Bundan əlavə, aşağıdakı strategiyalar da vacibdir:

1. Defining terms (terminləri müəyyən et)

Bu sadə görünsə də vacibdir. Məsələn, açar sözlər ver.

2. Summarizing positions (xülasələşdirmə apar).

Əksər hallarda qısaca şərh vermək ehtiyacı yaranır. Bu zaman ümumiləşdirmə aparmağı bacarmaq lazımdır.

3. Metaphor (metafora)

Metaforlardan istifadə nitqimizə əlavə baxış formalaşdırmaq, rəng qatmaqdır. Məsələn,

1. Writing is like swimming;
2. Sky is as blue as map water;
3. The keyboard wrinkled with ideas və s.

Metafora işlədikən orijinal ideyaya rəng qatılır. [1,67].

Beləliklə, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində istifadə edilən strategiyalar tələbələrin yaş, maraq və ehtiyaclarına uyğun şəkildə qurulmalıdır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu çalışmalar şifahi dialoji nitq ünsiyyətini nəzərdə tutmur. Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi məqsədilə müxtəlif diskussiyaların, debatların aparılması məqsəduyğun hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Richards J., Plan J. Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics. - Harlow: Longman, 1997, 211p.
2. Diane Larsen- Freeman and Anderson. M. Techniques & Principles in Language Teaching. 3rd ed. Oxford University Press, 2011, 316 p.
3. Douglas H. Brown. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education, 2007, 569 p.
4. Gass S. M. An interactionist perspective on second language acquisition. Kaplan, R.B. (ed.) In The Oxford handbook of applied linguistics, 2002, pp.170-181.

Kh.Aliyeva

THE MAIN STRATEGIES IN DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ELT

Summary

The article deals with the main strategies in developing oral speech in language faculties and working out effective ways of speaking skills. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Some communication situations are associated with a predictable set of spoken exchanges -- a script. Greetings, apologies, compliments, invitations, and other functions that are influenced by social and cultural norms often follow patterns or scripts. So do the transactional exchanges involved in activities such as obtaining information and making a purchase. In these scripts, the relationship between a speaker's turn and

the one that follows it can often be anticipated. Instructors can help students develop speaking ability by making them aware of the scripts for different situations so that they can predict what they will hear and what they will need to say in response. Through interactive activities, instructors can give students practice in managing and varying the language that different scripts contain. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. It will make the process of teaching oral speech more effective. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety; it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. It is important that teachers know and understand the minimum expected outcomes, or end-of-year benchmark standards, for comprehension development at each grade level, especially in the early years. This information becomes an essential roadmap for teachers to use in assessing each student's level of comprehension development. With this knowledge, you can plan instruction that best fits the needs of every child and that lays the groundwork for appropriate "next steps" in comprehension development. Of course, in the classroom you will discover students are at different places in their comprehension development, and you will need to plan small-group sessions each day for students having common needs. In this way, you can help all students continue learning in a systematic fashion.

Key words: communication, innovation, method, technology, speech

Х.Алиева

**ОСНОВНЫЕ СТРАТЕГИИ НА ФОРМИРОВАНИИ
КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ПРЕПОДАВАНИИ
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА**

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу стратегии на формирование устной речи на английском языке в условиях языкового вуза. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения английскому языку в целом и процесс обучения устной речи должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на

фактом, полученные из литератур. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Здесь мы должны говорить о компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс обучения в целом и процесс должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Прежде всего, учителя должны быть сами компетентны в этой области. Они должны быть чувствительными в лингвистическом отношении и коммуникативно компетентными. Далее, современные учителя иностранного языка должны уметь видеть себя глазами других и быть готовы считаться с тем, как они их видят. Также они должны быть готовы к экспериментам, должны быть готовы и способны делиться опытом и эмоциями с носителями других культур и своими студентами; должны находиться в постоянном поиске того, какими средствами современные языки могут содействовать пониманию на глобальном уровне. Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность.

Отмечается, что эта дает вспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите.

Основной целью Государственной программы является формирование единой общенациональной среды образования путём внедрения и использование современных информационно-коммуникативных технологий и обеспечением возможностью качественного образования, а также создания условий для интеграции государственной системы образования в мировую систему образования. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Ключевые слова: коммуникация, инновация, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi 28.02.2021

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa
tövsiyə olunmuşdur

b/m ABADOVA R.Ə
ruhangizabadova@yahoo.com
b/m CƏFƏROVA D.M.
dursadafcafarova@gmail.com
ADU
164, R.Behbudov küç.

FRANSIZ DILININ TƏDRIS ZAMANI YAZIDA RAST GƏLINƏN ORFOQRAFİK ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI.

Xülasə

Yazı dil ilə ifadə olunan fikirləri, duyğuları başqasına bildirmək üçün insanlar arasında işlənən ən mühüm vasitədir. Yazı dedikdə, savadlı, qrammatik, orfoqrafik və üslubi cəhətdən düzgün yazı nəzərdə tutulur.

Bütün dünya dillərinin özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bu baxımdan fransız dilinin yazılı nitq forması çox çətindir. Sözləri orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaq təkcə bu dili öyrənənlər üçün deyil, eyni zamanda fransızların özləri üçün də çətindir.

Fransız dili orfoqrafiyası, sözün əvvəlində, ortasında və axırında oxunmayan hərflər, hərf birləşmələri, eyni bir hərfin müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür oxunması, səs-hərf münasibətlərinin qeyri-mütənasibliyi və s. çətinliklər ilə zəngindir.

Fransız dilini öyrənən şagirdlər yaxud tələbələr yazı yazarkən bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. əsas məqsədimiz tələbələrin yazıda rast gəldikləri bir çox çətinlikləri aradan qaldırmaq yollarını onlara başa salmaqdır. Bunun üçün onlar orfoqrafik qaydaları dərinlən bilməli və bu qaydaları müxtəlif çalışmalar və müvafiq yazı nümunələri üzərində möhkəmlətməyi bacarmalıdırlar.

Çalışmalar üzərində iş aparmaqla biliklərinəinki möhkəmlənir, eyni zamanda həm də öz məzmunu və həcmi etibarilə genişlənir və dəqiqləşir. Bu prosesdə həmçinin şagirdlərin fikri fəallığı artır, onlar dil hadisələrini təhlil edir, müqayisələr aparır və beləliklə də qazanılmış biliyi ümumiləşdirirlər.

Açar sözlər: yazılı nitq, şifahi nitq, orfoqrafik çətinliklər, qrammatik çalışmalar

Ключевые слова: письменная речь, устная речь, орфографические трудности, грамматические упражнения.

Key words: writing, speaking, spelling difficulties, grammar exercises

İnsanların ünsiyyət vasitələrindən biri də yazıdır. Yazı dil ilə ifadə olunan fikirləri, duyğuları başqasına bildirmək üçün insanlar arasında işlənən ən mühüm vasitədir. Yazı insanın düşüncə və fikirlərini, dünyaya və cəmiyyətə olan baxışlarını, kainatı dərk etmələrini, fikri zənginliklərini, mədəni irsini mühafizə edərək cəmiyyətin tarixi boyu yaşadır. Bu nöqtəyi-nəzərdən yazı insan mədəniyyətini

cəmiyyətdən cəmiyyətə yetirən, cəmiyyətlərin inkişafı tarixini özündə əks etdirən qirilməz bir bağıdır.

Yazı həm keçmiş, həm indiki müxtəlif xalq və millətlərin, həm də cəmiyyətin gələcəyi haqqındakı hər cür məlumat və düşüncələri bizə yetirən əvəzolunmaz ən yaxşı bir vasitədir.

Şifahi nitq ilə yazılı nitq üzvi surətdə bağlıdır. Bu vərdişlər biri digərini tamamlayır. Nitqin hər iki növü kommunikativ rol oynayır. Bu isə daxili nitqin qanunauyğunluğundan irəli gəlir (12: 48).

Yazı da danışmaq kimi insan cəmiyyəti içərisindəki ictimai quruluşların, müxtəlif siniflərin ünsiyyət və mübarizə silahıdır. Dil ilə yazı arasında bir sıra fərqli cəhətlər, spesifik əlamətlər vardır ki, bunlara görə də dil yazıdan fərqlənir:

1. Yazı gözlə görülür, dil isə qulaqla eşidilir;
2. Dildə olan hər cür səs yazıda eyni ilə əks olunmur;
3. Dildə jest və əllərin köməyindən istifadə olunur, yazıda isə jest və əllər iştirak edə bilmir;
4. Söylənən söz, ifadə, cümlə müəyyən dövr keçdikdən sonra unudula bilər, yazılan söz ifadə, cümlə isə uzun müddət saxlanıla bilər;
5. Danışmaq dili hazırda qarşı-qarşıya duran insanlara xidmət edir, yazı isə həm əyani, həm də qiyabi dildir;
6. Yazı uzaqda olan insanların arasında ən mükəmməl mədəni əlaqə vasitəsidir; yazının bu xüsusiyyətini nə radio, nə də telefon əvəz edə bilər;
7. Dilin iki təzahür forması vardır: danışmaq və yazı. Buna görə də dilin iki növü formalaşmışdır: şifahi dil, yazılı dil. Şifahi dilin özünə məxsus qanunları, yəni danışmaq normaları – orfoepiyası olduğu kimi, yazılı dilin də özünə məxsus qayda-qanunları, dürüst yazmaq normaları – orfoqrafiyası vardır.

Dünya dillərinin əksəriyyətində, demək olar ki, orfoqrafiya tələffüzdən fərqlənir.

Hərflərin sayı adətən nitq vahidləri olan səslərə görə az olur. Məsələn, müasir fransız dilində 35 səsi ifadə etmək üçün 26 hərfdən istifadə edilir. Bu dilin əlifba sistemində elə hərflər vardır ki, onlar bəzən müxtəlif səslər kimi işlənir və bir neçə səsi ifadə edir. Məsələn, fransız dilinin əlifbasında “c” və “g” hərfləri “e, i, y” saitləri qarşısında [s] və [ʒ], başqa fonetik mövqələrdə isə [k] və [g] samitləri kimi tələffüz olunur, yaxud müasir fransız dilində “a” hərfi bir-birindən keyfiyyətə fərqlənən iki səsi, yəni [a] və [ɑ] səslərini ifadə edir. Verilən izahatlardan aydın olur ki, bu və ya başqa dilin əlifbasındakı hərflər dildə iştirak edən bütün səsləri əhatə edə bilmir.

Müasir dövrdə xarici dil müəllimlərinin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri və ən mühümü xarici dili öyrənmələrə bu dildə savadlı danışmaqla yanaşı, yazmaq da öyrətmək zərurətindən ibarətdir. Cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində yazı, yazılı nitq insanın gündəlik həyatında əsaslı yer tutan vacib ünsiyyət formalarından birinə çevrilmişdir.

Xarici dillərin tədrisində yazının praktik əhəmiyyəti çoxdur. Belə ki, şagirdlər yazılı nitq prosesində öz fikirlərini qrafik və orfoqrafik cəhətdən ifadə etmək bacarığına yiyələnirlər. Bundan başqa yazı xarici dillərin öyrənilməsində köməkçi vasitədir.

Yazı dedikdə, şübhəsiz ki, savadlı, qrammatik, orfoqrafik və üslubi cəhətdən düzgün yazı nəzərdə tutulur.

Təbiidir ki, bütün dünya dillərinin özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bu baxımdan fransız dilinin yazılı nitq forması çox çətinidir. Fransız sözlərini orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmaq təkcə bu dili öyrənənlər üçün deyil, eyni zamanda fransızların özləri üçün də çətinidir. Bu məqsədlə fransız dilçi alimlərinin orfoqrafiya sahəsində uzun illərdən bəri islahat keçirmək cəhdləri hələdə əsaslı nəticələr verməmişdir. Fransız dili orfoqrafiyası, sözün əvvəlində, ortasında və axırında oxunmayan hərflər, hərf birləşmələri, diqraf, triqraflarla eyni bir hərfin müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür oxunması, səs – hərf münasibətlərinin qeyri-mütənasibliyi və s. çətinliklər ilə zəngindir.

Məlumdur ki, indiyə qədər fransız dili orfoqrafiyası Azərbaycanın ali məktəblərində həmişə imla və başqa yaradıcı yazı növləri vasitəsilə tədris edilmiş və yoxlanılmışdır. Təbiidir ki, imla vasitəsilə bu qədər çətinlik və müstəsnaqlarla dolu olan fransız orfoqrafiyasını öyrənmək o qədərdə asan deyildir.

Bu nöqtəyi-nəzərdən fransız dilçisi A.Albalanın fikri bizdə haqlı olaraq maraqlı doğurur. O qeyd edir ki, yazarların dörrdə üç hissəsi səhvlərə yol verərək yazırlar. Çünki onlara yazmağın texnologiyası, yazı mexanizmi göstərilməyib, sözlərin quruluşu onlara izah edilməyib (5: 10).

Riyazi və fiziki qanunlar məsələ və misallar yolu ilə möhkəmləndirildiyi kimi, orfoqrafik qaydalar da çalışmaları və müvafiq yazı növləri vasitəsilə möhkəmləndirilməlidir. Belə olduqda yazı mədəniyyəti yüksələr və nailiyyətlər böyük olar.

Son illərdə ölkəmizdə, eləcə də xaricdə fransız orfoqrafiyasına bəzi elmi işlər, dərslik və dərs vəsaiti həsr edilmişdir (7: 29; 9: 58; 11: 84). Lakin həmin işlərdə əlbəttə Azərbaycan dilinin milli xüsusiyyətlərinəzərə alınmamışdır.

Bu baxımdan fransız dilini öyrənən şagirdlər yaxud tələbələr yazı yazarkən bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Əsas məqsədimiz tələbələrin yazıda rast gəldikləri bir çox çətinlikləri aradan qaldırmaq yollarını onlara başa salmaqdır. Bunun üçün onlar orfoqrafik qaydaları dərindən bilməli və bu qaydaları müxtəlif çalışmaları və müvafiq yazı nümunələri üzərində möhkəmlətməyi bacarmalıdırlar.

Çalışmaları üzərində iş aparmaqla biliklər nəinki möhkəmlənir, eyni zamanda şagirdlərin əldə etdiyi biliklər həm də öz məzmunu və həcmi etibarilə genişlənir və dəqiqləşir. Bu prosesdə həmçinin şagirdlərin fikri fəallığı artır, onlar dil hadisələrini təhlil edir, müqayisələr aparır və beləliklə də qazanılmış biliyi ümumiləşdirirlər.

Tədrisin müxtəlif mərhələsində yazıda rast gəlinən orfoqrafik çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tipli çalışmalardan istifadə edilməlidir. Belə çalışmalar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. *Fonetik təhlil*. Yeni sözləri izah edərkən onların fonetik təhlili aparılır. Bu təhlildən məqsəd hərf və səs arasındakı fərqi müəyyən etməkdən ibarətdir. Məsələn, *le livre* (kitab) sözündə 7 hərf, 6 səs; *l'eau* (su) sözündə 4 hərf, 2 səs vardır. Fonetik təhlildən eyni zamanda sorğu prosesində də istifadə etmək olar.
2. Səslərin ayrılıqda və söz tərkibində tələffüzü.
3. Müəyyən qaydaya aid verilmiş səslərin deyilməsi və oxunması (bu çalışma seçmə və qarışıq verilmiş sözlər üzərində aparıla bilər).
4. Şagirdlər tərəfindən tez-tez qarışdırılan səslərə aid cüt səs və ya sözlərin tələffüzü.
5. Tərkibində uzun və qısa saiti olan sözlərin tələffüz edilməsi.
6. Verilmiş sözlərin hərfdən səsə, səsdən hərfə oxunuşu.
7. Verilmiş söz və cümlələrin fərdi və xorla oxunması (şagirdlər müəllimə təqlid edərək ondan sonra söz və cümlələri oxuyurlar).
8. Şagirdlər tərəfindən tez-tez qarışdırılan səslərə aid cüt sözlərin oxunuşu.
9. Müəyyən fonetik əlamətə görə mətndən sözlərin seçilməsi və qruplaşdırılması, məsələn, səsin cingiltliliyinə, uzun və qısalığına görə seçilib qruplaşdırılması.

Bütün bu çalışmalar fonetikadan alınmış biliklərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Şagirdlərdə düzgün tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılmasında imitasiyanın rolu da qeyd edilməlidir. Bu baxımdan autentik tələffüzlə kasetlərə yazılmış dil materiallarının dinlənməsinə şagirdlər tərəfindən müxtəlif növ tapşırıqların icrası müsbət nəticə verə bilər. Beləliklə təlimin müxtəlif mərhələlərində şagirdlərin tələffüz vərdişlərinə yiyələnməsi üçün onlara ayrı-ayrı səslərin transkripsiyası və tələffüzü söz və ritmik qrup tərkibində vurğu, sintaqmalar, intonasiya-modelləri, nitq axınının digər xüsusiyyətləri effektiv şəkildə təqdim edilməlidir. Bunlar isə öz növbəsində şagirdlərin aldıkları nitq vərdişləri çərçivəsində düzgün danışıq bilmə qabiliyyətlərinin formalaşması prosesində avtomatlaşmalıdır.

Qrammatik vərdiş və bacarıqlar şifahi və ya yazılı şəkildə izah etməyə xidmət edir.

Qrammatik strukturların mənimsənilməsi zamanı aşağıdakı üç növ çalışmalardan istifadə etmək məqsədyönlü hesab edilə bilər:

1. Qrammatik strukturların imitasiya vasitəsilə bərpa edilməsi. Şagirdlər bu zaman tərkibində yeni söz birləşməsi və yaxud yeni qrammatik struktur olan nümunəni canlandırırlar. Şagirdlər nümunəyə istinad edirlər və bu istinad düşünülmüş xarakter daşıyır.

2. İkinci növ çalışmalar qrammatik strukturların dəyişdirilməsindən ibarətdir. Bu tipli çalışmalar nitqin qrammatik formalaşmasına xidmət edir.
3. Üçüncü növ qrammatik çalışmalarda isə strukturların kombinə edilməsi nəzərdə tutulur. Bu çalışmalar iki yarımqrupa bölünür:
  - a) verilmiş dil materialı əsasında yerinə yetirilən çalışmalar.
  - b) dil materialı verilmədən yerinə yetirilən çalışmalar.

Qrammatik çalışmalar kommunikativ xarakter daşmalıdır və situasiya ilə bağlı olmalıdır.

Situativ çalışmalar nitq kommunikasiyasını modelləşdirilir və onları real ünsiyyət şəraitinə yaxınlaşdırırlar.

Leksik vərdişlərin mürəkkəbliyi onları mənimsəmə prosesində ayrı-ayrı çalışmaların yox, bütöv bir leksik çalışmalar sisteminin yerinə yetirilməsini tələb edir. Hər bir çalışma müəyyən bir əməliyyatın yerinə yetirilməsinə yönəlmiş olmalıdır. Leksik materialın mənimsənilməsinə xidmət edən çalışmalara aşağıdakılardır:

1. Real lüğət ehtiyatının mənimsənilməsinə yönəlmiş çalışmalar.
2. Reseptiv leksik (dinləmə, oxuma) reproduktiv (danışma, yazı) çalışmaları.
3. Müxtəlif növ leksik vahidlərin mənimsənilməsinə yönəlmiş çalışmalar.

Bu çalışmalar öz növbəsində şifahi, yazılı və s., kontekst və yaxud kontekstdən kənar, ilkin mənimsəməyə xidmət edən məşq çalışmaları, təkrar və mənimsənilən leksik materialı sistemləşdirən çalışmalar. Bütün bu çalışma növlərindən istifadə etməklə yazıda rast gəlinən çətinlikləri aradan qaldırmaq olar.

İndi isə tələbələrin yazıda ən çox rastlaşdıqları çətinliklər üzərində dayanaq:

I. A və ya à ; m'avə ya ma ; l'a və ya la.

Burada à sözünüdür, dəyişmir.

İşarəsiz **a** isə “avoir” feli, III şəxsin təkidir. Şəxslər üzrə dəyişir. İmparfait (keçmiş bitməmiş) zaman formasında “avait” ilə əvəz olunur. **La** isə müəyyən artikldir. Qaydalar izah edildikdən sonra həmin biliyi möhkəmləndirmək məqsədilə aşağıdakı şəkildə tapşırıqlar verilir.

Activité 1. Remplacez les points par « a » ou « à » :

1. Le coiffeur ... des ciseaux ... l'main droite. 2. Ali ... mal ... la tête. 3. Michel ... des patins ... roulettes. 4. Sabir ... peur de descendre ... la cave. 5. Les feuilles tombent ... une. 6. Le malade ... des brûlures ... la main gauche. 7. L'étudiant ... une question ... poser ... son professeur. 8. Nadir offre ... sa mère les roses qu'il ... cueillies dans le jardin. 9. Le facteur ... une lettre ... porter. 10. Dites-moi ... quelle heure il ... quitté la maison. 11. Le chien ... rapporté le canard tué ... son maître. 12. Ma mère ... une machine ... laver. 13. Le chasseur ... décidé de partir ... l'aube, malgré le froid.

Activité 2. Remplacez les points par « m'a » ou « ma », « l'a » ou « la » :

1. Sona ... appelé par ... fenêtre. 2. Le chien ... mordu à ... jambe. 3. Ma sœur ... reconduit à ... gare. 4. C'était ... plus belle fleur du jardin, il ... cueillie pour ...

mettre dans un vase. 5. ... grand-mère ... laissé tout son argent. 6. ... dictée ... pris beaucoup de temps. 7. ... tente ... promis de venir me voir. 8. ... maîtresse ... donné de beaux livres. 9. Le facteur ... remis ... montre.

İşarəli əfelin məsdər forması ilə işləndiyi halda, işarəsiz **apassé** composé zamanında feilin participe passé forması (keçmiş zaman feili sifət) ilə işlənir.

Activité 3. Ecrivez correctement :

1. La lune a (éclairer) la campagne. 2. La chèvre a (sauter) le fossé. 3. La vache cherchait à (entrer) dans l'écurie. 4. Le froid a (faner) les dernières fleurs. 5. Le jardinier commencer à (tailler) les arbres fruitiers. 6. L'hirondelle a (faire) son nid devant ma fenêtre. 7. Le blé commence à (lever). 8. Le mouton a (renverser) le seau. 9. Ma sœur cadette s'amuse à (se balancer). 10. Sabir passe son temps à (bavarder), à (jouer). 11. La mère a (préparer) des confitures. 12. L'élève a des leçons à (réviser). 13. Mon frère aîné a quelques leçons à (étudier). 14. Le berger a (jouer) de la flûte pour ressembler son troupeau.

Audition – Dinləmə, qulaq asma

Samir a un camarade. Avec lui, il joue à la course, à la chasse. Louise joue à cache-cache avec ses amies. Les grands élèves restent à côté de la porte, les petits se poussent et crient.

- Mon professeur m'a donné un beau livre. La mère l'a pris et l'a mis la table – a dit Samir.

Dictée

Maman prépare le repas. Papa rentre de l'usine. La famille passe à table. La journée est terminée. Ma mère m'a conduit dans ma chambre et m'a fait coucher.

II. İndi isə **ont** (*avoir* feili III şəxsin cəmi) və **on** qeyri-müəyyən əvəzliyinin işlənməsi zamanı rast gəldiyimiz çətinliklərə nəzər salaıq. "**Ont**" *avoir* feilinin III şəxsin cəmidir. Keçmiş birməmiş zamanda (*imparfait*) **avaient** kimi işlənir. "**On**" qeyri-müəyyən əvəzlikdir. Bu əvəzlikdən sonra gələn feil həmişə III şəxsin təkində olur, formaca təkdə və həmişə cümlənin mübtədası kimi çıxış edir. Məsələn, *on lit, on parle* və s.

Activité 1. Remplacez les points par « ont » ou « on » :

1. Les enfants ... soif, ... leur porte à boire. 2. ... écoute les chanteurs qui ... de belles voix. 3. Les oies ... des plumes blanches. 4. ... a du plaisir à jouer avec ceux qui ... bon caractère. 5. En hiver les arbres ... des branches nues, ... n'entend pas des chants d'oiseaux. 6. Chaque soir ... écoute la musique azerbaïdjanaise et ... fait des devoirs. 7. Les chiens ... aboyé toute la nuit.

Activité 2. Choisissez le mot correct entre parenthèses :

1. Les étudiants (ont, on) étudié leurs leçons. 2. (Ont, on) a bien dit : Celui qui cherche trouve toujours. 3. Les abeilles (ont, on) voltigé autour des fleurs. 4. Les étoiles (ont, on) couvert le ciel. 5. (Ont, on) mange quand (ont, on) a faim. 6. Les chats (ont, on) miaulé toute la nuit. 7. (Ont, on) ne peut rien faire quand (ont, on) est fatigué.

Activité 3. Faut-il « on » ou « ont » ?

1. ... félicite les garçons qui ... courage. 2. ... ne peut jamais bien apprendre ce que ? ... n'a pas bien compris. 3. ... vend les fruits à bas prix au marché. 4. ... prend pitié des malheureux qui ... des maladies sérieuses ; ... les aide. 5. Les rues de la ville ... des formes différentes. 6. Trouvait à chaque pas une boutique éclairée et ... s'arrêtait devant chaque boutique.

III. İndi isə **et** və **est**(être)-nin işlənməsi zamanı rastlaşdığımız çətinliklərə diqqət yerirək.

Etbağlayıcıdır, dəyişməyən sözdür, **və** kimi tərcümə olunur. Sözlər və cümlələr arasında işlənir və onları bir-birinə bağlayır.

Est isə *être*feilinin III şəxsin təkidir. *Imparfait* zamanında *était* formasında olur. Əsas, köməkçi, şəxssiz və xəbərin ad hissəsi kimi işlənir.

Activité 1. Remplacez les points par « et » ou « est » :

1. Mina ... attentive ... appliquée. 2. La montagne ... couverte de sapins ... de chênes. 3. La route ... longue ... pierreuse. 4. L'oiseau ... dans ma main, son cœur bat ... saute. 5. La rivière ... étroite, il en coule des eaux rapides ... boueuses. 6. Le chat s'est ramassé ... bondit. 7. L'abeille ... active ... travailleuse.

Activité 2. Faut-il « et » ou « est » ?

1. Le renard ... l'ennemi des poules. 2. La matinée ... fraîche ; un vent froid ... sec pique les joues ... rougit les oreilles. 3. Je mange du pain ... du chocolat. 4. Le nuage gris ... épais traverse le ciel. 5. Mon chat ... gris ... petit ; il attrape des souris. 6. C'... une douce journée, les feuilles brunes ... dorées couvrent le sol. 7. Je travaillerai bien ... mes parents seront fiers de moi. 8. De ses mains blanches ... tremblantes maman répare mon tablier. 9. Il ne mange que du pain ... des fruits. 10. Cette table ... étroite ... petite. 11. La matinée ... froide ... le ciel ... triste.

Audition

Le vent cesse. Une goutte tache le trottoir et une autre, et une, autre. Puis le ciel devient sombre d'un seul coup. La rue animée est maintenant déserte. Un passant est à l'abri sous le store du boucher.

IV. Orfoqrafik çətinliklərdən biri də “**ce**” işarəsi determinativi ilə “**se**” qayıdış əvəzlilərinin yazılışlarıdır.

Ce işarə determinatividir. Həmişə ismin qarşısında işlənərək artıqlı əvəz edir və o, **bu** kimi tərcümə olunur.

Se qayıdış əvəzliyidir. O, qayıdış feillərinin qarşısında işlənilir və şəxslərə görə dəyişir (*me, te, se, nous, vous, se*).

Activité 1. Conjuguez au présent et à l'imparfait de l'indicatif :

s'intéresser	se cacher	se laver
se reposer	se réveiller	se promener

Activité 2. Remplacez les points par « ce » ou « se » :

1. ... garçon ... fâche avec ses camarades. 2. La lune ... cache derrière ... gros nuage. 3. ... chien et ... chat ... entendent très bien, ils ne ... disputent jamais. 4. ...

crayon ... casse toujours. 5. ... soldat ... bat avec courage. 6. Quand Sara sera grande, elle ... lavera, ... peignera, ... habillera elle-même. 7. Les pommiers ... couvrent de fleurs au printemps. 8. ... chien ... cache toujours derrière ... bâtiment. 9. Je pars. C'est ... que je vous ai dit hier. 10. La cérémonie ... déroulera en plein air. 11. ... sont mes collègues qui m'ont offert cet aquarium. 12. Les candidats ne ... sont pas parlés.

V. İndi isə **c** hərfinin işlənməsi zamanı rast gəlinən çətinlikləri nəzərdən keçirək.

Biz yaxşı bilirik ki, **c** hərfi **e, i, y** qarşısında [s] kimi, qalan hallarda isə [k] kimi oxunur. Lakin **c** hərfi bəzi hallarda **a, o, u** qarşısında **ç** (cédille) işarəsi ilə işlənərək həmişə [s] kimi oxunur.

Activité 1. Écrivez correctement :

1. Le gar...on ré...ite sa le...on. 2. Jean des...end l'es...alier qui mène à la ...our. 3. Les élèves é...outent attentivement la le...on de ...al...ul, puis ...elle de fran...ais. 4. J'ai re...u une jolie boîte de ...ubes. 5. Il porte son ...artable. 6. Nous jouons à ...ache-...ache. 7. En hiver les jours sont très ...ourts.

VI. “s” və “ss”-in işlənməsi zamanı da bir sıra çətinliklərə rast gəlmək olur. Çalışmalara başlamazdan öncə qeyd etmək lazımdır ki, “s” iki sait arasında [z] kimi, qalan hallarda isə [s] kimi oxunur.

Məsələn: un poison [œ-p w a-zɔ̃]
un poisson [œ-p w a-sɔ̃]

Activité 1. Écrivez s'il faut « s » ou « ss » :

1. Sona a ca...é une ta...e. 2. La ro...e a un parfum délicat. 3. La mai...on est achevée. Quel cha...eur maladroit ! 4. Il a ble...é son chien ! 5. Ce joli va...e appartient à ma cou...sine. 6. Dans la cui...ne maman e...uie la vai...elle. 7. Nous pa...ons nos vacances au bord de la mer. 8. C'est la rentrée des cla...es.

Activité 2. Ajoutez « s » ou « ss » :

1. Un médecin fai...ait certain jour une vi...ite à une petite fille ble...ée au doigt. 2. Un rui...eau coule pai...ible, entre les ro...eaux. 3. Une bi...e aigre pique le vi...age. 4. Tu cla...es tes timbres. 5. En rougi...ant, Pierre avoue : J'ai empri...onné le chat dans la cave ! 6. Ma mère a acheté une ca...erole gri...e. 7. Ali a pêché quatre petits poi...ons. 8. La petite Yagoutte a ca...é un va...e ro...e. 9. Nazime quitte la mai...on ; il saute comme un oi...eau.

VII. İndi isə öyrəncilərin tez-tez rastlaşdığı digər bir çətinlikdən danışaq.

Şagirdlər yaxşı bilməlidirlər ki, **bonbon, bonbonne, bonbonnière** sözləri müstəsna olmaqla bütün sözlərdə **m, b, p** samitlərinin qarşısında “n” əvəzinə “m” yazmaq lazımdır. Qaydanı möhkəmlətmək məqsədilə sadədən mürəkkəbə prinsipini əsas götürərək aşağıdakı çalışmalara nəzər salaq.

Activité 1. Faites attention à l'écrit des mots suivants et prononcer-les bien !

Exemples :

mm	mb	mp
emmener	flambeau	simple
emmêler	framboise	camp
emmurer	gambade	lampe
emménager	ambulant	lampée
immangeable	membre	pompon

Activité 2. Faut-il « m » ou « n » au lieu des points ?

1. Ma sœur préfère si...plement quelques bo...bons ; néa...moins le gâteau lui plaît aussi. 2. Nadir a bien co...pris ses devoirs il a re...porté la première place. 3. Au printe...ps les feuilles des arbres fleurissent. 4. Le chien est le fidèle co...pagnon de l'homme. 5. Les gouttes de pluie ta...bourinent sur les vitres. 6. Son co...pte les jours de vacances. 7. Le chat gri...pe vite à un arbre. 8. Un cha...t doux et agréable s'élève dans la maison voisine. 9. La bo...be ennemie a détruit les maisons. 10. Les la...pes, les la...ternes étaient allumés. 11. Dans toutes les régions d'Azerbaïdjan on cultive des co...co...bres.

Activité 3. Complétez les mots suivants et donnez un mot de la même famille :

co...bat, i...mobile, e...pire, co...pagnon, plo...b, co...pter, co...te...pler, e...foncer, e...ja...ber, o...brage.

Activité 4. Expliquez l'orthographe des mots entre parenthèses dans le texte :

(C'est) une maison de (campagne). La porte (s'ouvre) sur un long couloir (sombre) et frais, comme une cave, qui mène (à) la salle (à) (manger). Deux fenêtres (donnent) sur un jardin (ombragé). Par un escalier (à) (rampe) de bois, (ont) monte à (l'étage). Trois (chambres) (ont) (leur porte) sur le palier. La vieille pièce servait de (cuisine) et de salle à manger. Dans la (profonde) cheminée des bûches (flambaient). Près de la porte, une (femme) (remplissait) son sac de (bonbons).

VIII. Ou, où ; la-là-l'a-nın işlənməsi zamanı rast gəlinən çətinliklərə nəzər salaq.

Hər bir şagird bilməlidir ki, **où**və **là** (*hara, haraya, harada, oraya və orada*) yer, zaman bildirən zərflərdir. **Ou** isə *və yaxud* deməkdir (**ou bien**). Başqa sözlə desək, **là** və **où** zaman və yer mənası bildirərsə, onların üzərinə **accent grave** işarəsi qoymaq lazımdır. **Ou** bağlayıcı kimi işləndikdə isə *və ya, və yaxud* mənasında onun üzərində **accent grave** qoyulmur. Öyrəncilərin biliyini möhkəmlətmək məqsədilə aşağıdakı çalışmalara nəzər salaq.

Activité 1. Remplacez les points par « ou – où ». Justifiez l'emploi de « ou » en écrivant « ou bien » entre parenthèse :

1. ... désirez-vous passer la soirée au théâtre ... au cinéma. 2. Après la guerre, j'ai retrouvé la maison ... je suis né, ... j'ai passé mes années d'enfance. 3. Je sais ... habite Monsieur le Juge. 4. Les ouvriers viennent à l'usine, à pied ... en voiture. 5.

une chambre ... meuble ... , un rosier ... rose ... , un arbre ... feuille ... , une nuit ... lune ... , une rose ... épine, un escalier ... éclairage ... , un livre ... page, une ruche ... abeille ... , un travail ... salaire ... , un ciel ... nuage ... .

X. C'est – S'est ; C'était – S'était formasının işlənməsi zamanı da bir çətinliklərə rast gəlinir. Bilmək lazımdır ki, **c'est** ifadəsi **ce** içəre əvəzliyi ilə **être** feilinin indiki zamanının təkindən əmələ gəlmişdir. Burada **ce** mübtədə, **est** isə əlaqə feili rolunu oynayır və cümlə üzvlərini yerinə görə cümlənin əvvəlində gəlir.

S'est isə qayıdış feillərinin *participe* forması ilə *passé composé* zamanında III şəxsin təkində işlənir. **Se** qayıdış əvəzliyi olduğundan şəxslərə görə dəyişə bilər. Deməli, əgər cümlədə mübtədə yoxdursa, **c'est** ifadəsi, mübtədə və *participe passé* varsa **s'est** işlənir.

C'était və **s'était** *être* feilinin imparfait zaman formasıdır.

Je me suis levé ; Tu t'es levé ; Il s'est levé ...

İndi isə həmin biliyi möhkəmlətmək məqsədilə aşağıdakı çalışmalara nəzər salaq.

Activité 1. Conjuguez au passé composé :

se lever tôt	s'asseoir sur l'herbe
se perdre dans le bois	se raser chaque jour
se dépêcher de sortir	se décider à partir

Activité 2. Remplacez les points par « c'est » ou par « s'est » :

1. ... Samir qui l'a dit à sa mère. 2. ... des chiens qui gardent le troupeau. 3. ... votre avenir que vous préparez à l'institut. 4. ... le livre que j'ai acheté. 5. ... les amis qui réparent mon garage. 6. ... des fillettes qui jouent sur la place, non loin du monument à Narimanov. 7. ... des cris, des exclamations joyeuses. 8. ... de vieux meubles tout cassés. 9. ... la poupée que j'ai achetée. 10. ... les ouvriers qui réparent cette vieille maison. 11. ... vous, qui porterez la bonne nouvelle. 12. ... eux qui ont fait ce bonhomme de neige.

XI. Faites attention à cette difficulté : tout ou toute (toutes, tous).

Tout varie s'il est adjectif et ne varie pas s'il est adverbe.

Tout est adjectif quand il modifie un nom ou un pronom. Exemple :

Tous les membres de la famille dormaient d'un sommeil profond.

Tout est adverbe quand il modifie un adjectif, un participe ou un autre adverbe, ou bien une expression ayant la valeur d'adjectif comme : en sang, en larmes, en sueur... (dans ce cas, il signifie « Tout à fait ou si »).

« **Tout** », quoique adverbe, varie par raison d'euphonie, quand le mot qui suit est au féminin et commence par une consonne ou une « h » aspirée. Exemple :

Cette robe est toute nouvelle.

Elles sont toutes découragées.

Activité 1. Écrivez correctement « tout » dans les expressions suivantes :

(tout) le cahier	(tout) vos disques	(tout) les garçons
(tout) ses jouets	(tout) ces fruits	(tout) vos fleurs

(tout) mes amis   (tout) leurs équipes   (tout) mes roses
(tout) nos femmes   (tout) nos pères   (tout) la nuit

Activité 2. Écrivez correctement « tout » (au sens de « tout à fait ») :

Des feuilles (tout) jaunies
Des arbres (tout) nus
Des maisons (tout) neuves
Des costumes (tout) usés
Des lustres (tout) allumés
Des mains (tout) sales
Des souliers (tout) déformés

Activité 3. Mots à retenir :

a) attraper, hymne, rythme
b) exact, inexact, exactitude
c) familier, familial, métamorphose

XII. Faites attention à cette difficulté : « ti » se prononce comme « si » ou bien comme « ti ».

Activité 1.

action, addition, adoption, ambition, distinction, balbutier, confidentiel, démocratie, essentiel, initial, initiative, initier, sanction, rationnel, éruption, hésitation, option

Activité 2. Donnez les verbes dérivés des noms suivants :

addition, ambition, proportion, action, condition, affection, précaution, révolution, mention, ration, fraction.

Activité 3. Donnez les adjectifs qualificatifs de la famille des noms suivants :

condition, infection, artifice, prétention, substance, patience, tradition, confiance, providence.

Activité 4. Complétez les mots inachevés :

1. Les pluies torren...ielles ont endommagé les cultures. 2. Bébé balbu...ie dans son berceau. 3. Le malade boit sa po...ion. 4. À quatre heures, je viens vous voir à condi...ion que votre femme soit aussi à la maison. 5. Après mille hésita...ions il a enfin décidé d'acheter une voiture.

Activité 5. Mots à retenir :

essentiel, martial, substantiel, initier, initiale, initiative.

Biz bu elmi işdə yalnız on iki orfoqrafik qayda haqqında danışdıq. Lakin qaydalar lap çoxdur. Belə nəticəyə gəldik ki, yazı yazarkən hər bir öyrənci yazı texnologiyasını, yazı müxanizmini yaxşı bilməli və ona əməl etməlidirlər. Öyrəncilərin rast gəldikləri bütün çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün isə müxtəlif çalışma və müvafiq yazı növlərindən istifadə etmək lazımdır. Xüsusilə tələffüzü orfoqrafiyasına uyğun gəlməyən sözlərin yazılışı, omofon sözlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, çətin orfoqrafik yazılışa malik olan sözlərin yazılışı və əzbərlənməsi

Yalnız belə olduqda yazı mədəniyyəti yüksələr və yüksək nailiyyətlər əldə etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Dadaşov K.O. Fransız dilinin fonetikasi. Bakı, 1988
2. Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi. Bakı, 1967
3. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi metodiaksı. Bakı, 1978, səh. 54-65
4. Yusifov Ç.H. Çalışma; Dil dərslərində ondan səmərəli istifadə yolları. Metodik vəsait. Bakı, 2011
5. Albalat A. L'art d'écriture enseigné en vingt leçon. Paris, 1950, p. 10
6. Andreevskaya-Levenstern L.S. Méthodologie de l'enseignement du français: M., 1973
7. Catach N. L'orthographe. Langue française. Paris, 1973
8. İsmailov B.B., Amirbékov O.A. Phonétique française. Bakou, 2006
9. Pierre B. L'orthographe. Paris, 1959
10. Robert M. Orthographe progressive du français. Niveau intermédiaire
11. Гак В.В. Французская орфография. Учпедгиз. М., 1959
12. Гез Н.И. Взаимоотношение между устной и письменной формами коммуникации. «Иностранные языки в школе», 1966, №2

РЕЗЮМЕ

Абадова Р.А.

Джафарова Д.М.

Орфографические трудности в письменной речи французского языка и пути их устранения.

Язык письма - это основное средство выражения мыслей и эмоции между людьми. Когда мы говорим «язык письма», мы подразумеваем орфографически и стилистически грамотную письменность. Все языки мира имеют свои сложности. С этой точки зрения, письменная речь французского языка очень сложная. Орфографически грамотное написание слов затрудняет не только тех, кто изучает французский язык, но и самих французов. Как уже было сказано, в французском языке очень много орфографических трудностей, таких как: произносимые буквы в начале, середине и конце слов; разное произношение букв и комбинации букв в зависимости от их расположения, непропорциональность в отношении букв и их звуков и т.д.

Студенты, изучающие французский язык сталкиваются со многими трудностями. Наша основная цель устранить эти проблемы и создать базу. Для этого студенты должны получить глубокие орфографические знания и закрепить эти знания при помощи различных упражнений. Выполняя эти упражнения, студенты не только закрепляют материал, но и улучшают и

развивают содержание этих знаний. Этот процесс помогает учащимся повысить их мыслительную активность и обобщить приобретенные знания.

**Abadova R.A.
Djafarova D.M.**

Spelling difficulties encountered in writing during the teaching of the French language and the ways of their overcoming

SUMMARY

Writing is the most important means used by people to express their thoughts and feelings expressed in language. Writing means literate, grammatically, spelling and stylistically correct writing.

All the world's languages have their own difficulties. From this point of view, the written form of French is very difficult. Spelling words correctly is difficult not only for those who learn this language, but also for the French.

French orthography is rich with the difficulties of the unreadable letters, and letter combinations at the beginning, middle and back of a word, with different reading of the same letter in different places, disproportion of sound-letter relations, etc.

Pupils or students studying French, face a number of writing difficulties. Our main goal is to overcome many difficulties that students face while writing. That is why, they must know spelling rules deeply, and be able to consolidate these rules on various exercises and appropriate writing samples.

While working on the exercises, knowledge is not only strengthened, but also expanded and refined in aggregate and volume. In this process, the intellectual activities of students also increase, they analyze language events, compare and, thus, generalize the knowledge gained.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülbəniz Camalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

GÜNEL QURBAN QIZI İSMAYILOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
nigareliyeva87@mail.ru
UOT 811.512.1

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ VƏ QƏDİM DİL ƏLAQƏLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan dilinin qədim tarixindən, onun təşəkkül dövrlərindən, Azərbaycan dilinin tarixini araşdıran alimlərin fikirlərindən bəhs olunur. Burada həmçinin Azərbaycan dilinin qədim dil kontaktlarından da söhbət açılır. Azərbaycan ərazisi qədim türk etnoslarının yaşadığı tarixi regiondur. Azərbaycan dilinin protodillərlə əlaqəsinin öyrənilməsi göstərir ki, ilkin söz formalarının bərpası üçün qədim dillərdəki faktlar mühüm önəm daşıyır. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi sübut edir ki, Azərbaycan dili III-V əsrlərdə artıq ədəbi dil səviyyəsində tam formalaşmışdı. Dastandakı bir çox yer adları (toponimlər) bu eposun Azərbaycan xalqına aid olduğunu bir daha təsdiq edir. Şübhəsiz ki, Azərbaycan dili ən qədim türk dillərindən biridir. Türkologiyadakı ənənəvi bölgüyə əsasən, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq qrupuna daxildir. Türk etnosu indiki Azərbaycan ərazisində həmişə dominant etnos olmuşdur və aborigen etnos kimi, aparıcı etnik birlik kimi hər zaman digər etnik birliklərə təsir qüvvəsi böyük olmuşdur. İndiyə qədər bəzən Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının tarixi varlığı faktı şübhə ilə qarşılanmış, bu ərazidə İran və ya Qafqaz mənşəli xalqların aborigen, avtohton olduğu iddia edilmişdir. Sovet ideologiyasına uyğun olaraq xalqımızın minillik tarixi qəsdən saxtalaşdırılmışdır. Ancaq şanlı Türkün tarixinə “qara yaxmaq”, qədim türk xalqının bu ərazidə mövcudluğunu inkar etmək real elmi həqiqətlərə göz yummaq deməkdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, qədim dillər, dil kontaktları, tarix, formalaşma.

Azərbaycan ərazisi tarixi-geopolitik cəhətdən strateji əhəmiyyətli yer olduğundan bu ərazidə daima tarixi savaqlar olmuş, Azərbaycan ərazisi müxtəlif sivilizasiyalara məskən olmuşdur. Qədim yunanlar, Romalılar, parfiyalılar, şumerlər, saklar, xəzərlər, sarmatlar, urartular, elamlar, aslar, skiflər və digər ən qədim etnik qruplar bu ərazilərdə daim məskən salmağa, savaqlar aparmağa cəhdlər etmişlər. Avropa və Asiyanın sərhədlərində, qədim ticarət yollarının qovuşağında yerləşən Azərbaycan ərazisi tarixin müxtəlif siyasi çəkişmələrinə şahidlik etmişdir.

Məlumdur ki, ən qədim yazılı qaynaqlar mixi yazıları hesab olunur. Şumer, assur, akkad yazıları mixi yazılardır. Azərbaycanın ən qədim tarixi haqqında mixi yazılarında: Assuriya hökmdarı III Salmansaranın salnamələrində, Assuriya hökmdarı II Sarqonun “Təntənəli yazısı”nda, Assuriya hökmdarı Aşşurbanipalın “B”

silindirindəki yazısında, urartu hökmdarı I Arğıştinin salnaməsində, urartu hökmdarı II Sardurinin kitabəsində, urartu hökmdarı II Arğıştinin kitabəsində məlumatlar var (-1, s.9-15). Deməli, Azərbaycan tarixi haqqında assur, urartu mixi yazıları ilkin qaynaqlardan sayıla bilər.

Azərbaycan ərazisindəki ilkin dövlətlər, tayfalar, toponimlər haqqında məlumatlara antik müəlliflərin əsərlərində rast gəlirik. Belə ki, “tarixin atası” adlandırılan yunan tarixçisi Herodotun “Tarix” əsərində, yunan coğrafiyaşünası Strabonun “Coğrafiya” əsərində, yunan coğrafiyaşünası və astronomu Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərslisi”ndə, məşhur Roma yazıçısı Böyük Plininin “Təbiət tarixi” əsərində və digər antik müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Tarixi Azərbaycan əraziləri İran yaylasının böyük bir hissəsini, Qafqaz dağlarını, indiki Ermənistan adlanan saxta dövlətin ərazisini, Dəmir Qapı Dərbəndə qədər, Gürcüstan ərazisinin bir hissəsini əhatə etmişdir. Müxtəlif elmi qaynaqlarda Qafqaz ən qədim insan məskənlərindən biri sayılır. Təsədüfi deyil ki, məşhur norveç arxeoloqu Tur Heyerdal Azərbaycana gələrkən Qobustan qayaları üzərindəki qədim yazıları və Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən Alban kilsəsini ziyarət etdikdən sonra bu qənaətə gəlmişdi ki, skandinav xalqlarının tarixi vətəni Qafqazdır və skandinavların əcdadları Azərbaycandan Avropaya köç etmişlər. Maraqlıdır ki, qədim skandinav xalqlarının mifologiyasına görə, onların əcdadı Odər adlı tanrı hesab olunur. Bu söz də *azər* sözü ilə çox yaxındır. *Azər* sözünün kökündə dayanan *as* morfemi etnonim mənşəlidir. Yəni *az+ər*, “igid aslar” mənasındadır. Türk mənşəli *as* tayfaları haqqında bir çox qədim mənbələrdə məlumatlar var. Urmiya gölü ətrafında tapılmış arxeoloji tapıntılar bu ərazinin ən qədim insan məskəni olduğunu sübut etmişdir. Qarabağda, Xocavənd rayonunun ərazisində yerləşən Azix mağarasında tapılan arxeoloji nümunələr orada ən qədim insan yaşayış məskənlərinin olduğunu təsdiq edir. İranda yaşayan fars mənşəli *azər* tayfasının Azərbaycan adı ilə heç bir bağlılığı yoxdur.

İndiyə qədər Azərbaycan dilinin qədim tarixi haqqında Əbdülzəl Dəmirçizadənin, Hadi Mirzəzadənin, Firudin Cəlilovun, Mirəli Seyidovun, Vaqif Aslanovun, Samət Əlizadənin, Qiyasəddin Qeybullayevin, Elməddin Əlibəyzadənin, Yusif Yusifovun, Mahmud İsmayılın, Aydın Məmmədovun, Tofiq Hacıyevin, Qəzənfər Kazımovun və Əzizxan Tanrıverdinin araşdırmaları dəyərli və önəmlidir. Çünki bu alimlərin tədqiqatları sübut edir ki, dilimizin tarixi çox qədimdir və Azərbaycan ərazisində minilliklər boyu türk mənşəli etnoslar yaşamışdır. Həmin alimlərin araşdırmalarında “süni vətənpərvərliklə” deyil, gerçək vətənpərvərliklə doğma xalqımızın dilinin tarixi obyektiv şəkildə qiymətləndirilmişdir.

Ön Asiyadakı qədim tayfaların, Qafqaz ərazisindəki qədim etnosların türk mənşəli hesab edilməsi fikri bəzi avropaşünaslar, iranşünaslar tərəfindən qəbul edilmir. Xüsusilə, bu məsələni çox zaman etnosentrizmlə bağlamaq iddiaları həqiqəti əks etdirmir. Tarixi çox zaman saxtalaşdırmağa cəhd göstərənlər ona görə yanılırlar ki,

həqiqi, gerçək tarix saf su kimi çirk, pas götürmür. Azərbaycan xalqını parçalayan, cənubi və şimali qollara ayıran, Azərbaycan dilinin mənşəyini yad köklərə bağlayanlar unudurlar ki, dilin ən dərin qatlarında yatan dil vahidləri: toponimlər, antroponimlər, etnonimlər, mifonimlər, hidronimlər keçmişin izlərini yaşadır və onları xalqın etnik yaddaşından heç zaman silmək olmaz.

Sovetlər dönəmində müxtəlif tarix əsərlərində Azərbaycan xalqının formalaşması və Azərbaycan dilinin yaranması dövrü bir çox halda XI-XIII əsrlərə aid edilirdi. Guya Azərbaycan xalqı yalnız XI-XIII əsrlərdə səlcuq türklərinin Anadolu yarımadasından indiki Azərbaycan ərazisinə gəlişi ilə türkləşmişdir. Guya indiki Azərbaycan ərazisində yalnız səlcuqların gəlişindən sonra türk etnosu formalaşmışdır. Yəni Azərbaycan xalqının tarixi bilərəkdən saxtalaşdırılırdı. Xüsusilə, tarixçi İqrar Əliyevin Azərbaycan xalqının etnogenezi haqqındakı fikirləri tarixi obyektivlikdən çox uzaq idi. Bu yanlış iddialar həm qərəzli idi, həm də tarixi gerçəklikdən çox uzaq idi. Çox təəssüf ki, uzun müddət sovet dönəmində Azərbaycan xalqının və dilinin mənşəyi ilə bağlı araşdırmalarda obyektivlik gözlənilməmiş, xalqımızın qədim və minillik tarixini təhrif edən fikirlər irəli sürülmüşdür. Azərbaycan xalqının entogenezisi gah Qafqaz mənşəli, gah da İran mənşəli etnoslarla bağlanmışdır. Halbuki Azərbaycan xalqının mənşəyi dünyanın ən qədim etnoslarından biri olan türk xalqı ilə bağlıdır. Eyni zamanda, Azərbaycan dili türk mənşəli dildir. Təəssüf ki, indiyə qədər Azərbaycan dilinin söz köklərinin mənşəyini çox zaman İran və ya Qafqaz dillərinin mənşələri əsasında izah etməyə cəhdlər olmuş, bu barədə hətta tanınmış dilçilər, tarixçilər fikirlər səsləndirmişlər. Bütün bu cəhdlər Azərbaycan dilinin türk mənşəyinə “kölgə salmaq” cəhdləri idi.

Digər tərəfdən, bir çox tarixçilər tərəfindən qədim Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində (indiki Ermənistan), İran ərazisinin böyük bir hissəsində, Qafqaz regionunda vaxtilə məskunlaşmış türk etnoslarının tarixi qəsdən saxtalaşdırılmış, E.A.Qrantovski, İ.M.Dyakonov, İ.Əliyev kimi alimlər Türkün böyük və şanlı tarixinə “kölgə salmışlar”. Məsələn, iransünas E.A.Qrantovski elmi gerçəkliyin əleyhinə gedərək “Ön Asiyadakı İran tayfalarının qədim tarixi” adlı monoqrafiyasında İran ərazisində vaxtilə mövcud olan və etnogenezisi türklərlə bağlanan qədim tayfaların əksəriyyətinin mənşəyini İran xalqları ilə bağlayır (2, s.8). Halbuki indiki İran xalqları İran adlanan coğrafi bölgəyə, yəni İran yaylasına çox-çox sonralar gəlmişlər.

Azərbaycan ərazisində ən qədim türk etnoslarının olması haqqında dəqiq və obyektiv məlumatlar Z.İ.Yampolskinin “Azərbaycan ərazisində türklər haqqında ən qədim məlumatlar” adlı məqaləsində verilmişdir (3, c. 62-64.). Z.İ.Yampolski həmin məqalədə sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində dominant etnos türk etnosu idi. Bir çox digər “saxta” tarixçilərdən fərqli olaraq Z.İ.Yampolski Azərbaycan tarixinə obyektiv yanaşmışdır.

Azərbaycan dilinin ən qədim tarixi haqqında obyektiv elmi fikir yürüdən ilk alimlərdən biri Əbdüləzəl Dəmirçizadədir. Məhz Əbdüləzəl Dəmirçizadə sovet döv-

ründə xalqımızın tarixi haqqında bir çox “dırnaqarası tarixçilər”dən fərqli olaraq, real həqiqəti söyləmiş, Azərbaycan dilinin formalaşma tarixini V əsrə aid etmişdir.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” adlı əsərində qeyd edir ki, “Qafqaza və İrana oğuz, qıpçaq tayfalarının kütləvi surətdə gəlmələri və bu ərazidə əsrlər boyu yaşayan türk dilli tayfalarla qaynayıb - qarışmaları türk dillərinə mənsub vahid ümumxalq dili halında Azərbaycan dilinin hələ V-VI əsrlərdən formalaşması prosesini, demək olar ki, daha da sürətləndirdi və tamamlamış oldu” (4, s. 49-50). Ə.Dəmirçizadə düzgün olaraq yazır ki, “məlum olduğu üzrə, VI-VIII əsrlərdə vahid Azərbaycan xalqı formalaşdığı kimi, bu xalqın hamısının ünsiyyət vasitəsi vahid ümumxalq Azərbaycan dili də artıq mövcud idi və geniş dairədə işləndirdi” (4, s.71). Ə.Dəmirçizadə ümumxalq Azərbaycan dilinin tam formalaşma prosesinin X əsrə qədər davam etdiyini göstərir: “Vahid ümumxalq Azərbaycan dilinə qədərki dövrdə azərbaycanlılar qəbilə və tayfalar halında yaşadıkları kimi, onların dili də qəbilə və tayfa dillərindən ibarət olmuşdur. Vahid ümumxalq Azərbaycan dili isə bu tayfa dillərindən bir neçəsinin, xüsusən oğuz, qıpçaq tayfa dillərinin əsasında təqribən VII-X əsrlər arasında formalaşmış bir dildir ki, öz vahidlər sisteminə görə türk dilləri ailəsinə mənsubdur” (4, s.15-16). Təbii ki, Ə.Dəmirçizadə *ümumxalq Azərbaycan dili* deyəndə ədəbi dili nəzərdə tuturdu.

İstedadlı tarixçi-alim Yusif Yusifov “Qədim Şərq tarixi” əsərində Azərbaycan ərazisində qədim türk etnoslarının varlığını elmi arqumentlərlə sübut etdi. Y.Yusifov ilk tarixi mənbələrdən olan qədim yunan qaynaqlarında Azərbaycan ərazisindəki türk etnoslarının adlarının çəkildiyini göstərir (5, s.432).

XX əsrin sonlarında Qiyasəddin Qeybullayevin Azərbaycan xalqının etnogenezisi ilə bağlı araşdırmaları xüsusi diqqət çəkir. Onun araşdırmaları tarixi gerçəklikləri daha dolğun əks etdirir. Q.Qeybullayev türk mənşəli onomastik vahidlərin timsalında sübut etmişdir ki, Azərbaycan xalqının tarixi çox qədimdir. Q.Ə.Qeybullayev “Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən” əsərində yazır ki, “e.ə. II minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində və ona qonşu bəzi bölgələrdə türkmənşəli etnosların yaşamasına heç bir şübhə ola bilməz” (6, s.239).

Azərbaycan dilinin tarixi haqqında Qəzənfər Kazımovun araşdırmaları mühüm faktlara əsaslanır. Professor “Dilin tarixi xalqın tarixidir” adlı məqaləsində yazır ki, “qədim onomastik leksika, Sak-Turan hökmdarı Alp Ər Tonqanın ölümünə ağılar, Kaşğari divanının faktları, “Oğuznamə” materialları, Orxon-Yenisey abidələri belə bir ağlabatan qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən e.ə. I minilliyin ortalarına qədər müxtəlif türk etnoslarının konsolidasiyası dövrü, e.ə. I minilliyin ortalarından eramızın ilk əsrlərinə qədər türk etnoslarının ictimai-siyasi nüfuzunun güclənməsi, III-VII əsrlər isə Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması dövrüdür. Azərbaycan ədəbi dili IX-XI əsrlərdə tam təşəkkül tapmışdır” (7, s.300).

Q.Kazımovun “Azərbaycan dilinin tarixi” (Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər” (Bakı, 2017) əsərində xalqımızın tarixi haqqında obyektiv fikirlər irəli sürül-

müştür. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, “ümumxalq Azərbaycan dili səlcuqların gəlişindən azı 500 il əvvəl təşəkkül tapmışdır. Səlcuqlar Azərbaycana ayaq basanda artıq Azərbaycan dili mövcud idi. Əlimizdə hələlik “Dədə Qorqud”dan başqa bir əsər gəlib çatmasa da, bu dildə zəngin elmi və bədii ədəbiyyat olmuşdur. Şübhə etmirik ki, hətta bu ədəbiyyatın ilk nümunələri azı I minilliyin ortalarına aid olmalıdır. Odur ki, Anadolu türklərinin dili ilə Azərbaycan xalqının dilini eyni tayfaların dilindən törəmiş xalq kimi təsəvvür və izah etmək düz deyil. Şərqi Anadolunu çıxmaq şərti ilə (oranın əhalisi qədim Azərbaycan türkləridir) Anadolu türkləri gəlmədir. Azərbaycan xalqı və onun dili isə qədim yerli əhalinin – aborigen oğuz-türk tayfalarının və səlcuqlardan çox-çox əvvəllər Azərbaycana gələn qohum tayfaların dilləri əsasında təşəkkül tapmışdır (8, s. 669). Professor qədim dil faktları əsasında sübut edir ki, azərbaycanlılar aborigen xalq kimi indiki ərazilərimizdə yaşamış və dünya sivilizasiyasına qədim bir mədəniyyət bəxş etmişdir. Alim qeyd edir ki, eramızın ilk illərindən ümumxalq dili kimi təşəkkül yoluna qədəm qoyan Azərbaycan dili I minilliyin sonlarında artıq türk dilləri ailəsində seçilən və bir sıra başqa ərazilərin türklərinə ədəbi dil kimi xidmət edən bir dil idi. Həsənoğlunun qəzəlləri, “Dastani- Əhməd Hərami”, “Qisseyi-Yusif” kimi çox az bir qismi gəlib bizə çatan əsərlər Azərbaycan ədəbi dilinin ilk nümunələri deyil, bir neçə əsrlik inkişaf yolu keçmiş bir ədəbi dilin nümunələridir (8, s.669).

Haqlı olaraq Azərbaycan xalqının etnogenezini Qafqaz və İran mənşəli etnoslarla bağlayan tarixçilərə etirazını bildirən professor Qəzənfər Kazımov sübut edir ki, Azərbaycan xalqının etnik mənşəyi qədim türk etnosu ilə bağlıdır və Azərbaycan ərazisi qədim türk tayfalarının aborigen, avtohton xalq olaraq yaşadığı yerdir. Azərbaycan xalqının kökünün İran və ya Qafqaz mənşəli xalqlarla bağlanması isə cəfəngiyyətdir.

“Azərbaycan dilinin tarixi” adlı mükəmməl monoqrafiyasında Q.Ş.Kazımov qeyd edir ki, “e.ə. IV əsrdən şimalda Alban dövlətinin yaranması ilə ümumiləşməyə başlamış alban və ya aran dili də eyni vaxtda təşəkkülünü başa çatdırmışdır. Atropatena/azəri və alban /arran dillərinin təşəkkül prosesi, eyni zamanda onların əvvəlcə Parfiya, sonralar Sasanilər dövləti tərkibində bir canişinlikdə birləşdirilməsi ilə vahid dil kimi formalaşma istiqamətində davam etmişdir. Bu proses, V əsrdə başa çatmış, VI əsrdən Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin təşəkkülü sürətlənmiş, VI- VIII əsrlərdə şifahi ədəbi dilin misilsiz abidəsi olan “Dədə Qorqud” kitabının müasir səviyyədə tam formalaşması ilə şifahi ədəbi dilin formalaşması tam başa çatmışdır” (8, s.375).

Bu önəmli fikirləri professor digər əsərlərində də təbliğ edir. Belə ki, Q.Kazımov “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Bakı, Elm və təhsil, 2017, 944 s.) əsərində qeyd edir ki, “bu dil artıq V əsrdə bütövlükdə ümumxalq dili şəklində formalaşma işini başa çatdırmışdı. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilin təşəkkül və inkişaf dövrü kimi tarixə daxil olur (9, s.12). Professorun fikrincə, “ümumxalq Azərbaycan dili eramızın V əsərində formalaşmışdır. VI-VIII əsrlər şifahi ədəbi dilimizin təşəkkülü və inkişafı

dövrüdür. Bu dövrün ən mükəmməl dil nümunələri “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində toplanmışdır. Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül tarixi IX-XI əsrləri əhatə edir” (9, s.9). Göründüyü kimi, Q.Kazımovun baxışlarında Azərbaycan dilinin tarixinə münasibət daha obyektiv, daha ədalətlidir və tarixi həqiqətləri əks etdirən arqumentlərə yer verilmişdir.

Akademik Tofiq Hacıyevin araşdırmalarında da Azərbaycan dilinin qədim tarixi öz əksini tapmışdır. Akademik “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” adlı əsərində qeyd edir ki, “Azərbaycan ədəbi dili qədim və zəngin türk yazılı dillərindən biridir. O, qədim və zəngin ümumtürk mədəniyyəti bazasında, qardaş türk dilləri ilə qarşılıqlı əlaqədə dolğun inkişaf yolu keçmişdir (10, s.10). Alim Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin qədim tarixini təhrif edən Qrantovski, İ.Əliyev kimi alimlərin elmi arqumentlərini öz dəyərli faktları ilə təkzib edərək sübut edir ki, “Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfaları yaşamış və onların birliyi indiki Azərbaycan dilinin təməlinin qoyulmasına səbəb olmuşdur” (10, s.50-55). Tofiq Hacıyev bildirir ki, tarixi qaynaqlar əsasında bu deyilənlər hələ e. ə. Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının yaşadığını göstərir. Dil faktları isə təsdiqləyir ki, artıq eramızın I minilliyinin ortalarından Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu və morfoloqiyası müəyyənlanmış haldadır (10, s.59).

T.Hacıyev və V.Vəliyevin birgə müəllifliyi ilə yazılan “Azərbaycan dili tarixi” (Bakı, “Maarif”, 1983, 187 s.) adlı əsərində qeyd olunur ki, X-XI əsrlərdə bu dövrlərdəki oğuz-səlcuq gəlişlərinə qədər türkmənşəli Azərbaycan dili formalaşmışdı. Tarixi faktdır ki, X-XI əsrlərdə gələn oğuz-qıpçaqlar formalaşmış Azərbaycan xalqı tərəfindən sıxışdırılmış və beləliklə də, bunlar artıq müəyyənlanmış dil mühitinə düşürlər. Bu dilin müəyyənlənməsi isə artıq V-VI əsrlərdə başa çatmışdı (11, s.32)

Bu, bir həqiqətdir ki, Azərbaycan xalqının etnogenezisində qədim oğuz və qıpçaq türkləri dayanır. Tarixən oğuz və qıpçaq türklərinin bir-birinə qarışmasından, konsolidasiyasından yaranan Azərbaycan türkləri Qafqaz regionunun ən aborigen sakinlərindən olmuşlar. Məlumdur ki, səlcuq türklərinin mənşəyi qədim oğuz tayfaları ilə bağlıdır.

Qədim türklərin vətəninin Altay dağları deyil, Ön Asiya olması haqqında son dövrlərdə bir çox iddialar, mülahizələr mövcuddur. Xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində Q.Kazımovun və F.Cəlilovun araşdırmalarında ilk türklərin vətəninin Ön Asiya olması haqqında fikirlər, ehtimallar var. F.Cəlilovun (Ağasıoğlunun) araşdırmalarında bu konsepsiya Urmu nəzəriyyəsi adı altında təqdim olunur. Bu ehtimallar qədim Ön Asiya xalqları ilə qədim türklərin kontaktlarının daha da əski dövrlərə aid olmasını sübut edir. Dünyanın ən qədim xalqlarından olan şumerlərin də məhz Ön Asiyadan Mesopatamiyaya köçü haqqında müxtəlif qaynaqlarda məlumatlar var. Vaxtilə akademik Nikolay Marr türklərin Asiyanın dərinliklərindən baş alıb gəldiklərini yazırdı (12, s.184).

Bir çox alimlərin, o cümlədən F.Cəlilovun və Q.Kazımovun araşdırmalarında göstərilir ki, türklərin ana vətəninin Altay hesab olunması düzgün fikir deyil, bu iddia türkün şanlı tarixinin qədimliyinə kölgə salır. Həqiqətən də, belədir. Bu fikrin yaranmasının əsas qaynağı XVII əsrdə İsveç zabiti Fon Stralenberqin irəli sürdüyü Ural-Altay nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyə sonralar bir çox altayşünaslar tərəfindən müdafiə olunmuşdur. Türkologiyada ənənəvi fikrə görə, türklərin ulu vətəninin Altay hesab olunması ideyası son dövrlərin araşdırmaları ilə öz təsdiqini tapmır.

Toponimlər dilin tarixi yaddaşı, xalqın tarixinin canlı şahidləridir. Məhz toponimlərlə biz qədim yazılı qaynaqların, ərazilərin hansı xalqa məxsusluğunu isbat edə bilirik. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Axısqa toponiminin, Göyçə gölünün, Əlincə adlarının çəkilməsi bu qədim oğuz abidəsinin Azərbaycan xalqına mənsub olduğunu sübut edir. Məsələn, eposun “Uşun Qoca oğlu Səgrək boyunu bəyan edər” adlı boyunda Oğuz mahalının, Dərbənd şəhərinin, Göyçə gölünün, Axısqa qalasının, Naxçıvandakı Əlincə qalasının adları çəkilir:

Məgər xanım, genə bir gün bəgləri basub oturacaq, Tərs Uzamış deyərlərdi, Oğuzda bir yigit vardı, aydır; Andan Şirokuz ucundan Göğcə dənizə dəgin el çarpdı; Yigitləri qırdılar, Əgrəyi tutdılar, Əlincə qalasına – zindana bıraqdılar (13, s.110); “Bamsı Beyrək boyu”nda Dərbənd şəhərinin adı çəkilir: *Bu yandan dəxi bəzirganlar gəlübəni qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı* (13, s.53); “Uruzun əsir düşdüyü boy”da isə Axısqa qalasının adı keçir: *Məgər başı açuq Tatyən qələsindən, Aqsəqa qələsindən kafərin casusu vardı* (13, s.69).

“Azərbaycan dilinin morfonologiyası” kimi mükəmməl və fundamental bir monoqrafiya yazan F.Cəlilov haqlı olaraq Altay nəzəriyyəsinin türkün tarixini “cavanlaşdırdığını” bildirir. Həmin əsər Azərbaycan dilçiliyi tarixində morfonologiyaya həsr olunmuş ilk fundamental əsər sayıla bilər.

Maraqlıdır ki, həm F.Cəlilov, həm də Q.Kazımov türklərin ana vətəninin Ön Asiya olduğunu ehtimal edirlər. Fikrimizcə, bu ehtimal həqiqətə daha uyğundur və Asiyanın qədim ölü dilləri ilə qədim türk dilinin təması real olduğunu isbat edir.

F.Cəlilov (Ağasıoğlu) yazır ki, türkoloji ədəbiyyatda türklərin Ata Yurdu Orta Asiya və Altay hesab olunur, lakin əvvəllər də dəfələrlə qeyd etdiyimiz kimi, bu ərazilərdə türk etnosları miladdan öncə II-I minilliklərdə Ön Asiyadan getmişlər. Altay türklərin ikinci Ata Yurdudur və buradan saqa, hun, avar və sair adlarla müxtəlif zamanlarda ilkin Vətənə, yəni Göyçə-Urmu-Xəzər arası yurdlarına dönmüşlər (14, s.143).

F.Cəlilov Azərbaycan dilinin tarixini yeni konsepsiya olan Urmu nəzəriyyəsinə əsasən yazmışdır. Alim 9 kitab şəklində yazılan “Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamaqədərki təşəkkül tarixi” əsərində dilimizin tarixinin daha dərinliklərinə baş vura bilmişdir. Həmin əsərdə alim yazır: “Türk etnosu Ön Asiyada doğulub buradan ətraf bölgələrə dağılmış, türk dili buradan bütöv Avrasiyaya yayılmışdır. Antropoloji, arxeoloji, mifoloji bəlgələrdə aydın görünən bu durum dil faktları ilə də təsdiq olunur. Lakin Avropa alimlərinin son dövrlərdə türkoloqlara

təlqin etdikləri Altay nəzəriyyəsi türklərin Ata yurdunu Ön Asiyada deyil, Mərkəzi Asiyada axtarmağa məcbur etmişdir (14, s.8). Yuxarıda deyilən fikirləri ümumiləşdirərək bu nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dilinin tarixi çox qədimdir və Azərbaycan ərazisində qeydə alınan toponim və hidronim, etnonimlərin etimoloji təhlili göstərir ki, bu region qədim türk etnoslarının vətəni olmuşdur.

İltisqaı quruluşlu qədim ölü dillərlə Azərbaycan dili arasında kifayət qədər analoji leksik elementlərin səbəbini iki cür izah etmək olar: ya bu faktlar təsadüfidir, ya da bu faktlar həmin dillərin ortaq mənşəyini isbat edir. Qədim sanskrit, latın, xett, skif, assur, elam, etrusk, urartu, şumer, akkad, kelt dillərinin lüğət fondunda elə sözlər var ki, onlar müasir Azərbaycan dilindəki sözlərlə fonoloji və semantik cəhətdən çox yaxındır. Həmin leksik paralellər Azərbaycan dilinin qədimliyini, dərin tarixi köklərə bağlı olduğunu sübut edir. Bu leksik paralellərin öyrənilməsi Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarının aborigen xalq olduğunu, Azərbaycan dilinin dünyanın ən qədim dilləri ilə kontaktlarının olmasını isbat edir. Müasir Azərbaycan dilində mövcud olan qədim leksik vahidlərin varlığı sübut edir ki, bu türk mənşəli dilin tarixi minilliklərə dayanır. Azərbaycan dilinin Azərbaycan ərazisində avtohton dil olmasına heç bir şübhə ola bilməz və bu konsepsiya heç də etnosentrik mahiyyət daşıyır. Bu baxımdan da Azərbaycan dili ilə qədim ölü dillər arasındakı leksik paralelliklərin öyrənilməsi çox aktualdır və strateji əhəmiyyət daşıyır.

İndiyə qədər aparılan araşdırmaların əksəriyyətində Azərbaycan dili ilə qədim ölü dillər arasında müşahidə edilən leksik paralelliklər daha çox dil kontaktlarının nəticəsi kimi izah olunmuşdur. Halbuki nostratik konsepsiya bu məsələlərə yeni prizmadan baxmağı tələb edir.

Dil əlaqələrinin tədqiqi həm qohum, həm də qohum olmayan dillər arasında münasibətləri öyrənilməsinə şərait yaradır. Bu problem üzrə dilçilik araşdırmaları aparılarkən leksik paralellər faktı hər zaman diqqəti çəkir. Çünki həm qohum dillərdə, həm də qeyri-qohum dillərdə rast gəlinən və ya ortaya çıxan leksik analogiyalar dil tarixinin öyrənilməsi baxımından da aktualıq təşkil edir. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, XX əsrin 80-ci illərindən Azərbaycanda öyrənilməyə başlanılan şumer-türk əlaqələrinin tədqiqi qədim türk dilinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixinin minilliklərə dayandığını sübut etdi.

Qədim dillərdəki faktlar Azərbaycan dilindəki leksik vahidlərin etimologiyası üçün əvəzsiz bilgilər verir və həmin faktlar bir çox söz köklərinin arxetiplərinin, praformalarının müəyyənləşdirilməsi üçün açar rolunu oynayır. Təkcə şumer-türk leksik paralelliklərinin tədqiqi bir çox ilkin söz köklərinin bərpası üçün böyük imkanlar yaratmış oldu və bu cəhət müxtəlif türkoloji araşdırmalarda qeyd olunmuşdur. Digər bir tərəfdən, bu mövzu qədim dil əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da aktualdır.

Azərbaycan dili ilə qədim ölü dillər arasındakı analoji faktlar dilimizin tarixin ən dərin qatlarında mövcudluğunu və bəzi alimlərin iddia etdiyi kimi,

sonradan yaranmadığını bir daha sübut edir. Azərbaycan dilində qədim dillərlə paralellik təşkil edən analoji sözlərin leksik-semantik cəhətdən qorunması dilimizin iltisacı cəhətdən morfoloji sabitliyini mühafizə etməsi ilə bağlıdır. Yəni Azərbaycan dilinin qədim söz fondunun dünyanın qədim ölü dilləri ilə ortaqlıq təşkil edən sözlərin mövcudluğu türk dillərinin iltisacı quruluşunun mühafizəkar sistemi ilə sıx bağlıdır. Çünki məhz iltisacı quruluş tipoloji cəhətdən Azərbaycan dili ilə yaxın olan skif, urartu, şumer dillərindəki analoji sözlərin müqayisə edilmə imkanlarını artırır. Aparılan kompleks araşdırmaların nəticəsi onu deməyə əsas verir ki, bu dillər arasında yalnız leksik səviyyədə deyil, eyni zamanda, fonoloji səviyyədə də uyğunluqlar var. Səciyyəvi səs keçidləri bu uyğunluqları sübut etməyə imkan verir.

Ön Asiyanın qədim ölü dilləri ilə Azərbaycan dili arasında kifayət qədər leksik paralelliklərin mövcudluğu bu əlaqələrin bəzilərinin genetik bağlılıq olduğunu, bəzilərinin isə dil kontaktlarının nəticəsi olduğunu sübut edir. Skif və şumer dillərinin Azərbaycan dili ilə genetik bağlılığını həm arxeoloji, həm bədii-mifoloji, həm də analoji linqvistik nümunələr təsdiq edir.

Dünyanın ən qədim ölü dilləri ilə, tipologiyasında asılı olmayaraq, həm iltisacı, həm də flektiv quruluşlu ölü dilləri ilə Azərbaycan dili arasındakı uyğunluqlar adətən türkologiyada iddia olunduğu kimi, Azərbaycan dilinin yeni türk dillərindən deyil, ən qədim türk dillərindən biri olduğunu isbat edir.

Azərbaycan dilinin ən qədim ölü dillərin leksik fondu ilə müqayisə olunması etimoloji araşdırmalar üçün yeni faktların üzə çıxmasına səbəb olur, ilkin sözlərin arxetipləri və ya praformaları haqqında təssürat və mənzərə yaradır, Azərbaycan dilinin ilkin sözlərini morfoloji və semantik cəhətdən inkişafını izləməyə imkan verir.

Azərbaycan ərazisi haqqında antik müəlliflərin və mixi yazılarında verilən məlumatlar bu ərazisinin ən qədim sivilizasiya məskənlərindən biri olduğunu bir daha təsbit edir. Azərbaycan dili isə dünyanın ən qədim sivilizasiya dilləri arasındakı ortaq cəhətlər ilk növbədə leksik səviyyədə müşahidə edilir. Ancaq həmin dillər arasında fonoloji və qrammatik paralelliklərin də olması istisna deyil. Bu ümumi paralelliklərin bir qismi dil universaliləri ilə sıx bağlıdır. Bir qismi dil təmaslarının nəticəsi olaraq yaranmışdır. Digər əsas bir qismi isə ortaq köklərlə bağlıdır. Minilliklərə dayanan əski dil əlaqələri nəticəsində meydana çıxan leksik paralelliklər qədim dövrdə dil situasiyalarının ictimai aspektlərinin öyrənilməsinə yardım edir.

Mifoloji, epik ənənələr analoji dil vahidləri ilə birləşdikdə ortaq dəyərlər meydana çıxır. Dünya tarixinin ən qədim dərinliklərinə baş vuranda Azərbaycan türklərini dünya tarixindəki yeri və mövqeyi üzə çıxır. Türkün şanlı tarixinə öz dəyərli töhfələrini verən Azərbaycan türkləri dünya sivilizasiyası tarixində öz qədim mədəniyyəti, etnokulturologiyası, zəngin etnoqrafiyası ilə seçilən xalqlardan biridir.

İndiyə qədər şumer dastanı “Gilqamış”la “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında, qədim türk yazılı abidələrindəki mifik etnotəfəkkürün antik mədəniyyətlə ortaq

cəhətlərin üzə çıxması türk etnosunun tarixdəki dil və etnik yaddaşının mühafizəkar olduğunun əlamətidir. Bu genetik bağlılığı analoji leksik materialların bolluğu da bir daha təsdiqləyir. Oxşar mifoloji süjetlər, oxşar antropoloji cəhətlər, oxşar arxeoloji mədəniyyət, oxşar söz fondu qədim Ön Asiyanın xalqları ilə Azərbaycan xalqının ortaq keçmişinin olmasını təsdiqləyir. Azərbaycan dilinin leksikası ilə qədim hind-Avropa mənşəli dillərdəki analoji dil faktları, ehtimal ki, qədim dil əlaqələri (kontakları) ilə bağlıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar (Tərtibçilər: S.S.Əliyarov, F.R.Mahmudov və b.) – Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, – 1989. – 328 s.
2. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1970.
3. Ямпольский З. И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. – Уч. Записи АГУ, сер. языка и лит., 1966. – №2, с. 62-64.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Birinci hissə. – Bakı: Maarif, – 1979. – 268 s.
5. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi . – Bakı: Şərq - Qərb, – 2007. – 384 s.
6. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən. – Bakı: Azər-nəşr, – 1994. – 248 s.
7. Kazımov Q.Ş. Dilin tarixi xalqın tarixidir // Sənət düşüncələri. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, – 1997. – s.295-300.
8. Kazımov, Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi, – 2017. – 680 s.
9. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin qrammatikası. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 944 s.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. – Bakı: Elm, – 2012. – 476 s.
11. Hacıyev T.İ. , Vəliyev V. Azərbaycan dili tarixi. – Bakı: Maarif, – 1983. – 187 s.
12. Süleymanov O. Az-ya. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1993. – 304 s.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı: Yazıçı, – 1988, 265 s.
14. Ağasıoğlu F.A. Azərbaycan türklərinin İslamaqədər tarixi (Doqquz bitik). I Bitik. Tarixi qaynaqlar / (9 cildə). – Bakı: c.1. – 2014. – 337 s.

Gunel Gurban kyzy Ismayilova
Candidate for a degree of the Institute of
Linguistics named after Nasimi of ANAS

**THE HISTORY OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE AND
ANCIENT LANGUAGE CONTACTS**

RESUME

The paper tells about the ancient history of the Azerbaijani language, the periods of its formation, the opinions of scientists studying the history of the Azerbaijani language. It also tells about the ancient language contacts of the Azerbaijani language. The territory of Azerbaijan is a historical region of ancient Turkic ethnic groups. The study of the connection of the Azerbaijani language with proto-languages shows that the facts of ancient languages are important for the restoration of the original word forms. The epic "Kitabi-Dede Gorgud" proves that the Azerbaijani language in the III-V centuries was already fully formed at the level of a literary language. Many place names (toponyms) in the epic once again confirm that this epic belongs to the Azerbaijani people. Undoubtedly, the Azerbaijani language is one of the oldest Turkic languages. According to the traditional division in Turkology, the Azerbaijani language is included in the Oghuz-Seljuk group of the Oghuz group of the Turkic language family. The Turkic ethnic group has always been the dominant ethnic group in the territory of modern Azerbaijan, and as an aboriginal ethnic group, as a leading ethnic unit, it has always had a great influence on other ethnic groups. Until now, the fact of the historical presence of Turkic ethnic groups on the territory of Azerbaijan has sometimes been questioned, it has been argued that the peoples of Iranian or Caucasian origin in this territory are aborigines, autochthonous. In accordance with the Soviet ideology, the thousand-year history of our people is deliberately falsified. However, slandering the glorious history of the Turks, denying the existence of the ancient Turkic people in this territory, means turning a blind eye to the real scientific facts.

Keywords: Azerbaijani language, ancient languages, language contacts, history, formation.

Гюнель Курбан кызы Исмаилова
Диссертант Института Языкознания имени Насими НАНА

**ИСТОРИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ДРЕВНИЕ
ЯЗЫКОВЫЕ СВЯЗИ
РЕЗЮМЕ**

В статье рассказывается о древней истории азербайджанского языка, периодах его становления, мнениях ученых, изучающих историю азербайджанского языка. Здесь также рассказывается о древних языковых контактах азербайджанского языка. Территория Азербайджана является историческим регионом проживания древних тюркских этносов. Изучение связи азербайджанского языка с протоязыками показывает, что для восстановления первоначальных словесных форм важное значение имеют факты древних языков. Эпос "Китаби-Деде Горгуд" доказывает, что азербайджанский язык в III-V веках уже полностью сформировался на уровне литературного языка. Многие названия мест (топонимы) в эпосе еще раз подтверждают принадлежность этого эпоса азербайджанскому народу. Несомненно, азербайджанский язык является одним из древнейших тюркских языков. Согласно традиционному делению в тюркологии азербайджанский язык входит в огузско-сельджукскую группу огузской группы тюркской языковой семьи. Тюркский этнос всегда был доминирующим этносом на территории современного Азербайджана, и как аборигенный этнос, как ведущая этническая единица, всегда имел большую силу влияния на другие этнические объединения. До сих пор иногда подвергался сомнению факт исторического присутствия тюркских этносов на территории Азербайджана, утверждалось, что народы иранского или кавказского происхождения на этой территории являются аборигенами, автохтонными. В соответствии с советской идеологией тысячелетняя история нашего народа преднамеренно фальсифицирована. Однако клевета на славную историю тюрков, отрицание существования древнетюркского народа на этой территории-значит закрыть глаза на реальные научные факты.

Ключевые слова: азербайджанский язык, древние языки, языковые контакты, история, формирование.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SÜLEYMAN İBRAHİMOV

Bakı Dövlət Universiteti
sulibrahimov@gmail.com

ƏL-XƏLİL İBN ƏHMƏD, SİBƏVEYHİ, İBN CİNNİ VƏ İBN SİNAYA GÖRƏ DANIŞIQ SƏSLƏRİNİN TƏSNİFATI

Açar sözlər: *danışiq üzvləri, danışiq səsləri, Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, İbn Cinni, İbn Sina.*

Ключевые слова: *органы речи, звуки речи, Халил ибн Ахмед, Сибавейхи, Ибн Джинни, Ибн Сина.*

Key words: *the organs of speech, speech sounds, Khalil ibn Ahmad, Sibawayhi, Ibn Jinni, Ibn Sina.*

Orta əsr ərəb dilçiləri ərəb dili səsələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetiriblər. Ərəb dili səsələrinin öyrənilməsi hicrətin II əsrindən etibarən xüsusi vüsət almışdır. Bunun da əsas səbəbi Quran qiraətlərinin səsələnməsinin dürüstlüyünü qoruyub saxlamaq olmuşdur. Mübaliğəsiz demək olar ki, məhz təcvid elmi sayəsində ərəb dili səsələri 14 əsr ərzində nəinki dəyişməmiş, hətta öz incəliklərini də qoruyub saxlaya bilmişdir [1, 73]. Danışiq səsələrinin artikulyasiya xüsusiyyətlərinin təhlilinə, məxrəc və sifətlərinin icmalına keçməzdən əvvəl ərəb dili danışiq səsələrinin əmələ gəlməsində iştirak edən danışiq üzvlərinin klassik ərəb dilçiliyinin seçmə nümayəndələrinin baxışlarına nəzər salmaq məqsədəuyğun hesab edirik.

Klassik ərəb dilçilərinin görkəmli nümayəndələri danışiq üzvlərini tam dəqiqliklə müəyyən etmiş, onların vəzifələrinin geniş şərhini vermişlər. Fonetik fikirlərini əsərlərində ortaya qoymuş alimlərin sırası olduqca zəngindir. Tədqiqatda ənənəvi ərəb dilçiliyi metodikasının banisi, ilk ərəb lüğətinin tərtibçisi əl-Xəlil ibn Əhməd (718-791), ərəb dili qrammatikasının şərhini ilk dəfə sistemli şəkildə işləmiş, "Əl-Kitab" fundamental əsərinin müəllifi Sibəveyhi (760-797), Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, ərəb dilçiliyində mütərəqqi görüşləri ilə inqilabi sıçrayış etmiş İbn Cinni (941-1002) və İbn Sinanın (980-1037) fonetik təsəvvürlərini nəzərdən keçirmək, zənnimizcə, xüsusi maraq doğurur.

Əl-Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi. Klassik ərəb dilçilərindən danışiq səsələrinə ilk diqqət yetirən və onların təsnifatını verən alim əl-Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi (718-791) olmuşdur. O, finikiya, ibri dilləri, ümumiyyətlə, sami dilləri əlifbalarının əbcəd sıralanmasını fonetik xüsusiyyətləri müəyyən etmək üçün yararlı olmadığını hiss edib özünün tərtib etdiyi fizioloji sıralanma tətbiq etmişdir. Əl-Xəlil ibn Əhməd, təklif elədiyi sıralanma səsəmələgəlmə prinsiplərinə söykənən ardıcılıq əsasında formalaşması üzərində dayanıb, boğazın ən dərin hissəsindən başlayaraq dodaqların kipləşən yerində bitən danışiq səsələrinin məxrəcələrini müəyyən etməyə müvəffəq olmuşdur.

Fizioloji yanaşmanı tətbiq edən əl-Xəlil ibn Əhməd yeni tərtib ilə sıralanma məsələsini gündəmə gətirir və səslərin məxrəclərə uyğun sıralanması ilə dilçilikdə, dillərin səs tərəfinin öyrənilməsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirmək mümkündür. Yeni tərtibin əsasını qoymuş alim bu sıralanma əsasında ərəb dilinin ilk lüğətini Kitabu'l-Ayn (كتاب العين) tərtib edir ki, orada müəllif müxtəlif danışq üzlərinin adlarını və fonetik terminlərini ilk dəfə ortaya qoymuşdur. Təsadüfi deyil ki, əl-Xəlil ibn Əhmədin lüğətinə yazmış olduğu müqəddimə nəinki ərəb, ümumilikdə fonetika elmi üçün əvəzolunmaz qaynaq kimi çıxış edir.

Qeyd olunduğu kimi, əl-Xəlil ibn Əhməd danışq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən bir danışq üzvünü xüsusi terminlər ilə təsvir etmişdir. Bu terminlər aşağıdakılardır:

1. الجوف – «ağız boşluğu»,
2. الحلق – «boğaz boşluğu»,
3. أقصى الحلق – «boğazın ən uzaq (aşağı) hissəsi»,
4. أقرب من أقصى الحلق.4 – «boğazın orta hissəsi»,
5. أقرب من أقرب من أقصى الحلق – «boğazın ən yaxın (ağıza çatan) hissəsi»,
6. اللهاة – «dilçək»,
7. أرفع اللهاة – «yumşaq damaq»,
8. شجر الفم، مفرج الفم – «damaq ilə dil arası boşluq»,
9. اللسان – «dil»,
10. عكدة اللسان – «dilin kökü»,
11. ظهر اللسان – «dilin ön (ucuna yaxın) hissəsi»,
12. أسلة اللسان – «dilin ucu»,
13. طرف اللسان – «dilin (yuvarlaq) ucu»,
14. ذلق اللسان – «dilin (sivri) ucu»,
15. الغار الأعلى – «sərt damaq»,
16. نطع الغار الأعلى – «sərt damağın ön hissəsi»,
17. اللثة – «yuvaq»,
18. باطن الثنايا – «ön kəsici dişlərin iç hissəsi»,
19. الشفتان، الشفة – «dodaqlar» [3, 1, 52-54].

Əl-Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi səsləri xüsusi terminoloji qruplaşma ilə təqdim edir. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Boğaz samit səsləri (الأحروف الحلقية): ع [‘] (ayn), ح [h] (ha), غ [ğ] (ğayn), خ [x] (xa), هـ [h] (hə),
2. Dilçək samit səsləri (الأحروف اللهوية): ق [q] (qaf), ك [k],
3. Damaq samit səsləri (الأحروف الشجرية): ج [c] (cim), ش [ş] (şin), ض [d] (dad),
4. Apikal samit səsləri (الأحروف الأسلية): ص [ş] (sad), س [s] (sin), ز [z] (zəy),
5. Ön damaq samit səsləri (الأحروف النطعية): ط [t] (ta), ت [t] (tə), د [d] (dəl),
6. Yuvaq samit səsləri (الأحروف اللثوية): ظ [z] (za), ذ [z] (ha), ث [s],
7. Süzgün samit səsləri (الأحروف الذلقية): ر [r] (ra), ل [l] (ləm), ن [n] (nun),

8. Dodaq samit səsləri (الأحرف الشفوية): ف [f] (fə), ب [b] (bə), م [m] (mim),
9. Hava səsləri (الأحرف الهوائية): ي [y] (yə), و [v] (vav), ة (əlif), ء [ʔ] (həmzə) [3, 1, 52-54].

Sibəveyhi. Əl-Xəlil ibn Əhmədin yetirməsi görkəmli ərəb dilçisi Əbu Bişr Əmr ibn Osman ibn Qənbər Sibəveyhi klassik ərəb dilçiləri arasında danışıq səslərinə ən əsaslı, əhatəli, dəqiq təsnifatını vermiş alim kimi ad qoymuşdur. Ərəb dilçilik sahəsində yazılmış üç məşhur kitab vardır ki, bunlardan biri də Sibəveyhinin Əl-Kitab (الكتاب) əsəridir. Sibəveyhinin danışıq üzvlərinə verdiyi təsnifat ərəb dilçiliyində əsas götürülərək bir çox alimlərin verdiyi təsnifatlarda bu və ya digər şəkildə işlənir, təkrarlanır, əlavələr edilsə də əsas kimi qəbul edilir. Müəllifi olduğu ərəb dili qrammatikasının şərhini sistemli şəkildə əhatə edən Əl-Kitab (الكتاب) əsərində danışıq üzvlərinin təsnifatı aşağıdakı kimi verilir:

1. الجوف – «ağız boşluğu»,
2. الحلق – «boğaz boşluğu»,
3. أقصى الحلق – «boğazın ən uzaq (aşağı) hissəsi»,
4. وسط الحلق – «boğazın orta hissəsi»,
5. أدنى الحلق – «boğazın ən yaxın (ağıza çatan) hissəsi»,
6. اللسان – «dil»,
7. أقصى اللسان – «dilin ən uzaq (qırtlağa yaxın) hissəsi»,
8. وسط اللسان – «dilin orta hissəsi»,
9. ظهر اللسان, أدنى اللسان – «dilin ön (ucuna yaxın) hissəsi»,
10. منتهى طرف اللسان – «dilin ən uc hissəsi»,
11. حافة اللسان – «dilin kənarı»,
12. أول حافة اللسان – «dil kənarının başlanğıc (uc) hissəsi»,
13. أدنى حافة اللسان – «dil kənarının ən yaxın (uc) hissəsi»,
14. ألحنك الأعلى – «sərt damaq»,
15. وسط الحنك الأعلى – «sərt damağın orta hissəsi»,
16. فوق الثنايا – «ön kəsici dişlərin azca yuxarı (damaq) hissəsi»,
17. أصول الثنايا – «ön kəsici dişlərin dibləri»,
18. أطراف الثنايا العليا – «üst ön kəsici dişlərin alt hissələri»,
19. باطن الشفة السفلى – «alt dodağın iç hissəsi»,
20. الخياشيم – «burun boşluğu» [4, 4, 432-434].

Göründüyü kimi, Sibəveyhi boğaz danışıq üzvünü terminoloji baxımdan olduqca lakonik və qəti mövqe seçmişdir, bunlar boğazın ən uzaq (aşağı), orta və ən yaxın (ağıza çatan) hissələridir.

Sibəveyhi danışıq səslərini qruplaşdırarkən əl-Xəlil ibn Əhməddən fərqli olaraq xüsusi terminoloji qruplaşmasını təqdim etmir, lakin məxrəclərin təsnifatında bunu açıq şəkildə göstərməyə müvəffəq olmuşdur:

1. Boğaz samit səsləri (الأحرف الحلقية): ع [ʕ] (ayn), ح [ħ] (ha), غ [ğ] (ğayn), خ [x] (xa), هـ [h] (hə),

2. Dilçək samit səsləri (أحرف اللهوية): ق [q] (qaf), ك [k],
3. Damaq samit səsləri (أحرف الشجرية): ج [c] (cim), ش [ş] (şin), ي [y] (yə),
4. Azı dişləri samit səsi (حرف الاضراس): ض [d] (dad),
5. Diönü samit səsləri (أحرف الذلفية): ر [r] (ra), ل [l] (ləm), ن [n] (nun),
6. Ön damaq samit səsləri (أحرف النطعية): ط [t] (ta), ت [t] (tə), د [d] (dəl),
7. Apikal samit səsləri (أحرف الأسلية): ص [ş] (sad), س [s] (sin), ز [z] (zəy),
8. Yuvaq samit səsləri (أحرف اللثوية): ظ [z] (za), ذ [z] (ha), ث [s],
9. Dodaq samit səsləri (أحرف الشفوية): ف [f] (fə), ب [b] (bə), م [m] (mim), و [v] (vav),
10. Burun səsi (أحرف الأنفي): ن (nun-un gizli (burunlaşma ilə olan) hissəsi),
11. Boğaz-ağız boşluğu səsləri (أحرف الجوفية): əlif ([ā]/[a]), yə ([ī]/[i]), vav ([ū]/[u]) [4, 4, 432-434].

İbn Cinni. Bağdad qrammatika məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən hesab olunan İbn Cinni (941-1002) ərəb danışiq səslərinə ilk müstəqil əsər həsr etmiş alim kimi ad qoymuşdur. Ərəb dilçiliyində mütərəqqi görüşləri ilə inqilabi sıçrayış etmiş İbn Cinni, əl-Xəlil ibn Əhməd və Sibəveyhidən iki əsr sonra yaşayıb yaratmışdır. Müasir ərəb dilçiliyində fonetika anlamında işlənən “علم الأصوات” terminini ilk dəfə İbn Cinni işlətmişdir. İbn Cinni ərəb səslərinə yazdığı (سر صناعة الإعراب) əsərində danışiq üzvlərini, zənnimizcə, tam dəqiqliklə müəyyən etmişdir:

1. الحلق – «ağız boşluğu»,
2. أقصى الحلق – «boğazın ən uzaq [aşağı] hissəsi»,
3. الصدر, وسط الحلق – «boğazın orta hissəsi»,
4. فوق وسط الحلق – «boğazın ən yaxın [ağıza çatan] hissəsi»,
5. فوق من فوق أدنى الحلق – «dilənin ən uzaq [qırtlağa yaxın] hissəsi»,
6. ظهر اللسان – «dilənin ön [ucuna yaxın] hissəsi»,
7. طرف اللسان – «dilənin ucu»,
8. منتهى طرف اللسان – «dilənin ən uc hissəsi»,
9. حافة اللسان – «dilənin kənarı»,
10. أدنى حافة اللسان – «dil kənarının ən yaxın [uc] hissəsi»,
11. أحنك الأعلى – «sərt damaq»,
12. فوق الثنايا – «ön kəsici dişlərin azca yuxarı [damaq] hissəsi»,
13. أصول الثنايا – «ön kəsici dişlərin dibləri»,
14. أطراف الثنايا العليا – «üst ön kəsici dişlərin alt hissələri»,
15. فوق الضاحك والنايب والرابعة والثنية – «yan kəsici və ön kəsici dişlərdən azca yuxarı hissə»,
16. الأضراس – «böyük azı dişləri»,
17. الجانب الأيمن للأضراس – «sağ böyük azı dişləri»,
18. الجانب الأيسر للأضراس – «sol böyük azı dişləri»,
19. الشفتان، الشفة – «dodaqlar»,
20. باطن الشفة السفلى – «alt dodağın iç hissəsi»,

21. الأخياشيم – «burun boşluğu» [5, 1, 43, 46-48].

İbn Cinni də Sibəveyhi kimi səslərin xüsusi terminoloji qruplaşmasını təqdim etmir, lakin işləyib hazırlamış olduğu məxrəc təsnifatından təsəvvür əldə etmək mümkündür:

1. Boğaz samit səsləri (أحرف الحلقية): ع [‘] (ayn), ح [h] (ha), غ [ğ] (ğayn), خ [x] (xa), ه [h] (hə),
2. Dilçək samit səsləri (أحرف اللهوية): ق [q] (qaf), ك [k],
3. Damaq samit səsləri (أحرف الشجرية): ج [c] (cim), ش [ş] (şin), ي [y] (yə),
4. Azı dişləri samit səsi (حرف الاضراس): ض [d] (dad),
5. Dişönü samit səsləri (أحرف الذلقية): ر [r] (ra), ل [l] (ləm), ن [n] (nun),
6. Ön damaq samit səsləri (أحرف النطعية): ط [t] (ta), ت [t] (tə), د [d] (dəl),
7. Apikal samit səsləri (أحرف الأسلية): ص [ş] (sad), س [s] (sin), ز [z] (zəy),
8. Yuvaq samit səsləri (أحرف اللثوية): ظ [z] (za), ذ [z] (ha), ث [s],
9. Dodaq samit səsləri (أحرف الشفوية): ف [f] (fə), ب [b] (bə), م [m] (mim), و [v] (vav),
10. Burun səsi (أحرف الأنفي): ن (nun-un gizli (burunlaşma ilə olan) hissəsi),
11. Boğaz-ağız boşluğu səsləri (أحرف الجوفية): əlif ([ā]/[a]), yə ([ī]/[i]), vav ([ū]/[u]) [5, 1, 43, 46-48].

İbn Sina. Klassik ərəb dilçiliyinə əvəzolunmaz töhfəsini verən görkəmli ensiklopedist-alim, "təbiblər təbibii" İbn Sina danışıq üzvlərinin dəqiq təsvirini verməyə müvəffəq olmuşdur. İbn Sina nitq aparatını mükəmməl təsvir edib və digər dilçi alimlərdən fərqli olaraq sırf fizioloji yanaşması ilə seçilib. İbn Sinanın danışıq üzvlərinə verdiyi təsnifat, demək olar ki, müasir təsnifatlarla üst-üstə düşür. İbn Sinanın müəyyən etdiyi danışıq üzvlərinin təsnifatı aşağıdakı kimi verilir:

1. أَلرئَة – «ağciyər»,
2. أَلهواء – «ağız boşluğu»,
3. أَلحلق – «boğaz boşluğu»,
4. أَلصدر – «boğazın orta hissəsi»,
5. أَللسان المزمَر، مَقدم الحلقوم – «qırtlaq üstü»,
6. أَلحجرَة، أَلحلقوم – «qırtlaq»,
7. أَلغضاريف، أَلغضروف – «qıgırdaqlar»,
8. أَللهاء – «dilçək»,
9. أَلشجر – «damaq ilə dil arası boşluq»,
10. أَللسان – «dil»,
11. أَلصل أَللسان – «dil kökü»,
12. أَلمؤخر أَللسان – «dilən ən uzaq hissəsi»,
13. أَلوسط أَللسان – «dilən orta hissəsi»,
14. أَلمقدم أَللسان – «dilən ön hissəsi»,
15. أَلأسلة أَللسان – «dilən ucu»,
16. أَلطرف أَللسان – «dilən yuvarlaq hissəsi»,

17. ضلع اللسان، جانب اللسان – «dilin kənarı»,
18. الحنك – «damaq»,
19. مقدمة سطح الحنك – «damağın ön hissəsi»,
20. نطع الغار الأعلى – «sərt damağın ön hissəsi»,
21. خلل الأسنان – «dişlərarası»,
22. أعالي خلل الأسنان – «dişlərin arasının yuxarı hissəsi»,
23. أطراف الأسنان – «dişlərin kənarları»,
24. ثنية – «ön kəsici diş»,
25. خلل الرباعيات – «yan kəsici dişlərin arası»,
26. الشفتان، الشفة – «dodaqlar»,
27. باطن الشفة السفلى – «alt dodağın iç hissəsi»,
28. الخيشوم، المنخر، صفاق المنخر – «burun boşluğu» [2, 112].

İbn Sina səsləri aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Qırtlaq samit səsləri (أحرفان الحنجريان): ء [ʾ] (həmzə), هـ [h] (hə),
2. Boğaz samit səsləri (أحرفان الحلقيان): ع [ʿ] (ayn), ح [ħ] (ha),
3. Dilçək samit səsləri (أحرف اللهوية): خ [x] (xa), ق [q] (qaf), غ [ğ] (ğayn), ك [k] (kəf),
4. Damaq samit səsləri (أحرف الشجرية): ج [c] (cim), ش [ʃ] (şin), ي [y] (yə), ط [t] (ta), ت [t] (tə), د [d] (dəl), ن [n] (nun),
5. Yuvaq samit səsləri (أحرف اللثوية): ض [d] (dad), ز [z] (zəy),
6. Diş kənarları samit səsləri (أحرف أطراف الثنايا): ص [ʃ] (sad), س [s] (sin), ظ [z] (za), ذ [z] (zəl), ث [s] (sə), ر [r] (ra), ل [l] (ləm),
7. Dodaq samit səsləri (أحرف الشفوية): ف [f] (fə), ب [b] (bə), م [m] (mim), و [v] (vav), [2, 113].

Nəticə:

1. Ərəb dili səslərinin öyrənilməsinin səbəbi kimi Quran qiraətlərinin səslənməsinin dürüstlüyünü qoruyub saxlamaq olmuşdur.
2. Danışiq səslərinin ilk təsnifatını vermiş əl-Xəlil ibn Əhməd əsrlər boyu işlək qalan və dövrümüzdə işlək olan bir çox fonetik istilahları ilk dəfə tərtib etmişdir.
3. Danışiq səslərinin məxrəclərini müəyyən edən İbn Cinni iyirmi bir xüsusi məxrəc təsvir etməklə klassik ərəb dilçiləri arasında ən dəqiq təsnifata müvəffəq olmuşdur.
4. Müasir ərəb dilçiliyində "fonetika elmi" ("İlm əl-Əsvat") istilahını VIII əsr alimi İbn Cinni ilk dəfə işlətmişdir.
5. İbn Sinanın danışiq üzvlərinə fizioloji yanaşma əsasında verdiyi təsnifat, müasir dövrdə qabaqcıl texnologiyaları tətbiq etməklə hazırlanmış təsnifatlarla əksər hallarda üst-üstə düşür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Vüqar Qaradağlı. Təsvid. Bakı: Elm, 2011, 360 səh.
2. Ахвледиани, В.Г. Фонетический трактат Авиценны // – Москва: Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока, XV годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР, ч. III (доклады и сообщения о творчестве Ибн Сины), – 1981. – 101-114 с.
3. الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي. كتاب العين. الكويت، ١٩٨٠.
4. سيوييه، عمر بن عثمان بن قنبر ابو بشر. الكتاب. بيروت، ١٩٩٩.
5. ابن جني، أبو الفتح عثمان. كتاب سر صناعة الإعراب. بريدة، ٢٠١٧.

Süleyman İbrahimov

ƏL-XƏLİL İBN ƏHMƏD, SİBƏVEYHİ, İBN CİNNİ VƏ İBN SİNANA GÖRƏ DANIŞIQ SƏSLƏRİNİN TƏSNİFATI

XÜLASƏ

Orta əsr ərəb dilçiləri ərəb dili səsələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetiriblər. Ərəb dili səsələrinin öyrənilməsi hicrətin II əsrindən etibarən vüsət almışdır. Klassik ərəb dilçilərinin danışiq səsələrini öyrənilməsinin əsas səbəbi Quran qiraətlərinin səsənməsinin dürüstlüyünü qorumaq olmuşdur. İslamın geniş coğrafi ərazilərdə yayılması və həmin ərazilərdə yaşayan xalqların tələffüzlərində xətalərin baş verməməsi üçün danışiq səsələrinin dərinədən öyrənilməsini aktual etmişdir. Klassik ərəb dilçilərinin danışiq üzvləri haqda əldə etdiyi təsəvvürlər onlara danışiq səsələrinin artikulyasiya yerlərini dəqiqliklə aşkarlamağa imkan vermişdir. Klassik ərəb dilçiləri əl-Xəlil ibn Əhməd, Sibəbeyhi, İbn Cinni və İbn Sina danışiq üzvlərini dəqiqliklə müəyyən etmişlər. Əl-Xəlil ibn Əhməd ərəb dilçiliyində danışiq səsələrinə ilk diqqət yetirən alim olmuşdur. Həmçinin, Əl-Xəlil ibn Əhməd tərtib etdiyi ilk ərəb dili lüğətində danışiq üzvlərinin adlarını tam dəqiqliklə müəyyən etməyə müəffəq olmuşdur. Sibəbeyhi isə klassik ərəb dilçiləri arasında danışiq səsələrinin dəqiq təsnifatını vermiş alim kimi ad qoymuşdur. Danışiq üzvlərinin ən mükəmməl təsnifini Sibəbeyhi ərəb dili qrammatikasını sistemli şəkildə əhatə edən “əl-Kitab” əsərində vermişdir. İbn Cinniyə gəlinə, əl-Xəlil ibn Əhməd və Sibəbeyhidən iki əsr sonra yazıb-yaratmış və ərəb səsələrinə dair ayrıca əsər işləyib hazırlamışdır. İbn Cinni müasir fonetika anlamında işlənən “İlm əl-Əsvat” terminini ilk dəfə ərəb dilçiliyində işlətməmişdir. Klassik ərəb dilçiliyinin görkəmli nümayəndələrindən hesab olunan İbn Sinanda danışiq üzvlərinin olduqca dəqiq təsnifatını verməyə nail ola bilməmişdir.

Сулейман Ибрагимов

**КЛАССИФИКАЦИЯ ЗВУКОВ РЕЧИ У ХАЛИЛ ИБН АХМАДА,
СИБАВАЙХИ, ИБН ДЖИННИ И ИБН СИНА**

РЕЗЮМЕ

Средневековые арабские лингвисты уделяли особое внимание изучению арабских звуков. Изучение звуков в арабском языке было распространено с II века хиджры. Основной причиной изучения устных звуков классических арабских лингвистов было сохранение точности чтения Корана. Распространение ислама на обширных географических территориях и проживавших на этих территориях людей в избежании ошибок в произношении, он заставил изучать звуки речи. Представители классических арабских лингвистов о говорящих членах позволили им точно определять артикуляционные местоположения произносимых звуков. Классические арабские лингвисты аль-Халил ибн Ахмад, Сибавайхи, Ибн Джинни и Ибн Сина точно определили органы речи. Аль-Халил ибн Ахмад в области арабской лингвистике был первым ученым обративший внимание на звуки речи. Кроме того, в своем первом арабском словаре, составленном Аль-Халилом ибн Ахмадом, он смог идентифицировать имена участников речи с полной точностью. Сибавейхи известен как учёный ,который дал точную классификацию звукам речи среди арабских лингвистов. Наиболее совершенную классификацию членов речи Сибавейи дал в своем произведении «Аль-Китаб», систематически охватывающем грамматику арабского языка. Что касается Ибн Джинни, аль-Халил ибн Ахмад и Сибавейхи 2 века спустя он написал и разработал отдельную работу по арабским звукам. Ибн Джинни в современной фонетике впервые использовал термин «Ильм аль-Асват» в арабской лингвистике. Один из видных представителей классической арабской лингвистики Ибн Сина, смог дать очень точную классификацию членов речи.

Suleyman Ibrahimov

**CLASSIFICATION OF SPEECH SOUNDS ACCORDING TO AL-KHALIL
IBN AHMAD, SIBAWAYHI, IBN JINNI AND IBN SINA
SUMMARY**

Medieval Arabic linguists paid special attention to the study of Arabic sounds. The study of Arabic sounds has been widespread since the 2nd century of Hijrah. The main reason why classical Arabic linguists studies speech sounds was to maintain the accuracy of the recitation of the Quran. The spread of Islam in large geographical areas and to avoid mistakes in the pronunciation of the peoples living in those areas have actualized the in-depth study of the speech sounds. Classical Arabic

linguist's perceptions of the organs of speech enabled them to pinpoint the articulatory locations of speech sounds. Classical Arabic linguists Al-Khalil Ibn Ahmad, Sibawayhi, Ibn Jinni and Ibn Sina have accurately identified the organs of speech. Al-Khalil Ibn Ahmad was the first scholar in Arabic linguistics who paid attention to speech sounds. Also, al-Khalil ibn Ahmad was able to identify the names of the organs of the speech with full accuracy in the first Arabic dictionary he compiled. Among the classical Arabic linguists, Sibawayhi has been known for giving an accurate classification of speech sounds. Sibawayh was given the most perfect classification of the organs of speech in “Al-Kitab” which systematically covers Arabic grammar. As for Ibn Jinni, he wrote two centuries from Al-Khalil ibn Ahmad and Sibawayhi and developed a separate work on Arabic sounds. Ibn Jinni used the term “Ilm al-Aswat” in modern phonetics for the first time in Arabic linguistics. Considered one of the prominent representatives of classical Arabic linguistics Ibn Sinan was able to give a very precise classification of the organs of the speech.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vüqar Qaradağlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Tahir ORUCOV
AMEA Folklor İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
email:
tahiroruclu@gmail.com

«MÜBARİZ ALLAHSIZLAR CƏMIYYƏTİ» (MAC) VƏ «MÜBARİZ ALLAHSIZLAR İTTİFAQI»-NİN (MAİ) YARADILMASI VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİ XÜLASƏ

1924-cü ilin yanvarında AK(b)P Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu “Din Əleyhinə Komissiya” yaratdı. Komissiya tərəfindən şəhər və kəndlərdə “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti”(MAC) təşkil olunmağa başladı. Bu ateist cəmiyyətin başlıca məqsədi əhali arasında, əsasən də, Azərbaycanın rayonlarında, Bakıda dinə qarşı iş aparmalı idi. Cəmiyyət din əleyhinə bir təşkilat olub, bütün bu anti-din, anti-Allah təbliğatını mərkəzləşdirmək, onları vahid bir mərkəzdən idarə etmək üçün yaradılmışdı.

1929-cu ildən din əleyhinə hücum daha da güclənir və həmin ilin iyununda “Allahsızlar İttifaqı”nın ikinci qurultayında təşkilatın adı dəyişdirilərək “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”na (MAİ) (“Союз Воинствующим Безбожников”) çevrilir. Qurultayda təşkilatın yarım milyon üzvünü təmsil edən 1200 nümayəndə iştirak edirdi. 1931-ci ilin noyabr ayında bütün SSRİ ərazisində təşkilatın 60 min özəyi vardı. Bu özləklərdə birləşən üzvlərin sayı isə 5 milyondan yuxarı idi. 1931-ci ildə İttifaqın orqanı olan “Allahsız” qəzetinin tirajı yarım milyona, eyni adlı jurnalın tirajı isə 200 minə çatmışdı.

1941-ci il iyunun 22-də müharibənin başlanması isə “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”nın (MAİ) fəaliyyətinin üstündən biryolluq xətt çəkdi. İttifaq rəsmən bağlanmasa da, onun bütün nəşrlərinin çapı dayandırıldı. Müharibədən sonra da “Mübariz Allahsızlar İttifaqı” (MAİ) fəaliyyətini bərpa edə bilmədi və 1947-ci ilə qədər yalnız formal olaraq öz mövcudluğunu saxlaya bildi. 1947-ci ildə “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”nın(MAİ) əvəzinə kütlələr arasında elmi ateizmin təbliği ilə məşğul olacaq başqa bir cəmiyyət-Ümumittifaq “Bilik” cəmiyyəti yaradıldı.

Açar sözlər: “Din Əleyhinə Komissiya”, “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti”(MAC), “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”na (MAİ), “Allahsız” qəzeti, “Bilik” cəmiyyəti.

Məsələnin qoyuluşu: 1924-cü ildə Azərbaycanın şəhər və kəndlərdə "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti"(MAC) təşkil olunmağa başladı. Bu ateist cəmiyyətin başlıca məqsədi əhali arasında, əsasən də, Azərbaycanın rayonlarında, Bakıda dinə qarşı iş aparmalı idi. Cəmiyyət din əleyhinə bir təşkilat olub, bütün bu anti-din, anti-Allah təbliğatını mərkəzləşdirmək, onları vahid bir mərkəzdən idarə etmək üçün yaradılmışdı. 1929-cu ildən din əleyhinə hücum daha da güclənir və həmin ilin iyununda "Allahsızlar İttifaqı"nın ikinci qurultayında təşkilatın adı dəyişdirilərək "Mübariz Allahsızlar İttifaqı"na (MAİ) çevrilir. Bu təşkilatların yaranması səbəbləri çox diqqətlə araşdırılmalı, onların fəaliyyətləri hərtərəfli təhlil və tədqiq edilməlidir. "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti"(MAC) və "Mübariz Allahsızlar İttifaqı"-ın (MAİ) fəaliyyətlərini müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb etmək Azərbaycan folklorşünaslığının vacib məsələlərindəndir.

İşin məqsədi: 1924-1947-ci illərdə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti"(MAC) və "Mübariz Allahsızlar İttifaqı" (MAİ) kimi təşkilatlar din əleyhinə mübarizə aparan əsas təşkilatlar idi. Din əleyhinə mübarizə aparan bu təşkilatların Azərbaycanın hayatında çoxyönlü fəaliyyətə işıq salmaq və bu sahədə geniş araşdırma aparmaq işin əsas məqsədidir.

Sovet hakimiyyətinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda əsas milli ideoloji problemlərdən biri də dinlə - İslam dini ilə bağlı olmuşdur. Bolşeviklərin dinə münasibətləri tamamilə fərqli idi. Belə ki, Sovet hakimiyyəti Azərbaycanda mövcud olduğunun ilk illərindən dinə qarşı müharibə elan edərək kütlələri, ictimaiyyəti, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan ziyalılarının qeyri - bərabər din əhval-ruhiyyəli nümayəndələrini hər vəchlə öz tərəfinə cəlb etməyə başladılar. Bununla bolşeviklər onların köməkliliyi ilə geniş xalq kütləsini dindən ayırmağa səy göstərirdilər.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ziyalılarının da bir çox nümayəndələri kommunistlərin bu hiyləsinə uyurdular. Azərbaycanın bir çox görkəmli mədəniyyət xadimləri ziyalıların dinə münasibətində qeyri-sabit mövqeyinin formalaşmasına kəskin tənqidi münasibət bəsləyirdilər. Əhalinin inqilabi-demokratik əhval-ruhiyyəli hissəsi də din xadimlərini kəskin tənqid edilməsinin tərəfdarı idilər. Ancaq bu zaman fırladaqçı, yalançı din xadimlərinə olan mənfi münasibət, ümumiyyətlə, bütövlükdə dinə də aid edilirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, islam dininə etiqad edən Azərbaycan əhalisinin geniş kütləsində dinin təsiri güclü olmuş, dini ənənələrə və dini mərasimlərə şəxsiz əməl olunurdu. Bu isə, öz növbəsində, bolşeviklərin dinə qarşı təbliğatı yolunda çətin dəf edilə bilən bir maneə idi. Əhali, xüsusən kənd yerlərində olan adamlar, dindən əl çəkmək barədə komissarların çağırışlarını sabotaj edir və öz ata və babaları kimi həyatın bütün hadisələrində mollalara, seyidlərə, axundlara müraciət edirdi. O zaman Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərə,adət-ənənələrə və ağsaqqallara ehtiram hissi çox güclü idi.

“Sovet hakimiyyətinin ilk illərində, eləcə də sonrakı dövrlərdə vəziyyət, demək olar ki, dəyişməmişdi və ya az dəyişmişdi. Belə ki, Azərbaycan əhalisinin əsas kütləsi olan kəndlilər, kasıblar, savadsız adamlar islama sadıq qalmış, dini ənənələri möhkəm qoruyub saxlamışdılar. Ona görə də Oktyabr çevrilişi nəticəsində hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər bütövlükdə dini, bununla da Ulu Yaradanın-Allahın özünü nüfuzdan salmağa çalışırdılar. Bundan ötrü bolşeviklər Azərbaycan ziyalılarının daha çox nümayəndəsini bu prosesə qoşmağa çalışırdılar. Bolşevik mətbuatında, radioda, aşağıdan yuxarı bütün partiya və sovet çinovniklərinin çıxışlarında inadla çıxışlar edilirdi ki, Allah yoxdur. Onların təbliğatına görə istənilən din növü isə xalqı itaətdə möhkəm saxlamaqdan ötrü hakim sınıfların uydurması olmuşdur. Bolşevik təbliğatına görə bütün mollalar, rahiblər, ümumiyyətlə, din xadimləri yalançıdır və onlar istismarçılara xidmət edirlər” (1, 89).

Bütün bu anti-din, anti-Allah təbliğatını mərkəzləşdirmək, onları vahid bir mərkəzdən idarə etmək üçün hələ Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən «Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti» (MAC) adlanan bir qurum yaradılmışdı. Bu, 1920-ci illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş din əleyhinə təşkilat idi. 1924-cü ilin yanvarında AK(b)P Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu Din Əleyhinə Komissiya yaratdı. Komissiya tərəfindən şəhər və kəndlərdə "Allahsızlar Cəmiyyəti" təşkil olunmağa başladı. Bu ateist cəmiyyətin başlıca məqsəd və məramı bolşevik hakimiyyətinin direktivlərinə riayət edərək əhali arasında, əsasən də, Azərbaycanın rayonlarında, Bakı proletariyatı arasında kütləvi izahat-dinə qarşı iş aparmalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı proletariyatının xeyli hissəsi inqilabi hərəkətdə fəal iştirakına baxmayaraq dinə ürəkdən inanan azərbaycanlılardan ibarət idi. (2, 14; 11).

“Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti ” yarandıqdan sonra ilk illərdə özünü heç bir sahədə göstərə bilmədi, çünki onun mövcudluğu yalnız formal xarakter daşıyırdı. Belə ki, cəmiyyətin rəhbərliyi iş haqqında kağız üzərində hesabat verir, ayrılmış fondu mənimsəyir, lakin onun fəaliyyətindən real heç bir şey görünmürdü. 1928-1929-cü illərdə vəziyyət dəyişdi. O zaman Stalinin kollektivləşdirmə planına uyğun olaraq Azərbaycan kəndində geniş miqyaslı büsbütün dəyişdirmə başlandı. Kənddə orta sınıfa münasibətdə (qolçomaqlara və ortabablara qarşı) kütləvi repressiyalar dindarlardan məscidlərin alınması, dini məktəblərin aradan qaldırılması, partiya sıralarının "təmizlənməsi" ilə müşayiət olunurdu. Bu vəzifələr baxımından və bolşevik rəhbərlərin göstərişi ilə “Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti” nin Azərbaycan Şurası (sədr H. Hüseyinov) 1928-ci ildə MAC-ın bütün özəklərinin işini köklü şəkildə yaxşılaşdırmaq haqqında geniş qərar qəbul etdi. Qərarda qeyd olunurdu ki, respublikada "Allahsızlar təşkilatları"nın xeyli cəmiyyət artımına, təzə-təzə aşağı özəklərin yaradılmasına baxmayaraq praktiki olaraq MAC-ın işi "təsadüfi xarakter daşıyır". Yerlərdə bütün özəkləri büroya çevirmək, qəza və vilayət şuraları yaratmaq, bütün respublika üzrə MAC təşkilatlarında kütləvi seçkiqabağı kampaniya keçirmək təklif olunurdu. Bu məqsədlə seçkiqabağı kampaniyaları genişləndirmək və onun gedişində MAC-ın bütün real üzvlərinin qeydiyyatını aparmaq tapşırılırdı. (3)

1929-cu ildən din əleyhinə hücum daha da güclənir və həmin ilin iyununda "Allahsızlar İttifaqı"nın ikinci qurultayında təşkilatın adı dəyişdirilərək "Mübariz Allahsızlar İttifaqı"na ("Союз Воинствующим Безбожников") çevrilir. İttifaqın idarə heyətinə və məktəbdə din əleyhinə iş üzrə komissiyanın tərkibinə görkəmli mədəniyyət xadimləri: M.S.Ordubadi, O.Makovelski, V.Xulufu və başqaları daxil oldular. Habelə "Allahsız" jurnalının yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Qurultayda təşkilatın yarım milyon üzvünü təmsil edən 1200 nümayəndə iştirak edirdi. "Mübariz Allahsızlar İttifaqı"nın ən fəal üzvləri xüsusi döş nişanları ilə təltif edilirdilər. (4; 5)

1931-ci ilin noyabr ayında bütün SSRİ ərazisində təşkilatın 60 min özəyi vardı. Bu özəklərdə birləşən üzvlərin sayı isə 5 milyondan yuxarı idi. 1931-ci ildə İttifaqın orqanı olan "Allahsız" qəzetinin tirajı yarım milyona, eyni adlı jurnalın tirajı isə 200 minə çatmışdı. Buna baxmayaraq, hakimiyyətin bu hərəkətindən sonra da MAC-ın fəaliyyəti canlanmadı və sırf formal xarakter daşıyırdı. Hesabatlar səliqə ilə tərtib olunur, seçkilər və yeni-dən seçkilər keçirilir, lakin bütün tədbirlər "quş qoymaq" xa tirinə görülürdü ki, bolşevik hakimiyyəti qarşısında hesabat verilsin. 1928-ci ildən 1936-cı ilə qədər dinə dair dərc olunmuş bütün qərarlarda mütləq 1 yaxud 2 bənd Mübariz Allahsızlar İttifaqının güclənməsinə, genişlənməsinə, canlanmasına və s. toxunurdu.(6; 7)

İstinasız olaraq bütün məktəb müəllimlərinin MAİ-yə yazılımaları haqqında qərar qəbul edilmiş, lakin bu da bir nəticə verməmişdi. MAİ-nin işi haqqında məsələ Azərbaycan K(b)P MK Bürosunda müzakirənin gedişində (1937-ci il) göstərilmişdir ki, MAİ və onun sədri (Ağayev) pis işləyir, MK-nın əvvəlki qərarlarından nəticə çıxarmamışlar. Qeyd olunurdu ki, "MAİ Mərkəzi Şurasında tam qarmaqarışlıqdır", bu orqan "din əleyhinə işi genişləndirmək haqqında qərarların yerinə yetirilməsini təmin etmir". (8; 9)

Halbuki, hesabatlarda, kağız üzərində MAİ-nin ilk təşkilatlarının sayı müntəzəm şəkildə artmış və 1939-cu ilin sonunda guya 129662 nəfəri əhatə etməklə 3320 özək olmuşdu, lakin bu rəqəmlər qondarma idi. Əslində, istər əhali, istərsə də MAİ mühazirəçilərinin özləri əmin idilər ki, bu təşviqat, vaxtı boş-boşuna itirmək deməkdi. Sağlam düşüncə sahibi olan Azərbaycan xalqı tezliklə dərk etdi ki, Allahsızlar Cəmiyyəti ətrafında baş verən bütün hay-küy bolşevik hakimiyyətinin növbəti kam-paniyasıdır və ona mümkün qədər düzgün reaksiya verirdi. Partiya rəisləri ilə birbaşa münaqişəyə girmədən adamlar özlərini elə göstərirdilər ki, guya hökumətin tələblərini yerinə yetirirdilər. Görülən tədbirlər haqqında vaxtaşırı hesabatlar təqdim edilir, əslində isə həyat öz axarı ilə davam edirdi. Bütün bunlar Azərbaycan kəndləri üçün əslində səciyyəvi idi. Çünki kəndlərdə əhalinin millimənəvi dəyərlərə və islama bağlılığı daha möhkəm idi və bunun şəhərlərə nisbətən daha dərin kökləri vardı.

"1937-1938-ci illərdə, kütləvi repressiyalar başlanan zaman Allahsızlar İttifaqı da tar-mara məruz qaldı. Onun rəhbərləri(Xulufu, Dubinski və başqaları) xalq düşməni

kimi həbs olundular və xüsusən onları MAİ-nin işini bilərəkdən dağıtmaqda əksinqilabi sabotajda günahlandırdılar. Bundan sonra MAİ artıq özünə gəlmədi. Sonra müharibə vaxtı mərkəzi hakimiyyətin dirə münasibəti xeyli dəyişdi.”(1, 91; 10)

1941-ci il iyunun 22-də müharibənin başlanması isə İttifaqın fəaliyyətinin üstündən biryolluq xətt çəkdi. İttifaq rəsmən bağlanmasa da müharibənin şəraitində dindarlarla hökumət arasındakı gərgin münasibətləri yumşaltmaq üçün “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”nın bütün nəşrləri çapını dayandırdı. Müharibənin ilk illərində (1941-1942-ci illər) alman-faşist hərbi maşını qarşı-sında ağır məğlubiyyətə uğrayan Sovet dövləti, əvvəla, müttəfiqlərlə (İngiltərə, ABŞ) başqa sözlə, dini dəyərlərə böyük əhəmiyyət verən ölkələrlə diplomatik münasibətləri qaydaya salmalı, ikincisi, dini qəbul etməli idi (hətta qeyd-şərtsiz və formal şəkildə). Hakimiyyət bu yolla xalqın mənəvi ruhunu möhkəmləndirməyə ümid bəsləyirdi. Belə ki, əhali arasında çoxları, xüsusən yaşlı nəslin nümayəndələri qəlblərində dinə sədaqəti saxlamışdılar. Başqa sözlə, o zaman üçün artıq din əleyhinə mübarizə kampaniyası özünü doğrultmamış, cari məqamın tələblərinə cavab verməmiş və ruhanilərin, dindarların təqib olunması başa çatmışdı. Beləliklə, "Mübariz Allahsızlar İttifaqı" da özü-özünü ləğv etmiş və "öz əcəli ilə" ömrünü başa vurmuşdu. Sonralar isə onu yenidən "dirçəltmək" cəhdi baş tutmamışdır. (12)

Böyük Vətən müharibəsindən sonra “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”-nın (MAİ) fəaliyyətini bərpa edə bilmədi və 1947-ci ilə qədər yalnız formal olaraq öz mövcudluğunu saxlaya bildi. 1947-ci ildə “Mübariz Allahsızlar İttifaqı”nın əvəzinə kütlələr arasında elmi ateizmin təbliği ilə məşğul olacaq başqa bir cəmiyyət-Ümumittifaq “Bilik” cəmiyyəti yaradıldı. **İşin elmi nəticəsi:** 1924-1928-ci illərdə fəaliyyət göstərən "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti " (MAC) və 1929-1947-ci illərdə respublika ərazisində mövcud olan “Mübariz Allahsızlar İttifaqı” (MAİ) təşkilatları din əleyhinə mübarizə aparən əsas təşkilatlar idi. Araşdırmada din əleyhinə mübarizə aparən bu təşkilatların gördüyü işlər geniş şəkildə diqqətə çatdırılmışdır. **İşin elmi yeniliyi:** Araşdırmanın əsas elmi yeniliyi onun mövzu orijinallığı ilə müəyyən edilir. Məqalədə "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti"(MAC) və “Mübariz Allahsızlar İttifaqı” (MAİ) kimi Azərbaycan xalqının tarixində və yaddaşındakı yeri, onun din əleyhinə gördüyü işlər ətraflı şəkildə öyrənilərək tədqiqata cəlb edilmişdir. **İşin tətbiqi əhəmiyyəti:** Məqalə Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş "Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti " (MAC) və 1929-1947-ci illərdə respublika ərazisində mövcud olan “Mübariz Allahsızlar İttifaqı” (MAİ) təşkilatlarının fəaliyyət dairəsini müəyyənləşdirmək istiqamətində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəcəfov B. Deportasiya, Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 98 səh.
2. Ömərov V. Azərbaycan SSR-də "mədəni inqilabın" mahiyyəti və sovet mədəniyyətinin formalaşması. "Səs" qəzeti, 27.11.2012, s.14.
3. ARDA(Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi) f.249 təs.1 iş 1322

4. ARDA(Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi) f.57 təs.5 iş 133 vər.50
5. ARDA (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi) f.71 təs.74 iş 738
6. ARDSPİHA (Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi) f.1 təs.74 iş 817
7. ARDA(Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi) f.57 təs.1 iş 1482 vər.160
8. ARDSPİHA(Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivi) f.1 təs.235 iş 958
9. Sabiroğlu F. Allahsızlığın Azərbaycana gəlişi. 11 sentyabr, 2013, I hissə, <https://azvision.az/news/12794/allahsizligin-azerbaycana-gelisi>
10. Sabiroğlu F. Allahsızlığın Azərbaycana gəlişi. 16 sentyabr, 2013, II hissə, <https://azvision.az/news/12794/allahsizligin-azerbaycana-gelisi>
11. Ömərov V. Sovet dövründə Azərbaycanda İslam dini: loyallar və radikallar. <http://modern.az/articles/45732/1/#gsc.tab=0>
12. Известия Аз.ФАН СССР, 1939, №3, стр.50

TAHIR ORUCOV

**ESTABLISHMENT AND ACTIVITIES OF THE "SOCIETY OF FIGHTING ATHEISTS" (SFA) AND THE "UNION OF FIGHTING ATHEISTS" (UFA)
SUMMARY**

In January 1924, the Politburo of the Central Committee of the AK (b) P established the Anti-Religious Commission. "Fighting Society of Atheists " (SFA) began to organize of the in towns and villages. The main goal of this atheist society was to work against religion among the population, especially in the regions of Azerbaijan, in Baku. Society was an anti-religious organization, created to centralize all this anti-religious, anti-God propaganda, to govern them from a single center.

The attack on religion intensified in 1929, and in June of that year, at the Second Congress of the "Union of the Ungodly", the organization was renamed the "Union of Fighting Atheists". The congress was attended by 1,200 delegates representing half a million members of the organization. In November 1931, the organization had 60,000 cores throughout the USSR. The number of members in these centers was more than 5 million. In 1931, the circulation of the newspaper "Allahsız" reached half a million, and the circulation of the magazine of the same name reached 200,000.

The outbreak of the war on June 22, 1941, drew a one-way line over the activities of the "Union of Fighting Ungodly" (UFA). Although the union was not officially closed, all its publications were suspended. Even after the war, "Union of Fighting Ungodly" (UFA) was unable to resume its activities and remained only formally active until 1947. In 1947, "the Union of Fighting Atheists " "the All-Union Knowledge Society" established to replace" was, This organization which would promote scientific atheism among the masses.

Keywords: "Commission against Religion ", "Society of Fighting Atheists" (SFA), "Union of Fighting Ungodly People" (UFA), "Ungodly" newspaper, "Knowledge" Society.

ТАХИР ОРУДЖОВ

**СОЗДАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ОБЩЕСТВА ВОИНСТВЕННЫЙ
БЕЗБОЖНИКОВ» (ОББ) И («СОЮЗ ВОИНСТВУЮЩИХ
БЕЗБОЖНИКОВ») (СВБ).**

РЕЗЮМЕ

В январе 1924 года Политбюро ЦК АК (б) П учредило Антирелигиозную комиссию. Комиссия начала организовывать «Общества Воинственный Безбожников» (ОББ) в городах и деревнях. Основной целью этого атеистического общества была работа против религии среди населения, особенно в регионах Азербайджана, и в Баку. Общество было антирелигиозной организацией, созданной для централизации всей этой антирелигиозной, антибогской пропаганды, чтобы управлять ими из единого центра.

Нападки на религию усилились в 1929 году, и в июне того же года на Втором съезде Союза организация была переименована: «Союз Воинствующих Безбожников» (СВБ) . На съезде присутствовало 1200 делегатов, представляющих полмиллиона членов организации. В ноябре 1931 года организация имела 60 000 местные организации по всему СССР. Число членов в этих центрах было более 5 миллионов. В 1931 году тираж газеты «Аллахсиз», органа Союза, достиг полумиллиона, а тираж одноименного журнала - 200 тысяч. Начало войны 22 июня 1941 г. поставило одностороннюю линию на деятельность «Союз Воинствующих Безбожников» (СВБ) . Хотя официально союз не был закрыт, все его публикации были приостановлены. Даже после войны «Союз Воинствующих Безбожников» (СВБ) не смог возобновить свою деятельность и оставался активным только формально до 1947 года. В 1947 году было создано Всесоюзное общество «Знаний», которое заменило «Союз Воинствующих Безбожников» (СВБ). Общество «Знаний», способствовало распространению научного атеизма в массах.

Ключевые слова: «Комиссия против религии», «Общества Воинственный Безбожников» (ОББ), «Союз Воинствующих Безбожников» (СВБ), газета «Аллахсиз» общество «Билик».

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ФАТИМА ДУРСУНОВА
Доктор философии по филологии, доцент
Бакинский государственный университет
ул. Захида Халилова 33
fatimad@bk.ru

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ДРАМА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ВЫБОРА:
ПЕРЕОЦЕНКА ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО**

Резюме

Драма с древних времен существовала в фольклорных традициях тюркских народов. Первые письменные образцы этого рода литературы в тюркском мире принадлежат перу азербайджанского просветителя, писателя и драматурга М.Ф.Ахундова. Автором первой исторической драмы в тюркской литературе является турецкий писатель и драматург Намык Кемал. В 20-е – 30-е гг. XX в. соцреалистический канон внес свои коррективы в творчество тюркских драматургов. В эпоху соцреализма известные исторические личности и связанные с ними исторические события ложатся в основу теперь уже исторических драм социалистического выбора. Драма «Акан-Серэ — Актокты» казахского писателя Габита Мусрепова повествует о реальной истории из жизни казахского поэта Акана Корамса-улы. Изображение классовой борьбы и классового врага в драме «Акан-Серэ — Актокты» – один из важнейших аспектов соцреалистического канона. Тема борьбы против невежественных и лживых ишанов, и мулл в соцреалистической литературе обретает новые формы, превращаясь в тотальную борьбу против религии. Примером глубокого атеизма может служить историческая драма «Невеста огня», известного азербайджанского драматурга Джафара Джаббарлы. Историческая драма «Муканна» узбекского автора Хамида Алимджана создается в рамках тезиса Сталина об обострении классовой борьбы. Исторической драме социалистического выбора отводится особая роль в создании советской идеомифологической системы.

Ключевые слова: социалистический реализм, тюркская литература, драматургия, историческая драма, соцреалистический канон.

Социалистический реализм – «художественный метод литературы и искусства и, шире, эстетическая система, сложившаяся на рубеже XX вв. и утвердившаяся в эпоху социалистического переустройства мира» (7, 319), не мог не отразиться на процессах, происходящих в литературе тюркских народов, в частности, в таком роде литературы, как драма. Возможно, потому, что как писал Гегель: «Драматические герои большею частью проще в себе, чем эпические образы» (1, 243). Именно простой, незамысловатый язык

драматических произведений был призван направлять народ, в большинстве своем необразованный, на социалистические преобразования в стране.

Драма с древних времен существовала в фольклорных традициях тюркских народов. Показательны в этом отношении обряды, посвященные воспеванию прихода весны в праздник «Новруз», отмечаемый многими тюркскими народами. Этот обряд известен под названием “Человек с редкой бородой” (кёса-кёса). В ряду этих героев особое место занимают персонажи турецкого теневого театра Карагёз и Хадживат.

Драма, как род письменной литературы, возникла в литературе тюркских народов в середине XIX века. Первые образцы этого рода литературы в тюркском мире принадлежат перу азербайджанского просветителя, писателя и драматурга М.Ф.Ахундова, названного на Западе «мусульманским Мольером». Комедия «Молла Ибрагим-Халил, алхимик, обладатель философского камня», написанная в 1850 году на тюркском языке, стала первой в этом роде в письменной тюркской литературе.

Родиной исторической драмы в тюркской литературе принято считать Турцию, вернее Османскую империю, а автором первой исторической драмы Намык Кемаль (1840-1888). Он был самым известным представителем турецкой литературы эпохи Танзимата, одним из лидеров конституционного движения «Новые Османы». Именно он сделал необратимым процесс идентификации турецкой литературы с западной, ополчившись на старую литературу Дивана, замкнувшуюся в кругу высшего класса. Намык Кемаль выдвинул новую концепцию турецкой литературы, которая должна была служить интересам общества, поднимая остросоциальные проблемы.

Намык Кемаль серьезно занимался исследованием истории Османского государства, опубликовав несколько исторических монографий, однако не смог довести до конца начатый им фундаментальный труд по полной истории Османской империи.

Увлечение историей не могло не отразиться на его творчестве, именно по этой причине первая турецкая драма стала еще и исторической. Сюжетом для драмы «Родина или Силистрия» (1872) послужил эпизод осады Силистрии, турецкой крепости на Дунае во время Крымской войны 1853-1856 годов. Драма несла в себе такой национальный дух и свободу, что после ее постановки против Намыка Кемалья начались гонения, завершившиеся его ссылкой. К числу таких исторических драм относится также «Хорезмшах Джелал ад-Дин» (1874) о последнем хорезмшахе из династии Ануштегенидов Джелал ад-Дине Мангуберди, написанная Намыком Кемалем двумя годами позднее.

Так, была заложена основа очень важного для литературы тюркских народов направления – осмысление современной истории сквозь призму

произведений, построенных на исторических сюжетах, через художественное воспроизведение определенных исторических событий какой-либо эпохи.

В 20-е – 30-е гг. XX в. соцреалистический канон внес свои коррективы в творчество тюркских драматургов, вынуждая их обратиться к форме своеобразного «советского назира» на произведения русских советских авторов, однако, в данном контексте важно учитывать, что историческая драма в тюркской литературе имела богатый опыт еще в досоветскую эпоху.

Одно из главных отличий соцреалистической литературы состояло в том, что она должна была больше направлять и воспитывать в духе социалистического переустройства страны, нежели отражать реальную действительность. Поэтому произведения, написанные в период властвования соцреализма, вполне могли «очевидные факты исторической действительности подчинить не очевидной «логике поступательного исторического процесса». Иными словами, неизбежное «революционное развитие», потенциально уже содержащееся в предмете описания, автору необходимо было, так или иначе, эксплицировать посредством самого соцреалистического письма» (5, 596).

В эпоху соцреализма известные исторические личности и связанные с ними исторические события ложатся в основу теперь уже исторических драм социалистического выбора. Если быть точнее, в рамках соцреалистической литературы создается особая «политико-идеологическая матрица, на которую налагается тот или иной исторический материал» (5, 874).

Так, известный казахский народный поэт, акын, певец и композитор Акан-Серэ Корамса-улы становится героем исторической драмы «Акан серэ — Актокты» (1941) казахского советского писателя и драматурга Габита Мусрепова. Акан Корамса-улы жил во второй половине XIX - начале XX вв. Его творческое наследие является важным достоянием казахского народа. В своих стихах он воспевал нравственность и добродетель, дружбу и искреннюю любовь, красоту человека и природы. Наряду с этим затрагивал такие остросоциальные темы, как невежество простого народа, произвол и беззаконие власть имущих. Именно по этой причине личность народного поэта привлекала внимание советских писателей. Ильяс Джансугуров написал поэму «Кулагер» (1936), Сакен Жунусов исторический роман «Акан-Серэ» (1979).

В основу драмы Габита Мусрепова «Акан-Серэ — Актокты» легла реальная история из жизни поэта. Молодой поэт влюбляется в дочь богатого человека по имени Боктабай, но она просватана за байского сына Жалмукана. Чувства молодых взаимны, но степные законы сильнее. Акан пытается даже похитить любимую девушку, но попытка оказывается неудачной. Актокты насильно отдадут замуж за нелюбимого человека.

В произведении описывается историческая реальность второй половины XIX века - начала XX вв., однако идеологическая основа драмы полностью

соответствует идеологемам советской эпохи. Драма написана в духе соцреализма: четко прослеживаемая грань между миром богатых и бедных, конфликт сводится «к противоборству «положительных» и «отрицательных» персонажей, классификация их на положительных и отрицательных определяется не художественно-этико-психологическими, а политическими критериями» (6, 8).

Мудрому, хорошо образованному, великодушному Акан-Серэ противопоставляется недалекий и завистливый Сердалы. Герой драмы Сердалы был реальным историческим персонажем: поэт-песенник, современник Акан-Серэ. Народ не питал к Сердали такой любви и уважения, как это было с Акан-Серэ, что вызывало у него зависть по отношению к народному любимцу. Даже прекрасная Актоты, в которую тайно был влюблен Сердали, отдает свое сердце Акан-Серэ. В данном контексте важно отметить, что в произведениях социалистического выбора типизация героев не ограничивается лишь их внутренними качествами, внешний облик «положительных» и «отрицательных» героев также подвергается четкой классификации на «красавцев» и «чудовищ». Акан-Серэ - высокий статный мужчина, которого природа щедро вознаградила не только поэтическим талантом, храбростью и удачей, но и роковой красотой. Чего нельзя сказать о неказистом Сердалы.

Акан лелеет в душе возвышенную мечту о равенстве и свободе, справедливости и нравственности, когда как Сердали озабочен лишь своими эгоистическими желаниями. Конфликт поэта с жестоким и невежественным обществом возникает не сразу, а созревает постепенно, по мере того, как царящая вокруг несправедливость ломает судьбу самого поэта и близких ему людей. И здесь историческая драма «Акан-Серэ — Актоты» выполняет две важные задачи советской литературы: бичует старый мир и борется за новый.

В галерее образов примечательны такие герои, как Балта, Марзия, Жылкельды, Мурат, Балуан - представители простого народа, олицетворяющие его силу и мощь. Именно эти герои представлены в драме как сила, готовая бороться за свои права и свободу. Этим героям противопоставляются такие представители простого народа, как Сеит, Дамели, Конкай, Корамса – слабые духом, они не готовы встать на борьбу за справедливое общество.

Традиционная для просветительской литературы тема борьбы против невежественных и лживых ишанов, и мулл в соцреалистической литературе обретает новые формы, превращаясь в тотальную борьбу против религии, ставя под сомнение само существование Творца. Герой драмы Акан-Серэ в поисках смысла жизни обращается к богу, но затем переживает полное разочарование в собственной религии.

Ярким примером глубокого атеизма может служить историческая драма «Невеста огня» (1927), известного азербайджанского драматурга Джафара

Джаббарлы. Это первое произведение нового, советского периода творчества Дж.Джаббарлы, который еще задолго до формирования социалистического реализма затрагивал такую важную для тюркской литературы тему, как регрессивное влияние институтов религии на развитие общества.

В основу драмы легли исторические события начала IX века: антиарабское и антиисламское восстание под предводительством вождя движения хуррамитов Бабека на территории современных Ирана и Азербайджана в период правления Аббасидских халифов. Вероучение хуррамитов, «последователей счастливой религии», зиждется на вере в борьбу двух начал – Света (Добра) и Тьмы (Зла).

Герой драмы Эльхан, прообразом которого стал Бабек, начинает свою борьбу как ярый противник новой исламской религии и поборник собственного религиозного учения, но в самом финале драмы, в своем последнем монологе перед казнью Эльхан произносит слова, которые и являются проявлением «глубокого атеизма»: «Бога нет! Нет бога!» (3, 130).

Многие историки утверждают, что вождю хуррамита движения Бабеку было предложено отказаться от своего религиозного учения и принять ислам ради сохранения собственной жизни, что отражено и в самой драме, но Бабек отказывается, приняв мученическую смерть. В драме «Невеста огня» герой Эльхан отвергает веру в существование любого божества, что является искажением исторических реалий в угоду идеологическим постулатам «советской действительности».

Тяжелое социально-экономическое положение местного населения в период правления Аббасидских халифов, которое, в конечном итоге, и стало основной причиной восстания под предводительством Бабека, имело определенное сходство с социоэкономической ситуацией начала XX века. Союз арабских завоевателей с местными феодалами определил характер борьбы движения хуррамитов, которое было направлено не только против иноземных завоевателей, но и против тирании местных феодалов. Таким образом, это борьба носила еще и некий классовый характер.

Образ Эльхана в драме "Невеста огня" перекликается с образами вождей пролетарской революции, что ярко отражается в его пламенных речах.

«Вы, обездоленные бедняки, вы богачами обращенные в рабочий бессловесный скот! Вы, слабые, которых сильный угнетает!» (3, 97), - говорит Эльхан, обращаясь к народу. Призывы Эльхана звучат словно «апрельские тезисы» Ленина: «Сегодня я против отжившего, гнилого мира, против всех захватов и войн, сражений и насилия, неволи, рабства, деспотии, злата, против власти, против всех законов, всех религий и кумиров, против всей жизни старой восстания знамя поднимаю» (3, 97). И даже лексика автора словно калькирована с пролетарских лозунгов 1917 года. «Долой, неправый старый

мир!» (3, 97), - кричит народ, восстав на борьбу под предводительством Эльхана.

Обязательное изображение классовой борьбы и классового врага – один из важнейших аспектов соцреалистического канона. С выдвижением Сталиным в докладе на февральско-мартовском Пленуме ЦК 1937 года «О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников» тезиса об обострении классовой борьбы, соцреалистический канон потребовал от писателей создания новых образов врагов и классовой борьбы, которая, по мнению Сталина, по мере продвижения вперед к социализму должна была всё более и более обостряться.

М. Горький в своей статье «Если враг не сдается, — его уничтожают» писал, что для создания нового мира необходимо «уничтожить деление людей на классы, уничтожить всякую возможность эксплуатации меньшинством трудовой и творческой энергии большинства» (2, 92).

Для выполнения задач, поставленных перед советскими писателями, тюркские авторы вновь и вновь обращались к своему историческому прошлому. Узбекский советский поэт и драматург Хамид Алимджан в 1942 году пишет историческую драму «Муканна», сюжет которой был взят из истории древнего Востока VIII века: восстание против Аббасидов в период правления халифа аль-Махди под предводительством хорасанского проповедника, предводителя сектантского течения Хашима ибн Хакима, больше известного как Муканна («носящий белое покрывало»).

Восстание охватило весь Мавераннахр, захватив Бухару и Самарканд. Восставшими были представители тюркских племен, в основном простые крестьяне и мелкие землевладельцы. Муканна выступал против заповедей Ислама, выдвигая собственное учение, за что был назван еретиком.

Восстание Муканны имело антимусульманскую направленность, но в исторической драме Хамида Алимджана «Муканна» - это народное восстание против представителей имущих классов, иными словами реальная история о борьбе за собственные религиозные убеждения была заменена советской идеей борьбы «бедных» против «богатых».

С этой точки зрения совсем не случайно, что главным героем драмы становится народ. Автор создает яркие образы участников восстания, людей из народа: Гидрака, Оташа, Гульайин. Именно они выступают в роли «положительных» героев драмы – благородные, мужественные, верные, полны решимости бороться за права простого народа.

Этим героям противопоставляются такие «отрицательные» герои, как арабский военачальник Баттал, пейкентский феодал Фируз и мулла Джалаир. Баттал показан как циничный завоеватель, проливающий кровь простых людей. Весьма жалок образ местного феодала Фируза, который выдает своих

друзей, пытаюсь спасти свою жизнь. Стоит отметить, что автор создал очень яркие отрицательные образы: настоящие вредители, достойные лишь ненависти. И здесь, вновь хотелось бы сделать ссылку на тезисы Сталина об обострении классовой борьбы по мере продвижения к социализму. Действительно, несмотря на большую схожесть исторических событий и сюжетной канвы, характеристика отрицательных героев драмы «Невеста огня», написанной в 1927 году, не столь категорична, как в драме «Муканна», написанной намного позже.

Интересен образ Гульайин – героической девушки из народа. Именно посредством этого образа, на наш взгляд, автор полемизирует на тему марксистского феминизма – одного из направлений феминистской философии, противопоставляемой «буржуазному феминизму». Согласно теории марксистского феминизма капитализм и институт частной собственности, провозглашающий право на индивидуальное владение, является причиной попираания прав женщин. Сторонники этой теории считали, что в капиталистическом обществе не может быть гендерного равенства, так как именно частная собственность дает начало экономическому неравенству.

Тему любви Муканны и Гульайни, которая вводится в сюжет произведения со второго акта, можно рассматривать именно как союз двух идейных людей, борющихся за общее правое дело. Образ Гульайни в данном произведении будет вернее рассматривать именно с точки зрения идеологии «новой советской женщины».

В образе же Муканны – стойкого представителя восставшего народа, больше просматриваются черты борца против классового неравенства, нежели проповедника и сектанта, каковым был реальный исторический персонаж. В финале драмы герой Муканна вместе со своими соратниками восходит на погребальный костер. В сектантском учении Муканны принятие такой мученической смерти является актом очищения души, возносящейся к небу, посредством священного огня, а в исторической драме Хамида Алимджана – готовность к любым жертвам во имя любви к своему отечеству.

Список литературы:

1. Гегель Г. В. Сочинения. В 14 т. Т. 12, Кн. 1. Лекции по эстетике - Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1938. – 494 с.,
2. Горький М. Если враг не сдается, – его уничтожают: Сборник публицистических статей. – М.: Госиздат, 1938. – 342 с.,
3. Джафар Джабарлы. Пьесы. / Под ред. Н. Султановой. — Б.: Азербайджанское государственное издательство, 1958. — 360 с.
4. Скороспелова Е.Б. Русская проза XX века: от А.Белого ("Петербург") до Б.Пастернака ("Доктор Живаго"). – М. 2003. – 420 с.,

5. Соцреалистический канон / Сборник статей под общей редакцией Х. Гюнтера и Е. Добренко — СПб.: Академический проект, 2000 — 1040 с.,
6. Эльчин. «Что дал нам соцреализм?» // Каспий. – 2011. – 25 июня. – С.8
7. Энциклопедический словарь юного литературоведа/ Сост. В. И. Новиков. – М.: Педагогика, 1988. – 416с.

Fatima Dursunova

SOSIALİST REALİZMDƏ TARİXİ DRAMA: TARİXİ KEÇMİŞƏ YENİ BAXIŞ

Xülasə

Üç əsas ədəbi növdən biri olan dram Qədim dövrlərdən türk xalqlarının folklorunda önəmli yer tutmuşdur. Dramın ilk yazılı nümunələri Azərbaycan maarifçi, yazıçı və dramaturq M.F.Axundovun qələminə aiddir. Türk ədəbiyyatında ilk tarixi dramın müəllifi türk yazıçısı və dramaturqu Namık Kamaldır. XX əsrin 20-30-cu illərində sosialist realizmi metodu türk dilli dramaturqlarının yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir. Sovet dövründə məşhur tarixi şəxsiyyətlər və onlarla bağlı olan tarixi hadisələr sosialist realizmi metoduna uyğun olaraq tarixi dramalarda qələmə alınır. Qazax yazıçısı Qabit Musrepovun "Akan-Sere - Aktoktı" tarixi dramasında qazax şairi Akan Koramsı-ulunun həyatından bəhs edilir. "Akan-Sere - Aktoktı" dramındaki sinif mübarizəsini sosialist realizmin ən vacib cəhətlərindən biri kimi hesab etmək olar. Sosialist realizm ədəbiyyatında cahil və hiyləgər mollalara qarşı mübarizə mövzusu dinə və Allaha qarşı bir mübarizə ilə əvəzlənir. Azərbaycan dramaturgiyasında sosialist realizmin banisi olan Cəfər Cabbarlının "Od gəlini" dramı ən qətiyyətli ateizmin nümunəsi hesab oluna bilər. Özbək müəllifi Həmid Əlimcanın "Mukanna" tarixi draması Stalinin "sinfi mübarizənin kəskinləşməsinə" dair tezisini çərçivəsində yaradılmışdır. Sosialist realizm metoduna uyğun olaraq yazılan tarixi dramalar Sovet "ideomifoloji sisteminin" yaradılmasında xüsusi rol oynayır.

Açar sözlər: sosialist realizm, türk xalqları ədəbiyyatı, dramaturgiya, tarixi dram, sosialist realizmin qanunları.

Fatima Dursunova

THE HISTORICAL DRAMA IN SOCIALIST REALISM: REVIEW OF THE HISTORICAL PAST

Summary

Since ancient times, drama has existed in the folklore traditions of the Turkic peoples. The first written sample of the Turkic drama belongs to the Azerbaijani educator, writer and playwright M.F. Akhundov. The author of the first historical drama in Turkic literature is Namik Kemal, Turkish playwright. In 1920s-1930s, the socialist realist canon made its own adjustments to the work of Turkic playwrights. In the era of socialist realism many historical dramas based on the famous historical events. The drama "Akan-Sere - Aktokty" by the Kazakh writer Gabit Musrepov tells about a real story from the life of the Kazakh poet Akan Korams-uly. The class struggle and the class enemy in the drama Akan-Sere - Aktokty is one of the most important aspects of the socialist realist canon. The theme of the struggle against ignorant and deceitful ishans and mullahs in socialist realist literature takes on new forms, turning into a total struggle against religion. An example of deep atheism is the historical drama "Bride of Fire" by the famous Azerbaijani playwright Jafar Jabbarli. Uzbek author Hamid Alimjan created the historical drama "Mukanna" within the framework of Stalin's thesis about the aggravation of the class struggle. The historical drama of the socialist realism period played important role in the creation of the Soviet ideological system.

Key words: socialist realism, Turkic literature, drama, historical drama, socialist realist canon.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: dosent Gülgün Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

SİMA ŞƏFİZADƏ
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Sima_adass@mail.ru
Adres Hüseyn cavid prospekti 115

**SİYASİ-SOSIAL PROBLEMLƏR KONTEKSTİNDƏ MİLLİ XARAKTER
DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ
(MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA)**

XÜLASƏ

XX əsr həm Azərbaycan, həm də Türkiyə dövləti üçün siyasi-sosial hadisələr baxımından yadda qalan və ciddi problemlər yaşadan bir dövr oldu. Bu problemlər bir çox sahələrdə müxtəlif prizmalardan işıqlandırıldığı kimi ədəbiyyatda da öz əksini tapdı. Siyasi hadisələrin ədəbiyyatda əksi məsələsi birmənalı qarşılanmasa da, bəzən açıq şəkildə, bəzən isə obrazların yaşadığı psixoloji sarsıntılar şəklində bədii əsərlərdə ifadə olunmuşdur. Azərbaycanda 1990-cı illər I Qarabağ müharibəsi və müharibədən sonra torpaq itgisi, qaçqınlıq həyatı, insanların qarşılaşdığı sosial problemlərin insan psixologiyasında, mənəviyyatında qoyduğu iz hekayələrdə aktual mövzu olaraq işlənmişdir. Türkiyədə isə baş verən XX əsrin sonları “Türk toplumunda büyük kırılmalar meydana getiren siyasi bir olay” deyərək adlandırılan 12 Eylül 1980-ci il “Askeri darbe” hadisəsi isə Türkiyə xalqının həyatında və ədəbiyyatında böyük dəyişikliklərlə yadda qaldı. Dövrün xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu hadisə insanların sosial həyatına da təsir edəcək şəkildə tənhaləşmə, özünəqapanma, yalnızlıq, gələcəyə inamsızlıq kimi psixoloji hadisələri də gətirdi.

Açar sözlər: siyasi-sosial problemlər, Azərbaycan, Türkiyə, hekayə, milli xarakter

Tədqiqatımızın əsas təhlil obyektlərindən biri olan milli xarakter problemini biz sosial-psixoloji səviyyədə təsvir olunan hekayələrin təhlilində axtarmağa çalışacağıq. Milli xarakterin inkişafına təsir göstərən amillər sırasında həm də siyasi-sosial hadisələri də qeyd etmək istərdik. Sosial problemlərə psixoloji aspektdən yanaşdıqda isə xarakterdə baş verən dəyişiklikləri isə bu cür quplaşdırmaq mümkündür.

1. Cəmiyyətə və ətrafa qarşı inamsızlıq
2. Özünəgüvənsizlik
3. İntihara cəhd
4. Şəxsiyyətsizləşmə
5. Xarakter cılızlaşması (milli çalarların itməsi)
6. Maddidən-mənəviyyata uçurum
7. Dəyərlərin dəyişməsi

Ədəbiyyatın tədqiqat obyektini olan insan sosial varlıq olaraq psixoloji və sosioloji durumu, milli özünüdərk problemi ilə hər zaman yazıçıların da diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mənada türk yazıçısı Jalə Sancağın “Sevda ilə Alışan” adlı hekayəsində maddi çətinliyin, sahibsizliyin yaratdığı sosial problemlərin yaranma səbələri tam göstərilməsə də, hadisələr bir ailənin yaşadıklarını, sosial problemlərini əks etdirmək baxımından maraqlı kəsb edir. Hekayədəki Arifə obrazı bir qadın, ana olaraq maddi və mənəvi yükəndən artıq azad olmaq arzusunda. Onun bu arzusunun doğuran səbəblər fərdi xarakter daşsa da, onun yaşadıkları müasir dövrün acı reallıqlarını öz çiyinlərində daşıyan bir çox qadınların həyat hekayəsidir. Onun azad olmaq istədiyi bu mənəvi yük əslində türk qadınının xarakterinə, qorunan milli sənə dəyərlərinə və qanunlarına yad bir xüsusiyyətdir. Amma sosial problemlərin ağuşundan azad olmağa çalışan bu qadın sadıqlıq, cavabdehlik kimi hissələrdən də uzaqlaşmağa can atmaqdadır. Məhz bu obraz hekayədəki bütün çatışmayan cəhətləri (ümitsizlik, özünəqapanma, inamsızlıq, tənhalıq, özgələşmə) ilə 12 Eylül 1980-ci il “Askeri darbe” hadisənin prototipidir. Bir çox yazıçıların hekayələrindəki qadını xüsusilə ana obrazını xarakterə edən Türkiyə araşdırmaçısı Ahmet Uslu məqaləsində “Türk qadını genetik funksionoloji daşıyıcıdır” deməklə ana adının üzərinə qoyulan öhdəlikləri daha artırır. “Hikayelerde genetiklə kadının annelik funksiyonu üzərində durulur. Ailə kurumunu ayakta tutan, dışarıya açılan ailə bireylerinin dönüp geldikleri yer, anne kucağıdır. Anne, fedakarlık, sevgi, şefkat gibi duyguların ön plana çıkartılmasında da etkili bir kişiliktir” [15. səh 593]. Necip Tosun isə bütün hallarda “ana” obrazını ailə modelinin yaradıcısı və qoruyucusu kimi təqdim etməkdədir. “Anne onun rahminde sarıp sarmaladığı gibi sarmalayaraq dalğalanmaları yatıştırır. Dışarıdaki yenilgilerden sonra dönüp gelinen yer annenin kalbidir. Her şey orada sükün bulur” [14. səh 45]. Bu mənada hekayədə sosial, maddi çətinliyin ucbatından ana obrazının milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu kimi hissələrə sahiblənmək əvəzinə özgürlüyünü arzulaması birmənalı qarşılanmamaqdadır. Sevda isə Arifənin qızı, Alışanın bacısı olaraq ona qayğı göstərən tək bir insan kimi mənəvi yükəndən azad olub, öz həyatını sərbəst yaşamaq arzusunda. “Hayat beni bilmez. Kimse bilmez beni. Görmezlikten gelirler. Bak şu odada tutsağım. Oysa bir çekip gitme kıvamındayım” [10. səh 400] deməklə yazıçı oxucusuna Sevda kimi bir çox insanların da arzularından imtina edərək sosiallıqdan uzaqlaşmış, içində qapanaraq yaşadığı mənəvi-psixoloji sarsıntıyı onun həyəcanları və yaşantıları ilə birlikdə çatdırmağa çalışır. Alışan isə ana qayğısından məhrum olmuş, yaşadıkları və məhrumiyətləri ilə şəxsiyyət kimi formalaşmaqda olan bir fərd olaraq “mən”ni ortaya qoymaq əvəzinə, şəxsiyyətsizlik, gələcəyə inamsızlıq, ümitsizlik, özgələşmə kimi ruh halları keçirməkdədir. Real görüntü isə bundan ibarətdir ki, hər üç obraz maddi çətinlikdən yaranan sosial problemlərin ağır nəticələrini öz çiyinlərində daşıyan obrazlardır. Problemi adi ailə-məişət səviyyəsində təqdim olunsada, nəticələrin doğurduğu acı reallıqlar isə daha dərin mənə kəsb etməkdədir. Jalə Sancaq səbəbləri açıq şəkildə göstərməsə də, psixoloji nəticələrin işartılarına

diqqət çəkməyi bacarmışdır: özünəgüvənsizlik, şəxsiyyətsizlik, xaraktersizlik. Məhz bu çatışmazlıqların fonunda yazıçı şəxsiyyət, bir insan kimi özünü görmək istəyən amma bunu doğruldacağına inanmayan obrazların həyatını hekayədə işıqlandırmaqla cəmiyyətdəki sosial-psixoloji problemlərə diqqəti yönəltməyi bacarmışdır. Jalə Sancaq obrazlarının sosial problemlərdən azad olmaq istəyi ilə yanaşı, onların bir fərd olaraq səadət və xoşbəxtlik uğrunda mübarizəsini də işıqlandırmağa cəhd edir.

Məlumdur ki, milli-mənəvi özünüdərk amili insan xarakterini zənginləşdirməklə yanaşı, özünə inam gücünü artıraraq insan şəxsiyyətini formalaşdırır. Məhz siyasi-sosial problemlər müasir dövrdə milli özünüdərkə yanaşı insanın xarakterini və şəxsiyyətini zədələyəcək qədər böyük qüvvəyə malikdir. Birbaşa insan psixologiyasına və xarakterinə təsir edən siyasi-sosial problemlər Kamil Əfsəroğlunun da “Nırx” hekayəsinin də mövzudur. Müharibə (I Qarabağ hadisələri) şəraitindən sonra qaçqın düşmüş Temir adlı xlor satan bir kişinin simasında “qaçqın statusu”yla həm maddi “Çox tənbeh-töhmətdən sonra uşağı başa sala bilməmişdi ki, demişdi, bala, niyə xlor satmağımın arını çəkirsən, dədən öğurluq eləmir, əyrilik eləmir, əlinin zəhmətilə çörəkpu lu qazanır. Qeyrətli oğulsansa, gördüyündən ibrət götür, get oxu,oxumasan, dədən də artıq olmayacaqsan ha... İncəvara, söz uşağın ağına batmışdı, amma qayıdıb elə bir sual vermişdi, kişi qalmışdı mat-məətəl, bilməmişdi nə cavab tapsın. “Dədə, mən məktəbi qurtaranacan burda qalacağıq, rayona qayıtmayacağıq ki?..”-oğlu soruşmuşdu. Bax burda Temir ilişmişdi, ilişmişdi deyəndə, xəcalətdən yerə girmək istəmişdi, söz tapmamışdı desin, guya yer-yurdlarından didərgin düşməklərinin baskarı o idi”, həm də mənəvi “Qaçqınlığın başında günləri-ayları sayırdı, indi illərin hesabını aparır. Şəhər yerinə heç alışa bilmirdi, özünü qıraq adam yerində görürdü, deyirdi nə qədər olmasa, rayonnuyuq, kəndçisayaq davranırıq, yerli adamlar da bunu həzm eləmir” [5. S. 340-341] çətinliklər yaşayan bir qaçqın həyatının ağrı-acısını yazıçı kiçik bir hekayəyə sıxışdırma bilməmişdir. Bütün məhrumiyyətləri, itgiləri ilə bərabər tez-tez alçaldılmış şəxsiyyəti ilə həm özünə, həm də yaşayışına nifrət edən Temir özünün də dediyi kimi insanların sərt baxışından, sözlərindən tənqə gəlmiş, amma əlindən gələcək bir şey olmadığından taleyi ilə barışmağa məcbur olmuşdur. Digər sosial problemlərdən fərqli olaraq siyasi ünsürlərin gətirdiyi problemin nəticələri daha ağırdır deyə bilərik. Çünki bu problem maddi və mənəvi nəticələri ilə insan şəxsiyyətində dərin izlər qoya bilir. Şəxsiyyətin alçaldılması ilə insan öz mövcudluğunu şübhə altına alır, şəxsiyyət kimi özünü görə bilmir, insanlardan uzaqlaşır, özgüləşir, mənəvi uçuruma yuvarlanır. Onu da qeyd edək ki, sosial problemlər həm insanı maddidən-mənəviyyəyə sürükləyir, həm də mənəvi dəyərləri itirmiş insanların və cəmiyyətin qurbanına çevirir. Türk yazıçısı Zeyyat Selimoğlu “Taş İskele üzərində ayaklar ve...” adlı hekayəsində sosial fərqliliyindən istifadə edərək hakim mövqedə olanların, maddidən-mənəviyyəyə uçurum edən cəmiyyətin qurbanına çevrilmiş Osman dayının yaşadıklarını oxuculara çatdırıla biləcək qədər uğurlu şəkildə canlandırılmışdır. Müəllif hekayədə kiməsə görə ev, isti ocaq, kiməsə görə isə qazanc yeri olan Taş

İskele adlı məkanın mübahisəsinin fonunda kimsəsiz, yalnız olan qoca Osman dayının çarəsizliyi ilə öz yüksək statusundan istifadə edib daha çox qazanc əldə etmək məqsədilə bu məkanı onun əlindən almağa çalışan qayıqçı Temel Reis və oğullarının davranış, şəxsiyyət və xarakterlərindəki çatızmazlığı tam mənzərəsi ilə çatdırmağı bacarmışdır. Yazıçı bu ədalətsizliyin fonunda mənəvi dəyərlərin heç bir önəm daşmadığı bir zamanda yaşadığımızı da işarə edir. Hekayədə Temel Reisin etikadan kənar, kobud davranışı “Temel Reis yenidən bir bakıyor derindeki gözleriyle Osman dayı’ya. -Gideceksin, hem de çok çabuk bu axşam, güneş batmadan çek git. Kayıklarını da al. Ha burası benim olacak, benim yerim olacak. Sen çek de git” [9.səh 613] Osman dayının çarəsizlikdən doğan fəryad dolu baxışları ilə “Osman dayı’nın surətı alacakaranlıkta sarı bir leke gibi duruyor, bir soğuk dolaşiyor bütün iliklerini, evinin kayığına nasıl taşındığını büyüyen gözleriyle izliyor. Bir göz açıp kapamalık zaman içinde Osman dayı ile ilgili heç bir şey kalmıyor kayikhane duvarının dibinde. Sırtı duvara dayalı, sessiz, soluksuz, bir tek kendisi” [9.səh 616] qarşılaşdırılmış, sosial fərqlilikdən doğan xarakter çılızlaşması, dəyərlərin dəyişməsi, maddidən-mənəviyyətə uçuruma yuvarlanan Temel Reis obrazının qazanc, maddi marağ həvəsi hekayədə tənqid edilmişdir. Bu qarşılaşmada görüldüyü qədəri ilə doğruluqla, ədalətlə, həqiqətlə yörgülən türk xarakteri, milli-mənəvi dəyərlərə bağlı olan bir xalqın mədəni xüsusiyyətləri müasir dövrün sosial problemlərinin işığında artıq dəyərsiz bir hal almaqdadır. Türkiyəli araşdırmaçı Cemile Sümeyra da “80 sonrası türk öykücülüğünde insan ve toplumsal hayat” adlı məqalesində 80-ci illərin (12 Eylül 1980 Askeri Darbesi) iqtisadi, siyasi səbəblərindən qaynaqlanaraq yaranan sosial problemlərin təsirini bu cür qiymətləndirmişdir: “Sön dövəmdə yüksələn bir dəgər olaraq ortaya çıkan para, öykülərdə də önəmli bir güç olaraq yer almışdır. Özal politikalarının hər şeyin üstündə para kazanmayı gören yaklaşımının toplumsal yapıyı da doğrudan etkilediği görülen 80 sonrası dövəmdə para, ən önəmli dəgər haline gəlmişdir. Kapitalist sistemin bir sonucu olaraq hər tür ilkeyi, moral dəgərleri hiç sayma, “amaca ulaşmak için her şey mubahtır” ilkesini hayata keçirəmə anlayışını bütün toplumsal tabakaları, sınıfları və kutupları etkilemiştir” [11.səh 73]. Son dövürün yazılmış bir çox türk hekayələrində bu hadisə tam mənzərəsi ilə təsvir edilməsə də, hadisənin təsiri obrazların sosial problemlərində, emosional və psixoloji yaşantılarda öz əksini tapmışdır. Zeyyat Selimoğlu “Taş İskele üzerinde ayaklar ve...” adlı hekayəsində məhz bu məqalədə sadalanan problemlərin nəticələrini sosial münasibətlər məzmunundan çıxış edərək göstərməyi bacarmışdır. Eyvaz Zeynalov “Gilas ağacı” adlı hekayəsində isə milli xarakteri, milli ruhun dəyişməsində, şəxsiyyət kimi özünə olan hörmətin itirilməsində, maddidən-mənəviyyətə uçuruma yuvarlanaraq mənəvi-psixoloji sarsıntı keçirən obrazının yaşantılarını onu əhatə edən dözülməz mühitin sosial problemlərinə bağlamışdır. Hekayənin qəhrəmanı əvvəl tarix müəllimi işləyən, indi isə imkanlı ailələr üçün it bəsləyən Balaqədəş kişi xarakterinə məxsus mənliliy, şəxsiyyəti, hörmət və ehtiramı, şərəfi maddi rifahının yaxşı olması naminə indiki

işinə dəyişməyə məcbur olmuşdur. O, öz faciəsini görə-görə yaşayan obrazlardandır. “Balaqədəş gözdə-qulaqdaydı, dediyinə görə, gəzdirmək üçün daha bir it tapsaydı, məktəbi, müəllimliyi birdəfəlik atacaqdı. Çünki it gəzdirməklə dərs demək, məktəb tutmurdu. Zənciri qolunda itlə küçədə təsadüfən müəllim yoldaşları, illah da şagirdləri ilə qarşılaşanda allahdan özünə ucuz ölüm arzu edirdi. Bilmirdi qaçıb başını hansı yırtıq-deşiyə soxsun...” [17. s. 114]. Bu səhnə obrazın dediyi kimi çox acınacaqlı bir qarşılaşmadır. Göründüyü kimi, sosial problemlər, xüsusilə maddi rifahın çətinlikləri xalqı psixoloji və mənəvi cəhətdən şikəst edir. Hissiyat, mənəviyyat, dəyərlər yox olur. Nəticə etibarlı ilə maddiyyat mənəviyyata qalib gələndə isə cəmiyyət də məhv olur. Ona görə də müasir zamanın, qlobal dünyanın yeniliklərinə baxmayaraq insan nə qədər də bioloji-cismani varlıq olaraq, mənəviyyat və genetik kodların daşıyıcısı olsa da, sosial problemlərin təsiri ilə xaraktercə dəyişikliyə uğramaq təhlükəsini yaşamaqdadır. Türkiyə yazıçısı Akif Hasan Kaya isə “Koku” adlı hekayəsində isə sosial problemlərin yaratdığı mənəviyyat probleminə isə başqa prizmadan yanaşmışdır. Onun qəhrəmanı xaraktercə daha güclü və mətindir. Hekayədə kitablarına həddindən çox bağlı olan, onlarla öz dünyasını və gələcəyini quran baş obrazın oğlunun əməliyyatı üçün kitablarını sataraq, övladını xilas etməsi səhnəsi sosial, maddi problemlərin nəticəsinin faciəsi olaraq dəyərləndirilməkdədir.

“Kitapları sattım, artık almayacağım`demek istedi....

`Senin için katlanabilmişim`demek istedi kadın...

`Ben zorla tahammül edebilir olmak istemiyorum`demek istedi...

`Kime bu küskünlük, kırgınlık`...

`Kendime`... [7. səh 32] deməklə bir tərəfdən övladını xilas edən atanın qüruru ilə digər tərəfdən kitablarından uzaqlaşdırılan obrazın bu dünyaya küskünlüyü və nifrəti psixoloji aspektlər prizmasından dolğun və təsirli işlənmişdir. Xüsusilə incə bir məqamı qeyd edək ki, obrazın mənəviyyatını zənginləşdirən, güclü edən məhz bu kitablar dünyası sosial problemlərin ağırlığına baxmayaraq, onu mənəviyyatca yüksəldir, həyatın ən çətin sınağından çıxmaqda mübariz olmağa səbəb olur. Sosial problemlərin qurbanlarından biri də, maddidən-mənəviyyata yuvarlanmış Kamran Nəzirinin “Gülə bilməyən adam” hekayəsinin qəhrəmanı Rüstəm müəllimdir. Hekayədə qloballaşan dünya ilə ayaqlaşa bilməyən obrazın həyatı diqqət mərkəzindədir. Otuz ildən çox cəmiyyətə vicdanla ləyaqətlə xidmət edən, müəllim sənətinə sevgi və qayğı ilə yanaşan Rüstəm müəllimin deməki ki, bu dövrə görə sənətinə və insanlara olan münasibəti heç kimə lazım deyilmiş. Demək ki, dəyişən zamana, dəyişən tələblərə uyğun gəlməyən Rüstəm müəllimin insani keyfiyyətləri və mətin, güclü xarakteri artıq gündəm mövzusu deyildir.

“-Bizim məktəbdə təhsil geridedi, çox geridedi....” Çünki özəl olmayıb, indi eləmişik özəl. Bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşmalıdır, eşidirsinizmi?

-Eşitmirəm...

-Necə yəni eşitmirsən? Siz hansı əsrdən gəlmisiniz?

-Ötən əsrdən...

-Bax görürsüz, özünüz də təsdiq etdiniz... İndi bizə yeni əsrin müəllimləri lazımdı...Müəllim deyəndə ki, əslində bazarda müəllim olmur. Bazar özü formalaşdırır hər kəsi... Bəs sərbəstlik budu da? Ona görə də Rüstəm müəllim, inciməyin, sizi işdən azad etmişəm...[8. səh 154] Maddiyatın mənəviyyatdan daha çox aktual və vacib olduğu bir dövrdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməyən Rüstəm kişi kimi ləyaqətli, dürüst, güclü xarakterə sahib olanlar cəmiyyətdən, sosial mühitdən uzaqlaşdırılaraq sosial-psixoloji problemlər yaşamaqdadırlar. Bu məqamda Rüstəm müəllimin itirdiklərindən daha çox, onu kimiləri itirən cəmiyyətin gələcəyi oxucunu düşündürməyə vadar edir. Məhz global, siyasi, sosial və bir çox hadisələrin nəticəsi olaraq qloballaşan dünyada bazar iqtisadiyyatının tərəqqisi (az vaxt, əmək sərf edərək daha çox iqtisadi fayda və mənfəət), həm də gətirdiyi mənfilikləri ilə (mövcud potensiala cavab verməyənlərin səmərəsiz realizə edilməsi) cəmiyyətin bütün sahələrində özünü reallaşdırmaqdadır. Bu problemi işıqlandıran ədəbiyyat sahəsi isə həmişə kimi real humanizmin, şəxsiyyətin milli-mənəvi özünüdərkinin tərəfindədir. “İntihar isə mənəvi-psixoloji bir problemdir, yalnız sosial problemlərlə əlaqələndirilməsi məqbul sayıla bilməz” [6, səh. 44] deyən Lalə Həsənovanın fikrindən çıxış edərək qeyd etmək istəyirik ki, Şərif Ağayarın “Məsmə üçün dua” adlı hekayəsi ilə Güray Süngünün “Kaçacaq yer yok” adlı hekayəsindəki intiharlar məhz siyasi-sosial problemlər aspektindən tədqiqatə cəlb edilmişdir. Beləki Şərif Ağayar bu hekayəsində II Dünya müharibəsinin (Böyük Vətən müharibəsi) ağır psixoloji nəticələrini yaşayan, atasız (atası müharibəyə getmiş qayıtmamışdı), maddi çətinliklə böyüyən Məsmə adlı obrazının həyatını sonrakı illərində həm də sosial-psixoloji problemlərlə sınağa çəkmişdir. Amma onun obrazı tənqidçi Nərgiz Cabbarlının “ədəbiyyatdan intihara” adlı kitabında qeyd edildiyi “yalnız müharibənin dəhşətlərini görə, yaşayan hər kəs intihara əl atmır ki... Nə də hamı müharibəni eyni faciə ilə yaşamır. Burada hər bir şəxsiyyətin psixoloji gücü, fəlakətlərə qarşı dayanmaq qüdrəti və mənəvi dözümlülüyü vacib rol oynayır”. Və həmçinin “heç bir sosial ziddiyyət mənəviyyata birbaşa dəxli yoxdursa, insanı məhvə sürükləyə bilməz. Çünki insan müharibədən də, sosial ziddiyyətdən də yalnız özü zərbə aldıqda əziyyət çəkir, onu fəlakət kimi qəbul edir” [3, səh. 109-110-111] kimi həllini tapa bilmədiyi suallardan artıq yorulmuş, intihara doğru addımlayan səbəblərlə birgə həyat sürmüşdür. Məsmə obrazı həm də ağırlı-acılı, itgilərlə dolu qadın həyatı (zorlanmış, yenidən ərə verilmiş, övladsızlıq) ilə milli tipdən, milli simadan, milli özünüdərkdən məhrum olmuş obrazdır. İtgilərin, yalnızlığın gətirdiyi iztirab dolu yaşantılar ona milli-mənəvi özünüdərkə unutturur, bir varlıq olaraq özündən imtina edib, intihar etməsinə səbəb olur. ““Bismillahi rəhmani rəhim...” Məsmənin ölüm xəbəri fin qəsəbəsinə həyəcan signalı kimi yayıldı. Hamı on dörd nömrəli evin həyatına yığıldı. Cənazəni çəpərin küncündə quraşdırılmış yuyat çadırından çıxarıb üzü qibləyə çevirəndə molla əllərini göyə açıb oxumağa başladı. Fin qəsəbəsində adamları yaşadığı evin nömrəsi ilə tanıyırdılar.

Məsmə on dörd nömrəli evdə təkə qalırdı. Əlli-əlli beş yaşlarında olan bu qadında yaşına yaraşmayan bir lətafət vardı. Səliqəli geyinir, asta yeriyir, heç vaxt başını qaldırıb adamların üzünə baxmırdı. Gülmək bir yana, gülümsədiyini də görənlər olmamışdı. “Əlhəmdülillahi rəbbil ələmin...” Məsmə müharibədən qaçıb sığındığımız qəsəbənin ilk sakinlərindəndi. O, buralara hardasa qırx il əvvəl gəlmişdi. Bu gəlişin ürək parçalayan tarixçəsi vardı. Mən Məsmənin başına gələn əhvalatı böyüklərdən çox eşitmişdim və bütün detallarınacan yadımda saxlamışdım. Məsmədən söz düşəndə qadınlar burnunu silərək ağlayır, kişilər başını aşağı salıb peşman-peşman nəsə düşünürdülər” [1]. Hekayədə həmçinin I Qarabağ müharibəsinin dövrü kiçik bir detalla, süjetə və hadisələrə təsir etməyəcək bir şəkildə qeyd edilmişdir.

“Karımı öldürüb bahçeye gömdüm. Yarım çuval unum vardı. Pencerenin önünə oturub yağan karı seyrettim. Karanlıkta nokta nokta ayrışıyordu gökyüzü. Sıkılmıyordum, hiç sıkılmıyordum. Saadet`i kurtarmıştım. Un bitince kendimi de kurtaracaktım. Nasıl düşünememiştim. Onca yıl na kadar kör yaşamıştım. Karanlıkta nokta-nokta ayrışıyordu gökyüzü. Odanın içinde yanan çalı çırpı çitirtisi. Gözlerim görüyor, kulaklarım duyuyor, sahibim kendime. Kendime sahibim” [12, səh 32] deyən Bekir həm cinayətkar, həm də intihar etməyə cəhd edən bir obraz olaraq yalnızlığın, özgələşmənin, özü-özündən qopuşun, psixoloji sarsıntının nəticəsini dəyişə bilmir, nəticə etibarilə intihar edir. Hekayə və qəhrəmanları haqqında müəllif Güray Süngünün isə maraqlı açıqlaması diqqəti çəkir: “Kaçacak yer yok öyküsü ilk bakışta modern dünyanın açmazları diye izahata girmeye elverişli bir öykü. Ama bu aslında modern dünyayla alakalı bir vaziyet değil. Bundan beş yüz yıl önce de, doğal çevresinden yavaş yavaş kopan bir adam vardı, sonunda çareyi kendisini dışarıya iten herkesi dışarıya itmekte buluyordu. Sonucu cinayet oluyordu, intihar oluyordu. Yabancılaşmayı tetikleyen unsurlardan bir tanesi günümüzde modern dünyanın şartlarıdır denebilir. Ama asıl sebep insanın kendi doğasından uzaklaşması, kendini reddetmesi, kendi doğasında bulunmayan bir yaşamı elbise gibi üzerine giymesi. Bunu Bekir için değil, öyküdeki diğerleri için söylüyorum” [13]. Onu dedikləri əslində (12 Eylül 1980-ci il Askeri darbei) hadisəsindən qopan real siyasi gerçəkliyin bir parçasıdır. İnsanları sosiallaşmadan, öz mövcudluğunu sübut edən dəyərlərdən, millilikdən uzaqlaşdıraraq intihara sürükləyən səbəblər başqa bir məqalədə qeyd edilir: “12 Eylül Darbesi, soğuk savaşın bitməsi, küreselleşmə gibi olaylar ideolojilerinin çürüməsinə yol açmıştır. Özellikle 12 Eylül doğrudan insanın kendisine hapsolmasına, geleceğe dair inancsızlaşmasına, her şeyden şüpheyle bakmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda ise bireyde kimlik bunalımıyla beraber derin bir karamsarlık ve mutsuzluk hakim olmuştur. Yaşanılan olaylar elbette ki edebiyat ortamını da derinden etkilemiştir” [2].

1980-ci illərdən son dövrə kimi aktual mövzu olan bu hadisənin insan psixologiyasına təsirlərindən danışan Ahmet Uslu məqaləsində intihar məsələsinə də toxunmuşdur: “Ölümün bir başqa çeşidi de intihardır. Dönem hikayelerinde intihar,

çoğu kahramanın bazen gerçəkləşdirdiği bazen de sadəcə düşündüğü bir eylemdir. Yaşadıkları derin umutsuzluk, çıkmazlık ve yenilik bireyleri intihara sürükler” [15, səh 589] Həqiqətən də insanın sosial varlıq, şəxsiyyət olaraq özünü unudub, ruh və mənəviyyatını tərk edərək həyatla vidalaşması hadisəsi bir fərd və cəmiyyət üçün sosioloji və psixoloji nəticələr baxımından daha ağırdır deyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayar. Ş.Məsmə üçün dua. (2020) <https://kulis.az/news/29238>
2. Bulut. S. (2019), Cemal Şakar öykülerinde Tema Ve Yapı. Yüksek Lisans Tezi. Səh. 23
<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/2962/Bulut.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
3. Cabbarlı. N. Ədəbiyyatdan İntihara, Bakı, Vektor, 2006
4. Əfsəroğlu. K. Axşambazarı // Azərbaycan jurnalı, 2004, № 11, s. 90-96
5. Əfsəroğlu K. Nırx. Tüfəng açıldı. Qanun, 2015, s. 335-345
6. Həsənova. L. Çağdaş ədəbi paradiqma: İcmallar, Məqalələr, Düşüncələr, Avropa 2018
7. Kaya. A. İslak Kibritlər // Okur Kitaplığı, baskı 2, 2012
8. Nəzirli. K. Gülə Bilməyən Adam. Miras. Bakı: Mütercim, 2014
9. Selimoğlu Z. Taş İskele üzerinde ayaklar, ve... // Lekesiz. Ö. Yeni Türk Edebiyatında Öykü 2, Şule Yayınları, 2017, s. 608-616
10. Sancaq J. Sevda ve Alişan // Lekesiz. Ö. Yeni Türk Edebiyatında Öykü 5, Şule Yayınları, 2017, s. 400-405
11. Sümeyra. C. Son dönem Türk Öykücülüğünde İnsan Ve Toplumsal Hayat // “80 sonrası türk öykücülüğü, Hece Öykü, iki aylık öykü dergisi yıl:2, sayı:9, haziran-temmuz 2005, s. 69-75).
12. Süngü. G. Kaçacak Yer Yok // “80 sonrası türk öykücülüğü, Hece Öykü, iki aylık öykü dergisi yıl:2, sayı:9, haziran-temmuz 2005, s. 24-32
13. Süngü, G. (2010) <https://edebistan.com/soylesiler/guray-sungu-ile-soylesi>
14. Tosun. N. Günümüz öyküsü, Dedalus, İstanbul, 2015, s. 43-50
15. Uslu. A. 1980 sonrası Türk hikayeçiliğinde kişi(ler) tipolojisi // Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/15 Summer, 2016, s. 578-808
16. Zeynalov. E. Qəfəs // Azərbaycan jurnalı, 2006, №5, s. 140- 149
17. Zeynalov E. Gilas ağacı // Azərbaycan jurnalı, 2008, №9, s. 110- 120

Сима Шафизаде

Оценивание национального характера в контексте социально-экономических проблем (на основе современных Азербайджанских и Турецких рассказов)

РЕЗЮМЕ

XX век был периодом как памятный и создающий серьезные проблемы для Азербайджана, так и Турции с точки зрения политических и социальных событий. Эти проблемы отражены из различных углов призмы во многих отраслях, а также в литературе. Хотя отражение политических событий в литературе не однозначно приветствуется, иногда оно выражается открыто, а иногда в произведениях искусства в виде психологических сотрясений, переживаемых персонажами. В Азербайджане 1990-е годы, Первая Карабахская война и потеря земель после войны, жизнь беженцев, следы социальных проблем, которые сталкиваются люди, в человеческой психологии и морали, стали актуальной темой в рассказах. События произошедший 12 сентября 1980-ого года «Военный переворот», который в Турции произошло в конце XX-ого века и названо «сборник событий которые произошли при больших политических разрывах» оставили след как большие перемены в литературе и в жизни турецкого народа. Это событие, сочетающее в себе особенности времени, также привело к психологическим явлениям, таким как одиночество, изоляция, уединение и неверие в будущее, в виде влияющий на социальную жизнь людей.

SİMA SHAFIZADE

NATIONAL CHARACTERISTICS IN THE CONTEXT OF POLITICAL-SOCIAL PROBLEMS

(based on modern Azerbaijanians and Turkish stories)

SUMMARY

The 20th century was a period of unpleasant and serious problems in terms of political and social events for both, the Azerbaijani and the Turkish States. Alongside other fields, these problems were also reflected in the literature from various angles. Although the reflection of political events in literature is not incontrovertible, sometimes it was expressed publicly, whereas sometimes in the form of psychological traumas experienced by main characters. In Azerbaijan, after the First Karabakh War in the 1990s, life events, such as the loss of land, the life of refugees, the social problems faced by people and its effect on human psychology and spirituality have been described as a prospective leaning in the stories. In Turkey, at

the end of the 20th century, ‘a political event, which created a major break in the Turkish community, so-called ‘September 12, 1980, military coup’ event was remembered with great changes in the life and literature of the Turkish people. This event led to the psychological problems, such as loneliness, self-doubt, becoming introvert, disbelief for the future, which inevitably also affected the social life of people.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Məmməd Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

LEYLA HƏSƏNZADƏ
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Elmi işçi
qasanzade.leyla@mail.ru
İstiqlaliyyət küç, 30

EUNKYUNG OH VƏ KOREYA ƏDƏBİYYATINDA QADIN PROBLEMI

Xülasə

Məqalədə Eunkyung Oh cənubi Koreyanın qadın türkoloq alimi, Türk xalqları folklorunun, xüsusilə özbək dastanlarının araşdırıcısı, müqayisəli ədəbiyyat üzrə bir sıra ciddi tədqiqatların müəllifi, jurnalist, professor, elmlər doktorundan söhbət gedir. Mənşəcə koreyalıdır. Seuldakı Dongduk Qadınlar Universitetinin professoru, Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, UNESCO-nun Orta Asiya ölkələri üzrə təmsilçisi.

Eunkyung Oh Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür. Bakı Dövlət Universiteti, Xəzər Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, AMEA-nın Folklor İnstitutu və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə əməkdaşlıq edir. Azərbaycan nəsrinin bəzi örnəklərini Koreya dilinə tərcümə edərək Seulda nəşr olunan "Asiya" dərgisində yayınlamışdır.

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlər toplusunu Koreya dilinə çevirərək 2019-cu ildə Seuldakı "Munci" nəşriyyatında nəşr etdirmişdir. Kitaba Bəxtiyar Vahabzadənin "Gülüstan", "İstiqlal", "Atılmışlar", "Şəhidlər" poemaları, habelə müxtəlif illərdə qələmə aldığı şeirlərdən seçmələr daxil edilmişdir. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycandan olan doktorant və magistrələr elmi tədqiqat işləri aparırlar.

Bir neçə dəfə Azərbaycanda elmi ezamiyyətdə olmuşdur. Azərbaycanın Qarabağ problemi ilə bağlı haqlı, beynəlxalq hüquq normalarına uyğun mövqeyini Cənubi Koreya mətbuatında işıqlandıran elmi araşdırmalarla çıxış etmişdir.

Açar sözlər: Koreya, ədəbiyyat, qadın, mədəniyyət.

Giriş. Tanınmış Koreya qadın türkoloqu Eunkyung Oh Dongduk Qadınlar Universitetinin professoru, Avrasiya Türk Araşdırmaları İnstitutunun direktoru, YUNESKO-nun Orta Asiya ölkələri üzrə təmsilçisi, Özbəkistan Elmlər Akademiyasının üzvü, nazir səviyyəsində Koreya prezidentinin müşaviridir. O, Türk xalqları folklorunun, xüsusilə özbək dastanlarının araşdırıcısı, müqayisəli ədəbiyyat üzrə bir sıra ciddi tədqiqatların müəllifi, jurnalist, professor, elmlər doktorudur. 1969-cu ildə Cənubi Koreyanın paytaxtı Seulda anadan olmuşdur. Seul şəhərindəki Hankuk Xarici Dillər Universitetinin Türkologiya fakültəsində təhsil almışdır.

1992-1999-cu illər arasında Türkiyənin Ankara Hacettepe Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümündə magistr təhsili almış, daha sonra doktoranturanı bitirmişdir. 1995-ci ildən 1999-cu ilədək burada dil, tarix və coğrafiya fakültəsində Koreya dili və ədəbiyyatı kafedrasında müəllim kimi çalışmışdır.

1994-1997-ci illərdə Koreya televiziyası və radiosunda Türkiyə Cümhuriyyətinin müxbiri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Hazırda Koreya Dongduk Qadınlar Universitetinin professorudur. Avrasiya-Türk Araşdırmaları İnstitutunun nəşr etdiyi "The Journal of Euroasian Turkic Studies" dərgisinin baş redaktorudur.

1989-cu ilin oktyabrından 1992-ci ilin avqustunadək Hankuk universitetin Xarici Ölkələri Tanıma adlı tərcüməçi cəmiyyətinin üzvüdür. 1991-ci ilin sentyabrından 1992-ci ilin sentyabrına qədər - Seul hava limanı işçisi, Northwest Airlines. Hankuk Xarici Elmlər və Tədqiqatlar Universitetinin Türkologiya bölməsini bitirib (1987-1991). 1992-1999-cu illər arasında Türkiyə respublikasının təqaüdlü tələbəsi olaraq Ankara Hacettepe Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasında magistr təhsili almış, daha sonra doktoranturanı bitirmişdir.

1995-1999-cu illər arasında Ankara Universiteti Dil, Tarix və Coğrafiya Fakültəsi, Koreya Dili və Ədəbiyyatı kafedrasında müəllim işləyir. 1994-1997-ci illərdə Koreya radio televiziyası və Türkiyə Respublikası müxbir olaraq çalışmışdı. Hal-hazırda Koreyanın Dongduk Qadınlar Universitetində müəllim işləyir.

2000-ci ilin oktyabr ayından 2001-ci ilin sentyabrına qədər Koreyanın Kyunggido bölgəsindəki Koreya Araşdırma Akademiyasında doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

2010-2014-cü illərdə Daşkənd şəhərində Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun doktoranturasını bitirmişdir.

Türkcə dili ilə yanaşı özbək, ingilis, fransız, qazax və rus dillərini bilir.

O, 2000-ci ildən bəri Cənubi Koreya ilə Orta Asiya arasında elmi əlaqələr qurmağa çalışır. Daşkənddə olduğu müddətdə Orta Asiyanın bir çox şəhərlərini gəzmişdir. Özbəkistandan olan həmkarları ona Özbəkistan adı olan Nigora adını vermişlər.

Eunkyung Oh Bakı Dövlət Universitetini, Xəzər Universiteti, Bakı Qızlar Universiteti, AMEA-nın Folklor İnstitutu və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu ilə əməkdaşlıq edir. Azərbaycan nəsrinin bəzi örnəklərini Koreya dilinə tərcümə edərək Seulda nəşr olunan "Asiya" dərgisində yayınlamışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvü olan müəllifin nəşr olunmuş elmi araşdırmaları içərisində Türk dilində çap olunmuş iki əsəri var: "Türk ədəbiyyatında Koreya savaşı" [1], "XX yüzil Türkiyə və Koreya ədəbiyyatında qadın" [2], "Örtü içində islam qadını", "Psixanalitik baxımdan islamda qadın kimi yaşamaq" (Koreya dilində)[3], "Türkiyə və Koreya qəhrəmanlıq dastanlarının müqayisəli təhlili: "Alpamış" və "Jumong" (özbəkçə və rusca)[4]. S.Gölsel Türközü, Hatice Türközü,

Eungkyung Oh “Koreyanı tanımaqla Koreya dilini öyrənək” [4] kitabları xüsusi yer tutur. Türkoloji məsələlər üzrə 150-yə yaxın əsərləri çap olunmuşdur, 25-ə yaxın kitabı vardır. O, türk xalqlarının bir sıra dastanlarını təhlil etmişdir, Sibir türklərinin folkloru haqqında yazıları vardır.

18-21 Noyabr 2015 tarixlərində Çinin Pekin şəhərində Uyğur dastanlarına həsr olunan I.Uluslararası Bilimlik simpoziumunda iştirak etmişdir. Burada qırğızıstanlı və çinli türkoloqlar, Manas dastanının tədqiqatçıları ilə tanış olmuşdur.

Eunkyung Oh Yaşar Kamalın “İlanı öldürsələr”, “Ağrı dağı əfsanəsi”, “Minboğalar əfsanəsi”, “İncə Məmməd”, Murad Tuncelin “İnanna” romanlarını, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlər toplusunu Koreya dilinə çevirərək 2019-cu ildə Seuldakı “Munci” nəşriyyatında nəşr etdirmişdir[5]. Kitaba Bəxtiyar Vahabzadənin “Gülüstən”, “İstiqlal”, “Atılmışlar”, “Şəhidlər” poemaları, habelə müxtəlif illərdə qələmə aldığı şeirlərdən seçmələr daxil edilmişdir. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycandan olan doktorant və magistrələr elmi tədqiqat işləri aparırlar. “XX yüzil Türkiyə və Koreya ədəbiyyatında qadın” monoqrafiyası müəllifin Azərbaycanda nəşr olunan ilk kitabı Bakıda “Nurlar” nəşriyyatında çap olunmuşdur[6].

Eunkyung Oh “XX yüzil Türkiyə və Koreya ədəbiyyatında qadın” monoqrafiyasında bildirmişdir ki, “1980-ci illərdən sonra daha sıx bir şəkildə gündəmə gəlməyə başlayan qadın problemləri, bu gün müxtəlif sahələrdə araşdırmaların mövzusu olmuşdur. Ədəbi əsərlər cəmiyyəti əks etdirən mühüm bir istinad olduğundan ədəbiyyat əsərlərində keçmiş və bu günümüzdəki qadınların həyatını tapmaq mümkündür. Qadın qəhrəmanlarının həyatı ən konkret şəkildə, xüsusən də romanlarda təsvir olunur. Bir 'qadın' tədqiqatçı olaraq özümü tanımaq üçün bu mövzunu araşdırmağın faydalı olacağını düşündüm.

Bu kitabda türk və koreya romanlarındakı qadın obrazları araşdırılır. Türkiyə və Koreya XIX əsrdən bəri qarışma və modernləşmə istiqamətində siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni dəyişikliklər bənzər xüsusiyyətinə sahibdir” [2, s. 8].

Prof. dr. Vaqif Sultanlı Eunkyung Ohun “XX yüzil Türkiyə və Koreya ədəbiyyatında qadın” monoqrafiyasının ön sözündə yazmışdır ki, “Tanınmış Koreya türkoloqu, Dongduk Qadınlar Universitetinin professoru Eunkyung Ohun oxucuların mühakiməsinə verilən XX yüzil Türkiyə və Koreya romanlarında qadın” monoqrafiyası qarşılaşdırmalı ədəbiyyat (feminist təhlil) müstəvisində aparılan araşdırma kimi diqqəti çəkir. Ciddi yaradıcılıq axtarışlarının bəhrəsi olan tədqiqat işi nəzəri təhlil səviyyəsi ilə yanaşı, forma - struktur özəlliyi ilə də fərqlənməkdədir. İlk dəfə 2005 - ci ildə Ankarada yayınlanan monoqrafiyada feminist yöntəmdə aparılan təhlillər iki ölkənin bədii nəsr örnəkləri – roman janrında yaranan örnəklər fonunda gerçəkləşmişdir. Müəllif istər Türkiyə, istərsə də Koreya ədəbiyyatında qadın problemlərini səciyyələndirmək üçün ən uyğun yazarları və əsərləri seçməyə çalışmışdır. Belə ki, araşdırıcı Xalidə Ədib Adıvar, Rəşad Nuri Gün takin, Orxan Kamal, Yaşar Kamal, Ədalət Ağaoğlu, Ayla Kutlu, Əminə İsinu kimi Türkiyə

nasirlərinin əsərlərinə müraciət etmişdir. Eyni zamanda, XX əsr Koreya nəsrinin İncik Yi, Gvangsu Yi, Kyungri Park, Hun Shim, Seokyoung Kang, Vanu Kim, Jiyong Gong kimi görkəmli nümayəndələrinin romanları müqayisəli təhlilə cəlb olunmuşdur [6, s. 4]”.

Bu kitab giriş və nəticə nəzərə alınmazsa iki bölümdən ibarətdir: “Giriş” hissəsində Türkiyə və Koreyanın ənənəvi, ictimai modernləşməklə dəyişən qadın statusu haqqında danışılmışdır. Birinci bölümdə Türkiyə və Koreya romanlarında qadın xarakterləri təhlil edilmişdir. İkinci bölümdə iki ölkənin romanlarındakı qadın xarakterlərin özəllikləri fiziki xüsusiyyət, dil - üslub və qadının içərisində olduğu vəziyyət olmaq üzrə üç mərhələdə incələnmişdir:

1. Qadın xarakterinin fiziki xüsusiyyətləri
2. Qadın xarakterlərin dilləri və üslubları
3. Qadın xarakterlərin qarşılaşdıqları hallar və xüsusiyyətlər

Müəllif monoqrafiyanın 4-cü bölməsində “Romandakı qadın xarakterlərin arada qalmaq və "ara poetikası” bildirmişdir ki, “Üç səviyyədə təhlil etdiyimiz qadın xarakterlərin hər baxımdan "arada qalmaları” önəmli bir nöqtə təşkil etməkdədir. Buna "ara poetikası” deyilə bilər. Çünki qadın fiziki özəllikləri, dil üslubu və düşüncəyi situasiya baxımından müsbət və mənfi iki halın arasında yer almaqdadır. Bu hal iki ölkədə də, xüsusilə, qadın yazarlar tərəfindən vurğulanmışdır, Qadın, təmin olunmaq, azad olmaq və inkişaf etmək istəyir, amma gerçəkdə məhdudiyət, təzyiq və toplum içində ölüm - qalım mücadiləsi altında yaşam təcrübəsi qazanmaq məcburiyyətindədir. Bu halda qadının olduğu qeyri - müəyyənliyi və arada qalmaları göstərən "ara poetikası”dır. Romanlarda qadının aralarında sıxışmış qaldığı iki qütbün uzlaşmasının və ya bu ikisinin zorla bir araya gətirilməsinin anlamı olmadığı aşkarlanır[6, s. 207].

Koreya cəmiyyətində qadınların vəziyyəti çox ziddiyyətli olub və qalır. Bir tərəfdən, belə hesab edilir ki, qədim zamanlardan qadın patriarxal Konfutsian sisteminin normalarına tam tabe idi, digər tərəfdən isə Koreya tarixi həyatın bütün sahələrində qadınların qeyri-adi uğur və əhəmiyyətli nailiyyətlərindən nümunələr verir.

Cəmiyyətdəki dəyişiklik qadınların həyatında da özünü göstərir. Bunu iki ölkənin romanında görmək mümkündür. Qadınların qarşılaşdıqları problemlər, yaşadıkları siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətə görə fərqli olaraq həll edilir. Qadın romanlarda təhsil alacaq bir varlıq, millətin simvolu və ya ilahi bir ana və lider kimi xarakterizə olunur. Hər iki cəmiyyətdə də qadınların həyatı asan deyil. Onların çəkdikləri əzablar az deyil. Bu çətinlikləri hər iki ölkənin romanlarında görə bilərik.

Ədəbiyyat

1. Eunkyung Oh, Türk Edebiyatında Kore savaşı, Ankara, Aydan Veb Ofset Tesisleri, 2005. - 162 s. - ISBN 975-8694-20-0.

2. Eunkyung Oh, Feminist Tənqid: XX. Yüzyılda Türk və Koreya romanında qadın, Ankara: Aydan Veb Ofset Bitkiləri, 2005. - VIII + 220 s. s. 8. ISBN 975-8694-21-9.
3. Living as Women in Islam: Psychoanalytic View on Islam, War, Terror and Women, Seoul, Window of the Times, 2015 (Korean Language)
4. S. Gösel Türközü, Hatice Türközü, Eungkyung Oh, Koreyanı Bilməklə Koreya dilini öyrənək, Ankara Lotus Yayın Evi, 2014. - 196 s. - ISBN 978-975-6665-85-5.
5. Bəxtiyar Vahabzadə. Gülüstan poeması (Poemalar və şeirlər), Seul, Munçi nəşriyyatı, 2019 (Azərbaycan türkcəsindən Koreya dilinə)
6. Eungkyung Oh. XX yüzil Türkiyə və Koreya romanlarında qadın (Feminist təhlil), Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2020, 240 s., səh. 4, 207

LEYLA HASANZADE MANSUR

EUNKYUNG OH AND WOMAN PROBLEM IN KOREAN LITERATURE

The article is about Yeunkyug Oh, she is a Turkologist from South Korea, a researcher of Turkic folklore, especially Uzbek epics, the author of a number of serious studies on comparative literary studies, journalist, professor, doctor of sciences. She is of Korean descent. Professor at the Women's University of Tonduk in Seoul, director of the Institute of Eurasian Turkic Studies, UNESCO representative in Central Asia.

Yunkyung O is an honorary member of the Writers' Union of Azerbaijan. She cooperates with Baku State University, Khazar University, Baku Girls' University, Institute of Folklore of ANAS and Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. She translated some samples of Azerbaijani prose into Korean and published them in the magazine Asia, published in Seoul.

She translated a collection of poems by Bakhtiyar Wahabzadeh into Korean and published them in 2019 at Munji Publishing House in Seoul. The book includes the poems of Bakhtiyar Vahabzade "Gulistan", "Istiglal", "Abandoned", "Martyrs", as well as excerpts from poems written in different years. Under her leadership, graduate students and masters from Azerbaijan conduct research.

Keywords: Korea, literature, woman, culture.

**ГАСАНЗАДЕ ЛЕЙЛА МАНСУР
РЕЗЮМЕ
ЕУНКЮГ О И ПРОБЛЕМА ЖЕНЩИНЫ В КОРЕЙСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ**

В статье речь идет о Еункюг О, она тюрколог из Южной Кореи, исследователь тюркского фольклора, особенно узбекских эпосов, автор ряда серьезных исследований по сравнительному литературоведению, журналист, профессор, доктор наук. Она корейского происхождения. Профессор Женского университета Тондук в Сеуле, директор Института евразийских тюркских исследований, представитель ЮНЕСКО в Центральной Азии.

Еункюг О - почетный член Союза писателей Азербайджана. Она сотрудничает с Бакинским государственным университетом, Хазарским университетом, Бакинским университетом девочек, Институтом фольклора НАНА и Институтом литературы имени Низами Гянджеви. Она перевела некоторые образцы азербайджанской прозы на корейский язык и опубликовал их в журнале «Азия», издаваемом в Сеуле.

Она перевела сборник стихов Бахтияра Вахабзаде на корейский язык и опубликовал их в 2019 году в издательстве Munji Publishing House в Сеуле. В книгу вошли стихи Бахтияра Вахабзаде «Гулистан», «Истиглал», «Заброшенные», «Мученики», а также отрывки из стихотворений, написанных в разные годы. Под ее руководством аспиранты и магистры из Азербайджана проводят исследования.

Ключевые слова: Корея, литература, женщина, культура,

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Lyudmila Səmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

M.Q.ƏLİYEV
AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi
Mərkəzi
mehman.aliyev57@gmail.com

**KAMAL ABDULLA HEKAYƏLƏRİ HİSSİ-ANALİTİK TƏHLİL
MÜSTƏVİSİNDƏ
XÜLASƏ**

Dünyanı cənginə alan global kataklizmlər dövründə Kamal Abdulla hekayələri insanın daxili-mənəvi dünyasındakı gərgin psixoloji mənzərəni göstərməklə yanaşı, həm də depressiv situasiyadan çıxmaq üçün ona postmodernizmə xas olan simvollarla maraqlı progressiv ideyalar verir. “Edam vaxtını dəyişmək olmaz”, “Korneliusun ölümü” və “Çəngəl çiçəyi” hekayələrinin təhlili göstərir ki, incəsənətdə realılıqla irreallığın, yuxu ilə oyaqlığın, gerçəkliklə yalanın, sözlə mənənin, zamanla məkanın yeri şüurumuzda proyeksiya olunmuş şəkildə olmaya da bilər. Əgər biz həmin anlayışlara bədii-estetik yönərdən konseptual yanaşsaq, yeni qavramlar hesabına onların fəlsəfi çəkisi xeyli artar, adekvat yanaşmalar formalaşar və strukturlaşmış ədəbi sistemlər yenisi ilə əvəzlənəcək.

Məlum olduğu kimi, postmodernizm yeni leksika və sintaksis tələb edir. İstənilən diskursda aparılan dekonstruksiyanın məhz dillə həyata keçirildiyi intellektual oxucuya məlumdur. Məqalədə dilimizin mifik-genoloji və fəlsəfi-etimoloji qatına özünəməxsus işarələlərə bağlı olan Kamal Abdullanın hansı modern dəyərlər sistemi uğrunda mübarizə apması adları çəkilən hekayələrin hissi-analitik təhlili fonunda verilir və həmin nümunələrin yeni alternativ təhlil mexanizmi tələb etməsi fikri önə çəkilir.

Açar sözlər: Postmodern, zaman, yaddaş, diskurs, strategiya, yuxu, rakurs

Çağdaş dünyanın diqqətini çəkən sənətkarlar içərisində Kamal Abdullanın özünəməxsus yeri vardır. O, ənənəvi nəsrə yeni nəsrin imkanlarını ustalıqla sintez edən postmodernist bir yazıçı kimi tanınır. Təsadüfi deyildir ki, onu “Şərqi Borxesi” adlandırırlar. Yazıçını dünya üçün maraqlı edən nədir? Bu suala birmənalı cavab vermək çox çətindir. “Edam vaxtını dəyişmək olmaz”, “Korneliusun ölümü” və “Çəngəl çiçəyi” hekayələrinin təhlili müstəvisində yuxarıdakı sualdan doğan bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Dahi fransız rəssamı Edqar Deqa (1834-1917) yazırdı: “İncəsənət gördüklərin deyildir. İncəsənət odur ki, səni başqa şeylər görməyə məcbur etsin”. Kamal Abdullanın bütün yaradıcılığı (həm elmi, həm də bədii!) bu fikirlərin parlaq əyani sübutudur. “Edam vaxtını dəyişmək olmaz” hekayəsi də oxucunu “başqa şeylər” görməyə vadar edir. Lakin “başqa şeylər”ə də ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. İncəsənətin digər sahələrində olduğu kimi, burada da kontekstdən aralanıb çox

“uzağa” getmək lazım deyildir. Ədəbi meyar - “qızıl orta” (Aristotel) həmişə gözlənilməlidir.

Sözügədən hekayənin qəhrəmanı Şövqinün indilikdə ən “sevimli” halı uzanıb tavana baxa-baxa saniyələri ölçməkdir. Dəqiqə və saatları haradasa tutub “yaddaş kamerası”na sala bilərsən, amma saniyələrlə bacarmaq olmur! Axı o, Şükufəni öldürməyib! Bəs niyə edam gününün tez gəlməsini istəyir?!

Hekayə sanki karandaşla çəkilən bir qrafik rəsmdir. Predmet, hadisə, ovqat və obrazın spesifik cizgilərini qısa bir zaman sürəsində “qaralayan” müəllif elə həmin andaca “yox olur!” Belə “yoxolmalar” haqqında Umberto Eko daha sərt hökmlər çıxarır. O deyirdi ki, kitabı yazandan sonra müəllif ölməlidir ki, mətnin yolunda dayanmasın.

Hekayənin qəhrəmanı anlayır ki, rəngləri qarışdırıb yeni rəng mozaikasını yaratmağa vaxt yoxdur. Məlumdur ki, rənglər işığın güclü və zəif olmasından asılı olaraq tez-tez dəyişə bilər. Təkadamlıq kameraya düşən işıq o qədər zəifdir ki, məhbusun üzünü işıqlandıra bilmir. Şövqü zamanla xatirələrin arasında qalıb – nə sağa, nə sola yol yoxdur. Belə vaxtlarda ölüm buludları arasından qəfil çıxan günəşə bənzəyir. Amma nə yazıq ki, günəşin boyu təkadamlıq kamerada tək adama çatmır. İnsanlar günəşi qəddarcasına parça-parça edib, ən kiçik tikəsini nəfəslikdən içəri atırlar – itin qabağına atılan sümüklər kimi. Amma ümid var, ümid edam dirəyidir. Kaş o gün tez gələydi! Boğazına keçirilən kəndir “azadlıq” kəlməsinin huşundakı sinonimidir – o, sənə xilasolmanın ən sadə iksirini verəcək. Və sən bu dünya ilə bütün bağların kəsiləcək, axı, sən doğulan andan bələkli, kəndirli-qandallısan! Bəlkə, huşundan çıxıb bunlar?! Axı, heç kəs dar ağacına elə-belə salam verməz.

Modernizm obrazların dünyaya baxışı, onların daxili-mənəvi aləmi və müxtəlif situasiyalarda özünü göstərən gözlənilməz halları ilə inikas olunur. Bu nöqtəyindən Şövqü nəsrimizdə yeni bir obrazdır. “Postmodernizm təsbit edilmiş xronoloji hadisə yox, bir ruhani haldır, təsviri iradəyə bir yanaşmadır. Bu mənada hər bir dövrün öz xüsusi manyerizmi olduğu kimi, hər dövrün xüsusi postmodernizmi də var”. [1, 6].

Daş üzərində cızılmış təsvirlər, oymalar petroqliflər adlanır. Onlardakı natamamlıq, zənnimizcə, düşünmək üçün yetərincə material verir. Buyur, düşün, tamamla! Qobustan rəsmləri də belədir. Hələ də onların sirri tam açılmayıb. Hekayə də belə bir struktur üzərində qurulub – heç nə axıracan deyilib qurtarmır, əsl qurtarış oxucuda olmalıdır! Və hər oxucu da yalnız öz işini, oymasını tamamlayır. Beləcə, tamamlanma müxtəlifliyi əmələ gəlir. Belə müxtəliflik isə istər-istəməz ədəbi polemikaya yol açır. Kamal Abdulla yaradıcılığına müxtəlif və ya eyni rakurslardan fərqli yanaşmaların sirri elə budur.

Totalitarizmdə bir tanınmış şəxsin fikri hamı üçün idi, hünərin vardı onun fikri üstünə bir fikir gətir və ya əks bir fikir söylə, onda tufan qopardı. Bu gün də ruhu qədim əyyamlarda qalan, cismi isə yeni epoxaya keçənlərimiz vardır. Lakin onların sayı tədricən azalır. Müstəqillik dövründə dünya nəsrinə sürətlə inteqrasiya bizə belə

deməyə əsas verir. Sözügedən hekayə də fərqli yanaşma və təhlil müxtəlifliyi tələb edir. Şövqi eləmədiyi cinayətə görə edama məhkum olunub. Həbsxanada olduğu dörd il, altı il, on iki gündən sonra özü-özünü inandırır ki, cinayəti o törədib. Çox maraqlı psixoloji bir məqamdır. İnsan eləmədiyi cinayəti elə-belə öz boynuna götürməz. Burada üç hal özünü göstərir. Birincisi, zinhara gəldiyinə görə. İkincisi, Şükufədən sonra yaşamaq istəmədiyinə görə. Üçüncüsü, Şükufənin ölümündə özünü günahkar bildiyinə görə. Hər dəfə edam vaxtının azaldığını sözlər bəyan edəndə düşünürük: Nə vaxtsa insanlar zamanı sözlərlə ölçüblər. Sözlər sıra ilə axıb cümlələrə dolarkən, onlarla birlikdə həm də saniyələr, dəqiqələr, saatlar dolub. Sonra məlum sutka – 24 saat dolanda sözlər əlavə günlərə axaraq dağılıb. Kamal Abdulla nəsrinin insanı “başqa şeylər” düşünməyə vadar edən gizli, gözlənilməz sirrini burada axtarmaq lazımdır.

Mətnin daxilində əsən yüngül detektiv meh süjeti bir qədər də gərginləşdirir və əsrarəngiz edir. Birmənalı olaraq yaxşı hekayə “resepti”ni heç kəs verə bilməz! Amma dünyaca məşhur olan sənətkarların yekdil fikri belədir ki, yaxşı hekayə oxucuya qeyri-adi, gözlənilməz nəşə ötürməyi bacaran hekayələrdir. Yaxşı hekayədə bir çəkilik, detektivlik olur, oxucuya əlavə impulslar verir, onun düşüncə sərhədlərini genişləndirir. Kamal Abdulla hekayələrinə və ümumən, onun nəsrinə belə bir dünyəvi ədəbi meyarla yanaşan oxucu heç bir zaman peşman olmur. Müəllifin personajları təhkiyəyə “məhəl qoymadan” ya yollarını sehrli dərədən salır, ya da dərəcətrafi məkanlardan keçirlər. Ən azından, sirr mehi onlara dəyməlidir. “Korneliusun ölümü” hekayəsinin baş qəhrəmanı Kornelius da belədir. Səyyaha çevrilməmişdən çox-çox əvvəl, yəni əsl Kornelius olarkən yaddaşının mərkəzini zəbt etmiş dəhşətli hadisə sonralar dünyanın mərkəzinin məhz əzab olması fikrini assosiasiya edir. Yazıçı birmənalı olaraq irreal düşüncə formulunu ortaya qoyur: Dünyanın mərkəzi yoxdur! İstəyirsən minlərlə kitab oxu, yüzlərlə traktat yaz, yenə heç nə dəyişilməyəcək. Mərkəz yalnız yaddaşının mərkəzini işğal etmiş və partlayış effekti yaradan hər hansı bir hadisə ola bilər. Belə partlayışlar zamanı əmələ gələn nəhəng psixoloji boşluğu isə heç nə ilə doldurmaq olmur, hətta çox şeyə məlhəm olan zamanın da buna gücü çatmır.

Kornelius xatırlayır: Şəhər müdafiçilərinin cəsədləri arasında atasının nəşi də vardır. Düşmənin ürəyi soyumayıb, ölüldəndən “intiqam almaq üçün” dirilər cəsədlərin ətrafında dövrə vurdurularaq gəzdirilir. Öldürülənlərin qohum-əqrabası məhz bu cür üzə çıxacaq. Burla Xatunu tanımaq üçün düşmənin cızdığı məkrli plan yada düşür. Belə çıxır ki, dünyadakı cəza növləri də cüzi dəyişiklərlə bir-birinə bənzəyir. Yaşadığı o gecə epos qəhrəmanı Uruzun yaddaşından necə silinə bilər?! Kornelius da eyni halı yaşayır. Kiçik zaman fərqləri ilə. Ona görə “kiçik” deyirəm ki, eposla 1784-cü il arasındakı zaman tarixilik baxımından uzun görünə bilər, amma qələmə aldığıımız bu mətnə həmin ayrıntılar elə sürətlə “itir” ki, elə bil Korneliusun vəqiəsini deyil, Uruzun vəqiəsini danışırıq. Müəllif bu hekayəsində yaddaşın zamansızlığından sanki səmada və ya vakuumda danışır. Yoxdur boşluq!

Boşluq isə anladığımız boşluq deyildir. Sirlı bir şeydir. Hekayə də bu boşluğa həsr olunub – mənalı, sirlı absurda!

Övladlarının cəsədlərini tanıyıb sifətlərində qəm-qüssə əlamətləti görünən ata-analar yerindəcə öldürülür. “Kornelius sonralar sübut etdi ki, sonuncu belə müsibət Romada İmperator Kommodun vaxtında olmuşdu”. [2, 408]. Yox! Sonuncu müsibət deyil bu! Təhkiyəçi bütün cidd-cəhdləri ilə mətni “qatıb qarışdırır”. Bu, onun yazı manerasıdır. Kamal Abdulla mətnləri çoxəlli mifik bir obraz kimi oxucunu dardıb mətnə salır. Mətnlə interpretasiya da buradan başlanır: “Hacı Mir Həsən ağa Səyyah deyirdi ki, sizin ölkənin kiçik adı hələ də axıra qədər tələffüz olunmayıb, sizin əhali bu sözün yarısını, bəlkə də yarısından çoxunu ürəklərində saxlayıblar”. [2, 406]. “Əkonun fikrincə, müəllif öz əsərini interpretasiya etməməlidir. Hətta oxucu oxudan yalnız nəticələr çıxarsa belə, bunu müəllif izah edib rədd etməməlidir, başqaları etməlidir”. [3, 149].

Kamal Abdulla öz mətnlərində sözün yarısını, bəlkə də yarısından çoxunu demir, ürəyində “saxlayır”, dedikləri də aysberqdən bətərdir - görünən tərəfinin də görünməyən qatları vardır. Bu hekayə də istisna deyildir. Mətni iki xəyali “parça”ya ayırmaq olar. (Hərçənd ki, absurd cəhd!) Birinci “parça”(Və ikinci də birincinin içindən çıxır!) qoca professor Korneliusun dünyanın mərkəzini dəqiq tapması və bunun ətrafında gedən elmi və siyasi gəlişmələrdir. Və bunlar hekayənin nəql olunduğu tarixə - 1784-cü illə transfer olunduqda heç bir şübhə yeri qalmır. Bu tarix qərribə hadisələrlə müşayiət olunur. Özümüz də tarixin yaddaşına bir 1784-cü il səyahəti eləsək, bunun həqiqət olduğuna inanırıq

Hekayənin birinci cümləsinə diqqət edək: “1784-cü ilin üstünə-başına lopa-lopa axşam qarı yağmaqda idi”. [2, 402]. İl qar altda qalıb yox olacaq! Bir azdan haman qar damı keçib qoca professor Korneliusun otağına, onun ruhu və adının üstünə yağacaq. Və o da qar altda qalacaq! Məlum olacaq ki, zaman da insan adları kimi yalançı bir şəkildə, illüziyadı. Məhz bu ölüm anında professorun yadına düşür ki, onun əsl adı Kornelius deyil, Hacı Mir Həsən ağa Səyyahdır. İl də heç 1784 deyilməmiş.

Bir maraqlı ədəbi nüansa da toxunmaq istəyirik. Bəzən müəllifin təsvir etdiyi qəhrəmanları başqa mətnlərində də görürük. Hacı Mir Həsən ağa Səyyah belə personajlardandır. Biz bu obrazı yazıçının dünyaca məşhur “Sehrbazlar dərəsi” romanında da görmüşdük. Bunu nəyinsə təkrarı kimi qavramaq doğru olmazdı. Yazıçı mətndə gərəkən cəhəti qəhrəmanında göstərəndən sonra bir növ onu “sərbəst” buraxır. Sonrakı mətnlərdə həmin personajın mətnlə uzlaşan tamam fərqli əlamətləri yazıçıya lazım olduğundan onu yenidən “geri” çağırır. Dünya ədəbiyyatında belə ədəbi fəndgirliklər yeni deyildir. Dahi Folkner bu barədə belə deyir: “Təqribən ona yaxın kitab yazdıqdan sonra özüm üçün aydınlaşdırdım ki, təhkiyəni lazımi yöndə inkişaf etdirmək üçün mənə xarakterin məhz hansı tərəfi gərəkdir. Ona görə də insanın hansısa xarakter cizgisini bir hekayəm üçün, başqa cizgisini digər hekayəm üçün götürə bilərəm”. [4, 149].

”Paralel dünya” məfhumu Kamal Abdulla nəsrində metaforadır. Onu gerçək anlamda qəbul etmək səhvə aparar. Təhkiyəçi özü də oxucunun səhv etməyini istəyir! Biz bu məfhumu “o dünya” və ya “xəyali dünya” ilə də əvəz edə bilərik. Axı, bütün dünyalar bir almanın üzvləridir!

Modern təfəkkür dillə fəlakətəşir və həm də bir dil hadisəsi kimi qəbul olunur. Yazıçı mütəmadi olaraq dilin sonsuz ərazilərində “şuluqluq” salır. “Paralel dünya” anlamının digər metafizik qatı “paralel ideyalar”dır. Yazıcının hər bir mətni sanki ideyalar vulkanıdır.

Təhkiyəçi öz işini görəndən sonra çıxıb gedib. Kornelius, təhkiyəçi mətnində çoxdan ölüb. Oxucu isə öz mətnində onu öldürə bilmir. Çünki oxucu təhkiyəçi ilə müqayisədə çox rəhmlidir. Bu, birinci səbəb. İkinci səbəb Korneliusun gördüyü bihudə işlərlə oxucunun gördüyü işlər arasında sirli əlaqələrdir. Daha dəqiq desək, doğma səhvlərdir. İnsanları birləşdirən təkə münasibətlərdəki dürüstlük, doğmalığı deyil, həm də buraxılan səhvlərin eyniliyi, oxşarlığı və mərhəməlidir. Sanki insan səhvlərinə də həmfikir tapır. Kornelius haqda düşünərkən, həm də özümüz haqda, səhvlərimiz haqda düşünürük. Bu dünyada hər kəs öz işini tamamlamalıdır! Səhv olsa belə! Daha möhürləri qorumağa ehtiyac qalmayacaq! Çünki meyar yoxdur! Amma yaşamağa dəyər! Axı, qoca Korneliusdan qopub dövrə vura-vura gedən adam Səyyahdır. Bu cür qərribə ədəbi paradoksların “şərhi”ni elə müəllifin öz dilindən eşidək: “Mən dəfələrlə demişəm. Posmodernizmin müxtəlif istiqamətləri vardır. O, birmənalı bir proses, yaxud dəyər deyil. Bir istiqamət hər hansı bir mətnlə öz münasibətini qurmaq, o mətni tamam başqa “dildə” danışdırmaq... Posmodernizmin ən kəsə, “riyazi”, dərin tərif, mənəcə, budur: Zorən də olsa, heç kimə oxşamamaq. Herostrat heç kimə oxşamamaq üçün məbədi yaxmışdı. Posmodernistlər, bu bucaqdan baxanda Herostratın nəvələridir”. [7, 143].

Kamal Abdulla “Çəngəl çiçəyi” hekayəsində sözün əzəli energetik missiyasına yeni bədii-fəlsəfi-estetik çalarlar əlavə edir: Ağzınızdan çıxan söz öz mahiyyətinə varmaq üçün ən qəddar yollara əl ata bilər. İşdir, söz desə, “Ol!” – olur. Baş kahinin fironun qarşısında insanı çiçəyə bənzətməsi fəlakətlərin başlanğıcıdır. Təşbeh hazır! Qalır onu məna ilə doldurmaq! Kahinin heç ağına da gəlmir ki, firon onu “fironsayığı” dolduracaq! Hekayədə dilin bəşəri faciələrə yol açdığı göstərilir. Dünya dillərinin hər birinin yaddaşında ilan kimi qıvrılıb yatan bir təkəbbürlü sual da vardır: Dünyanın ən qədim dili mənəmmi? Bu dildə danışan xalq deyilmi dünyanın ən qədim xalqı? Bəşəriyyət hələ də belə mənasız sualları əkib becərmək üçün yeni torpaq sahələri “hazırlayır”. Dünya gör necə səfeh işlərlə məşğuldur! Bu müharibələr, qırğınlar, tökülən günahsız qanlar bihudə deyilmi?! Gör insanları nəyin yolunda çəngəl çiçəklərinə çevirirlər! “Ani sükut, kürəyinə soyuq tər gələn Baş kahinə imkan verdi ki, bu məqam üçün lazım bildiyi sözləri özündə güc tapıb desin”. [2, 114]. Baxın, insan budur! O sanki bütün ömrü boyu öz düşüncələrini nəzarətdə saxlalayan sensor polunu oynayır. Bu, özün-özünə və ya gözəgörünməz bir varlıqla oynadığın bir oyuna, tutaq ki, şahmata bənzəyir. Sən həm özünün, həm

də “rəqibinin” gedişlərini irəlicədən hesablayıb götür-qoy eləməlisən, ani səhv sənin axırına çıxacaq! Firon Psammetixlə Baş kahin belə bir oyun oynayır. Zənnimizcə, bir Şərqi ixtirası olan şahmatın özünəqapalıqlıq sindromunu doğurduğunu hiss edən müqəddəs övliyaların onu qadağan buyurması bununla ilişkilidir. Bu, çox qəddar oyundur. Xüsusən, şahmatı “sözlər”lə oynayanda qəddarlığının bütün təzahürləri ortaya çıxır. Kamal Abdullanın Şərqi ədəbiyyatında bir yenilikçiliyi də göz önündədir. Əsər şahmat-hekayə stilistikasında yazılan ilk nümunədir.

Adama elə gəlir ki, müəllifin qəhrəmanları özləri öz hekayətlərini oxuyurlar. Sanki onlara ən xırdaca detal belə əvvəlcədən məlumdur. Belə ədəbi “patologiya”nı ilk dəfə “Don Kixot”da sezən X.L.Borxes yazır: “Fantastik ikimənalılıqlarla oyun ikinci hissədə kulminasiyasına çatır; burada romanın personajları artıq birinci hissəni oxuyub qurtarmışlar, yəni “Don Kixot”un personajları elə “Don Kixot”un oxucularıdır”. [6, 89].

Kamal Abdullanın qəhrəmanları sanki öz arzularını yuxuda gerçəkləşdirirlər. Özü də bu anı onlar nə az, nə də çox, bütün ömürləri boyu gözləmişlər. Elə bil müəllif dahi Freydin gerçək elmi nəzəriyyəsini mistik yuxu dünyasına daşıyaraq, qəhrəmanlarını da reallıqla irreallıq, yuxu ilə oyaqlıq vadisində təsvir edir. Əsəri oxuyub qurtaran oxucu da sanki qorxulu bir yuxu görür. Əslində, oxucu diskursun proyeksiyasından doğulan və məhz onun özünə məxsus olan yuxusunu görür: “Qorxulu yuxugörmələr çox vaxt ayıqlıq çağında baş tutmayan və ya yasaq olunan sıxışdırılmış istəklərin yuxugörmədə üstüörtülü yox, açıq-açığına gerçəkləşməsindən yaranır”. [8, 307].

Kamal Abdulla posmodernist yazıçıdır. O, ənənəvi nəsrin daşlaşmış qəliblərini asanlıqla dağıdır. Orijinal yazı manerasına malik olan böyük sənətkar çağdaş dünyanın da diqqət mərkəzindədir. Onun çoxlaylı, çoxqatlı, sinkretik mətnləri fərqli yozum (interpretasiya) tələb edir. Ona görə də əsərləri dünya nəsr kontekstində təhlil olunmalıdır. Əks təqdirdə, onların genetik modern şifrələri qlobal müstəvidə tam açılmayacaq.

“Ənənəni dağıtmayan sənətkar heç zaman dahi sənətkar ola bilməz. Dahilik, eksprementin – yəni sənətkarın yaradıcılığında tamam yeni olan cəhətin həcmindən, dərəcəsiindən asılıdır”. [5, 189].

Ədəbiyyat

1. Eko U. Esselər (Hekayələr). Zero. Bakı-2013, 101 s.
2. A.Kamal. Sirri-zəmanə. (hekayələr) Mütərcim. Bakı-2014, 496 s.
3. Umberto Eko və posmodernizm fəlsəfəsi. Qanun Nəşriyyatı. Bakı-2012, 204
4. Folkner U. Emili üçün qızılqül. Qanun Nəşriyyatı. Bakı-2013, 190 s.
5. A.Kamal. Kədərli seçmələr. Mütərcim. Bakı-2002, 548 s.
6. Borxes X.L. Ölümsüz. (Hekayələr və esselər). Zero. Bakı-2013, 102 s.
7. A.Kamal. Düma ilə Coys arasında. Mütərcim. Bakı-2016, 186 s.
8. Freyd Z. “Psixanalizmlə ilkin tanışlıq”. Qanun nəşriyyatı, Bakı: 2016, 343

М.Г.Алиев

**КАМАЛЬ АБДУЛЛА ЧУВСТВТЕЛЬНО-АНАЛИТИЧЕСКИЕ
ИСТОРИИ В ПЛАНЕ АНАЛИЗА
РЕЗЮМЕ**

Во время глобальных катаклизмов охвативших мир истории Камаль Абдуллы человеческие во внутренне -духовном мире напряженный психологический ландшафт, помимо показа ,но и выйти из депрессивной ситуации ибо это свойственно постмодернизму интересно с персонажами даёт прогрессивные идеи.

Изменить время исполнения « Смерть Корнилия» и Рассказы «Вилочный цветок» анализ показывает, что в искусстве нереальностью реальности, мечтой просыпайся, ложись с реальностью,

смысл словами, с течением времени место в нашем сознании прогнозируемым образом может и не быть. Если мы те художественно-эстетическим концептуальный в аспектах новые концепции за счёт их философского веса значительно увеличено, подходы, адекватные сформированный и структурированный с новыми литературными системами будет заменен.

Как известно, новая лексика и постмодернизм требуется синтаксис. Любой проводится в беседе именно на языке деконструкции интеллектуальная реализация известно читателю. В статье мифико-генеалогический. и к философско-этимологическому слою связанные с конкретными персонажами который Камаль Абдулла современная система ценностей бороться за ощущение названных на фоне аналитического анализа и новый из этих образцов альтернативный механизм анализа выдвигается идея требовать .

Ключевые слова: Постмодерн, время, память , дискурс, стратегия, мечта, перспектива

М.Г.Алиев

**KAMAL ABDULLA STORIES FEELING -ANALYTICAL
IN THE PLAN OF ANALYSIS
SUMMARY**

During the global cataclysms that engulfed the world Kamal Abdulla 's stories are human in the inner -spiritual world intense psychological landscape in addition to showing, but also get out of a depressive situation for it is peculiar to postmodernism interesting with the characters gives progressive ideas.

Change the time of execution “The death of Cornelius “ and “Fork flower” stories analysis shows that in art by unreality of reality, by dream wake up , lie with reality, meaning in words , over time the place of space in our minds in a projected way may not be. If we are those artistic-aesthetic to concepts conceptual in aspects new concepts at the expense of their philosophical weight significantly increased ,

adequate approaches formed and structured with new literary systems will be replaced.

As is known new vocabulary and postmodernism requires syntax. Any conducted in discourse exactly the language of deconstruction intellectual implemented known to the reader. In the article mythic – genealogical and and to the philosophical-etymological layer related to specific characters which is Kamal Abdulla's modern value system to fight for feeling of the stories named -is given against the background of analytical analysis and new of those samples alternative analysis mechanism and the idea of demanding is put forward.

Keywords: Posmodern, time, memory, discourse, strategy, dream, perspective

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Rəyçi: akademik Muxtar İmanov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİZADƏ AYGÜL ŞAMİL QIZI
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aygul.elimerdanova@mail.ru

**M.HÜSEYNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ KLASSİK ƏDƏBİ İRSİN
DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ
XÜLASƏ**

Məqalədə M.Hüseynin bədii əsərlərə dramaturq və tənqidçi kimi münasibəti öyrənilir. Müəllifin klassik ədəbi irsə verdiyi dəyər qiymətləndirilir. Qeydlərimizdə bu irsin ədəbiyyata gətirilməsi iki mənada nəzərə alınır. Bu məsələnin düşünülmən hər iki istiqaməti geniş izah edilir. Aydınlıq gətirmək üçün, müəllifin həm bədii, həm də elmi əsərlərindən fikirlər təqdim edilir. Tənqidçinin məqalələrində tarixi əsərlə tarixi-bədii əsərin fərqi incəliklə baxışı müəyyən edilir. Tənqidi düşüncələrinin bədii əsərlərinə təsiri məsələsi tədqiqatə cəlb olunur. Bütün bunlar “M.Hüseynin əsərlərində klassik ədəbi irsin dəyərləndirilməsi” adlı məqalədəki elmi araşdırmaların nə dərəcədə vacib olduğunu konkretləşdirir.

Açar sözlər: Tarixi əsər, tarixi- bədii əsər, ədəbi irs, elmi fakt, bədii yaradıcılıq

Məlumdur ki, M.Hüseyn yazıçı, dramaturq və tənqidçi kimi ədəbiyyatda yeniliyin tərəfdarı olsa da, keçmiş ədəbiyyatın, klassik ədəbi irsin öyrənilməsinə lazım hesab edirdi. Bunu iki mənada nəzərə alsaq, birinci mənada, keçmiş ədəbiyyatın və klassik irsin öyrənilib, varis olaraq bu ənənənin, əldə olunan biliklərin ədəbiyyata gətirilməsi məsələsi kimi, ikinci mənada, qədim dövrdən indiyə qədər olan ədəbiyyatın, klassiklərimizin bədii surətlərinin bədii ədəbiyyatda təsviri kimi başa düşmək olar.

Birinci mənada, M.Hüseyn bu ənənənin davam etdirilməsini doğru bilsə də, təkrarçılığın əleyhinə çıxaraq, yeni əsər yaratmaq üçün şəxsi yanaşmanın vacibliyini əsas götürmüşdür. “Müasir ədəbi üslub yaradırkən, biz heç bir zaman “mən Şekspir olacağam”- deyə qarşımıza məqsəd qoya bilmərik. Bizim üçün klassik ədəbiyyat artıq məqsəd deyil, vasitədir.

Lakin Şekspirdən sənətin sirrini öyrənə bilərik və öyrənməliyik. Tənqidçilər isə bizi başqa cür öyrədirlər. Onların nəzərinə, Şekspirin bəzi obrazları öz əclaf təbiətlərini lənətlə damğalayaraq ölürlərsə, biz də mütləq bu yolla hərəkət etməliyik. Yəni mənfi adlandırdığımız qəhrəmana öz “səhvini” etiraf etdirməliyik.

Bu prinsip şəxsən mənim beynimə batmır və mənə elə gəlir ki, bütün əsər boyu cinayətlər silsiləsindən keçib gələn bir xalq düşməninə öz “səhvini” etiraf etdirmək hər nöqtəyi- nəzərdən faydasızdır. ” (2, 426)

Yazıçı- bütün əsər boyu cinayətlər silsiləsindən keçib gələn bir xalq düşməninə öz “səhvini” etiraf etdirmək hər nöqtəyi- nəzərdən faydasızdır,- deməklə

əslində, - əsər nə qədər bədii olsa da reallığa yaxın olmalıdır,- düşüncəsiylə bu qənaətə gəlmişdir. Belə bir məsələlər var: “Quyuya su tökməklə quyu dolmaz” və ya “Qozbeli qəbir düzəldər” və s. Bu fikirlər qədimdən bəri indiki dövrümüzdə qədər öz təsdiqini zamanla möhürlənmiş fikirlərdir. Yəni müsbət xarakterli insan səhv etsə, tez ya gec müəyyən bir yolla öz səhvini anlırsa, real görünə bilər, mənfi xarakterli insana isə bunu aid etmək çətin dərk ediləndir. Yazıçı bu baxımdan düşünür ki, birdən- birə şeytandan mələyə çevrilmək absurddur və həqiqətdən uzaqdır. Əsər isə nə qədər bədii olsa da oxucu kütləsi üçün inandırıcı olmalıdır. Və müasir kütlə fikirləri ilə üst- üstə gəlməli, oxuduqdan sonra düşünməyə vadar edən beyinləri qane etməlidir.

Mehdi Hüseynin bu fikirləri özünün yaratdığı əsərlərində əməl olaraq əksini tapmışdır. Lakin, bu o demək deyil ki, müsbət qəhrəman sadəcə müsbət, mənfi qəhrəman isə mənfi cəhətləri ilə qalmalıdır. Yazıçının əsərlərinə nəzər yetirsək, onun yaratdığı müsbət qəhrəmanların da səhvləri vardır. Və hətta bu səbəbdən özünü cəzalandıran obrazlar da vardır. Məsələn, dramaturqun “Cavanşir” əsəri kimi. Bu əsərdən əgər olan hər kəsə bəllidir ki, əsərin əsas qəhrəmanı Cavanşir müsbət qəhrəman olsa da, səhvlərdən uzaq deyildir. Oğlu Elçinə ölüm hökmünü verməklə səhv olduğunu anlayan Cavanşir, xalqın gözündə ədalətsiz olduğuna görə günahkar olduğunu düşünür, ölümü özünə cəza kəsir.

Mehdi Hüseynə görə, dramaturq orijinal, yəni həqiqi sənətkar olmaq üçün öz yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə əsaslanmalı, bədii şüur vasitəsilə öz dövründə cərəyan edən fikir və hisslərin mübarizəsini əks etdirə bilməlidir. Müəllif dramaturqun bu prinsiplərə əsaslanan əsərlərini həqiqi bədii əsər hesab edirdi və belə əsərlərin gözəlliyini hiss etmək üçün zövq tərbiyəsinin, estetik hissin inkişafını olduqca vacib hesab edirdi. Bu amilləri əsl bədii əsər yaratmaq istəyən yazıçılar üçün də doğru bilirdi.

Mehdi Hüseyn bədii zövq tərbiyəsinin ən əsas amilinin mütaliə olduğunu düşünürdü. Yazıçıya görə bu mütaliə sadəcə oxumaq deyil, əsəri oxumaqla yanaşı anlamaqdır. Bu məsələdə yazıçı ədəbi tənqidin rolunu xüsusi vurğulayır. Yazıçı fikrini belə əsaslandırır: “Məlumdur ki, müasir oxucu, bizdən çox- çox əvvəl yaşamış sənətkarları mütaliə edərkən onların bədii əsərlərində öz zamanı üçün çox aydın olan, amma bizim üçün çətin anlaşılacaq məsələlərə rast gəlir. ədəbi tənqidi dərinədən öyrəndikdə isə bu məsələləri asanlıqla başa düşmək mümkündür.” (2, 544)

Mehdi Hüseynə görə yazıçının hər hansı əsərini təhlil obyektinə çevirərkən, əsərə münasibət bildirərkən, məsələyə o qədər həssas yanaşılmalıdır ki, haqqında bəhs edilən müəllifin ən əhəmiyyətli cəhətləri, yazıçı üslubu, dil xüsusiyyətləri izah edilə bilsin. Bir sözlə, müəllifin də bədii surəti- ədəbi portreti yaradıla bilsin. M.Hüseyn bu məsələyə “Ədəbiyyat və tərbiyə haqqında” başlığı ilə verilən qeydlərində xüsusi yer vermiş, fikrini əsaslandırmağa çalışmışdır.

İkinci mənaya gəlincə, yazıcının özü də keçmiş ədəbiyyata və tarixə müraciət edərək, sözünü deyən, tarixdə və ədəbiyyatda iz qoyan tanıdığımız dahi şəxsiyyətləri öz yanaşması ilə yenidən əsərlərində canlandırırmışdır.

Bilirik ki, yaradıcılıq həyatla, mühitlə, dünyagörüşü ilə daim qarşılıqlı əlaqədədir. Bir sənətkarın ortaya qoyduğu əsər, onun həyata baxışının, gördüklərinin, duyduqlarının öyrəndiklərinin nəticəsidir. Bu baxımdan demək olar ki, Mehdi Hüseynin 1930- cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) tarix fakültəsini bitirməsi, onun tarixə daha yaxından bələd olmasına təsir etmiş, yaradıcılığına tarixi gətirməsinə, yəni bədii əsərlərində tarixi hadisə və şəxsiyyətləri canlandırmasına kömək olmuşdur. Dramaturqun əsərlərində, daha dəqiq desək, “Nizami” dramında dahi şair Nizami və digər şairlər obrazlara çevrilmişdir. Həmin şair obrazlarına, Azərbaycanda qadın olaraq ilk böyük rübai ustadı kimi tanınan Məhsəti Gəncəvi və həmin dövrdə yazıb yaradan digər bir gəncəli şair Qivami Mütərrizi də daxildir. Qivami Mütərrizi Gəncəvi müxtəlif mənbələrdə Nizami Gəncəvinin əmisi oğlu və ya qardaşı kimi təqdim olunur. M.Hüseyn də “Nizami” əsərinə Qivamini Nizaminin qardaşı olaraq daxil etmişdir. Məhsəti Gəncəvi obrazına gəlincə, mənbələrdə onun həyatı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bu qadın sənətkar haqqında müxtəlif rəvayətlər söylənilmiş, nəticədə “Məhsəti və Əmir Əhməd” adlı dastan yaranmışdır. Həmin əlyazmada müəllifin kim olduğu bilinməsə də, bir çox araşdırmalardan bu əsərin “Cövhəri” təxəllüsü ilə yazmış olan şəxsə- şairə məxsus olduğunu öyrənirik. Təzkiyəçi Dövlətsah Səmərqəndi, Ədib Sabirin şagirdi kimi təqdim etdiyi Cövhəri Zərgər adlı bir şairin əsərlərindən bəhs edərək, onun, “Məhsəti və Əmir Əhməd” dastanını nəzmə çəkdiyini yazır. Dastanın müəllifinin Həmidəddin Cövhəri Buxarayı olduğu iddia edilir. Digər bir mənbə də isə müəllifin Cövhəri Buxarayı deyil, bu təxəllüslə yazan başqa birisi olduğu qeyd edilir.

“İranda, Tehran Universiteti Mərkəzi kitabxanasında 3290 nömrəsi altında “Məcmə ül- fəvayed” adlı əlyazma saxlanılır. Əsərin müəllifi həkim Abdulla Cövhəri Zərgər Təbrizidir. O, 676- cı ildə (1277) hələ sağ imiş. Əsərdə Sultan Səncər və Məhsəti ilə əlaqədar əhvalat da var və oraya Məhsəti rübailəri daxil edilmişdir.

Dövlətsah bu iki Cövhərini qatışdırmış, bunun təxəllüsünün yanındakı “Zərgər” sözü də XII əsrin Cövhərisinə şamil edilmişdir.” (3, 21.)

“Məhsəti və Əmir Əhməd” adlı əlyazmanın Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda iki nüsxəsi mövcuddur. O cümlədən, bu əlyazmanın nüsxələrinin İstanbul və Londonda da saxlanıldığı məlumdur.

“Məhsəti və Əmir Əhməd” adlı əlyazma Məhsətinin həyatı, onunla bağlı həqiqi və qeyri- həqiqi əhvalatları özündə əks etdirir. Bu dastanda deyilir ki, “Xocənd şəhərində bir fəqih qızı olur, adını Məhsəti qoyurlar. Böyüyür, elm öyrədirlər. Musiqi və rəqsi təlim edirlər. 20 yaşında atası ölür. Məhsəti anası ilə Gəncəyə gəlir, Xarabatda yaşayır. Gəncə Xətibinin oğlu ona aşiq olur. Gəncə şahı

Məhsətiyə rəğbət bəsləsə də, Xətibin təsiri ilə onu Orta Asiyaya sürgün edir.” (6, 104- 105)

“Nizami” əsərinin səkkizinci şəkildə yazıçı Məhsəti Gəncəvinin sürgün edilməsi məsələsinə də toxunur. Burada Valinin (Gəncə hakimi) Məhsəti xanımı Gəncədən sürgün etməsi əsərin ibarət olduğu hadisələr sırasına daxil edilir.

“Yusif (gəlir). Nizami, yenə bir fəlakət! Gözlərimə inana bilmirəm. Məhsəti xanımı mühafizlər dövrəyə alıblar. Deyəsən, onu sürgünə aparırlar.

Nizami. Yox, yox, bu ola bilməz. Sən nə danışırısan?

Yusif. Mən ona yaxınlaşmaq istədim. Mühafizlər qoymadı. O, çox kədərli idi. Pərişan saçlarına baxanda, ürəyim qana döndü.

Məhsəti (gəlir. Onun qolları zəncirlidir. Üz- gözündən ağır əziyyət çəkdiyi görünür). Şair, vəfasız dünyanın mənə verdiyi ən böyük mükafat budur.

Nizami. Yüzlərcə rübai yazan bu əllər qızıla tutulmalı ikən, paslı zəncirlə bağlanmış?!” (1, 124)

M.Hüseyn Nizaminin nümunə kimi təqdim etdiyimiz bu sözləri ilə əslində, qadın şairənin öz dövrü üçün, yəni qadın azadlığının qəbul edilmədiyi bir zamanda, heç də düzgün dəyərləndirilmədiyinə diqqəti yönəldir. Əsərdə Vali ilə olan dialoqda Məhsətinin dilindən deyilən sözlərlə M.Hüseyn bu yanaşmaya öz təəssüf hissini bildirir. Belə ki, Vali Məhsətinin qamətindəki şuxluğun itməsini şairənin ölümdən qorxması kimi düşünür və Məhsətiyə belinin əyilib ikiqat olduğunu söyləyəndə Məhsəti deyir: “Namərd, mən yerə tərəf əyilərkən, burada, bu vəfasız torpaqda, vaxtsız ölən gəncliyimi axtarıram.” (1, 108)

Bir daha aydın olur ki, M.Hüseyn tarixi əsərlərini, o cümlədən, “Nizami” tarixi dramını yazarkən, tarixdən, eşitdiklərindən, oxuduqlarından çox uzağa getməyib. Əsərlərindəki bədiiliyə sadıq qalsa da, öz fikirləri ilə bəzəsə də, yaddaşlardakı simaların haqqındakı real və qeyri- real fikirləri qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bu, təbiidir. Çünki tarixdə adıyla iz qoyan şəxsiyyəti əsərə gətirərkən, tamamilə uydurulmuş əhvalatlar əsasında əsər yaratmaq doğru olmazdı. Tarixi bədi əsərdə yaşatmağa çalışan müəllif tarixdən nə qədər qaçmağa çalışsa da, ondan uzaq ola bilməz. Əks halda əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin adını çəkməyə dəyməz.

M.Hüseynin tarixi dramlarına nəzər salsaq, məlumdur ki, bu əsərlərdə bədi surətləri yaradılan, sadəcə ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri deyildir. Onun dramlarında Qafqaz Albaniyasının hökmdarı olaraq Cavanşirin Bizans və Sasani imperiyalarının, Ərəb xilafəti və Xəzər xaqanlığının göz tikdiyi Azərbaycan torpağının qorunması üçün apardığı mübarizəsi, Qafqaz xalqlarının milli qəhrəmanı kimi adını tarixə yazdıran Şeyx Şamilin milli azadlıq uğrunda işğalçılara qarşı döyüşü, məğrurluğu öz əksini geniş tapmışdır.

M.Hüseyn Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən, Bərdənin uzun illər boyu yadellilərin hücumuna məruz qalmasına, talan və viran edilməsinə də biganə qalmamış, özünün “Nizami” əsərində Bərdəyə xəzərlərin hücumunu təsvir etmişdir. Bilirik ki, Azərbaycan ərəb xilafətinin tərkibində olarkən ərəblərin xəzərlərlə

apardığı müharibə Azərbaycan üçün ağır nəticələnmişdir. M.Hüseyn yadellilərin, xəzərlərin Azərbaycana hücumu məsələsinə digər bir tarixi əsəri olan “Cavanşir” dramında da yer vermişdir. Ümumiyyətlə, bu əsərdə Azərbaycanın şimalında yaranan Alban dövlətinin hökmdarı Cavanşir və onun hakimiyyəti dövründə işğalçılara qarşı apardığı mübarizəsi əks olunmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, uzun illər Roma və Sasani dövləti Albaniya torpaqlarına sahib olmaq, Albaniyanı asılı vəziyyətə gətirmək üçün ələ keçən hər bir fürsətdən yararlanaraq, çox cəhdlər etmişdilər. Albaniya xəzərlərin də hücumuna tez- tez məruz qaldığı şəraitdə öz müstəqilliyini qoruya bildiyi zamanlar olduğu kimi, Roma- Sasani kimi qonşuların da asılılığına məruz qalmış, öz müstəqil xarici siyasətini itirdiyi illər olmuşdur. Belə ki, uzun zamanlardan bəri Albaniyanı ələ keçirmək niyyəti IV əsrdə (387- ci il) Sasani və Roma arasında bağlanan sülh müqaviləsi nəticəsində gerçək olur, Albaniya Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşür.

Əslində Albaniyanı bu dövlətlərdən asılı vəziyyətə salan səbəblərdən biri məhz xəzərlərin tez- tez bu torpaqlara yürüşləri idi. Xəzərlər də Bizans və Sasanilər kimi, Albaniya əhalisini, torpaqlarını, təbii sərvətlərini qarət etmək üçün hücumlar edirdi. Bizans imperatoru İraklinin zamanında (610- 641) Xəzərlər Sasani- Bizans müharibəsində Bizansla müttəfiq olur və Xəzər xaqanı ilə İrakli arasında ittifaq bağlanır. Nəticədə isə, yenə basqına məruz qalan Alban torpaqları olur. Xəzərlər dəfələrlə Albaniyaya hücum edir, sarsıdıcı zərbələr endirir. Bu isə, yerli əhalinin müqavimət gücünü zəiflədir. Gedişat isə ərəblərin də bu torpaqlara yürüşünə şərait yaradır. Bu ərəfədə artıq Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyət dövrü (629- 705) başlamışdı. Xəzərlərin hücumu isə hələ də davam edirdi. Belə bir şəraitdə Bizansın vassallığını qəbul etmək şərtilə, hakimiyyətə Varaz Qiriqor gəlir. Lakin 628- 629- cu illərdə Bizans- Sasani sülh müqaviləsinə görə, Sasanilərin itirilmiş torpaqları qaytarılmalı idi. Bununla da Albaniya yenə Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşür.

Albaniya dövlətinin üzərindəki qara buludlar Cavanşirin hakimiyyəti dövründə də (642- 681) çəkilməyib. Bizans- Sasani, o cümlədən xəzər və ərəb işğallarının davam etdiyi dövrdə ölkənin müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacaran Cavanşir hər yerdə öz şəxsi nüfuzu, uzaqgörənliyi, mərdliyi, qəhrəmancasına döyüşkənliyi ilə tanınırdı.

Bilirik ki, Albaniya Sasani dövləti üçün ümumi hərbi məqsədləri həyata keçirməkdən ötrü böyük strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Sasanilər bununla şimalda xəzərlərdən, qərbdə Bizansdan qorunurdu. “Dəmir qapı” Alban qapıları şimaldan gələn hücumların qarşısını almaq üçün müdafiə səddi kimi vacib idi. Lakin Albaniyanın digər dövlətlər üçün əhəmiyyəti bununla bitmirdi. Albaniya həm də mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşirdi. Bu baxımdan Sasani dövləti Albaniya ilə düşmən münasibətində olmaqdan, müttəfiq olmağı daha üstün tuturdu. Nəticədə isə Albaniya daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilirdi.

Mehdi Hüseyn də “Cavanşir” əsərində Sasanilərin Alban dövləti ilə öz mənafeyi üçün dostluq etmək istəklərini önə çəkir. əsərin birinci şəklində Sasani sərkərdəsi Bəhram Cavanşirin cəngavəri Qartalı və onunla həmfikir olan insanları qorxutmaq üçün Qartalı dar ağacından asmaq əmrini verir. Bəhramın cəngavəri Polad dar ağacından asma əmrinə etiraz edəndə, Bəhram Muğanın zəbtinin hökmdarın əmrinə görə olduğunu söyləyir. Səbəb kimi onlara hücumlar nəticəsində dəyən ziyanı Ağvanın tükənməz sərvətləri hesabına ödəyə biləcəklərini söyləyir.

Mehdi Hüseynin dramlarında tarixi hadisə və şəxsiyyətlərin bədii inikasına nəzər yetirib araşdırarkən, onun bir tənqidçi kimi yazıçıya, tarixi hadisələrin bədii ədəbiyyata gətirilməsinə münasibətini daha da aydınlaşdırmaq doğru olardı. Bu həm də dramaturqun qələmə aldığı əsərləri düzgün qiymətləndirməyə istiqamətləndirərdi. Deyilənləri nəzərə alsaq, onun “Yazıçı və tarix” adlı məqaləsi diqqəti çəkir. M.Hüseyn, bu məqaləsində tarixçi ilə yazıçının əsərini düzgün qiymətləndirməyə çağırır. Bədii süzgəcdən keçirilmiş məlumatları elmi faktlarla eyniləşdirməyin doğru olmadığı qənaətinə gəlir.

Tarixdən bildiyimiz hadisələrə, tanıdığımız şəxslərə bədii əsərdə mövzu olaraq yer verilibsə, bədii yaradıcılığın da özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, müəllif xüsusilə vurğulayır. Mehdi Hüseynin “Nizami” əsəri ilə bağlı dediklərinə nəzər salaq: “Əgər mən “Xəmsə”nin fəlsəfəsini səhnə dilinə tərcümə etməyə başlasaydım, çox faydasız bir iş görmüş olardım. Mən onun əsərlərindən yüz və ya iki yüz fəlsəfi aforizm toplayıb səhnədə yerli- yersiz təkrar edə bilərdim.

Lakin mən buna ehtiyac görmədim. Mən yalnız “Nizaminin gözlərində oxunan məhəbbəti bütün insanlar arasında bölüşdürsələr də hamıya pay düşər” dedim və onun bədii obrazını yaradarkən həqiqi Nizamini, böyük insanı və insanpərvəri göstərmək istədim.” (2, 427)

M.Hüseynin fikrinə görə, tarix bədii əsərə daxil olduqda, artıq elmilikdən bədiiliyə sənətkar düşüncəsi və dünyagörüşü ilə gedir və bu təbii hesab edilməlidir. “Babək kimi vuruş!- demək, ədəbiyyat üçün hələ heç bir şey deməyə bərabərdir. Yazıçı, Babək əsərini müasir fəlsəfi dünyagörüşünün süzgəcindən keçirmədikcə, Babəkin bədii surətini vermədikcə, onu tam bir həyatla yaşatmağı bacarmadıqca “vəzifəmi bitirdim” deməyə haqlı deyildir.” (1, 272)

Mehdi Hüseynə görə tarix, tarixi hadisə və şəxsiyyətlər ədəbiyyata gətirilirsə, bu məsələyə sənətkar həm də psixoloq kimi yanaşmağı, daxili aləmə nüfuz etməyi bacarmalıdır. Bu zaman obrazın duyğu və düşüncələri, keçirdiyi hiss və həyəcan daha aydın ifadə edilir. Tarixiliklə bədiiliyin uyğunlaşdığı əsər müəllifinin vəzifəsi, həqiqətin sadəcə tarixdən ədəbiyyata köçürülməsini nəzərdə tutmaqdan ibarət olmamalıdır, yazar, həmin həqiqətin mahiyyətini aydınlaşdırmağı diqqətdə saxlamağı lazım bilməlidir.

Mehdi Hüseyn tarixi əsərlə tarixin fərqi izah etsə də, onların bir- biri ilə əlaqəsinin olduğunu da inkar etmir. Sənətkar sadəcə tarixi hadisələrə müstəqil qiymət verməyi bacarmalıdır. Mehdi Hüseyn tarixi hadisə və şəxsiyyətləri öz əsərində əks

etdirən bir yazıçı kimi, tarix elminə münasibətdə “tarixdən tamamilə uzaq olaq, sadəcə sənətkar fantaziyasına əsaslanmaq” demir. Əksinə, tarixi həqiqəti təsvir etmək istəyən sənətkarı, tarixi köklü şəkildə öyrənməyə, hər bir hadisəyə, nəzərdən qaçan hər bir həqiqətə dərinləndirən bələd olmağa çağırır. O, əsasən, tarixi dövrün ümumi səciyyəsinə ön plana çəkərək aydınlatmağı doğru bilirdi. “Həqiqi tarixi- bədii əsər tarixi dövrün spesifik qanununu və buradan doğan ixtilafı göstərən bədii əsərdir.” (1, 277)

Ədəbiyyat

1. Hüseynov Mehdi. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, c. 3. –Bakı. “Avrasiya- Press”. 2005.
2. Hüseynov Mehdi. Əsərləri. 10 cildə, c. 9. –Bakı. “Yazıçı”. 1979
3. Hüseynov Rafael. Məhsəti Gəncəvi. -Bakı, “Şərq- Qərb”, 2013.
4. Məmmədov İsmayıl. Azərbaycan tarixi.- Bakı. “Adiloğlu”. 2005.
5. Seyidov Yəhya. Mehdi Hüseyn.- Bakı. “Yazıçı”. 1979.
6. Səfərli Əlyar.Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.- Bakı. “Ozan”. 2008.

АЛИЗАДЕ АЙГУЛЬ ШАМИЛЬ

ОЦЕНКА КЛАССИЧЕСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ М. ГУСЕЙНА НАД ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ ИСКУССТВА РЕЗЮМЕ

В статье исследуется отношение М. Гусейна к произведениям искусства как драматурга и критика. Высоко оценивается то значение, которое автор уделяет классическому литературному наследию. В наших заметках введение этого наследия в литературу рассматривается двояко. Подробно объясняются оба аспекта этой проблемы. Для пояснения представлены мнения как о художественных, так и о научных работах автора. В статьях критика определяется взгляд на отличия исторического произведения от историко-художественного. В исследовании задействовано влияние критического мышления на произведения искусства. Все это проясняет важность научного исследования в статье «Оценка классического литературного наследия в творчестве М. Гусейна».

Ключевые слова: историческое произведение, историко-художественное произведение, литературное наследие, научный факт, художественное творчество.

ALIZADE AYGUL SHAMIL

**ASSESSMENT OF CLASSICAL LITERARY HERITAGE IN THE WORKS
OF MEHDI HUSEYN
SUMMARY**

The article examines Mehdi Huseyn's attitude to works of art as a playwright and critic. The value given by the author to the classical literary heritage is appreciated. In our notes, the introduction of this heritage to the literature is considered in two ways. Both aspects of this issue are explained in detail. To clarify, opinions from both artistic and scientific works of the author are presented. In the articles of the critic, the view of the subtleties between the historical work and the historical-artistic work is defined. The influence of critical thinking on works of art is involved in the research. All this clarifies the importance of scientific research in the article "Assessment of the classical literary heritage in the works of Mehdi Huseyn".

Keywords: Historical work, historical-artistic work, literary heritage, scientific fact, artistic creativity.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təranə Yusif qızı Rəhimli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ЖАЛЯ РАФИК ГЫЗЫ МАМЕДОВА
Бакинский славянский университет
jalamamedova@mail.ru

В.Г.БЕЛИНСКИЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ А.А.ГАДЖИЕВА
Резюме

А.А.Гаджиев высоко ценит роль В.Г.Белинского, который дал наиболее верное и научное определение нереалистического искусства, создал глубоко научную теорию идеальной поэзии, проследил историю её развития в мировой литературе. А без глубокого осмысления сущности идеальной поэзии трудно было бы понять вообще сущность искусства, в том числе и литературы социалистического реализма. Учёный, резко выступая против тех, кто отрицает наличие романтизма в советской литературе, считает, что этому вопросу следует уделять больше внимания. Как известно, о романтизме в советской литературе писал и С.Г.Асадуллаев. Но он считал, что романтизм в литературе социалистического реализма – это не метод, не тип творчества, а творческий стиль внутри литературы соцреализма. А.А.Гаджиев приходит к выводу о том, что для глубокого изучения романтизма в советской литературе большую помощь окажет исследование наследия и концепция «идеальной поэзии» В.Г.Белинского. А.А.Гаджиев отмечает, что большое внимание этой проблеме учёные стали уделять в основном после 50-х годов XX века, но вопрос так и не был решён до конца по той простой причине, что в этих работах по-прежнему доминировал принцип реализм-антиреализм. Одним словом, он не может согласиться с тем, что романтизм – это в конечном итоге отражение не реальной жизни, а мечты и фантазии поэтов о прекрасной жизни. Изображение прекрасного в романтическом искусстве учёные склонны были объяснять как продукт фантазии и вымысла поэтов, а не как реальную красоту, которая якобы неполноценна и несовершенна по сравнению с красотой в искусстве. В итоге получается, как верно отмечает А.А.Гаджиев, категория прекрасного – это не объективная, реальная, а идеальная, субъективная категория. Учёный справедливо считает, что прекрасное – это реальная категория, свойство реальной действительности, реальных явлений и предметов. Об этом писал и Н.Г.Чернышевский в своей диссертации «Эстетические отношения искусства к действительности». Но А.А.Гаджиев в своей работе не обращается к идее Н.Г.Чернышевского о прекрасном. Однако несомненно то, что учение Н.Г.Чернышевского было продолжением и развитием учения В.Г.Белинского об искусстве и об эстетических категориях. Из краткого обзора состояния изученности поставленной проблемы А.А.Гаджиев делает вывод о том, что «изучение концепции «идеальной поэзии» В.Г.Белинского с точки зрения

потребностей современной жизни, искусства и науки позволяет нам сегодня лучше, глубже понять своеобразие эстетической природы нереалистической линии в мировой литературе.

Ключевые слова: А.Гаджиев, В.Белинский, поэзия, жанр, идеальная поэзия.

В реальной поэзии тоже присутствует идеальное начало. Оно, по мнению В.Г.Белинского, выражается через «изображение низкого и пошлого в жизни» [1, VIII, с. 90], через отрицательное, сатирическое отношение к безобразному как бы утверждаются положительное, одобрительное, любовное отношение к прекрасному. Следовательно, в идеальной поэзии идеал выражается прямо и непосредственно в прекрасных образах, а в реальной поэзии – через отрицание безобразного и пошлого в жизни. В идеальной поэзии нет изображения пошлости. А.Гаджиев удачно заметил, что в идеальной поэзии и «отрицательные герои необычны. Это люди возвышенные и глубокие, падшие ангелы» [2, с. 11]. В качестве примера он называет героев «Потерянного рая» Мильтона, поэм Байрона, Алеко Пушкина, Демона Лермонтова. Поэтому эти не совсем положительные образы не комичны, не смешны, а скорее всего ужасны и сильны в своём демонизме. Следовательно, эти образы созданы по законам эстетически возвышенного, но не прекрасного. А в идеальной поэзии положительные герои создаются по законам эстетически прекрасного. Поэтому они вызывают к себе чувство любви у читателя, а те, т.е. демоны, – чувство ужаса и негодования. Вместе с тем, как считает А.Гаджиев, и в изображении отрицательного, злого, демонического в идеальной поэзии содержится социальная критика. Нам кажется, что здесь учёный допускает определенное противоречие, ибо социальное он считает атрибутом реальной, а не идеальной поэзии.

В работах А.Гаджиева рассматриваются также идеи В.Г.Белинского о жанрах идеальной поэзии. Жанр, как известно, является атрибутом формы. К жанрам реальной поэзии критик относил комедию, роман, повесть, в которых, как он говорил, изображаются картины повседневной жизни, а также образы обыкновенных людей. А к жанрам идеальной поэзии критик относил трагедию и поэму, которые изображают «высокие поэтические моменты» в жизни героя, «великие нравственные явления» [1, V, с. 60], а также образы личностей возвышенных, духовно богатых и сильных. «Идеальная поэзия, – пишет А.Гаджиев, – в истории ищет идеалы и в этом смысле воспеваает прошлое, она идеализирует – идеализирует Гомер, Низами, Ариосто, Гёте, Лермонтов» [2, с. 12]. Для создания идеальных, возвышенных картин жизни и характеров поэт, как думает учёный, обращается к жизни и из действительности берёт материал для художественного изображения и силой своего воображения создаёт свой идеал. Великие поэты мира для создания своих идеальных героев обращались

не к фантазии, а к действительности и через неё выражали свою мечту о прекрасном и возвышенном. Поэтому, как он говорит, герои ни Шекспира, ни Мильтона, ни Байрона, ни Шиллера не являются мечтами поэтов, а суть изображения духовной возвышенности современного им человека.

А.Гаджиев, опираясь на позицию В.Г.Белинского, не говорит о превосходстве реальной поэзии над идеальной поэзией. Основой той и другой он считал реальную действительность, откуда авторы черпают материал для своих созданий. Это вполне справедливая мысль. Но вместе с тем, следует отметить, что история литературы развивается по восходящей линии, от идеальной поэзии, или романтизма, переходит на более высокую ступень – к реальной поэзии, или реализму. В любом случае тут приходится отметить определённые преимущества реализма над романтизмом. Сам В.Г.Белинский это понимал и отмечал. Как пишет А.Гаджиев, «Белинский приходит к мысли не о неполноценности идеальной поэзии, а о том, что социальным потребностям его времени более соответствует реальная поэзия» [2, с. 13]. Свои мысли об отношении В.Г.Белинского к идеальной поэзии А.Гаджиев обобщает таким образом: великий критик отмечал преимущества реальной поэзии не потому, что идеальная поэзия ущербна, а потому, что реальная поэзия, натуральная школа более соответствовали духу времени и вернее изображали чаяния эпохи 40-х годов XIX века. Другая важная проблема, над которой А.Гаджиев подробно останавливается, - это взгляд В.Г.Белинского на вопрос о формах идеальной поэзии. И к этой проблеме учёный подходит с позиции марксистско-ленинской методологии и отмечает, что В.Г.Белинскому неизвестна была истина «о том, что основу развития культуры и литературы составляет в конечном итоге способ материального производства» [2, с. 13]. В этом учёный видит ограниченность мировоззрения великого критика, в чём трудно согласиться с ним, ибо литература и искусство имеют свои законы развития и никак не зависят от социально-экономических, производственных факторов. Учёный, отмечая приверженность В.Г.Белинского к идее революционного преобразования общества, старается приблизить его к марксистскому пониманию истории и историко-литературного процесса. Сильную сторону учения В.Г.Белинского А.Гаджиев видит в том, что в его понимании в содержании искусства и литературы, а также идеальной и реальной поэзии, сочетаются эстетическая сущность искусства с его социальными корнями, что даёт право сказать, что В.Г.Белинский в своих взглядах на литературу и искусство стоял на материалистической позиции. Учёный отмечает, что «искусство есть творческое воспроизведение человеческой жизни» [2, с. 16]. Поэтому историю искусства В.Г.Белинский понимал как историю «человека и общества», а не как историю «стилей», «направлений» и т.д. Как думает А.Гаджиев, историю искусства и литературы нельзя рассматривать в отрыве от истории общества. Более того, второе он

считает аргументом, а первое функцией, т.е. история общества в конечном итоге определяет историю литературы. Эта мысль есть продолжение того же подхода к проблемам культуры с позиции марксистско-ленинской методологии. Конечно, сегодня наука о литературе продвинулась вперед и такая прямолинейная, социологическая интерпретация историко-литературного процесса не отвечает требованиям времени и не может считаться научным подходом к проблемам литературы и искусства.

Опираясь на концепцию В.Г.Белинского и ссылаясь на его мнения по вопросам исторического развития литературы, А.Гаджиев отмечает следующие исторические этапы в развитии искусства: восточный, античный, средневековый, новейший. Тут учёный усматривает связь основных этапов развития искусства с основными социально-экономическими формациями. Что же касается развития идеальной поэзии, то учёный, ссылаясь на В.Г.Белинского, указывает на следующие исторические формы идеальности: для античной идеальной поэзии характерна была «эпическая идеальность, для восточной – пантеистическая идеальность, для средневековой – спиритуалистическая идеальность, для новейшей – лирическая идеальность. Причём эпизм, пантеизм, спиритуализм, лиризм приходится рассматривать здесь как мироощущение эпохи...» [2, с. 14]. Что означают эти понятия и почему они так названы, этого вопроса учёный не объясняет. Он пытается мотивировать данное деление своеобразием античного, восточного, средневекового, буржуазного и социалистического общества. Опять во главу угла ставится политико-экономическое положение человека в обществе, «короче говоря, конкретная общественная формация» [2, с. 16]. Эту мысль учёный считает исходным моментом своего исследования, т.е. его методологической базой, под углом зрения которой он исследует тему об исторических формах идеальной поэзии. Эту проблему А.Гаджиев рассматривает через анализ творчества гениев, как говорил В.Г.Белинский, «как истинных её (т.е. литературы – Ж.М.) представителей» [3, XII, с. 450]. Среди таких гениев называются имена античных авторов – Гомера, Эсхила, Софокла. Что же касается восточной поэзии, то, как отмечает учёный, у В.Г.Белинского отсутствовало «непосредственное знакомство с историко-литературным материалом» [2, с. 15], в результате чего у великого критика звучат такие мысли, как поэзия восточных народов якобы лишена активности, духовности и художественности» [2, с. 15]. А.Гаджиев считает себя обязанным внести поправку в, прямо скажем, глубоко ошибочные суждения критика о восточной поэзии. В качестве примера учёный берёт поэзию Низами, творца «Хамсе» и образов таких героев, как Ширин, Фархад, Лейли, Меджнун, Бахрам, Искендер. Он также упоминает поэзию Насими как образца «романтического бунтаря, объявляющего самого человека средоточием всех сил и явлений природы» [2, с. 15].

Далее учёный переходит к вопросу о европейской средневековой поэзии, видными представителями которой В.Г.Белинский считал Петрарку и Данте. А.Гаджиев останавливается также на особенностях «идеальных» творений Шекспира. Ссылаясь на В.Г.Белинского, учёный в числе представителей «новейшей идеальной поэзии» называет имена Байрона, Гёте, Шиллера, Пушкина, Лермонтова. В поэзии Байрона, как отмечает В.Г.Белинский, можно увидеть «личность, возмущившуюся против общего и в гордом восстании своём опирающуюся на самое себя» [1, IV, с. 414]. А Гёте критик считал «могучим царём и властелином внутреннего мира души человека» [1, VII, с. 318]. Силу Шиллера он видел «в созерцании личного человека, индивида, восставшего против эгоизма общества» [2, IV, с. 414]. Пушкина он считал поэтом, воспевающим внутренний мир человека, а Лермонтова поэтом, которого волновали нравственные проблемы человека и общества. А.Гаджиев видит важное значение творчества В.Г.Белинского не только в истории русской литературы и литературной критики, но и «в истории мировой эстетической мысли» [2, с. 16]. Поэтому следует глубоко и всесторонне изучать наследие великого критика, теория которого строится на базе изучения не только русской, но и всей мировой литературы. Основная сущность эстетических воззрений великого критика заключается в «утверждении гармонической личности» [2, с. 16].

В своих исследованиях о Белинском А.Гаджиев касается и таких проблем, как учение об идеальной поэзии В.Г.Белинского и романтизме в советской литературе, значение наследия В.Г.Белинского в исследовании вопроса о романтическом типе творчества, роль идеального начала в советской литературе. Именно всестороннее и глубокое знакомство с теорией В.Г.Белинского позволяет понять правильность и фактическую реальность наличия нереалистического творчества во всей мировой литературе. Ставится вопрос о том, что можно назвать романтизмом – всю нереалистическую мировую литературу или только романтизм начала XIX века? Он считает, что термин «романтизм» следует употреблять «в широком типологическом значении, не ограниченном историко-национальными рамками» [2, с. 17]. Когда речь идёт о романтизме в советской литературе, то этот термин употребляется именно в общетипологическом значении, т.е. как нереалистический тип творчества. Романтическое начало, по мнению учёного, проявляется в таких произведениях советских писателей, как «Как закалялась сталь» А.Островского, «Поднятая целина» М.Шолохова, «Молодая гвардия» А.Фадеева и др. Главные герои этих произведений реальны и взяты из действительности, но они в то же время идеальные герои, представляют собой идеал эпохи, выступают от имени всего человечества. Но духовный мир этих героев изображается в романтическом плане. Поэтому все это свидетельствует о том, что романтизм – это «выражение прекрасного в самой реальной жизни, а

не абстрактная мечта» [2, с. 17]. Главной задачей искусства признаётся не идеализация, а поэтизация, воспевание всего прекрасного в жизни» [2, с. 17]. И это он считает главной задачей социалистического искусства. Идеальное начало, т.е. поэтизация всего возвышенного и прекрасного, объявляется главной особенностью социалистического реализма, что можно оценить как дань учёного духу и требованиям времени.

А.А.Гаджиев высоко ценит роль В.Г.Белинского, который дал наиболее верное и научное определение нереалистического искусства, создал глубоко научную теорию идеальной поэзии, проследил историю её развития в мировой литературе. А без глубокого осмысления сущности идеальной поэзии трудно было бы понять вообще сущность искусства, в том числе и литературы социалистического реализма. Учёный, резко выступая против тех, кто отрицает наличие романтизма в советской литературе, считает, что этому вопросу следует уделять больше внимания. Как известно, о романтизме в советской литературе писал и С.Г.Асадуллаев. Но он считал, что романтизм в литературе социалистического реализма – это не метод, не тип творчества, а творческий стиль внутри литературы соцреализма. А.А.Гаджиев приходит к выводу о том, что для глубокого изучения романтизма в советской литературе большую помощь окажет исследование наследия и концепция «идеальной поэзии» В.Г.Белинского.

ЛИТЕРАТУРА

1. Белинский В.Г. Полное собр. соч. в 13-ти т. М.-Л., АН СССР, 1953 – 1959.
2. Гаджиев А.А. Концепция «идеальной поэзии» в эстетике В.Г.Белинского. Автореферат канд. дис. / Казанский университет. Казань, 1963, 18 с.
3. Гаджиев А.А. Предмет, содержание, форма художественной литературы. Баку, 1967.
4. Жегалов Н.И. Эстетика в движении. М., Лит. Россия, 12 сентября, 1969, № 37, с. 8-9.

J.R.Məmmədova

V.Q.Belinski A.A.Hacıyevin tədqiqatlarında

Xülasə

A.A.Hacıyev qeyri-realist incəsənətin dəqiq və elmi təyini verən, ideal poeziya elmi nəzəriyyəsi yaradan və onu dünya ədəbiyyatında inkişaf tarixini izləyən V.Q.Belinski yüksək qiymətləndirirdi. İdeal poeziyanın mahiyyətini dərindən dərk etmədən incəsənətin, həmçinin sosial realizm ədəbiyyatın mahiyyətini dərindən dərk etmək mümkün deyil. sovet ədəbiyyatında romantizmin varlığını inkar edənlərə qarşı çıxırdı, hesab edirdi ki, bu məsələyə diqqət çox ayırmaq lazımdır. S.Q.Əsədullayev də sovet ədəbiyyatında romantizm haqqında yazmışdır. O hesab edir ki, ədəbiyyatda

sosialis realizm metod deyil, yaradıcılıq növü deyil, bu sosrealizmin ədəbiyyatının yaradıcı üslubidir. A.A.Hacıyev qeyd edir ki, sovet ədəbiyyatında romantizmin dərinədən öyrənilməsinə V.Q.Belinskinin “ideal poeziya” konsepsiyasının tədqiqi böyük köməkdir. Adı çəkilən problemə XX əsrin 50-ci illərindən sonra diqqət yetirildi, lakin bu məsələ tam öz həllini tapmamışdır. Həmin tədqiqat işlərində realizm-antirealizm prinsipi üstünlük təşkil edirdi. Romantizmin gözəl həyat haqqında şairlərin xəyal və fantaziyaları olduğu fikirlə razı olmadığını vurğulayırdı. Romantizmdə gözəlliyin təsvirini alimlər şairlərin xəyalınəticəsi kimi izah etməyə meyl edirdilər, onu real gözəllik kimi deyil. nəticə etibarilə, A.A.Hacıyev doğru vurğulayır ki, gözəllik kateqoriyası bu obyektiv, real yox, ideal və subyektiv kateqoriyadır. Gözəllik real kateqoriyadır, real hadisə, və əşyaların, real ətrafın xüsusiyyətidir. Bu haqda N.Q.Çernişevski öz “İncəsənətin reallığa estetik münasibətləri” dissertasiyasında qeyd edirdi. Lakin A.A.Hacıyev öz işində Çernişevskinin gözəllik haqqında ideyasına müraciət etmir. O da dəqiqdir ki, N.Q.Çernişevskinin elmi baxışları V.Q.Belinskinin incəsənət və estetik kateqoriyaları elminin davamıdır.

Açar sözlər: A.Hacıyev, V.Belinskiy, nəsr, janr, ideal nəsr.

J.R.Mammadova

V.G.Belinsky in the studies of A.A.Gadzhiev

Summary

A.A.Hacıyev highly appreciates the role of V.G.Belinsky, who gave the most correct and scientific definition of unrealistic art, created a deeply scientific theory of ideal poetry, and traced the history of its development in world literature. And without a deep understanding of the essence of ideal poetry, it would be difficult to understand the essence of art in general, including the literature of socialist realism. The scientist, speaking sharply against those who deny the existence of romanticism in Soviet literature, believes that this issue should be given more attention. As you know, S.G.Asadullayev also wrote about Romanticism in Soviet literature. But he believed that Romanticism in the literature of socialist realism is not a method, not a type of creativity, but a creative style within the literature of socialist realism. A. A. Gadzhiev comes to the conclusion that for a deep study of romanticism in Soviet literature, the study of the heritage and the concept of "ideal poetry" by V. G. Belinsky will be of great help. A.A.Hacıyev notes that scientists began to pay much attention to this problem mainly after the 50s of the twentieth century, but the issue was never fully resolved for the simple reason that the principle of realism-anti-realism still dominated in these works. In a word, he cannot agree that romanticism is ultimately a reflection not of real life, but of the dreams and fantasies of poets about a beautiful life. The depiction of the beautiful in romantic art has been explained by scholars as a product of the poets' imagination and fiction, rather than as real beauty,

which is supposedly inferior and imperfect in comparison with beauty in art. As a result, as A.A.Hajiyev correctly notes, the category of beauty is not an objective, real, but an ideal, subjective category. The scientist rightly believes that the beautiful is a real category, a property of real reality, real phenomena and objects. N.G.Chernyshevsky wrote about this in his dissertation "Aesthetic relations of art to reality". But A. A. Gadzhiev in his work does not address the idea of N.G.Chernyshevsky about the beautiful. However, there is no doubt that the teaching of N.G.Chernyshevsky was a continuation and development of the teaching of V.G.Belinsky about art and about aesthetic categories. From a brief review of the state of knowledge of the problem posed, A.A.Gadzhiev concludes that " the study of the concept of "ideal poetry" by V.G.Belinsky from the point of view of the needs of modern life, art and science allows us today to better, deeper understand the peculiarity of the aesthetic nature of the unrealistic line in world literature.

Keywords: A.Hajiyev, V.Belinsky, poetry, genre, ideal poetry.

Rəyçi: prof., filologiya elmləri doktoru Məmməd Qoca oğlu Qocayev

ƏLİYEV AQSIN RAFİQ OĞLU
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı
Dövlət Universiteti Dünya ədəbiyyatı
kafedrası
agsinaliyev83@mail.ru

XIX ƏSR İNGİLİS TƏNQİDİ REALİZMİNİN QADIN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

Açar sözlər: İngilis ədəbiyyatı, qadın yazıçılar, tənqidi realizm, Şarlotta Bronte, Emiliya Bronte, Anna Bronte, Elizabet Qaskell, Anna Mariya Bennet, Matilda Betham Eduards.

Ключевые слова: английская литература, писательницы, критический реализм, Шарлотта Бронте, Эмилия Бронте, Анна Бронте, Элизабет Гаскелл, Анна Мария Беннетт, Матильда Бетэм Эдвардс.

Keywords: English literature, female writers, critical realism, Charlotte Bronte, Emilia Bronte, Anna Bronte, Elizabeth Gaskell, Anna Maria Bennett, Matilda Betham Edwards.

On doqquzuncu əsrdə ədəbiyyat aləmində kişi yazıçılar hələ də öz üstün mövqeyini qoruyub saxlayırdı. Hətta bu halda belə, bu dövr tez – tez qadın yazıçıların dövrü kimi xatırlanır (1, s. 3). Buna görə də bu dövr Ceyn Avqustin, Corc Eliot, Elizabet Barret Brauninq, Elizabet Qaskel, Meri Şelli, o cümlədən, Anna, Emiliya və Şarlotta Bronte kimi böyük qadın yazıçıları ilə xarakterizə olunur. Misal gətirdiyimiz bu şəxslər kişilərin həm ədəbi sahədə, həm də cəmiyyətin digər müxtəlif sahələrində hələ də üstün olduğu on doqquzuncu əsrdə ədəbi səhnədə öz tövhəsini verən qadın yazıçılardan sadəcə bir qismidir. Hələ ədəbiyyatın müxtəlif növlərini oxuyarkən belə, qadağalara məruz qalan qadınlar roman yazmağa başlayanda isə daha çox maneələrlə üzləşməli oldular. Nəticədə, roman ustaları olan kişilərin sayı qadınlara nisbətən daha çox üstünlük təşkil edirdi. Məsələn, bu dövrdə daha çox qələmə alınan və qadınlara deyil, güclü mənəviyyata malik kişi qəhrəmanlara üstünlük verən romanlar daha çox macəra romanları idi. Bu cür romanlar qızların oxuması üçün münasib və arzu olunan əsərlər hesab edilmirdi. Faktiki olaraq, inanırdılar ki, bu, ictimai sferaya daxil olmaq və kişilərin başına gələn macəraları təcrübədən keçirmək istəyən qadınların hiddət və narazılığına səbəb ola bilər. Bütün bunlar cəmiyyətdə qızların ictimai həyatdakı rolunu nəzərə alaraq onlara güvənmək qorxusunun yaranmasına gətirib çıxarırdı. Bu əks cinslərin hər ikisi cəmiyyətdə onlar üçün müəyyənləşdirilmiş xüsusi rola malik idilər, əgər onlar öz səlahiyyətlərindən kənara çıxsaydılar, bu, qarışıqlığa səbəb ola bilərdi. Kişilərin onlar üçün müəyyənləşdirilmiş stereotip rollara qarşı üsyanı baş vermədi. Lakin qadınlarda öz

cinslərinə məxsus məhdud sferada mövcud olan çox az imtiyazlardan irəli gələn özündən razılıq var idi (1, s. 8).

Bu dövrdə müvafiq olaraq qadınlar üçün yazılan romanlar onların cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edən süjet xəttinə malik idi və bu romanlar qadınlara özlərinin cəmiyyətdəki rolunu anlamaq üçün nəzərdə tutularaq yazılırdı. Əgər qızlar və qadınlar öz ehtiraslarını biruzə versəydilər, yaxud özlərini pis aparsaydılar dərhal onları iyrənc hesab etməyi düşünürdülər. Lakin əgər oğlanlar və ya kişilər özlərini pis aparsaydılar, bu, onların kişi xüsusiyyətləri ilə izah edilirdi (2, s. 39).

Bu dövrdə yazılan romanlar əsasən, qızlara səlahiyyət verməyə cəhd etməyin əvəzinə, genderlər üçün cəmiyyətdə müəyyən edilmiş rolların dəqiqləşdirilməsinə kömək edən didaktik bədii əsərlər, romanlar kimi meydana gəlmişdi. Beləliklə bu romanlar, müstəqil qadın arzularının boğulmasına deyil, bu arzuların mümkün qədər idarə olunmasına, cilovlanmasına xidmət edən bədii didaktik əsərlər idi (3, s. 12).

Didaktik bədii əsər yazan yazıçılara ən yaxşı nümunə kimi Mariya Ecvorsu göstərmək olar. Onun əsas məqsədi genderlər arasındakı bərabərliyi qabartmaq deyildi. Bunun əvəzində o, qızlar və qadınların necə davranmaları və əsasən, nəyin uğrunda mübarizə aparmaları haqqında güclü mənəvi direktivlər və göstərişləri özündə əks etdirən romanlar qələmə alırdı. Onun romanlarına 1801 – ci ildə nəşr etdirdiyi “Belinda” romanı və 1814 – cü ildə nəşr etdirdiyi “Patronaj” romanları da daxildir. Məsələn, “Belinda” romanında Ecvors təvazökar arzulara malik olan qızların əhəmiyyətini vurğulayırdı. Bundan başqa o, tamahkar olmamağı və özü üçün çox şey tələb etməməyi öyrənən qızların əhəmiyyətini vurğulayırdı. Lakin o dövrdə bu tərzdə davranmaq, oğlanlar üçün mükəmməl, qanuni xüsusiyyət hesab olunurdu (4, s. 42 - 43).

Bədii didaktik əsər yazan digər qadın yazıçı isə Kristina Rozetti idi. Onun 1874 – cü ildə nəşr etdirdiyi “Bənzər danışiq” əsərində olduğu kimi əsərlərinin çoxu qadınların yalnız “məhv olmuş arzular”ından qazandığı təcrübə ilə qurtuluşa nail ola bilməsinə diqqəti yönəltməyə xidmət edirdi (5, s. 47).

Hər yerdə valideynlər bədii didaktik əsərlərdən öz qızlarına onların cəmiyyətdə özlərini necə aparmaları haqqında bilgilər vermək üçün istifadə etməyə başladılar. Bundan başqa, bu əsərlər vasitəsilə qızlar öz hiss və ehtiraslarını necə idarə etməyi və gördükləri hər işdə təvazökar olmağı öyrənirdilər. Öz növbəsində bu əsərlər qadınlara ailələrinin ev xanımı və ilham pərisi olmağın əsas şərtlərini bilməkdə yardımçı olurdu. Bu isə o demək idi ki, kişilərdən yüksək olmayan qadınlar onların gözündə yalnız günahsız və təmiz olmaqla ucala bilərdilər. Buna görə də qızlara həyatda özlərini yaxşı aparmaq və ifadə etmək yolunda bələdçilik edən qəhrəmanlara malik olan bu əsərləri oxumaq çox vacib sayılırdı (6, s. 22).

Nəzərdə tutulan müəyyən qaydaları gözləmək və sosial baxımdan məqbul hesab edilən limitlər qadınlar üçün öz romanlarını yazarkən bir sıra çətinliklər yaradırdı. Lakin hər halda, Bronte bacıları, Elizabet Qaskel və Corc Eliot kimi

qəsdən bu qaydalara qarşı çıxan yazıçılar da var idi. Onlar bunu öz qəhrəmanları vasitəsilə, qadınların ehtiraslı və güclü olduğu cəmiyyəti göstərməklə həyata keçirirdilər. Bundan başqa, onlar qadınların faktiki olaraq ictimai sferada fəal iştirak etmək qabiliyyətinə malik olduqları bir vaxtda necə evdə tələyə düşdüklerini göstərirdilər. Bu yolla onların özləri də yazıçı olmağı qərara alaraq və ictimai sferaya daxil olmaqla mövcud qaydalara meydan oxuyurdular. Buna baxmayaraq, əgər qadın yazıçı olmaq istəyirdisə, o, mütləq cəmiyyətdə həmişə onun əsas sənəti kimi qəbul edilən qadın olmaq prioritetini dərk etməli və heç vaxt yaddan çıxarmamalı idi. Buna görə də bu dövrdə qadının yazıçı kimi karyerası həmişə ikinci yerdə gəlirdi, halbuki kişilər elə ilk cəhdən yazıçılığını özünə əsas peşə karyerasına çevirə bilirdi. Çünki özünü qurban vermək və sərbəstlikdən imtina etmək qadınlar üçün peşəkarlığın əsas göstəricisi sayılırdı (7, s. 21).

Beləliklə, qadınlar onlara qoyulmuş məhdudiyyətlərdən qaçmaq üçün tez – tez kişi təxəllüslərindən istifadə edirdilər ki, bu da Corc Eliot və Bronte bacıları üçün adi hal sayılırdı. Anna Brontenin romanları da “Akton Bell” adı altında kiçik nəşriyyatın direktoru T.C.Nyubi tərəfindən çapa gedirdi. Emiliya Bronte də eyni nəşirdən istifadə etmiş və onun “Tufanlı aşırımlar” romanı “Ellis Bell” təxəllüsü ilə nəşr edilmişdi. Bundan başqa, “Smis, Elder ənd Ko” nəşriyyatı Şarlotta Brontenin “Ceyn Eyer” romanını “Körər Bell” təxəllüsü ilə nəşr etdirmişdi. Qadın yazıçıların öz əsərlərini müəyyən təxəllüslər altında nəşr etdirməsinin əsas səbəbi cəmiyyətdə onlara qoyulmuş məhdudiyyətlərdən xilas olmaq istəyi idi (8, s. 156). Bundan başqa, onlar cəmiyyətdə kişilərlə eyni səviyyə və dərəcəyə malik olmaq istəyirdilər. Həm də bu ondan irəli gəlirdi ki, çox vaxt qadın yazıçıları kişi yazıçılarla müqayisə edərək onları qadın olmaqda və bir qadın kimi də səviyyə və intellakt baxımından kişilərdən aşağıda olmaqda ittiham edirdilər. Bu səbəbdən də həqiqətən, XIX əsrdə qadınların kişi təxəllüsləri ilə fəaliyyət göstərməsi adi hal almışdı. Məsələn, “Körər Bell”in faktiki olaraq qadın olması bilinəndə ona qarşı yönələn tənqidin tonunun dəyişdiyini görə Corc Eliot qadın olduğunu aşkar etməyə qorxdu. Onu narahat edən əsas şey, ədəbi tənqid tərəfindən fərqli şəkildə mühakimə edilməyinin yeganə səbəbi qadın olmağı olan Şarlotta Bronte ilə oxşar taleyi və eyni təcrübəni yaşaya bilmək qorxusu idi (8, s. 95).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq XIX əsr ingilis və ümumiyyətlə Avropa ədəbiyyatında qadınların roman yazması tendensiyaları kütləvi şəkildə aldı və kişilər qadınların bədii əsərlər yazmaqda böyük istedadla malik olduqlarını qəbul etməli oldular. Cəmiyyətdə qadın yazıçılara olan hörmətin artmasına baxmayaraq yenə də kişilərin onlarla müqayisədə üstün olduğuna inanılan bir sıra şəxslər var idi. Şovalterə görə, rəqiblərinin onları dar küncə sıxışdırmasını hiss edən bir neçə qadın yazıçı bundan bərk qəzəbləndilər (9, s. 73). O, həm də qadın yazıçıların yalnız söz və fikir azadlığını tələb etməklə deyil, həmçinin özlərinin çevik və fəal hərəkətləri ilə öz sahələrində onlara qoyulan məhdudiyyətləri necə aradan qaldırmasını izah edirdi (15, s. 28).

Bu dövrün ən məşhur qadın yazıçılarında olan Bronte bacılarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bronte bacılarının yaşca ən böyüyü Şarlotta (Charlotta Bronte, 1816 – 1855) Bronte idi. Şarlotta özünün 1847 – ci ildə “Smis, Elder ənd Ko” nəşriyyatında çap etdirdiyi “Ceyn Eyer” əsəri ilə tez – tez Bronte bacılarının ən məşhuru hesab edilir. O, bacıları Mariya və Elizabetin ölümlərindən sonra evin ən böyük övladı oldu. Onların ölümü və Kovan körpüsündə Şarlottanın başına gələnlər ona həyatının bütün qalan hissəsinə bir dərs oldu. O, qəfildən digər doğma bacı – qardaşlarının həyatı üçün cavabdehlik daşımağa başladı ki, bu da onu hiddətli, hissiyyətli və sərt xarakterli bir insana çevirdi. Bundan başqa o, hökmlü və şöhrətpərəst bir uşaq idi. Atasının böyük insanlar və hadisələr haqqında ona danışdığı hekayələr gələcəkdə yazıçı olarkən onu başqaları haqqında özündən əhvalat uydurmaqdan azad etmişdi (10, s. 14).

Həqiqətən də, Şarlotta daxilində idarə edə bilmədiyi bir odun alovlandığı bildirir. Elen Nusseyə yazdığı məktubunda Şarlotta öz iflasını bu cür ifadə edirdi: “Əgər siz mənim alovlu xəyallarımı, içimi sümürən arzularımı, vaxtaşırı içimi yeyən fikirlərimi və mənim cəmiyyətdə özümü bədbəxt, nəşəsiz hiss etməyimi bilsəydiniz, mənə yazığınız gələr, hətta cəsarətlə deyə bilərəm ki, mənə nifrət də edərdiniz (10, s. 38).

Şarlotta əsl və peşəkar yazıçı olmaq arzusunu həyata keçirmək üçün bütün bu emosiyalarından istifadə edirdi. Buna görə də o bu barədə 1837 – ci ildə öz əli ilə məşhur ingilis romantik şairi Robert Sautiyə məktub yazmışdı. Ehtimal olunur ki, o, Sautidən peşəkar yazıçı olmaq üçün məsləhət istəmiş və hətta, ola bilsin ki, ona öz yazılarından bəzi nümunələri də göndərmişdi. Şarlottanın yazdığı bu məktub itib – batmışdır, lakin Sautinin ona yazdığı cavab məktubunda qeyd edilirdi ki, yazıçılıq qadının həyatda əsas işi ola bilməz və olmamalıdır da. Qadın daha çox gündəlik qayğıları ilə məşğul olmalıdır. Yerdə qalan azacıq asudə vaxtlarını isə yazıçılığa ayıra bilər (10, s. 49).

Sauti Şarlottaya yazdığı bu məktubunda kobudluq etmək istəmirdi, əksinə o, olduqca nəzakətli idi. Bu, sadəcə ümumiyyətlə o dövrdə mövcud olan və qadın yazıçıların üzləşdiyi maneələrdən irəli gələn adi bir inamın ifadəsi idi. Buna baxmayaraq, bu məktub uzun müddət Şarlottaya təsir göstərmədi. O öz həyatı boyunca “Müəllim” (1846), “Ceyn Eyer” (1846 – 1847), “Şerli” (1848 – 1849), “Emma” (1850) və “Şəhərcik” (1850 – 1852) və s. kimi bir neçə roman yazaraq nəşr etdirmişdi. Onlardan ən məşhuru olan “Ceyn Eyer”də Şarlotta üstünlük qazanmaq üçün özünün bütün hiss və emosiyalarından istifadə etdi. “Ceyn Eyer”in nəşrindən sonra Şarlotta cinslər arasında mövcud olan bərabərsizlikdən daha çox xəbərdar oldu. Cəmiyyətin qadınların hər iki – həm fiziki, həm də əqli cəhətdən kişilərdən asılı olduğunu hesab etməsi Şarlottanı məyus etdi (10, s. 173).

Məhz bu səbəbdən “Ceyn Eyer”də olduğu kimi, resenzentlərinə verdiyi cavablarında öz fikirlərini ifadə etməyi bacarmaq onun üçün vacib idi. 1849 – cu ildə G.H.Lüisə yazdığı məktubunda Şarlotta qadınları fərqli şəkildə mühakimə etdiyinə

görə ona açıq etirazını bildirir: “Mən bilirəm ki, siz məni qadın cinsinə aid etdiyiniz bəzi standartlarla ölçməyi davam edəcəksiniz, lakin mən yazı yazanda həmişə özüm haqqında düşünə və ya mən qələmə əlimə alanda qadınlıqda nəyin zərif və gözəl olması kimi bu cür ideyaları ağıma gətirə bilmirəm (2, s. 261).

Bundan əlavə o, “Ceyn Eyer” romanının tənqidçilərinə qarşı qəzəbini Körrer Bellin qadın olduğunu biləndən sonra romandan bəhs edən ədəbi tənqid və icmalların rəylərinin mənfəiyə doğru dəyişməsinə görə açıq ifadə etməyə başladı. Beləliklə, Şarlotta onu cinsinə, qadın olmasına görə mühakimə edən tənqidçilərə qarşı durmağı üstün tutdu və buna görə də tez-tez bu jurnallara və tənqidçilərə cavab məktubları göndərdi. Məsələn, onun iqtisadçıya yazdığı məktubu göstərək. Bu qəzet tənqidçisi “Ceyn Eyer” haqqında yazırdı ki, əgər bu kitabı kişi yazıbsa onu tərifləməyə dəyər, yox əgər bu kitab bir qadın yazıçının əsəridirsə onda bu çox iyrənc bir işdir. Şarlottanın ona cavabı belə oldu: “Sizə görə mən nə kişi nə də qadın, sadəcə bir yazıçı olmalıyam, çünki, sizin məni mühakimə etməyinizin və mənim sizin mühakimələrinizi qəbul etməyimin yeganə səbəbi sizin yazıçı olmağınızdır ki, ona da mən sizdən daha əvvəl başlamışam (10, s. 256).

Bronte bacılarının ortancılı olan Emiliya Bronte (Emily Jane Bronte, 1818 – 1848) bütün Bronte bacılarının içərisində ən sirlisi kimi qiymətləndirilir, çünki, onun haqqında o qədər də çox məlumata sahib deyilik. Təkcə onu bilir ki, Emili təbiəti və onun gücünü çox sevirdi ki, bu da, onun qələmə aldığı “Tufanlı aşırım” romanından da aydın görünür. Belə ki, uşaqlıqda Bronte bacıları süpürgə kollarının ətrafında gəzməyi və orada oynayaraq çoxlu vaxt keçirməyi sevirdilər. Bu baxımdan Şarlotta qeyd edirdi ki, heç kəs süpürgə kollarını Emili kimi sevmirdi: “Mənim bacım Emili süpürgə kollarını sevirdi... Bu kollar ona adi mənşərdən daha artıq gəlirdi, o sanki burada yaşayan vəhşi quşlarla, onların yuvaları və balaları ilə, süpürgə kolları ilə bütövləşir, bu soyuq tənhalıqda sanki o, çoxlu sevinc və sakitliyini və hər şeydən çox sevdiyi azadlığını məhz o soyuqluqda tapdı (11, s. 22-23).

Emiliyanın bu xüsusiyyəti həmçinin onun xarakterində və “Tufanlı aşırım”ın yaranmasına öz töhvəsini verən vəhşi təbiətin gücünə olan sevgisində əks olunmuşdur. Bundan başqa, o öz romanında Ketrin Ernşou, Ketrin Linton və İzabella Linton kimi əsas qadın obrazlarını, xarakterlərini də nümayiş etdirir. Onlar öz gücünü müxtəlif yollarla biruzə verən güclü və qüdrətli qadın xarakterləridir. Buna baxmayaraq, “Tufanlı aşırım” romanı “Vayldfell zalının icarədarı” (“The Tenant Wildfell Hall”) və “Ceyn Eyer” romanları kimi qadın hüquqlarını aşkar təbliğ etmədi. Buna baxmayaraq, bu romanın feminist baxımdan çoxlu üstünlükləri vardır (11, s.203).

“Tufanlı aşırım” Emiliya Brontenin “Ellis Bell” təxəllüsü ilə yazdığı və nəşr etdirdiyi birinci və yeganə romanıdır. Əsər 1847 – ci ildə nəşir T.C.Nyubi tərəfindən nəşr etdirilir. Viktorian qadınlarının təbiətən zəif, günahsız və kövrək olduğunu düşünürdülər. Buna baxmayaraq, Emili “Tufanlı aşırım” əsərində bizə güclü arzulara malik, əvvəllər yazılmış sevgi hekayələrindəki adətlərə meydan oxuyan çoxlu qadın

obrazları bəxş etmişdir (11, s. 233). Məsələn, Ketrin Ernşou və İzabel Linton kimi xarakterlər on doqquzuncu əsrin ənənəvi gender qaydalarından boyun qaçırmaqla cəmiyyətə qarşı çıxan qadınlardır.

Anna Bronte (Anne Bronte, 1820 – 1849) ailədə altı uşağın ən kiçiyi idi və onun anasına xərcəng diaqnozu qoyulanda o hələ çox körpə idi. Onun anası xəstələnəndən sonra ömründən qalan son günləri Hauorsdakı yataq otağına məhkum olmaqla keçirirdi. Həqiqətən, bu hadisə Annaya çox böyük təsir göstərmiş və bu itki böyüyəndə onun özünə və həyatdakı mövqeyinə qarşı şübhəli və inamsız yanaşmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, bu hadisə onu din və ölümdən sonrakı həyat haqqında düşünməyə də vadar etmişdir. Anna adətən ailədəki uşaqların ən kövrəyi hesab edilirdi. O, bütün həyatı boyu soyuqdəymə və qripə meylli olmuş və astmadan əziyyət çəkmişdir. Bir dəfə Şarlotta Annanın uşaqlığını yada salaraq vurğulayırdı ki, Anna sanki doğulandan bəri qabaqcadan özünü ölümə hazırlayırdı (12, s. 3-4).

Həqiqətən, Anna doğulandan zəif immun sisteminə malik çəlimsiz bir qız idi, lakin öz bacılarından daha zəif olmasına baxmayaraq, bu zəifliyin ona təsir göstərməsinə imkan verməmişdir. Anna bütün həyatı boyu çox diqqətli, cəsur, qərarlı və realist olmuşdur. Məsələn, bir dəfə atası onu və bacılarını başına yığib oyun oynayır və uşaqların hər birinə ayrıca sual verirdi. Növbə Annaya çatanda atası ona uşaqlar həyatda daha çox nəyi sevirlər sualını verir, o da atasına tərəddüd etmədən yaş və təcrübə cavabını verir (12, s. 5).

Bu istək ona böyümək üçün güc verirdi. Faktiki olaraq, o özündə güc tapmaq və ailəsinin digər üzvlərinə bənzəməmək istəyirdi. Lənqlənd Annanın məktublarından və romanlarından çıxış edərək inandırmağa çalışır ki, Anna qızların müstəqil olması üçün təhsilin ən azı təcrübə qədər vacib bir yol olduğuna əmin idi (9, s. 11). Həqiqətən o, ətrafındakı insanların onun barəsində yaratdığı kiçik və zəif obrazından xilas olmaq istəyirdi. Bundan başqa o öz daxilində malik olduğu qüvvəni və ambisiyanı göstərmək istəyirdi. O, mürəbbiyə işləmək üçün evi tərk etdi, bu yolla o yalnız özünü sübut etmək yox, həm də sərbəstlik əldə etmək istəyirdi (12, s. 19).

Bundan əlavə “Körrer Bell” təxəllüsü ilə nəşr edilən “Ceyn Eyer” əsəri kimi “Vayldfell zalının icarədarı” əsərini də nəşir T.C.Nyubinin nəşriyyatına nəşr etdirməyə hazırlaşanda bu əsərlərin müəllifinin əslində özlərinin olduğunu bildirmək üçün Anna Şarlotta ilə birlikdə “Smis, Elder ənd Ko” nəşriyyatına getdilər. Bu ona görə idi ki, Anna dövrünün məşhur tənqidçilərinin diqqətini çəkmiş bu əsərin əslində ona aid olduğunu aşkara çıxartmaq istəyirdi (12, s. 22).

Bu, yazıçının 1848-ci ildə nəşr edilən “Vayldfell zalının icarədarı” romanının ikinci nəşrinə yazdığı müqəddimədən də aşkar görünürdü. O, müqəddimədə yazırdı: “Məncə əsərin yaxşı əsər olması kifayət edir, onun müəllifinin kişi və ya qadın olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bütün romanlar hər iki müəllif – həm qadın, həm də kişilər tərəfindən yazılır” (12, s. 216).

Anna ümumiyyətlə, XIX əsrdə qadınların və qadın yazıçıların üzleşdiyi problemlərə müraciət edirdi. O, insanların qadınların da kişilər kimi istedadlı və özlərini asanlıqla ifadə etmək bacarığına malik olduqlarını başa düşəcəklərinə inanırdı. Bundan başqa o öz yaradıcılığında qadınlara kişilərlə eyni romanı oxumağa icazə verilmir və əslində isə qadın və kişilərin hər ikisi istədikləri romanı oxuya bilər kimi mövzulara da toxunurdu.

XIX əsr ingilis tənqidi realizminin digər ən məşhur qadın nümayəndələrindən biri də Elizabet Qaskell (Elizabeth Cleghorn Gaskell, 1810 - 1865) olmuşdur. Onun ən məşhur əsəri 1848-ci ildə yazdığı “Meri Barton” romanıdır. Yazıçı uzun müddət İngiltərədə dövrünün sənaye və “Çartizm hərəkatı” mərkəzi sayılan Mançester şəhərində yaşamış, burada çalışan fəhlələrin ağır həyat şəraitinin canlı şahidi olmuş və 1840-cı illərdə baş verən kütləvi aclıq zamanı işsizlərə yardım etməyə çalışmışdır (13, s. 156).

“Meri Barton” romanı da məhz Mançester fəhlələrinin 1840-cı illərdə başlarına gələn ağır həyat hadisələrinə həsr edilmişdir. Müəllif bu əsərində fəhlələri məzlum və aciz şəxslər kimi deyil, mətin, vüqarlı və hörmətə layiq olan şəxslər kimi təsvir etmişdir. Əsərdə göstərilir ki, fəhlələr ağır həyat şəraitlərinə rəğmən həmişə öz mətanətini, pozitivliyini və yüksək insani ləyaqətlərini bir an da olsa itirməməyə çalışırlar. Onlar daim mübarizə aparmağa və hətta öz amalları uğrunda qurban getməyə də hazırdırlar. Onların birliyi ən ağır sınaqlardan keçərək daha da möhkəmlənir və güclənir. Yazıçı baş qəhrəman Con Bartonun timsalında fəhlələrin sinfi şüurlarının oyanması prosesini əks etdirməyə çalışmışdır. Con Barton sıradan bir fəhlədən tədricən inkişaf edərək həmkarlar ittifaqının tanınmış üzvlərindən birinə və yaşadığı regiondakı çartistlərin rəhbəri vəzifəsinə qədər yüksəlir.

Gəncliyində ətrafında baş birən mürəkkəb hadisələrdən o qədər də baş çıxartmayan Con Barton baş verən sənaye böhranı zamanı işsiz qaldıqdan və xəstə uşağı acından öldükdən sonra müflis vəziyyətinə düşməsinin səbəblərini anlamağa çalışır: “Mən həftələrlə evdə işsiz qaldığım zaman varlılar öz gəlirlərini mənimlə bölüşdürmür. Əlimiz iş tutana qədər onların quluyuq, onların var – dövlətini biz öz alın tərimizlə qazanırıq, amma elə bil ki, ayrı – ayrı aləmlərdə yaşayırıq” (13, s. 164).

Romanda müəllif varlı və zəngin fabrikantları kin və qəzəblə təsvir edərək onların xalqın başına gələn bütün bu müsibət və bəlaların əsl səbəbkarları olduğunu göstərməyə çalışır. Romanda göstərilir ki, gənc Karson ac və çılpaq qalan adamların karikaturasını çəkir. Qəzəblənmiş fəhlələr onu öldürməyi qərara alırlar. Bu hadisə ən gərgin vəziyyətdə, fəhlələrlə fabrikantların apardıqları danışıqlarının uğursuzluqla nəticələndiyi bir zamanda baş verir. Yazıçı 1855-ci ildə qələmə aldığı “Şimal və Cənub” adlı romanında da yenidən fabrikantlarla fəhlələrin münasibəti məsələsinə müraciət etmişdir. Lakin bu əsərdə “xeyirxah kapitalist” surəti təsvir edilir ki, bu da Elizabet Qaskellin yaradıcılığında tənqidi realizm meyllərinin 1848-ci il inqilabından sonra tədricən zəiflədiyini göstərir (13, s. 165).

Elizabet Qaskell ümumilikdə “Meri Barton” (1848); “Murland Koteci” (1850); “Cənab Harrisonun etirafları” (1851); “Kranford” (1851 – 1853); “Rut” (1853); “Şimal və Cənub” (1854-1855); “Xanım Ludlov” (1858), “Qaranlıq bir gecənin əsəri” (1863); “Silviyanın aşıqları” (1863); “Zövcələr və qızlar” (1864) və s. kimi romanların, “Libbi Marşın üç dövrü” (1847); “Sekstonun qəhrəmanı” (1847); “Milad fırtınaları və günəş” (1848); “Əl və ürək” (1849); “Marta Preston” (1850); “Con Midltonun ürəyi” (1850); “İtkinlər” (1851); “Bessinin evdəki problemləri” (1852); “Qoca tibb bacısının hekayəsi” (1852); “Quqenotların xüsusiyyətləri və hekayələri” (1853); “Mənim fransız ustam” (1853); “Dəlilərin hekayəsi” (1853); “Şirkət qaydaları” (1854); “Hal – hazırda bir ömür” (1855); “Kasıb Klara” (1856); “Qriffitlərin əzabı” (1858); “Niaqara şlaləsində bir hadisə” (1858); “Atamın günahı” (1858); “Mançester nigahı” (1858); “Pərili ev” (1859); “Bağ otağında xəyal” (1859); “Yarım qardaşlar” (1859); “Doğrusu maraqlı” (1860); “Boz qadın” (1861); “Heppenheyimdə altı həftə” (1862); “Bir nəfərin tətili” (1865) adlı hekayələrin və “Çeşir gömrüyü haqqında qeydlər” (1840); “Lənətlənmiş yarış” (1855); “Şarlotta Brontenin həyatı” (1857); “Fransız həyatı” (1864) adlı öçerklərin müəllifidir (13, s.12).

Bu dövrün görkəmli ingilis qadın yazıçılarında biri də, əslən Uelsdən olan Anna Mariya Bennet (Anna Maria Bennet, 1750 – 1808) məşhur ingilis roman ustasıdır. Bəzi mənbələrdə onun adı Aqnes Mariya Bennet kimi də verilmişdir. Onun iki uşağı olmuşdur və o, qızına aktyorluq sənətini öyrədərək onun aktrisa olmasına nail olmuşdur. Onun ən məşhur əsəri 1789-cu ildə epistoliar janrda yazdığı “Aqnes de Koursi və ya bir qulluqçunun hekayəsi” əsəridir. Annanın Mertil Tidvil Qlamorqanşirdə gömrük zabiti və ya baqqal işləyən Devid Evansın ailəsində doğulduğu güman edilir. Anna qısa müddət ərzində gömrük işçisi Tomas Bennet ilə evli olsa da, sonradan Londona köçərək burada vitse – admiral Tomas Pye ilə tanış olur və onunla görüşməyə başlayır. Sonralar Tomas Pyenin məşuqəsinə və xanımına çevrilən Anna Mariya Bennet admiral Pye öləndən sonra onun Suffolk Stritdəki malikanəsinə sahib olur və öz oğlu Tomas Pye Benneti admiralın qızı Meri ilə evləndirir. Qızı Harriyet Pye Esteni isə əri Ceyms Estendən könüllü şəkildə boşatdıraraq aktrisa edir və bu boşanmanın müqabilində kürəkəni Ceyms Estenə müəyyən məbləğ də ödəməli olur. Onun qızı Harriyet Pye Esten əvvəlcə Bat və Bristolda, sonra isə Dublində aktrisa kimi məşhurlaşır. Anna Mariya Bennetin ən məşhur əsərlərindən “Anna, yaxud Uels varisinin bioqrafları” (1785); “Yeniyyətmanın mülahizələri” (1786); “Aqnes de Koursi və ya bir qulluqçunun hekayəsi” (1789); “Elen, yaxud Houven qəsrinin qrafıyası” (1794); “Dilənçi qızı və xeyriyyəçilər” (1797); “De Valkourt” (1800); “Bidətçilər xaricdə” (1806) əsərlərinin adlarını çəkmək olar (14, s. 128).

Bu dövrün digər görkəmli ingilis qadın yazıçılarında biri olan Matilda Betham Eduards (Matilda Betham Edards, 1836 – 1919) 4 mart 1836-cı ildə Uesterfielddə, İpsuiçdə anadan olmuşdur. İngilis roman ustası, səyahət əsərlərinin

yazıçısı, fransızpərəst və dövrünün bir sıra tanınmış kişi şairləri ilə eyni cərgədə dura biləcək şairəsi idi. Bundan əlavə o, uşaqlar üçün yazılmış bir neçə kitabın da müəllifidir. Betham Eduards fermer Eduard Eduardsın (1808 – 1864) və onun arvadı Barbaranın (1806 – 1848) dördüncü qızı idi. O, İpsuiç və London məktəblərində mürəbbiə şagirdi təhsilini almışdır (15, s.113).

Onun ilk romanı olan “Dəniz sahilindəki ağ ev” (1857) romanı ona dərhal uğur qazandırdı və qırx il ərzində bir neçə dəfə, hətta Amerika Birləşmiş Ştatlarında gizli şəkildə də çap olundu. Matilda xaricdə fransız və alman dillərini öyrəndikdən sonra atasına məxsus fermanı idarə etmək üçün bacısı ilə birlikdə Suffollda məskunlaşdı. Heç şübhəsiz kənd işlərində və ailə məsələlərində vaxtaşırı ailəyə yardım edən Matilda o dövrdə anasının dostları olan Çarlz Dikkens və Meri Lambın dostu kimi bir üstünlüyə də malik idi (15, s.113-114).

Bacısının ölümündən sonra o, Londona köçərək burada fransız həyatından və tez – tez Fransaya etdiyi səfərlərdən və fransız ailələrinin mərhəm sirlərindən bəhs edən bir neçə roman, uşaqlar üçün kitab və elmi tədqiqat əsərləri yazmışdır. Onun əsərləri Corc və Riçard Bentli tərəfindən nəşr edildi. O, Əlcəzairdəki feminist nəzəriyyəçisi Barbara Bodişonun yanında qaldı və onunla birlikdə Fransa və İspaniyaya səfərlər etdi.

Quqenotların məğlubiyyətindən sonra o, ikinci vətəni kimi Fransanı nəzərdən keçirdi və o vətənə sədaqətini bu iki ölkə arasında bölərək və özünün qarşılıqlı anlaşma və hörmətdən ibarət olan missiyasını burada həyata keçirmişdir (15, s.116). Beləliklə, ingilis və fransız xalqları arasında daha çox qarşılıqlı anlaşmaya üstünlük verdi. Fransız hökuməti onun əsl, ürəkdən, davamlı və yorulmaz səylərini nəzərə alaraq ona Fransanın ictimai xadimi titulu vermişdir. O, 1908 – ci ildə keçirilən fransız – ingilis sərgisində medalla təltif edilmişdir. O, 4 yanvar 1919-cu ildə Hastingsdə, Sasseks qraflığında vəfat etmişdir. Matilda Betham Eduards haqqında yaganə bioqrafik əsəri professor Coan Ris yazmışdır (15, s.141).

Matilda Betham Eduards 1857-ci ildə “Dəniz sahilindəki ağ ev”; 1860-cı ildə “Dağlar arasında tətillər”; 1861-ci ildə “Kiçik qırmızı və kiçik mavi quş”; 1862-ci ildə “Con və mən”; 1864-cü ildə “Doktor Yakob”; 1867-ci ildə “Qaranquşlarla bir qış”; 1868-ci ildə “İspaniya vasitəsilə Saharaya”; 1869-cu ildə “Kitti”; 1871-ci ildə “Silvesterlər ailəsi”; 1875-ci ildə Felisiya”; 1877-ci ildə “Körpü”; 1878-ci ildə “Cəbrayıl qardaş”; 1880-cı ildə “Məşhur qadınların altı həyat hekayəsi” və “Meşəlik”; 1883-cü ildə “İnci”; 1886-cı ildə “Yarım yol”; 1887-ci ildə “Kinin növbəti istəyi”; 1888-ci ildə “Yolların ayrılması”; 1889-cu ildə “Bir kəs və bütün dünya üçün”; 1891-ci ildə “Bir telin romantikası”; 1892-ci ildə “Gənc Arturun Fransaya səfərlərinin nəşri”, “Bir fransız personajının romansı” və “Bu günün Fransası”; 1893-cü ildə “Şərəf pərdəsi” və “Bir Dijonun romansı”; 1895-ci ildə “Qızıl arı və başqa deklamasiyalar”; 1898-ci ildə “Gənc Arturun avtobioqrafiyası”; 1899-cu ildə “Məhsul tanrısı”; 1900-cü ildə “Anqlo – fransız xatirələri” və “Suffolk görüşü”; 1902-ci ildə “Yalançı dilənçilərin zalı”; 1903-cü ildə “Braham Broklbank

və fəqir aşiq”; 1905-ci ildə “Fransada ev həyatı”; 1906-cı ildə “Marta Rous”; 1907-ci ildə “Poemalar”, “Qapalı dairə” və “Fransada ədəbi gəzinti”; 1911-ci ildə “Üç milliyyətin dost üzləri”; 1912-ci ildə “Fransız Afrikasında”; 1914-cü ildə “Ayslinqton pəncərəsindən”; 1916-cı ildə “Elzasın ürəkləri”; 1917-ci ildə “İyirminci əsr Fransası”; 1919-cu ildə “Fransız ailə poeziyası” və “Orta Viktorian xatirələri” və s. əsərlərini yazmışdır (15, s.142).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Auerbach N. Woman and the Demon: The Life of a Victorian Myth. Cambridge, “Harvard University Press”, 1982, 254 p.
2. Barker Juliet. The Brontes: A Life in Letters. London, “Folio Society”, 2006, 442 p.
3. Bentley Phyllis. The Brontes. London: “Thames and Hudson”, 1986, 144 p.
4. Craik W.A. The Bronte Novels. London, “Methuen”, 1968, 278 p.
5. Daniel Carolyn. Voracious Children: Who Eats Whom in Children’s Literature. New York: “Routledge”, 2006, 265 p.
6. Ellman M. Thinking about Women. London, “Macmillan”, 1969, 234 p.
7. Gilbert S.M. The Mad Woman in the Attic: the Woman Writer and the Nineteenth - Century Literature Imagination. New Haven, “Yale University Press”, 1979, 277 p.
8. Hanson Lawrence and Elisabeth M. Hanson. The Four Brontes. Third ed. London, “Oxford University Press”, 1950, 414 p.
9. Langland Elizabeth. Anne Bronte: The Other One. Totowa, New Jersey, “Barnes and Nobles”, 1989, 187 p.
10. Miller L. The Bronte Myth. London, “Anchor Books”, 2005, 368 p.
11. Moers E. Literary Women. New York, “Doubleday”, 1976, 376 p.
12. Mukherjee Sunayan. ““In Search of Bronte”: A (Re)-reading of Wuthering Heights and Rethinking Feminism.” Lapis Lazuli – An International Literary Journal 4.1. (2014). Pintersociety. Web. 3 May 2015, pp. 133-143. Mukherjee 133
13. Pollard Arthur. Mrs. Gaskell: Novelist and Biographer. England, “Manchester University Press”, 1965, 268 p. (p.12).
14. Rowbotham Judith. Good Girls Make Good Wives – Guidance for Girls in Viction. Oxford, “Basil Blackwell”, 1989, 256 p.
15. Showalter Elaine. A literature of Their Own: British Women Novelists from Bronte to Lessing. Princeton, New Jersey, “Princeton University Press”, 1977, 384 p.

Əliyev Aqşın Rafiq oğlu

XIX əsr ingilis tənqidi realizminin qadın nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına bir nəzər

Xülasə

XIX əsr ingilis ədəbiyyatı çox geniş və zəngindir. Bu dövr ingilis ədəbiyyatında kişi yazıçılarla yanaşı, qadın yazıçılarının da böyük rolu vardır. Məqalədə bu dövrün ingilis qadın yazıçıların yaradıcılığı tədqiq olunur. İngilis qadın yazıçılarından Şarlotta Brontenin, Emiliya Brontenin, Anna Brontenin, Elizabet Qaskelin, Anna Mariya Bennetin, Matilda Betham Eduardsın və başqalarının adlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Şarlotta Bronte XIX əsr ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Bronte bacılarının ən böyüyüdür. Onun ümumilikdə “Müəllim”, “Ceyn Eyer”, “Şerli”, “Emma” və “Şəhərcik” və s. kimi bir neçə romanları vardır. Lakin onun ən məşhur əsəri “Ceyn Eyer” romanıdır. Bronte bacılarının ikinci nümayəndəsi Emiliya Brontedir. Onun yeganə və ən məşhur əsəri “Tufanlı aşırım” romanıdır. Bronte bacılarının üçüncü nümayəndəsi Anna Brontedir. O, ailədə altı uşağın ən kiçiyi idi. Anna Brontenin ən məşhur əsəri 1847-ci ildə nəşr edilən “Aqnes Qrey” romanıdır.

Bu dövrün görkəmli ingilis qadın yazıçılarından biri də Anna Mariya Bennetdir. O, məşhur ingilis roman ustasıdır. Onun ən məşhur əsəri “Aqnes de Koursi və ya bir qulluqçunun hekayəsi” romanıdır.

Bu dövrün digər görkəmli ingilis qadın yazıçılarından biri olan Matilda Betham Eduards olmuşdur. Onun ilk romanı olan “Dəniz sahilindəki ağ ev” (1857) romanı ona dərhal uğur qazandırdı. Matilda Betham Eduardsın digər əsərləri “Dağlar arasında tətillər”; “Kiçik qırmızı və kiçik mavi quş”; “Con və mən”; “Doktor Yakob”; “Gənc Arturun avtobioqrafiyası və s. romanlardır.

XIX əsr ingilis tənqidi realizminin digər ən məşhur qadın nümayəndələrindən biri də Elizabet Qaskell olmuşdur. Onun ən məşhur əsəri 1848-ci ildə yazdığı “Meri Barton” romanıdır. Bundan başqa onun “Murland Koteci” (1850); “Cənab Harrisonun etirafları” (1851); “Kranford” (1851 – 1853); “Rut” (1853); “Şimal və Cənub” (1854-1855); “Xanım Ludlov”, “Sekstonun qəhrəmanı” (1847); “Əl və ürək” (1849); “Marta Preston” (1850); “Şarlotta Brontenin həyatı” (1857); “Fransız həyatı” (1864) və s. kimi əsərləri vardır.

Bu qadın yazıçılar bütün dünyada öz maraqlı əsərləri ilə məşhurdurlar. Onlar dünya ədəbiyyatında çox mühüm yer tuturlar.

Алиев Агшин Рафиг оглу
Взгляд на жизнь и творчество представительниц английского
критического реализма девятнадцатого века.

Резюме

Английская литература XIX века очень обширна и богата. Наряду с писателями-мужчинами, писательницы-женщины также играли важную роль в английской литературе этого периода. В этой статье мы исследовали произведения английских писательниц этого периода. Особо следует отметить имена британских писательниц, таких как Шарлотта Бронте, Эмили Джейн Бронте, Анн Бронте, Элизабет Гаскелл, Анна Мария Беннет, Матильда Бетэм Эдуардс и другие.

Шарлотта Бронте - старшая из сестер Бронте, известных представителей английской литературы XIX века. Обычно у нее есть романы "Учитель", "Джейн Эйр", "Ширли", "Эмма", "Городок" и др. Но самая известная ее работа – "Джейн Эйр". Эмили Бронте - вторая представительница сестер Бронте. Единственная и самая известная ее работа – "Грозовой перевал". Анн Бронте - третья представительница сестер Бронте. Она младший ребенок из шести детей в их семье. Самая известная работа Анны Бронте – "Агнес Грей", опубликованная в 1847 году.

Анна Мария Беннет - одна из самых известных английских писательниц того периода. Она известная английская писательница. Самая известная ее работа – "Агнес де-Курси: Домашняя сказка".

А другая представительница известной английской писательницы того периода - Матильда Бетем Эдвардс. Ее первый роман "Белый дом у моря" (1857) вскоре принес ей успех. Другие известные работы Матильды Бетем Эдвардс – "Праздники среди гор", "Красная птичка и синяя птичка", "Джон и Я", "Доктор Якоб", "Автобиография Артура Янга" и др.

Другой самой известной представительницей английских писательниц XIX века была Элизабет Гаскелл. Самым известным ее произведением был роман "Мэри Бартон", опубликованный в 1848 году. У нее есть и другие произведения, такие как "Коттедж в Морланде", "Мистер Бартон", "Признания Харрисона", "Крэнфорд", "Рут", "Север и Юг", "Миледи Ладлоу", "Герой Секстона", "Рука и сердце", "Марта Престон", "Жизнь Шарлотты Бронте", "Французская жизнь" и др.

Эти писательницы известны во всем мире своими интересными произведениями. Они занимают очень важное место в мировой литературе.

Aliyev Ağshin Rəfig oğlu

**A look at the lives and creations of the female representatives of the
Nineteenth-Century English critical realism.**

Summary

XIX century English literature is very broad and rich. Along with male writers, female writers also played an important role in this period English literature. In this article we have explored the works of the English female writers of this period. We must especially note the names of the British female writers as Charlotta Bronte, Emily Jane Bronte, Anne Bronte, Elizabeth Gaskell, Anna Maria Bennet, Matilda Betham Edwards and others.

Charlotta Bronte is the oldest of the Bronte sisters who are the famous representatives of the XIX century English literature. Generally, she has the novels as “The Professor”, “Jane Eyre”, “Shirley”, “Emma”, “Villette” and etc. But her most famous work is “Jane Eyre”. Emily Bronte is the second representative of the Bronte sisters. Her only and the most famous work is “Wuthering Heights”. Anne Bronte is the third representative of the Bronte sisters. She is the youngest child of the six children in their family. Anne Brontes most famous work is “Agnes Grey” published in 1847.

Anna Maria Bennet is one of the famous English female writers of this period. She is a famous English novelist. Her most famous work is “Agnes de Courci: a Domestic Tale”.

And the other representative of the famous English female writer of this period is Mathilda Betham Edwards. Her first novel named by “The White House by the Sea” (1857) soonly gave her success. Mathilda Betham Edwards’s other famous works are “Holidays Among the Mountains”, “Little Bird Red and Little Bird Blue”, “John and I”, “Doctor Jacob”, “Autobiography of Arthur Young” and etc.

The other most famous representative of the English female writers of the XIX century was Elizabeth Gaskell. Her most famous work was the novel of “Mary Barthon” published in 1848. She has other works as “The Moorland Cottage”, “Mr. Harrison's Confessions”, “Cranford”, “Ruth”, “North and South”, “My Lady Ludlow”, “The Sexton's Hero”, “Hand and Heart”, “Martha Preston”, “The Life of Charlotte Brontë”, “French Life” and etc.

These female writers are famous for their interesting works all over the world. They occupy a very important place in world literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Vəli Nağıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

Aybəniz HƏSƏNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
hasanova_aybaniz@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARINDA BAŞLANGIC FORMUL-QƏLİBLƏRİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan nağıllarında başlangic formul-qəliblərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri öyrənilir. Həm Azərbaycan, həm ingilis nağıllarında inisial formulların əvvəlcədən nağıl süjetinin tipi və obrazlar sisteminin necə olacağı haqqında informasiya daşıya biləcəyinə diqqət yetirilir. Məqalədə daha çox məkan, zaman və ilkin sosail vəziyyət formulları təhlil edilir, Azərbaycan və ingilis nağıllarının əvvəlində yer alan ənənəvi formul tiplərinin xalqların dünya baxışından doğan fərqli məqamlarına toxunulur. Xalqların dini baxışlarının, həyat tərzinin, yüzillər məskun olduqları coğrafiyanın onların yaratdığı nağılların başlangic formullarında özünü əsaslı şəkildə göstərə bildiyi irəli sürülür.

Nəzərdən keçirilən mətnlər əsasında belə qərara gəlinir ki, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının başlangic formulları arasında ən bariz ortaq cəhət onlarda “hansısa bir padşahlıqda” topoqrafik elementinin iştirakıdır. Ümumilikdə görmək olur ki, Azərbaycan xalq nağıllarından fərqli olaraq ingilis nağıl mətnlərində rastlaşdığımız ənənəvi formullar həm kəmiyyət baxımından azdır, həm də azvəriyyətlə və bəsitdir. Bunun da səbəbi böyük ölçüdə formul tipli üslubi elementlərin xalq poetik yaradıcılığının bədii imkanlarına bağlı olması ilə izah edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan nağılları, ingilis nağılları, nağıl formulları, başlangic formullar, zaman formulları, məkan formulları.

Giriş

Nağıl mətni üçün xarakterik olan başlangic formul-qəliblər praqmatik aspektdən dinləyici xəyalını real (indiki, həqiqi) zamandan və məkandan qeyri-müəyyən zamana, bəzən həm də qeyri-müəyyən və ya çox uzaq məkana aparmağa xidmət edir. Söyləyicinin və dinləyicinin kimliyindən asılı olaraq başlangic formullar həcm və forma, eləcə də məzmun baxımından dəyişir.

Nağıllarda rastlanılan başlangic formul-qəliblər funksional olaraq bir neçə qrupa bölünürlər ki, bunların içərisində aşağıdakılar daha çox fərqləndirilir:

1. Haqqında bəhs olunacaq qəhrəmanın sosial statusunu göstərən, valideynləri haqqında məlumat verən formullar (“Bir padşah vardı”, “Bir tacir var idi”, “Bir kasıb kişi var imiş”, “Bir balıqçı var idi” və s.);

2. Nağıldakı hadisənin zamanını göstərən formullar (“Biri vardı, biri yoxdu”, “Keçmiş əyyamlarda”, “Qədim zamanlarda”, “Günlərin bir günündə” və s.);

3. Nağıldakı hadisələrin başlanma yerini göstərən formullar (“Gülnahar mahalında”, “Gündələn kəndində”, “Bir kənddə”, “Bir məmmüləkətdə” və s.).

Başlanğıc formullarda yer, zaman və qəhrəman haqqında məlumatla yanaşı, hadisənin qeyri-gercək olması da əks olunur. Ənənəvi başlanğıc nağıl formulunun ardınca əsas obraz haqqında kiçik məlumat və baş verəcək olayların proqnozu verilir. Azərbaycan və ingilis nağıllarında bu qayda təkrarlanır, desək, yanılmırıq. Məsələn, “Biri var idi, bir yox idi, keçmiş qərinələrdə Əhmədi-Cekkaş adında birisi vardı” (2, 321), yaxud “Heç kimi yadına gəlməyən bir zamanda bir keçəl vardı, adı da qaravul Məmi Qara” (4, 372). “Roand uşaq” adlı ingilis nağılında deyilir: “Childe Rowland and his brothers twain were playing at the ball” (Roland və onun və onun iki qardaşı balda oynayırdılar) (5).

Zaman formulları və sicilləmələr

Azərbaycan folklorundakı başlanğıc qəlib-formulların böyük həcmli formaları elmi ədəbiyyatda təkərləmələr, sicilləmələr, döşəmələr və ya pişrovlar adlandırılır və nağılda cərayan edəcək hadisə ilə bağlantısı olmur. Məsələn,

Badi-badi giriftar,
Hamam hamam içində,
Xəlbir saman içində,
Dəvə dəlləklik elər
Köhnə hamam içində.
Qarışqa şıllaq atdı,
Dəvənin qıçı batdı.
Hamamçının tası yox,
Baltaçının baltası.
Orda bir tazı gördüm,
Onun da xaltası yox.
Ömrümdə çox şılaşı yemişəm,
Heç belə yalan deməmişəm.
Günlərin bir günündə,
Məmməd Nəsir tinində
Biri vardı, biri yoxdu,
Allahdan başqa heç kim yox idi (1, 104).

Amma təkərləmənin müəyyən qisminin söz oyunu olmayıb, nağılın məzmununa işarə olduğu fikrini irəli sürən tədqiqatçılar da vardır (6, 30). Bəzi folklorçular bu faktı əsas tutaraq nağılın strukturunu 3 hissəyə ayırırlar ki, burada döşəmə (təkərləmə) nağıl süjeti (hadisə) və dilək istəmə ilə yanaşı xüsusi hissə təşkil edir (6, 12-13).

İngilis xalq nağıllarında başlanğıc formullar (eləcə də keçid, sonluq formullara) heç də həmişə yer almır. Adətən “ones”, “ones lived”, “ones upon a time (there was)” kimi başlanğıc zaman formulları işlədilir: “There was once upon a time a good man who had two children: a girl by a first wife, and a boy by the second” (13).

Bununla yanaşı, maraqlıdır ki, ingilis xalq nağllarının qədim variantlarında təkərləmə tipli formullara rast gəlmək mümkündür:

Once upon a time when pigs spoke rhyme
And monkeys chewed tobacco,
And hens took snuff to make them tough,
And ducks went quack, quack, quack, O! (9, 68-72).

Şerti tərcümə:

Donuzlar şeirlə danışanda (danışan zamanlar),
Meymunlar tütün çeynəyəndə,
Toyuqlar tütünü götürüb bərkləşdirəndə,
Ördəklər gedib zəvzəylik edib vak-vak deyəndə...

Ümumiyyətlə yumoristik-ironik ruh ingilis xalq nağllarına xarakterik əlamət sayılır və bu baxımdan ingilis mentalitetinin təzahürü hesab olunur. Qeyd edək ki, Azərbaycan nağıl təkərləmələrindən fərqli olaraq, ingilis nağllarındakı belə sicilləmələr zaman formulları kateqoriyasına daha çox uyğundur.

İstər ingilis, istər Azərbaycan nağllarının başlanğıc formullarında qeyri-müəyyən zaman, bəzən mifik zaman (“Biri vardı, biri yoxdu, Allahdan başqa kimsə yoxdu”, “There was once upon a time”) aktivdir. İngilis nağllarında mifik zaman kimi “heç vaxt olmayan zaman” – “yalan zaman”a işarə edilir. Bununla belə, Azərbaycan nağllarında olduğu kimi, ingilis nağllarında da baş verən əhvalatı hansısa tarixi şəxslə, dövrlə bağlamaq, konkret zamana işarə vurmaq halları da mümkündür:

“Peygəmbər dövrində”,

“When good King Arthur reigned”

(“Yaxşı Kral Artur şahlıq edəndə...”),

“In the days of the great Prince Arthur”

(“Böyük Şahzadə Arturun zamanında”),

“In the reign of the famous King Edward III. there was...”

(Məşhur Kral III Eduardın padşahlığı zamanı, orada belə olub...”).

Nağıl poetikasını tədqiq edən əksər alimlər hesab edirlər ki, inisial formullar, əslində nağıl əhvalatının yalan olmasına əvvəlcədən işarə edir və bu məqsədi daşıyır. Məsələn, məşhur folklorşünas alimlərdən N.Roşeyanu bir çox ingilis nağllarında rastlanan “donuzlar çaxır içəndə, meymunlar tütün çeynəyəndə, toyuqları onu dimdikləyəndə” inisial formulunu misal gətirib, onu “hadisənin həqiqiliyinin inkar edildiyi” formul tipi kimi xarakterizə etmişdir (10, 29). Yəni artıq söyləyici münasibəti başlanğıc fomulda danışılan əhvalatın yalan olduğunu və ya başqa sözlə, zaman baxımından dəyərləndirilsə, heç vaxt olmadığını “göstərir”. N.Roşeyanunun da müşahidə etdiyi kimi, novellavari məişət nağllarının inisial formulları sehrli nağlların əvvəlində işləmə bildiyi halda, sehrli nağlların inanılmaz zaman formulları novellavari məişət nağllarının əvvəlində işlədilmir (10, 36).

Azərbaycan nağılşünaslarının fikirlərindən çıxış edərək demək olar ki, nağıllarımızda ən populyar inisial qəlib-formul olan “Biri varmış, biri yoxmuş” cümlə-formulunu danışılacaq əhvalatın uydurma olduəuna bir işarə kimi anlamaq düzgün olmazdı. Belə ki, bu formul əksər hallarda hadisənin çox-çox əski dönəmlərdə, hələ hər şeyin yaradılmadığı zamanda baş verdiyini bildirir. Epik söyləyicisi bu şəkildə “nağıl zamanını” “indiki zamandan” fərqləndirir. Eyni zamanda o zaman olmuşların indi olmadığına da işarə vurur, bununla da nağıla fantastik qüvvələrin, obrazların (əjdahalar, divlər, pərilər, küpəgirən qarılar, sehrlə əşyalar və s.) daxil edilməsinin mümkünlüyünü bildirir.

Sosial vəziyyət formulları

Bu tip formullar ən yaygın və ən bəsit formullar sayıla bilər. Azərbaycan nağıllarında qəhrəmanın özü və ya ailəsi (çox vaxt atası) haqqında məlumat verən başlanğıc formullar çox halda zaman formulları ilə yanaşı işlənir. Məsələn, “Biri varmış, biri yoxmuş, bir padşah varmış” (3, 137), “Biri vardı, biri yoxdu, Həsən adlı yoxsul bir dəmirçi, onun Gülsüm adında gözəl bir arvadı vardı” (3, 133), “Biri vardı, biri yoxdu, bir ovçu Əşrəf vardı” (3, 80), “Biri variymiş, biri yoxiymiş, bir qayıq sürən kişi variymiş” (3, 75).

İngilis nağıllarında qəhrəmanın özü və ya ailəsi (çox vaxt atası) haqqında məlumat verən başlanğıc formullar isə daha çox məkan və zaman formulları ilə yanaşı, mürəkkəb formul kimi işlənir:

“In Bamborough Castle once lived a king who had a fair wife and two children, a son named Childe Wind and a daughter named Margaret” (11).

(“Bir zamanlar Bamburq qalasında bir kral yaşayırmış, onun çox yaxşı arvadı və iki uşağı – Çayld Vind adlı oğlu və Marqaret adlı qızı vardı”).

“When good King Arthur reigned, there lived near the Land's End of England, in the county of Cornwall, a farmer who had one only son called Jack” (7).

(“Gözəl Kral Arturun şahlığı zamanı, İngiltərənin ucqarında, Kornvall əyalətində Cek adlı bircə oğlu olan kəndli (fermer) yaşayırdı”).

“There was once upon a time a poor widow who had an only son named Jack, and a cow named Milky-white” (8).

(“Bir zamanlar Jack adında tək bir oğlu və Milky-white (Süd bəyaz) adında bir inəyi olan kasıb dul arvad varmış”).

Məkan formulları

Məkan formulları xalqların dünyanın quruluşu haqqında ibtidai təsəvvürlərini əks etdirmək baxımından maraqlı doğurur. Azərbaycan və digər türk xalqlarının əcdadları böyük ölçüdə maldarlıqla məşğul olduqlarından, geniş çöllərdə, dağ ətəyi və dağlıq ərazilərdə məskən tutduqlarında, onların alışıq olduğu spesifik məkan kompleks nağıl, dastan, rəvayət və b. folklor nümunələrində özünü göstərə bilər.

Məsələn, Azərbaycan nağılında qəhrəman səyahətində “dərə, təpə, düz” keçir. Bu da qədim türklərin üçlü dünya modelinin parametrlərinə uyğundur. Qədim türklər yeri şaquli istiqamətdə, bir çox xalqlar kimi, üç hissəyə bölürdülər: göy, yerin üstü,

yerin altı. Dağlar göylə assasiasiya olunur və göylərə, tanrılara gedən yol sayılırdı. Yer üzü – böyük çöllər, türklərə görə, insanların yurdu idi. Göllər, dənizlər, mağaralar və digər dərinliklər yeraltı dünyanın – Qaranlıq dünyanın qapıları kimi təsəvvür olunurdu.

Türk xalqlarından fərqli olaraq, adətən meşə zolağında, çay hövzələri qırağında yaşamış qədim slavyanların dünyagörüşünü əks etdirən rus nağıllarında qəhrəman hadisə “dağlar, meşələr, dənizlər arxasında” baş verir.

Azərbaycan və ingilis nağıllarının əvvəlidə bir qayda olaraq zaman formulları daha aktiv işlədilir, məkan formulları az-az təsadüf olunur. Böyük ölçüdə Azərbaycan və ingilis nağıllarındakı məkan formullarında naməlum və ya inanılmaz məkanlar yer alır: “bir kənddə”, “adsız şəhərdə”, “göyün altında, yerin üstündə”, “in a vinegar bottle” (“sirkə şüşəsində”), “in a bower” (“köşkdə”), “in the north-country” (“şimal ölkəsində”) və s.

Zaman və məkan formullarının qovuşuq işləndiyi nağıllar da ingilis nağılları arasında yox deyil: “There was once a very learned man in the north-country who knew all the languages under the sun, and who was acquainted with all the mysteries of creation” (14).

(“Bir vaxtlar şimal ölkəsində, günəşin altındakı bütün dilləri bilən və bütün sirlərdən agah olan çox savadlı bir adam vardı”).

“Once upon a time there were Three Bears, who lived together in a house of their own, in a wood” (12). (“Bir zamanlar, meşənin içində öz evlərində üç ayı birlikdə yaşayırmış”).

Nəticə

Beləliklə, ingilis və Azərbaycan nağıllarında inisial formul-qəliblərin tipoloji xüsusiyyətlərində oxşarıqlarla yanaşı, fərqliliklər də özünü göstərir. Həm Azərbaycan, həm ingilis nağıllarında inisial formul-qəliblər bəzən əvvəlcədən nağıl süjetinin tipi və obrazlar sisteminin necə olacağı haqqında informasiya daşıya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları, I c. Bakı: Çıraq, 2004.
2. Azərbaycan nağılları, III c. Bakı: Çıraq, 2004.
3. Azərbaycan folkloru külliyyatı, V c. Nağıllar. Bakı: Nurlan, 2007.
4. Behrəngi S. Məhəbbət nağılları: Seçilmiş əsərləri. Tərtib edən: İ.Qasimov. Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1987.
5. Childe Rowland / www.worldoftales.com/European_folktales/English_folktale (giriş tarixi: 17.02.2021).
6. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
7. Jack the Giant Killer / sacred-texts.com/neu/eng/eft/eft34.htm (giriş tarixi: 16.02.2021).

8. Jack and the Beanstalk / www.sacred-texts.com/neu/eng/eft/eft20.htm (giriş tarixi: 16.02.2021).
9. Joseph Jacobs. English Fairy Tales. London: David Nutt, 1890, no. 14, pp. 68-72.
10. Рошияну Н. Традиционные формулы сказки. Москва: Восточная литература, 1974.
11. The laidly worm of Spindleston Heugh / sacred-texts.com/neu/eng/eft/eft34.htm (giriş tarixi: 16.02.2021).
12. The Story of the Three Bears / sacred-texts.com/neu/eng/eft/eft34.htm (giriş tarixi: 16.02.2021).
13. The Rose-tree / www.authorama.com/english-fairy-tales-5.html (giriş tarixi: 16.02.2021).
14. The Master And His Pupil / www.sacred-texts.com/neu/eng/eft/eft16.htm (giriş tarixi: 17.02.2021).

Aybaniz HASANOVA
Azerbaijan Medical University
hasanova_aybaniz@mail.ru

TYPOLOGICAL FEATURES OF THE OPENING FORMULAS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH FOLK TALES

Summary

In the article the similar and different features of the opening formulas in English and Azerbaijani fairy tales are studied. The fact that the opening formulas contain information about the type of fairy tale plot and the system of characters in both Azerbaijani and English fairy tales is looked through. In the article the formulas of chronological, topographic and the initial social situation are analyzed, the different aspects of the traditional types of formulas exist in the beginning of Azerbaijani and English fairy tales arising from the world view of peoples are mentioned. It is suggested that the religious views of peoples, the way of life, the geography in which they lived for hundreds of years, can be substantiated in the opening formulas of fairy tales created by them.

Based on the reviewed texts, it is concluded that the most obvious common feature between the initial formulas of Azerbaijani and English folk tales is the presence in them of a topographic element “in some kind of kingdom”. In general, it can be seen that, in contrast to Azerbaijani folk tales, the traditional formulas that we meet in the texts of English fairy tales are quantitatively small and simple. The reason for this is largely due to the fact that formulas as stylistic elements depend on the artistic potential of folk poetry.

Key words: Azerbaijani fairy tale, English fairy tale, folktale formulas, opening formulas, chronological formulas, topographic formulas.

Айбениз ГАСАНОВА
Азербайджанский Медицинский Университет
hasanova_aybaniz@mail.ru

**ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНИЦИАЛЬНЫХ ФОРМУЛ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ**

Резюме

В статье исследуются схожие и отличительные особенности инициальных формул в английских и азербайджанских сказках. Просматривается тот факт, что вступительные формулы содержат информацию о типе сказочного сюжета и системе персонажей как в азербайджанских, так и в английских сказках. В статье анализируются формулы хронологической, топографической и исходной социальной ситуации, упоминаются различные аспекты традиционных типов формул, существующих в начале азербайджанских и английских сказок, отражающих мировоззрения народа. Предполагается, что религиозные воззрения народов, образ жизни, география, в которой они жили на протяжении сотен лет, могут быть обоснованы в созданных ими инициальных формулах сказок.

На основании рассмотренных текстов делается вывод, что наиболее очевидной общей чертой исходных формул азербайджанских и английских народных сказок является наличие в них топографического элемента «в каком то царстве». В целом видно, что, в отличие от азербайджанских народных сказок, традиционные формулы, с которыми мы встречаемся в текстах английских сказок, являются количественно малыми и простыми. Причина этого во многом связана с тем, что формулы как стилистические элементы зависят от художественного потенциала народного поэтического творчества.

Ключевые слова: азербайджанская сказка, английская сказка, сказочные формулы, начальные формулы, формулы времени, формулы пространства.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Atəş Əhmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

NAĞIYEVA PƏRVİN ABDULLA
parvin.azn@gmail.com
Bakı Dövlət Universiteti

**DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL THESAURUS FOR PILOTS:
PERSPECTIVES AND PROBLEMS
SUMMARY**

The problem of increasing of quality of pilots' education in the last decades has become one of the most actual tasks. The high relevance of improving the quality of pilots' training is caused by the need to improve flight safety, prevent and minimize the risks of accidents. In the new social and educational situation, universities show an increase in the demands for specialized scientific knowledge. As an effective method of representation of specialized knowledge, professional terms, and concepts a thesaurus may serve.

The purpose of the article is to present the supporting role of the professionally-marked thesauruses in the professional education of pilots. Thesaurus is a structured collection of professional terms and concepts, effective means of representation of any relationships between them. A good thesaurus provides guidance for the searches that make them an effective instrument of professional pilots' education. However, the development of thesauruses for pilots is a new problem for educational theory and practice.

The article examines the main problems of the development of thesauruses, as well as possible ways of their successful use. The stages of thesaurus' development are presented. The author defines the main sources for searching for professionally marked lexemes and constructions, the author's vision of the optimal thesaurus' article, its additional information, and structural component. On the whole, the study contributes to a better understanding of the role and procedure of developing professionally marked thesauruses for pilots' education.

Key words: *thesaurus, professional-oriented thesaurus, professional pilots' training, Knowledge Organization Systems (KOS) specialized scientific knowledge*

Introduction. Pilots' education has been steadily improved in the last decades. Nevertheless, high-profile accidents still occur. Loss-of-control-in-flight, runway incursions accidents are examples of mishaps in which poor leadership, ineffective communication, inadequate decision-making are frequently cited as contributing factors. To avoid accident the pilot must be adaptable and flexible, communicate effectively and think outside the box in

order to cope with situations well beyond his or her personnel expertise and experience. It's worth to mention, that conventional flight training requirements generally consider only so-called "technical" knowledge and skills, such qualities as leadership, communicative skills, teamwork, as a rule, considered as less important, significant for the pilot. At the same time now it is obvious, that efficiency of the pilot's behavior, adequacy of his decision-making in crisis situations, his communications and team working greatly depend on other "non-technical" knowledge and skills. Thus, in the last decades the pilots' education shows an increase in the optimization, effectiveness of pilots' training. Educational establishments show an increase in the demands for specialized scientific knowledge. As effective method of representation of specialized knowledge, professional terms and concepts a thesaurus may serve. In the last decades the numerous thesauruses in different spheres of science were developed. Such informational resources may serve as a guide to special-marked information, as a supporter of future pilot in thinking and sense-making. The conceptual structure of thesauruses allows the effective organization and integration of data, optimization in process of working with professionally-marked information, educational materials and education in the whole.

However, development of thesauruses for pilots is a new problem for theory and practice on pilots' training.

The aim of this study is to present the supporting role of the professionally-marked thesauruses in education of pilots. As well, the study is aimed at defining of the problem aspects of development of professionally-marked monolingual Russian thesaurus for pilots' training and possible ways of their overcoming.

2. Knowledge Organization Systems (KOS)

Over the past decades different KOS have been developed for professional education and understanding of new knowledge and skills, and therefore, the support of decision-making, professional training in theoretical and practical aspects. KOSes may significantly differ in degrees of vocabulary.

As a rule, such systems are represented by the following categories (Platia, Chatzidakis, Doerr et al., 2017):

1. Term lists comprise of lists of terms often with definitions, such as Dictionaries, Glossaries, Synonym Rings, Authority Lists. Such informational resources don't include a deep organization or complex structure. They may encompass a limited monohierarchical structure with simple navigation;

2. Categories and classifications emphasize the creation of subject sets, such as Categorization Schemes, Taxonomies, and Subject Headings. They provide ways to separate entities into broad topic levels based on a particular characteristic, by employing either monohierarchical or polyhierarchical structure;

3. Relationship lists are semantic networks, which focus on the relationships between concepts and terms:

a) Ontologies are specific concept models that represent complex interactions among objects and include the rules missing from semantic networks. From all the KOS discussed here, ontologies tend to have the most formal definition of relationships (Platia, Chatzidakis, Doerr et al., 2017);

b) Thesauri are based on concepts and terms and have a restricted set of interactions between terms, including equivalence (synonymy), hierarchy, and relatedness/ associations. As a rule, they employ polyhierarchical structure, may be monolingual or multilingual. Both monolingual and multilingual thesauri are developed in accordance to rules and guidelines, which are given by Russian and international standards.

To sum review, most of the KOSes attempt to model the underlying semantic structure of domain, and serve for discovery and understanding of complex knowledge and skills.

2.1. Thesaurus: Advantages in the Professional Pilots' Training

As it was mentioned, thesaurus is a “structured collection of concepts and terms for the purpose of improving the retrieval of information” (Soergel, 1995: 396). Informational resources help the searcher to find terms and concepts, reveal interactions between them. A good thesaurus provides a semantic road map for searchers and indexers interested in a subject field.

A good thesaurus reflects all types of relationships that exist between terms and concepts, such as synonym, morphological, and hierarchic (Bakar, Rahman, 2003). All types of relationships between terms and concepts must be recorded explicitly and completely in the thesaurus.

A good thesaurus provides guidance for the searchers and indexers. In the user-oriented indexing approach the terms and concepts to be included in the informational resource are collected from expected and actual search requests. Then they are organized into an easily structure, model that serves as a checklist or framework for the searcher in analyzing documents or objects.

As the result, usage of professionally-market thesaurus gives opportunities of access to professional terms and concepts in their interaction, in comfortable, structured form, contributes to optimization of training processes.

3. Thesauruses for Pilots' Training Construction Methodology

3.1 Design process and challenges

The main challenge that we had to deal with when designing the professionally-marked monolingual thesaurus, was:

1) first of all, absence of prototypes, informational resources for development of professional pilot resources. In other words, we had faced with

problems of choosing dictionaries, informational data for collecting of professionally significant for pilots' professional activity terms and concepts.

Analysis of existing dictionaries reflects that there are numerous monolingual thesauri and encyclopedia literature, which include general technical terms, for example, *Энциклопедия техники (Энциклопедия техники)*, *Большой энциклопедический политехнический словарь (Большой энциклопедический политехнический словарь)*. The informational resources contain different technical terms, including concepts of aviation sphere. The dictionaries are fundamental scientific researches, but they too general, too massive for professionally oriented pilots' training.

Moreover, there are numerous high-specified aviation dictionaries in Russian science, for example, *Военно-авиационный словарь (Березин, 1966)*, *Словарь военных терминов (Плехов, 1988)*, *Авиация. Энциклопедия (Авиация. Энциклопедия 1994)*, etc. But as we can see, they were developed in the last century. Taking into consideration rapid rates of changes in technical sphere, changes in demands to professional competence of pilots, we can conclude that massive fundamental dictionaries and encyclopedias simply don't have time to react on such rapid and dramatic changes. In this situation the necessity of development of highly specified thesauri is increased.

Named informational resources were used at the stage of collecting and analysis of terms and concepts (3.2.1),

2) semantic heterogeneity of professional terms and concepts. The different scientific communities have different perception of the same terms and concepts in different scientific fields. Even worse, professional terms and concepts have different meaning among researches of the same scientific field. Semantic heterogeneity is "a potential source of high confusion" (Garnier, Stahl, Laporte, et al., 2017: 304), seriously impedes data integration, sharing, reuse, discovery and advancement knowledge towards a unified foundation for professional pilots' training. The reducing of semantic heterogeneity and harmonization of concepts and terms is a fundamental contribution to optimization of the pilots' professional training, whose long-term purpose among others is to allow both students and teachers to communicate more effectively with one another.

As an example of semantic heterogeneity conducted to confusion, we can conduct the following:

***АВТОПИЛОТ** - устройство, способное управлять летательным аппаратом по заданной программе (взлет, посадка, развороты, выход на цель и т.д.) без участия летчика (Военно-авиационный словарь) (Березин, 1966)(1)*

***АВТОПИЛОТ** - устройство для автоматического управления полётом ЛА и повышения его устойчивости при ручном пилотировании (Плехов, 1988: 10)¹* (2)

In the definition (1) ‘автопилот’ is defined as device for flying without pilot; the definition (2) - for optimization controlling in manual piloting. Thus, the conducted definitions demonstrated significant differences in perception and understanding of professional terms and concepts even in high specialized sources. In this situation it is obvious, that improving semantics, reducing of semantic heterogeneity will help make sure that we are speaking a common language. It also encourages creativity by identifying important or interesting new features and characteristics. By pointing out the variety of seemingly singular definitions, characteristics we can promote innovation by thinking more about how to make use of the variety of terms and concepts which have been loosely define.

The methodology of thesaurus construction includes the following main steps (ГОСТ 7.25-2001, 2001; ANSI/NISO Z39.19, 2010; Кузнецова, Лесников, 2011: 72):

1. Data collecting and analysis: collection and processing of related scientific resources, dictionaries and thesauri;
2. Thesaurus construction: (i) formation of semantic categories and facets of the thesaurus; (ii) development of the thesaurus structure: building of the hierarchies and formation of the semantic relationships between terms and concepts.

3.2. Data collecting and analysis

3.2.1. Sources (ANSI/NISO Z39.19, 2010):

- (1) Technical dictionaries, encyclopedias, glossaries, scholarly monographs;
- (2) Classification schemes.

3.2.2. Method of collection and analysis

There are two methods in constructing thesaurus: automatic and manual construction methods (Bakar, Rahman, 2003). Both approaches are widely used while development of thesauri. Despite the fact, that many scholars underline that manual construction a thesaurus is very long and complex process (Bakar, Rahman, 2003), absence of prototypes designed for professional training of pilots causes choice of this approach to development of the informational resource.

Process of human collection and indexing includes two stages (Anderson, Perez-Carballo, 2001: 247):

- (1) The analysis of sources (3.1; 3.2.1), collection of the main professional terms and concepts.

The professionally-oriented thesaurus includes (ГОСТ 7.25-2001, 2001):

- ‘one-word’ terms and concepts: *авиагоризон*;
- semantically significant morphemes: *экстра-*;
- abbreviations: *ЛА*;
- syntactic constructions: *авиация специального назначения*.

2) the translation of these terms and concepts into the signs of indexed language.

3.3. Development of the thesaurus structure

After having collected a great number of professional terms and concepts, we had to deal with construction and organization of the thesaurus.

In accordance to the Russian and international standards records of every item contain the following elements (ANSI/NISO Z39.19, 2010):

- term - in initial form;
- scope notes, additional information;
- synonyms;
- broader terms;
- narrower terms;
- related terms.

It is worth to mention that points (i) - (ii) define hierarchical relationships of a term or concept; all other points are aimed at formation of the semantic relationships between terms.

As an example of the representation of item may serve the following:

((Авиационный) / [Adj-Nom, ед.] — СинтО атриб. → (вооружение / [Nn-Nom, неод., ед.]), [ПРОЦЕСС]/ - (1) оружие (ракетное, стрелково-пушечное, бомбардировочное, химическое, минно-торпедное), устанавливаемое на самолетах, и их оборудование, позволяющее применять это оружие для выполнения поставленных задач; (2) совокупность размещаемых на ЛА средств поражения противника, устройств для их транспортировки и использования, а также систем, обеспечивающих боевое применения средств поражения;

= вооружать, вооружиться, снабдить оружием, снабжать оружием, вооружить до зубов

<военная политика, снабжение, обеспечение, обеспеченность

> перевооружение, обновление вооружения

*/.../ scope notes; = - synonym; < - broader terms; > - narrow terms; Nn-Nom - Noun in Nominative; неод. - Inanimate Noun; ед. - Singular; СинтО атриб. - Attributive Syntactic Relations; Adj-Nom - Adjective in Nominative.

4. Results and Discussion

The presented methodology is aimed at construction of high specialized thesaurus oriented at increasing of quality and efficiency of pilots' training. The thesaurus serves to the enrichment, reorganization and consolidation of heterogeneous thematic data, terms and concepts. Moreover, it functions as a base

for the creation of information. It provides the methodology for development and creating semantic networks through the interconnections of terms and concepts. By providing a standardized method for organizing and structuring the educational materials the thesaurus supports new possibilities for professional training.

The thesaurus facts allow the self-explanatory and coherent organization of terms and concepts. The identity card includes term, scope notes, information about its hierarchy, broader, narrower and related terms.

Due to the fact that different scholars, different scientific communities have different perception, interpretation of the same professional terms and concepts, it is crucial to avoid the logical errors when constructing the thesaurus. The developed informational resource is aimed at reducing of ambiguity of terms used to describe pilots' professional sphere by formalizing the construction of terms and concepts themselves, their definitions and how terms are inter-related. Besides its role as a terminological resource, the thesaurus may contribute to identifying of interesting or new characteristics, new seemingly singular definitions of professional terms and concepts.

The thesaurus structure is clear and easily understandable, it provides a novel approach to organization of educational materials through its semantic connections. The thesaurus' content and structure make its effective instrument of professional pilots' training.

References:

1. Aviatsiya. Enciklopediya [Aviation. Encyclopedia]/ Ed. G.P. Svishchev. Moscow, 1994.739 p.
2. Berezin P.F. Voenno-aviacionnyj slovar' [Military Aviation Dictionary]. M.: Military Publishing, 1966 . 472 p.
3. Bol'shoj enciklopedicheskij politekhnicheskij slovar' [A large encyclopedic polytechnical dictionary]. URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/polytechnic/28/АВИАГОПИЗОИТ>
4. GOST 7.25-2001 Informacionno-poiskovyj tezaurus. Odnoyazychnyj [Interstate Standard 7.25-2001 Information retrieval thesaurus. Monolingual]. URL: <http://elib.nsc.ru:8080/jspui/bitstream/SBRAS/9108/1/gost7.25-2001.pdf>
5. Kuznecova I. V., Lesnikov S. V. Razrabotka i opisanie gipertekstovogo informacionno-poiskovogo tezaurusa po algebre [Development and description of the hypertext information retrieval thesaurus in algebra]. Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Informatization of Education. 2011. Nr. 3. pp. 70 - 76.

6. Plekhov A.M. Slovar' voennyh terminov [Glossary of military terms]. M.: Military publishing house, 1988. 335 p. ISBN 5-203-00175-8.
7. Enciklopediya tekhniki [Encyclopedia of technology]. URL: https://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_tech/
8. Anderson, James D., Perez-Carballo, Jose. The nature of indexing: how humans and machines analyze messages and texts for retrieval. Part I: Research, and the nature of human indexing. Information Processing and Management. 2001. Nr. 37. P. 231-254.
9. ANSI/NISO Z39.19. Guidelines for the construction, format and management of monolingual thesauri. Baltimore; 2010. 184 p.
10. Bakar, Zainab Abu, Rahman, Nurazzah Abdul. Evaluating the Effectiveness of Thesaurus and Stemming Methods in Retrieving Malay Translated Al-Quran Documents. Lecture Notes in Computer Science, 2003. URL: https://www.researchgate.net/publication/220705332_Evaluating_the_Effectiveness_of_Thesaurus_and_Stemming_Methods_in_Retrieving_Malay_Translated_Al-Quran_Documents
11. Garnier, Eric, Stahl, Ulrike, Laporte, Marie Angélique et al. Towards a thesaurus of plant characteristics: an ecological contribution. Journal of Ecology. 2017. Volume105. Issue2. P. 298 - 309
12. Platia, N., Chatzidakis, M., Doerr, C. et al. "POLYGNOSIS": the development of a thesaurus in an Educational Web Platform on optical and laser-based investigation methods for cultural heritage analysis and diagnosis. Heritage Science. 2017. Nr. 5. URL: <https://link.springer.com/article/10.1186/s40494-017-0163-0#citeas>
13. Soergel, Dagobert. The Art and Architecture Thesaurus (AAT): A Critical Appraisal. Visual Resources. 1995. Nr. 10(4). P. 369-400.

НАГИЕВА ПАРВИН АБДУЛЛА

**РАЗРАБОТКА УЧЕБНОГО ТЕЗАУРУСА ДЛЯ ПИЛОТОВ:
ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ**

Ключевые слова: *тезаурус, профессионально-ориентированный тезаурус, подготовка профессиональных пилотов, системы организации знаний (СОЗ) специализированные научные знания*

Резюме: Проблема повышения качества подготовки пилотов в последние десятилетия стала одной из самых актуальных задач. Актуальность

повышения качества подготовки пилотов обусловлена необходимостью повышения безопасности полетов, предотвращения и минимизации рисков аварий. В новой социально-образовательной ситуации университеты демонстрируют рост потребности в специализированных научных знаниях. Тезаурус может служить эффективным методом представления специализированных знаний, профессиональных терминов и концепций.

Цель статьи - представить вспомогательную роль профессионально размеченных тезаурусов в профессиональном образовании пилотов. Тезаурус - это структурированный набор профессиональных терминов и понятий, эффективных средств представления любых отношений между ними. Хороший тезаурус дает рекомендации по поиску, что делает их эффективным инструментом профессионального обучения пилотов.

Однако создание тезаурусов для пилотов - новая проблема для теории и практики образования. В статье рассматриваются основные проблемы разработки тезаурусов, а также возможные пути их успешного использования. Представлены этапы развития тезауруса.

Автор определяет основные источники для поиска профессионально размеченных лексем и конструкций, авторское видение оптимальной статьи тезауруса, ее дополнительную информацию и структурную составляющую. В целом исследование способствует лучшему пониманию роли и процедуры разработки профессионально размеченных тезаурусов для обучения пилотов.

Nağıyeva Pərvin

***AÇAR SÖZLƏR: TEZAURUS, PEŞƏKAR YÖNÜMLÜ TEZAURUS,
PEŞƏKAR PILOT TƏLİMİ, BİLİKLƏRİN Təşkili Sistemləri (BTS)
xüsusi elmi biliklər***

Xülasə:

Son onillikdə pilotların təhsil keyfiyyətinin artırılması problemi ən aktual məsələlərdən biridir. Pilotların təlim keyfiyyətinin artırılmasının yüksək aktuallığı uçuş təhlükəsizliyini artırmaq, qəzaların qarşısını almaq və minimuma endirmək ehtiyacından irəli gəlir. Yeni sosial və təhsil şəraitində universitetlər xüsusi elmi biliklərə olan tələbatın artdığını göstərir. Tezaurus xüsusi biliklərin, peşəkar terminlərin və konsepsiyaların təqdim edilməsi üçün effektiv metod kimi istifadə edilə bilər. Məqalənin məqsədi pilotların peşə təhsili alanlarında tezaurusların dəstəkləyici rolunu təqdim etməkdir.

Tezaurus, peşəkar terminlər və konsepsiyaların strukturlaşdırılmış bir toplusudur, aralarındakı hər hansı bir əlaqənin effektiv bir şəkildə təqdim edilməsidir. Yaxşı tezaurus, axtarış üçün istiqamət verir və pilotların təhsilində effektiv bir alət rolunu oynayır. Lakin pilotlara aid tezaurusların inkişafı təhsil

nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün yeni bir problemdir. Məqalədə tezaurusların inkişafındakı əsas problemlər və onların uğurlu istifadəsinin mümkün yolları araşdırılır. Tezaurusun inkişaf mərhələləri təqdim olunur.

Müəllif peşəkar işarələnmiş leksemalar və konstruksiyaların axtarışı üçün əsas mənbələri, optimal tezaurus anlayışını, əlavə məlumatları və struktur tərkib hissəsini müəyyənləşdirir. Bütövlükdə, iş pilotların təhsili üçün peşəkar işarələnmiş tezaurusların inkişaf etdirilməsinin rolu və prosedurunun daha yaxşı başa düşülməsinə kömək edir.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: prof.S.A. Məhərrəmovə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

АСАДЗАДЕ РАСИМА ФАРХАД ГЫЗЫ
Азербайджанский Университет Языков
г.Баку, ул.Р.Бейбутова 60
farid.togrul@mail.ru

СИМВОЛИКА ПОВЕСТИ П.МОДИАНО «МАЛЕНЬКОЕ ЧУДО»

РЕЗЮМЕ

В статье была предпринята попытка исследовать символику повести П.Модиано «Маленькое чудо». Игра и элементы ироничного детектива являются одним из центральных признаков творчества французского писателя П.Модиано. В произведениях П.Модиано реальные события сопровождаются переходами из одной эпохи в другую. Реальный мир легко превращается в мир виртуальный. В центре многих произведений П.Модиано есть какое-либо скрытое слово или выражение, которое определяет всю их сюжетную основу. В повести «Маленькое чудо» таким словом является «загадка». Главное действующее лицо названо автором «загадкой» уже в предисловии повести. В произведении «Маленькое чудо» мистика, в своеобразной форме переплетается с реальностью. Каждое событие в произведениях П.Модиано имеет своё логическое продолжение. Это выражено в произведении «Маленькое чудо» в форме непредвиденных совпадений, фатальной случайности, временных нестыковок, аналогий, антиномий и т.п. В этом и состоит парадоксальность мышления писателя.

П.Модиано создает в своих произведениях, обычно, ситуации-фантазмагии. В целом и общем это входит в рамки парадоксального мировидения европейских писателей-постмодернистов. Такая ситуация определённым образом воздействует на духовно-нравственную атмосферу личности. Модиано прибегает к игровым и фантазмагорическим формам, когда герои произведения «скрываются» от наиболее острых и болезненных проблем. Другими словами, Модиано предлагает читателю завуалированную действительность в игровых или символических формах.

Ключевые слова: игра, символика, творчество, французская литература, повесть «Маленькое чудо».

Игра и элементы ироничного детектива являются одними из центральных признаков творчества известного французского писателя П.Модиано. Элементы игрового начала становятся стержнем всевозможных метаморфоз пространственно-временного назначения. Так, в повестях и романах

П.Модиано реальность, почти всегда сопровождающаяся скорыми и неожиданными переходами из одной эпохи в другую, легко и непринуждённо превращается в мир виртуальный. В этом мире реального очень мало и он нередко алогичен, камуфлирует подлинные события, а доминирование игры и профанация собственно детективного сюжета, как нам представляется, только лишней раз подтверждает эти аспекты творчества П.Модиано.

Как отмечает Л.Г.Андреев: «В романах Патрика Модиано можно увидеть преломление важнейших тенденций литературного процесса конца XX века, многих сознательно и бессознательно «уловленных» и поэтически воплощенных социокультурных проблем современности: идеи о надличности психологии индивида, о множественности и пустоте субъекта, об «отчуждении» сознания, о многогранности и многоуровневости судьбы, о вариативности и выхолащенности» смысла слова в бесконечном информационном потоке, об опустошенности мира, теряющегося в собственных отражениях» (1, 16).

В центре многих произведений П.Модиано есть какое-либо сакральное слово или выражение, которое определяет всю их сюжетную канву, а иногда и составляет собой цикл. В повести «Маленькое чудо» такими словами являются «загадка», «шарада», или «ребус» (всё зависит в данном случае от перевода с французского языка). Главное действующее лицо названо автором «загадкой» уже в преамбуле повести. И женщина, которая как две капли воды была похожа на мать героини, тоже выглядит загадочной. Память молодой девушки, почти не помнящей своей матери, выхватывает лишь отдельные фрагменты лица или одежды, и краски меняются, как в калейдоскопе. Но неведение длится очень недолго; вскоре при встрече с незнакомой женщиной, похожей на мать главной героини, происходит «узнавание». Тем самым ракурс художественного видения Модиано в повествовании уже с самого начала произведения периодически меняется.

Есть и ещё одна часто повторяющаяся деталь: бытовые аксессуары. Отметим, что в других произведениях писатель придавал большое значение различного рода документации, например, фотографиям, негативам, справкам, паспортам, свидетельствам и т.п. И когда девушка мучительно пыталась вспомнить лицо матери, ассоциативно сопоставляя его со случайно встретившимся человеком, то она ориентируется именно по фотографиям. Это единственная зацепка, так как матери своей она практически не помнит.

По словам Л.Зониной: «Определяющая тональность романов Модиано – эрозия времени, гнилость мостков, ведущих к прочным нравственным устоям, которых нет в настоящем, но без которых у человека нет силы жить» (2, 257).

«Маленькое чудо» пронизано мистикой и символиккой. Произведение представляет собой своеобразный симбиоз детективного жанра и приключенческой повести. Однако главная героиня повести не только

сравнивает и сопоставляет знакомые и незнакомые лица, но ставит цель проследить за женщиной, что в целом не оправдано реалистическими обстоятельствами. Объект в период слежки оказался таким притягательным, что героиня, в конце концов, почти уверовала в живую мать, восставшую из тьмы, хотя прекрасно помнила фразу из детства, что она умерла очень давно в Марокко. Но верить собственным глазам она отказывается.

Ситуация доведена П.Модиано почти до абсурда; у девушки зарождается мысль помчаться в эту непознанную восточную страну, чтобы на месте убедиться в смерти матери, хотя даже абсолютно не сведущему в географии человеку понятно, какое колоссальное расстояние отделяет Париж от Марокко и с какими колоссальными сложностями может быть сопряжена такая поездка. И словно совершив обряд реинкарнации, девушка уже уверовала в то, что съездила в Марокко, и мать, быть может, ещё жива, просто она этого не знает. Ведь, как она сама признаётся, «Люди, между прочим, и там, в Марокко не умирают, а продолжают жить как бы потайной жизнью уже после самой жизни» [3, 5].

Отметим, что постепенно, по ходу чтения повести от символики процесса слежки не остаётся и следа, но мистическое начало очевидно. Причём, мистика, как нам представляется, здесь весьма причудливо переплелась с реальностью, художественный вымысел, в свою очередь, – с разного рода справочниками, документалистикой. Надо полагать, что такое расширенное вступление от имени самого автора в форме предисловия послужило стимулом для современной французской прозы в аспекте приближения «малой формы» к роману.

Мистификация достигает своего апогея, когда фотографии для субъекта создаёт путаницу в их подлинности. Патрик Модиаго использует уже хорошо известный нам художественный приём переноса одного явления на другое. Настаёт время объяснить вышеуказанное выражение «перемена декораций». В нём нет ничего театрального, но приём мистификации здесь совершенно прозрачен. Девушка смотрит на свою попутчицу и по инерции «присваивает» её вещи (точнее, драгоценности) матери, обнаруживая несоответствия между ними. Так, она вспоминает, что на фотографиях руки матери украшали кольца и браслеты, которых у преследуемой женщины нет. Однако она забывает, что перед ней вовсе не мать, а чужой человек. Вспомним, как в другом произведении П.Модиано «Утраченный мир» Гайз гонялся за Майо, предполагая, что перед ним либо совершенно другая личность, либо призрак.

В «Маленьком чуде» происходит нечто подобное. Только мистика, входя в реальность, превращает одного человека в другого, чужого – в самого близкого, словно автоматически сближая прошлое с настоящим, точнее, сокращая между ними дистанцию. С одной стороны, перед девушкой предстают достоверные факты – фотографии её матери, с которой она сличает

свою попутчицу. С другой стороны, реальность «женщины в кольцах и браслетах» при случайной встрече также призрачная, зыбкая, ненадёжная. Ведь она могла бы никогда и не состояться, если бы не желание автора искусственно сдвинуть прошлое и настоящее и создать условия для такой встречи. И в дальнейшем в репликах героев недосказанность или гипотетические догадки переходят в своеобразную нравственно-эстетическую категорию.

Как отмечает Ф.С.Наркирьер: «Экзистенциализм как влиятельное литературное течение отошел в прошлое. Отдельные экзистенциалистские мотивы можно проследить, например, в произведениях молодого писателя П.Модиано, удостоенного в 1978 году Гонкуровской премии, но они не играют определяющей роли» (4, 85). Продолжая размышления на эту тему, Ф.С.Наркирьер относит творчество П.Модиано к модернистскому течению. В дальнейшем, как мы становимся свидетелями, произведения автора развиваются в постмодернистском ключе. В этом смысле рассматриваемое произведение П.Модиано, литературоведы относят именно к течению постмодернизма.

В постмодернистском произведении как мы видим, читатель погружается в мир не изображаемый, но только рассказываемый. Опосредованность и многоаспектность оценок сообщает центральному образу – ищущей девушке (будущему «чуду») – объёмность, делает его стереоскопичным (или, еще точнее, стереофоничным). В то же время – не без известной ироничности – в повести Модиано словно постепенно реализуется отказ от авторского всеведения, ставшего проблематичным перед лицом возможных и неприятных неожиданностей от встреч со своей, так называемой «второй матерью», «матерью-двойником».

Загадочные обстоятельства продолжают держать читателя в напряжении до конца произведения. Преследуемая звонит по телефону, а девушка, наблюдая поодаль, сравнивает невидимые ею на расстоянии номера со своим личным справочником. В определённый момент ей кажется, что, набор собственных номеров может каким-то непостижимым образом совпасть с теми, кому звонит незнакомая женщина. Многим читателям этот момент в произведении может показаться абсурдным. С другой стороны это может быть попыткой главной героини вернуться в прошлое, чтобы увидеться с матерью и тем самым успокоить свою больную совесть. То есть читатель хочет понять скрытый замысел автора, вложенный в эту организованную слежку.

Главная героиня «Маленького чуда» вдруг мысленно представляет, что это не житейский разговор на бытовые темы, а своеобразный звонок тому единственному, кто ещё для неё не окончательно потерян или ещё живой. Маленькое чудо торопится с ним переговорить, попрощаться. И вновь читатель остается наедине с мистикой. Но, в отличие от произведения «Утраченный

мир», здесь мы наблюдаем мистику не ради самой игры. Волей-неволей девушка, образно выражаясь, опускается в пучину далёкого прошлого, пытается хотя бы на ассоциативном уровне представить то, что было с ней и матерью более десяти-двенадцати лет тому назад. Но, разумеется, череда воспоминаний происходит только в её подсознании, ведь помнить точно мать и связанные с ней события она никак не может по элементарной причине малолетства. И вот тогда на помощь Модиано приходит «давно прошедшее время», или «прошедшее прошедшее» в экстравагантной тавтологии автора.

Настоящее понятие вырастает словно из самих глубин подсознания, всплывает как наивное и интуитивно-эмоциональное впечатление от общей картины мироздания. Так думает девушка, и ей трудно преодолеть уровень подсознания, перейдя в реальность. Это тоже, по Модиано, один из слоёв (или уровней) памяти, олицетворяющей естественные человеческие эмоции. И вот девушка уже передела «незнакомку» в плащ, который по очень смутным и, конечно же, совершенно неточным воспоминаниям, носила её мать. Но не всегда мать, как ей, во всяком случае, казалось, одевалась, ярко, броско. И потому симптоматично, что эти чувства навевают нередко устаревшие вещи – обстановка, одежда, парки, улицы, скверы. «Ей вдруг показалось, что у незнакомой женщины и дома-то нет» [3, 4]. А теперь ещё и уличный телефон со звонками, похожими на её собственные.

П.Модиано разворачивает фантасмагорическую картину. Видный современный английский критик-литературовед Д.Говард в статье «Что это могло бы означать», посвящённой всевозможным оригинальным приёмам в повестях Модиано, пишет: «Проза этого замечательного писателя сплошь причудлива и фантасмагорична. В ней на центральное место выдвигается «фантомная», «дрожащая», «призрачная» реальность. В повестях и романах мы видим «мерцающие», «разуплотненные» персонажи, которые характеризуют ускользающую реальность утраченного прошлого» [5,482].

Итак, в чём же по ходу повести можно усмотреть фантасмагорию? Это подтверждает прежде всего сам текст, из которого следует определённо неадекватная реакция девушки. И Модиано ясно это показывает. После чисто внешнего сходства с драгоценностями, снимком на фотографии, возникают новые и непредвиденные слуховые и зрительные ассоциации. Причём, как нам представляется, они увеличиваются в размерах по правилам математической прогрессии. А именно, девушка всерьёз задумывается над тем, в какой степени незнакомка похожа на её мать, а сама при этом пребывает словно в сомнамбулическом сне. Идея вышеуказанной «перемены декораций» даёт о себе знать в полную силу. Героине с течением времени всё явственнее чудится, что незнакомая женщина принимает даже позы, идентичные её матери. Более того, в семейной реликвии сохранилась одна картина, чётко врезавшаяся в память девушке. На ней был нарисован профиль матери, схваченный

известным в те времена художником в той же самой позе, за которую была принята и незнакомка.

Некоторое время девушка размышляет о том, где находится семейная картина? И эта мысль столь крепко засела в её сознании, что желаемое она принимает за действительное. Складывается фантастическая картина, суть которой в подмене женщины, которая позировала художнику. И фраза «Передо мной портрет моей матери» на самом деле уже означает портрет незнакомки. Почему бы и нет? - продолжает размышлять вслух девушка, если на моей семейной фотографии руки матери сложены так, как это сейчас у женщины, за которой я наблюдаю. Почти те же самые тяжелые браслеты-цепочки на запястьях. Так как предметы и бытовые аксессуары оживают, оказываются идентичными, то у девушки появляется желание завести с незнакомкой разговор.

Читатель еще только предполагает, в каком направлении будет идти диалог. П.Модиано уже набрасывает контуры, точнее сказать, создаёт его умозрительный сценарий. В нём планируется преподнести читателю несколько вариантов. В первом варианте он предполагает возможность, к примеру, начать беседу с упоминания о матери, которая на неё похожа как в жизни, так и в живописи. Но не посчитает ли собеседник начало такого разговора чересчур фривольным и совершенно неуместным? Во втором варианте он хочет обозначить острое чувство одиночества, ссылаясь на звонки незнакомки. Но в таком случае девушка будет безнадёжно раскрыта как человек, шпионивший за незнакомкой. В третьем варианте, сослаться на имя художника, рисовавшего её мать. Но где гарантия успеха, если имена и манера письма принципиально не совпадают?

Причину этих фантазмагорических метаморфоз не скрывает и сам автор. Всё цельное разъединяется на отдельные фрагменты; всё единое распадается на части. Последнее неизменно носит призрачный, иллюзорный характер. Произведение в жанровом отношении можно трактовать и как фантастический рассказ, и как мистерию с элементами иронии, наконец, как притчу. Любопытно, что слог писателя, как выше было указано, относительно сдержанный и мало эмоциональный, а границы перехода из одного времени в другое очень подвижны, динамичны. В каждом из них – своя фантазмагория ситуаций. Но в противовес строгой стилистики они расширяют эмоциональное пространство текста.

В первую очередь, путём нагромождения вымысла по известному в современном литературоведении принципу «снежного кома». Итак, поначалу девушка намеревалась только «сделать вид, словно не понимая, как начать разговор с неизвестной ей женщиной. Затем её речь может неожиданно оказать спонтанной, неразборчивой, сумбурной и беспорядочной. И тогда она начнёт лгать, путать следы, а это уже было в далёком прошлом в отношении

определения ценностей картин и фотографий» [3, 7-8]. В такого рода размышлениях, даёт нам ясно понять Модиано, девушка всё более путается. Не будем забывать и о том, что весь этот внутренний монолог происходит до гипотетической беседы с незнакомкой.

Обобщая вышесказанное отметим, что фантасмагория созданных автором ситуаций в целом и общем входит в рамки парадоксального мировидения европейских писателей-постмодернистов. А ведь это определённым образом воздействует на духовно-нравственную атмосферу личности. Модиано ясно даёт понять, что прибегает к игровым и фантасмагорическим формам лишь в тех отдельных случаях, когда названным героям как «Маленького чуда», так и большинства его повестей, необходимо, образно выражаясь, «скрыться» от наиболее острых и болезненных проблем. Другими словами, Модиано предлагает читателю завуалированную действительность в игровых или символических формах.

День за днём, неделя за неделей превращают преследование «незнакомой женщины в жёлтом пальто» в маниакальную идею. Девушка повторяет все её маршруты в метро, на автобусных остановках и возле дома. Порою складывается впечатление, что она следит за своей жертвой точно так же, как в своё время Ролан Ги безуспешно искал своих родственников, а Эмброуз Гайз пытался найти умершего Майо.

Но в «Маленьком чуде» нет призраков, фантомов, как нет и родственных связей. Здесь с совершенно конкретной (хотя и вымышленной) целью преследуется вполне живой человек для сличения с обликом матери девушки. В то же самое время мы понимаем, что и эта цель иллюзорна, так как в действительности «женщина со шрамом на лице» и в «жёлтом пальто» (а на эту деталь лица и одежды девушка обратила внимание гораздо позднее) вряд ли похожа на мать главной героини. Между тем, следя за похождениями девушки, читатель, по всей видимости, тоже проникается желанием узнать о жизни этой незнакомки подробнее.

Модиано придавал большое значение игре с именами в рамках постмодернистского направления. Цепочка такого рода игр с именами тянется в повестях и романах французского прозаика чуть ли не бесконечно, логика в поведении персонажей, выступающих под разными именами и фамилиями, соответственно теряется, приобретая тем самым парадоксальный характер.

Напомним, что в «Утраченном мире» известный писатель Эмброуз Гайз пишет новую книгу с другими идеями и воззваниями. Память прошлого не особенно заметно давит на него, является для него сигналом к лучшей жизни, к ней он и стремится. Но имя писателя и политика разнится. Однако в повести «Исчезнувший квартал» тот же герой также меняет своё имя и становится бродягой, а затем предателем Жаном Деккером (а не писателем, как ранее),

затем владельцем гаража и дельцом и, наконец, политическим убийцей в повести «Молодость».

Своеобразный художественный приём, повторяющийся многократно в сюжете произведений разных жанров, безусловно, заставляет задуматься как критиков, так и вдумчивых читателей. Перед читателем встает вопрос с какой же целью все это происходит. Оказывается, причины могут быть разными. Герои Модiano, как видим, иногда путают имена и эпохи, но их гонит в другие времена чаще всего желание изведать новые ощущения, обрести потери, отыскать родовые корни, хотя их нередко давно уже нет. В нашем представлении, когда писатель устраивает ту или иную игру с именами героев, то это напоминает нам своего рода шекспировскую «мышеловку». А именно: «герой ловит читателей, они сами тоже играют свои роли и пытаются понять, не играют ли они в свою игру». И при этом в метаморфозах превращения одного существа в другое, как правило, видится откровенная авторская ирония.

Что же мы наблюдаем в этом отношении в «Маленьком чуде»? Узнав от консьержки, что фамилия женщины, которую она выслеживала, – Боре, в памяти тут же всплыла очень похожая по фонетическому звучанию слово – Боран. Он же, в свою очередь, являлся родным братом её матери. Случайное ли это совпадение? – задаётся девушка вопросом. Ведь в документах значилась другая фамилия – Шовьер. Казалось бы, очень незначительный нюанс, но он играет определённую роль в сюжете этой повести. Оказывается, именно от этого невольного совпадения фамилий протягивается нить к записной книжке матери вместе с изучением её портрета.

И в данном случае аналогия с именами вызывает у девушки по прозвищу «Маленькое чудо» желание подробно исследовать дневник матери, который она вела всю жизнь, вплоть до смерти. Оказывается, это не столько обычная записная книжка, в которую рядовые люди, как правило, записывают свои текущие дела, сколько своеобразный календарь-предупреждение. Насколько девушке удалось выяснить из этих записей, её мать была очень набожной и суеверной, часто посещала гадалок, и от них узнавала «роковые даты». Однако нам кажется, что вряд ли этот дневник заинтересовал автора и его героиню, если бы не продолжение излюбленной игры с именами, подтасовкой фактов и явлений. Отметим, что почти каждое событие, каким бы невероятным и маловероятным оно не казалось, имеет в сочинениях Модiano своё логическое продолжение. Причём, в форме непредвиденных совпадений, фатальной случайности, временных нестыковок, не неожиданных аналогий, антиномий и т.п. В этом и состоит парадоксальность мышления писателя.

Например, юная героиня из записей узнаёт, что её мать, возвращаясь из Марокко, однажды отступила от строгих рекомендаций гадалки, попутно посетить вместе с дочерью (тогда именуемой матерью «маленьким чудом») Аустерлицкий вокзал. И хотя поездка в целом завершилась благополучно, уже

повзрослевшая девушка неожиданно ловит себя на мысли, что на «этом вокзале ей и раньше всегда было холодно и неудобно» [3, 54]. Так что ещё задолго до обнаружения материнского дневника, она старалась избегать этого места, чуть ли не считая проклятым, хотя оно и находилось на пересечении её жизненных путей.

П.Модиано умело интригует читателя различными мистическими приёмами, и это доказывается, как нам представляется, рассуждениями игрового и вместе с тем магического характера. Недаром, в сюжетную ткань «Маленького чуда» вплетена гадалка, замещающая второе по значимости, после юной девушки, лицо.

Использованная литература:

1. Андреев Л.Г. В поисках утраченных корней // П.Модиано Повести. М., 1989. С. 3-22.
2. Зонина Л. Тропы времени. Заметки об исканиях французских романистов (60-70-е гг.) / Л. Зонина. М., 1984. 263 с.
3. Модiano П. Маленькое чудо. Повесть. М.: Азбука Premium, 76 с.
4. Наркирьер Ф.С. Французский роман наших дней. М.: Наука, 1980, 342 с.
5. Coward D. What might have been // The times literary supplement. NY., 1989. №5-11. P. 479-484.

XÜLASƏ P.MODIANONUN “KIÇIK MÖCÜZƏ” HEKAYƏSİNİN SIMVOLİKASI

Məqalədə P.Modianonun “Kiçik möcüzə” hekayəsinin simvolikası araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir. İstehzalı detektivin oyun və elementləri fransız yazıçısı P.Modiano yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. P.Modianonun əsərlərində real hadisələr bir dövrdən digərinə keçidlə müşayiət olunur. Real dünya asanlıqla virtual dünyaya çevrilir. P.Modianonun bir çox əsərlərinin mərkəzində bütün hekayənin əsasını təşkil edən gizli söz və ya ifadə ilə müəyyən edilir. “Kiçik möcüzə” hekayəsində əsas mənanı təşkil edən söz “tapmaca” sözüdür. Əsərin əsas qəhrəmanı artıq povestın ön sözündə müəllif tərəfindən “tapmaca” sözü ilə adlandırılmışdır. “Balaca möcüzə” əsərində mistika özünəməxsus şəkildə realılıqla səsleşir. P.Modianonun əsərlərində hər bir hadisənin öz məntiqi davamı vardır. Bu, “Kiçik möcüzə” əsərində gözlənilməz təsadüflər, hadisələrin məşum sonluqla bitməsi, müvəqqəti uyğunsuzluqlar, analogiyalar, antinomiya və s. şəkildə ifadə edilmişdir.

P. Modiano əsərlərində adətən fantasmaqoriya vəziyyəti yaradır. Ümumiyyətlə, bu, avropa postmodernist yazıçıların paradoksal dünyagörüşü çərçivəsinə daxildir. Belə bir vəziyyət müəyyən şəkildə şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi mühitinə təsir edir. Modiano, əsərin qəhrəmanları ən kəskin və ağırlı problemlərdən “gizləndikdə” oyun və fantasmaqorik

formalara müraciət edir. Başqa sözlə, Modiano oxucuya oyun və ya simvolik formalarda üst-üstə düşən üstüörtülü gerçəkliyi təklif edir.

Açar sözlər: oyun, simvolika, yaradıcılıq, fransız ədəbiyyatı, “Kiçik möcüzə” hekayəsi.

ASADZADE RASIMA

SUMMARY
THE SYMBOLISM OF THE NOVEL BY P. MODIANO
“LITTLE JEWEL”

The article attempts to explore the symbolism of the novel “Little Jewel” by P. Modiano. The game and the elements of the ironic detective story are one of the central features of the work of the French writer P. Modiano. In the works of P. Modiano, real events are accompanied by transitions from one era to another. The real world easily turns into a virtual world. In the center of many of P. Modiano's works there is some hidden word or expression that defines their entire plot basis. In the novel “Little Jewel”, this word is “riddle”. The main character is called by the author “riddle” already in the preface of the story. In the work “Little Jewel” mysticism, in a peculiar form, is intertwined with reality. Each event in the works of P. Modiano has its logical continuation. This is expressed in the novel “Little Jewel” in the form of unforeseen coincidences, fatal accidents, temporary inconsistencies, analogies, antinomies, etc. This is the paradox of the writer's thinking.

P. Modiano creates in his works, usually, situations-phantsmagoria. In general, this is part of the paradoxical worldview of European postmodern writers. This situation has a certain effect on the spiritual and moral atmosphere of the individual. Modiano resorts to playful and phantsmagoric forms, when the characters of the work “hide” from the most acute and painful problems. In other words, Modiano offers the reader a veiled reality in playful or symbolic forms.

Key words: game, symbolism, creativity, French literature, novel “Little Jewel”.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Bondarev Aleksandr Petroviç
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏHLA ƏLİZADƏ
ADPU
shehlaalizada@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN QIYMƏTLƏNDİRMƏ NÖVLƏRİ

XÜLASƏ

Məktəbdaxili qiymətləndirmənin üç növü var: diaqnostik, formativ və summativ. Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdlərin dərslərinin və ya bölmənin əvvəlində ilkin biliklərini yoxlamaq üçün aparılır. Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin dərslərini irəliləyişlərini izləmək üçün müəllim tərəfindən aparılan qeyri-formal qiymətləndirmə növüdür. Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin zəif nöqtələrini müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq üçün çox əhəmiyyətlidir. Formativ qiymətləndirmənin müxtəlif vasitələri vardır: səhvlər üzərində iş, qeyri-sistematik qeydlər, mühüm qeydlər, çıxış/giriş vərəqələri, oxu, yazı və s. Summativ qiymətləndirmə böyük və kiçik olmaqla iki formada aparılır. Formativdən fərqli olaraq, summativ qiymətləndirmə formal xarakter daşıyır. Şagirdlərin böyük və kiçik summativ qiymətləndirmə nəticələri illik qiymətlərin hesablanması zamanı nəzərə alınır. Kiçik summativ qiymətləndirmə müəllim tərəfindən, böyük summativ qiymətləndirmə isə xüsusi komissiya tərəfindən təşkil olunur.

Qiymətləndirmə təlim prosesinə, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə ciddi təsir göstərir. Müasir qiymətləndirmə sisteminin qarşısında duran vacib problemlərdən biri də kurikulum üzrə məzmun standartlarını mənimsətməkdən ibarətdir. Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərə məzmun standartlarını mənimsətməkdən əlavə, onların mənəvi dünyasına və tənqidi düşüncəsinə də təsir göstərmək və göstərməyə çalışırıq. Ona görə də, ədəbiyyat dərslərində monitorinq və qiymətləndirmə işlərinə daha çox vaxt sərf olunmalıdır, amma çalışmaq lazımdır ki, bu şagirdləri yormasın və onların dəyərli zamanını puç etməsin.

Açar sözlər: qiymətləndirmə, summativ, diaqnostik, formativ, məktəbdaxili, monitorinq, səviyyə, təhsil, ədəbiyyat.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nailiyyətlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif yollar və üsullar vardır. Ədəbiyyat fənni üzrə qiymətləndirmə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 2 sentyabr 2013-cü il tarixli, 792 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş təlimatına əsasən müəyyən edilmişdir [1, s. 270]. Ümumiyyətlə, qiymətləndirmə təhsil prosesinin vacib elementidir, çünki təlim nəticələrini tam aydınlığı ilə görməyə və çatışmazlıqları aradan qaldırmağa kömək edir. Qiymətləndirmə əsasən iki məqsədə xidmət edir:

1. konkret şagird haqqında məlumat əldə etmək üçün qiymətləndirmə;
2. idarəetmə qərarları vermək üçün istifadə olunan qiymətləndirmə. [2, s. 55]

Təhsil fəaliyyəti prosesində qazanılan bilik və təcrübənin dəyərini, əhəmiyyətini, məqsədə uyğunluğunu, faydalılığını, zəruriliyini anlamaq məktəblilərin təhsil fəaliyyətinə dəyər münasibətinin formalaşmasına kömək edir. Müəllimin qiymətləndirmə fəaliyyətinin məzmunundakı dəyər yönümlülük funksiyası prioritet, aparıcı olur. Qiymətləndirmə fəaliyyətinin dəyər yönümlü funksiyasını həyata keçirərkən müəllim özündə qiymətləndirmə alqoritmini, suallar və şərtləri daxil etməklə, şagirdlərin planlaşdırılan nəticələrə nail olmaq üçün "irəliləməsinə" və buna görə də uğur qazanmasına imkan yarada bilər.

Qiymətləndirmənin nəticələri təlim prosesinə və onun gedişatına çox ciddi təsir göstərir. Müasir təlimdə kurikulum üzrə məzmun standartlarını mənimsətmək üçün üç əsas qiymətləndirmə növündən istifadə olunur:

1. İlkin səviyyənin qiymətləndirilməsi (diaqnostik qiymətləndirmə);
2. İrəliləyişlərin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə);
3. Yekun (summativ qiymətləndirmə). [1, s. 271]

Ədəbiyyat dərslərində qiymətləndirmənin hər üç növündən istifadə olunur. Dərsdə müəllim çalışmalıdır ki, şagirdləri çevik və düzgün qiymətləndirsin. Bu dərslərin mövzusunda və müəllimin pedaqoji hazırlığından asılıdır. Əslində qiymətləndirmənin standart vaxtı yoxdur, bu həmin dərslərin sahibi olan müəllimin qərarına buraxılır, amma qiymətləndirmənin dərslərin sonunda aparılması tövsiyyə olunur. Çünki, bu zaman şagirdlər dərs boyu daha aktiv olurlar və arxayınlaşırlar. [3, s. 326]

Diaqnostik qiymətləndirmə nədir? Diaqnostik qiymətləndirmə ön sınaqdır. Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin bir mövzu ilə bağlı əvvəlcədən yüklənmiş məlumatlarının barometri rolunu oynayır. Diaqnoz sözü bir vəziyyətin təhlili olaraq başa düşülür. Diaqnostik testlər müəllimə (və şagirdə) yaxınlaşan bir mövzu barədə nə qədər bildiklərini və bilmədiklərini anlamağa kömək edir. Bu, müəllimin dərs planlaşdırmasını, öyrənmə məqsədlərini, hansı mövzuya nə qədər vaxt sərf edəcəyini müəyyənləşdirməsinə kömək edir. Diaqnostik qiymətləndirmə dərslərin, rübün və ya ilin əvvəlində aparıla bilər. [1, s. 273]

Diaqnostik qiymətləndirmənin köməyi ilə müəllim şagirdlərin hansı mövzularda zəif olduğunu müəyyənləşdirə bilər. Məsələn, dərs ilinin əvvəlində şagirdlərə yazıçı və şairlərin həyatı haqqında və yaradıcılığı haqqında testlər təqdim edərək onların bu sahədəki biliklərini müəyyənləşdirə bilərik. Bəzən şagirdlər ədəblərin yaradıcılığını mənimsəsələr də, həyatı haqqında o qədər də dərin biliklərə malik olmurlar. Müəllim bu nəticələrə əsasən illik planlaşdırmada müəyyən dəyişikliklər edə bilər. Diaqnostik testin digər dəyərli cəhəti şagirdlərə öyrənmə dövrünün sonunda nə öyrənəcəkləri barədə fikir verməkdir. Yekun testlə müqayisə olunduqda, ilkin testdəki balları şagirdlərə nə qədər bilik əldə etdiklərini göstərəcəkdir. Bu, şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə bacarıqları yaratmaq üçün güclü

bir vasitə ola bilər. Əslində, bəzi müəllimlər bu fərqi daha aydın göstərmək üçün eyni testdən dərs ilinin əvvəlində və sonunda istifadə edirlər. Diaqnostik qiymətləndirmənin üsul və vasitələri müəllimin özü tərəfindən müəyyənləşdirilir. Onun nəticələri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, yəni qeyri-formal xarakter daşıyır. Müəllim qeydləri öz portfilosunda saxlayır və ehtiyac olduqda istifadə edir. [3, s. 327]

Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin təlim fəaliyyətini izləmək, qarşıya çıxan çətinlikləri vaxtında aşkar edib vaxtında arasan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Formativ qiymətləndirmə summativ qiymətləndirmənin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ədəbiyyat müəllimi dərs ili ərzində müntəzəm olaraq şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətini izləyir, meyarlar üzrə qeyd edir və təlim fəaliyyətinə təsir göstərən maneələri aradan qaldırmağa səy göstərir. Formativ qiymətləndirmə qeyri-formal xarakter daşıyır. Əgər müəllim bu müşahidələri vaxtında, düzgün aparmasına baxmayaraq, onlardan düzgün istifadə etməzsə və zəif şagirdi diqqətdən kənar saxlayarsa, formativ qiymətlərinin aparılmasından söhbət belə gedə bilməz. Formativ qiymətləndirmənin məqsədi müəllimlər tərəfindən davamlı əks əlaqə yaratmaq üçün şagirdlərin öyrənməsini izləməkdir. Xüsusilə, şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini və çalışacaqları sahələri müəyyənləşdirməyə, müəllimlərə şagird problemlərini tanımağa və problemləri dərhal həll etməyə kömək edir. Formativ qiymətləndirmə üzrə kəmiyyət və keyfiyyət tədqiqatları onun təlimdə ən zəruri qiymətləndirmə növlərindən biri olduğunu göstərir. Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin "öyrənməyi öyrənmək" bacarıqlarını inkişaf etdirir. [3, s. 328]

Formativ qiymətləndirmədə 4 səviyyə müəyyən olunur. Müəllim öz dəftərində bu səviyyələri rum rəqəmləri (I, II, III və IV) ilə qeyd edir. Şagirdin məktəbli kitabçasında isə bunu rəqəmlərlə deyil, sözlərlə göstərir. Müəllim yarımilin sonunda bu qiymətlərə əsasən şagirdin həmin yarımildəki fəaliyyətinin qısa xülasəsini hazırlayır və portfolioda saxlayır. [3, s. 329]

7-ci sinifdə Bəxtiyar Vahabzadənin "Vətəndaş" şeiri tədris olunarkən formativ qiymətləndirməni aşağıdakı şəkildə aparmaq daha məqsədəuyğun olar: ifadəlioxuma, şərhətmə, nümayişetdirmə, əlaqələndirmə, mühakiməyürütmə. Məzmun standartlarının təmin olunmasına uyğun olaraq şagirdləri meyarlara əsasən 4 səviyyədə qiymətləndirməyə bilirik. I səviyyə - Şeirinin ideya-məzmununu ifadəli oxu ilə çatdırmaqda çətinlik çəkir; şeirlə bağlı düşüncə və fikirlərini şeirdən nümunələr gətirməklə şərh etməkdə çətinlik çəkir. II səviyyə - Şeirinin ideya və məzmununu müəllimin köməyi ilə ifadəli oxuyur; şeirlə bağlı fikirlərini müəllimin köməyi ilə məntədən nümunələr gətirməklə şərh edir. III səviyyə - şeirinin ideya-məzmununa uyğun ifadəli oxumaqda bəzən çətinlik çəkir; şeirlə bağlı fikirlərini məntədən bəzi məqamlarda uyğun nümunələr gətirməklə şərh edir. IV səviyyə-şeirinin ideya və məzmununa uyğun ifadəli oxuyur; şeirlə bağlı fikirlərini məntədən ardıcıl olaraq uyğun nümunələr gətirməklə şərh edir. [4, s. 95]

Formativ qiymətləndirmə müxtəlif vasitələrlə aparılır. Hansı vasitənin istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, toplanan məlumatdan istifadə edərək növbəti fəaliyyətləri şagirdlərin ehtiyacına uyğunlaşdırmaq vacibdir. Əgər müəllim formativ qiymətləndirməni düzgün aparır, amma onun nəticələrindən istifadə etmirsə, zəif şagirdləri nəzarət altında saxlamırsa, bu zaman formativ qiymətləndirmədən və onun əhəmiyyətindən söhbət belə gedə bilməz. Formativ qiymətləndirməni aparmaq üçün aşağıdakı vasitələri vardır:

1. Qeyri-sistematik qeydlər. Bunlar dərs zamanı və dərs bitdikdən sonra alınan qısa qeydlərdir. Müəllim bu qeydləri elə yazmalıdır ki, sonra onlardan istifadə edə bilsin. Məsələn, şagird şeiri əzbər danışır, amma onun məzmununu başa sala bilmir və s.

2. Mühüm qeydlər. Müəllim hər şagird üçün ayrıca qovluq yaradır və ən vacib qeydləri bu qovluqda saxlayır. Şagird məktəbi dəyişdikdə və ya yeni sinfə keçdikdə bu qovluğu da özü ilə aparır. Həmin qeydlər şagirdin bilik və bacarıqları haqqında aydın təsəvvür yaradır.

3. Müzakirə. Müəllim sinifdə şagirdlərə müxtəlif suallar verməklə müzakirə mühiti yaradır. Müzakirə ədəbiyyat dərslərində ən çox istifadə olunan qiymətləndirmə vasitəsidir. Məsələn, M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasını tədris edərkən əsərdəki obrazlar haqqında müzakirə aparıb, hər birini ayrılıqda təhlil etmək lazımdır. Bu zaman bütün şagirdlər dərs prosesində fəal iştirak edirlər, müəllim şagirdləri cavablarına və irəli sürdüyü fikirlərinə görə qiymətləndirir. Müasir tədrisin qarşısında duran məqsədlərdən biri də odur ki, dərsdə zəif şagirdlər passiv mövqedə qalmasın və yalnız dinləyici olmasın.

4. Çıxış/giriş vərəqəsi. Çıxış vərəqələri şagirdin dərsin məzmununu nə dərəcədə başa düşməsinə qiymətləndirmək üçün dərsin sonunda müəllimin verdiyi suallara yazılı cavablardır. Şagirdlər dərsin sonunda müəllimin verdiyi sualları cavablandıraraq fikirlərini və öyrəndiklərini ümumiləşdirirlər. Bunları cavablandırmaq beş dəqiqədən çox vaxt aparmamalıdır. Müəllim bu yolla hansı şagirdlərin mövzunu başa düşdüyünü, hansı şagirdlərə əlavə yardım tələb olunduğunu, hansı şagirdlərin isə öyrədilmiş məsələ üzərində daha çox işləməli olduğunu tez bir şəkildə müəyyən edə bilər. Bu üsul müəllimin vaxta qənaət etməsinə və eyni vaxtda bütün sinif haqqında məlumat almasına kömək edir. Ədəbiyyat dərslərində bədii əsərlərin il oxusu zamanı şagirdlərin əsərin məzmunu qavrayıb-qavramadığını bu vərəqələrin köməyi ilə tezliklə müəyyən etmək olur.

5. Yazı. Müəllim hər mövzunu keçdikcə şagirdlərə yazı yazmağı tapşırır. Məsələn, Bəxtiyar Vahabzadənin “İstiqlal poeması” nı keçdikdə şagirdlərə vətən haqqında esse və ya kiçik bir inşa yazmaq tapşırılır. Müəllim asanlıqla mövzu haqqında fikirlərini ümumiləşdirib yazan şagirdlərin mövzunu nə dərəcədə mənimsədiyini müəyyən edə bilər. Həm də bu yolla şagirdlərin yazılı nitq vərdişləri inkişaf edir.

6. Layihə . Şagirdlərə fərdi və ya qrup halında tədqiqat xarakterli sual verilir və onlar bu sual ətrafında apardıqları araşdırmanı layihə şəklində təqdim edirlər. Həmin suallar əsasında hazırlanan layihə şagirdin tələb olunan bacarıqlarının inkişafını izləməyə imkan verir. Müasir təlimdə şagirdlərin mövzu haqqında sərbəst araşdırma aparıb, bunu layihələrlə təqdim etməsi çox geniş yayılmışdır. Bu üsul şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirir.

7. Şagirdin qeyd dəftəri. Qeyd dəftərində şagirdlər öyrəndikləri barədə rəy yazırlar. Şagirdlər yeni bir şeyi öyrənən zaman keçdikləri prosesi və aydınlaşdırmalı olduqları sualları qeydə alırlar. Öyrənmə fəaliyyətində atılan addımları sistemləşdirmək şagirdlərə daha dərinlən düşünməyə və yazı bacarığını inkişaf etdirməyə kömək verir. Bu şagirdlərdə özünüqiymətləndirmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

8. Oxu. Ədəbiyyat dərslərində oxu ən vacib və üzərində daha çox durulmasını tələb edən məsələlərdəndir. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək üçün bədii əsərlərin düzgün oxusunu təşkil etmək lazımdır. Şagird oxuyanda müəllim müdaxilə etmədən dinləməli, səhvləri qeyd etməli, sonra isə qeydiyyat vərəqində qeyd etməlidir. Ədəbiyyat tədrisində oxunun ayrıca məzmun xətti olaraq müəyyənləşdirilməsi təsadüfi deyildir. Oxu vərdisləri şagirdlərin şifahi nitqini inkişaf etdirir. Nitq mədəniyyəti gələcək təhsil həyatlarında onlar üçün ən vacib məsələlərdəndir.

9. Səhvlər üzərində iş. Formativ qiymətləndirmənin ən səmərəli üsullarından biri səhvlər üzərində işdir. Şagirdlərə səhvlərini deyərəkən bunu sərt və ya təhqiramiz şəkildə etmək olmaz. Bu zaman şagird irəliləməz, əksinə daha da geriləyər. Çünki, bizim məqsədimiz şəxsiyyət yetişdirməkdir. Şagirdə səhvlərini elə demək lazımdır ki, bu şagirdi inkişaf etdirsin, geri salmasın.

Summativ qiymətləndirmə bölmənin, yarımilin və ilin sonunda keçirilən elə bir qiymətləndirmə metodudur ki, müəllimə şagirdin bilik və bacarıqlarını standart meyarlara uyğun olaraq ölçməyə imkan verir. Summativ qiymətləndirmənin məqsədi müəyyən bir iş vahidinin sonunda təqdim olunan materialı şagirdlərin başa düşmə səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Formativ qiymətləndirmənin qeyri-rəsmi təbiətindən fərqli olaraq, summativ qiymətləndirmə rəsmi və formal xarakter daşıyır. Summativ qiymətləndirmələrin nəticələri şagirdin bir sinifdən digərinə keçib-keçməməsini təyin etmək üçün istifadə olunacaq dərəcədə əhəmiyyətlidir. Summativ qiymətləndirmə materialları müəllimə kömək və tövsiyə üçün sinif dərslərində və metodik vəsaitlərdə verilmişdir. Ancaq, müəllim həmin materialı dəyişdirib hər hansı başqa bir mövzunu qiymətləndirmə materialı kimi istifadə edə bilər. Bu zaman ədəbiyyat müəllimi bəzi prinsipləri gözləməlidir: qiymətləndirmənin məqsədi əvvəldən müəyyənləşdirilməli və nəticələrin məqsədyönlü istifadəsi aydınlaşdırılmalıdır; qiymətləndiriləcək sahə (məzmun və bacarıqları) müəyyənləşdirilməlidir; mövzunun çətinlik dərəcəsi hər bir şagirdin səviyyəsinə uyğun olmalıdır; şagirdlərin dərslər üçün əvvəlcədən tələb olunan bacarıqları

mənimsədiyinə əmin olunmalıdır; qiymətləndirmə gələcək dərslərlə uyğun olan bacarıqları qiymətləndirməlidir, çünki bu təlimdə uğur qazanmaq üçün zəruri şərtidir; şagirdlərlə qiymətləndirmənin məqsədi və qiymətləndiriləcək bilik və bacarıqlar müzakirə edilməlidir; mümkün problem formatlarını, cavab müddətlərini və vaxt bölgüsünü müəllim əvvəldən müəyyənləşdirməlidir. [3, s.332]

Summativ qiymətləndirmə müvafiq istifadə edildikdə, müəllimin peşəkar qərarını dəstəkləmək, yüksək qərar qəbul etmək və tədris prosesini yaxşılaşdıracaq lazımi məlumatları əldə etmək üçün obyektiv bir vasitə kimi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Summativ qiymətləndirmə böyük və kiçik olmaqla iki formada aparılır. Kiçik summativ qiymətləndirmə vasitələri fənni tədris edən müəllim, böyük summativ qiymətləndirmə vasitələri isə xüsusi komissiya tərəfindən hazırlanır. Kiçik summativ qiymətləndirmə hər bölmənin sonunda şagirdlərin həmin bölmədə mənimsədikləri bilik və bacarıqları ölçmək üçün aparılır. Böyük summativ qiymətləndirmə yarımillərin sonunda təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi tərəfindən yaradılan müvafiq komissiyanın nəzarəti ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən aparılır. [1, s. 274]

Ədəbiyyat dərslərində hər bölmənin sonunda müəllimin işini asanlaşdırmaq məqsədilə məsləhət üçün qiymətləndirmə materialı verilir. Əgər ədəbiyyat müəllimi istərsə həmin nümunənin köməyi ilə yeni qiymətləndirmə materialı hazırlaya bilər. [3, s. 330] Məsələn, 9-cu sinif şagirdləri dərslərdəki ilk bölməni bitirdikdən sonra onların biliklərini qiymətləndirmək üçün Seyid Hüseynin “İki həyat arasında” hekayəsi təqdim olunur. [5, s. 38] Əsas mövzusu qadın azadlığı olan bu hekayə 14 yaşlı yeniyetmə məktəblilərin fikir və düşüncələrini və onların cəmiyyətin ən aktual problemi və yarası olan qadın zorakılığına münasibətlərini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Burada şagirdlər açıq sualları cavablandırır. Məsələn, digər obrazların və müəllifin mühakimələrinə əsaslanmaqla Ənisə surətini səciyyələndirin. Və yaxud, davranışından, başqalarına münasibətindən çıxış etməklə Muxtar surətini səciyyələndirin. Summativ qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin düşüncə tərzini və qavrama qabiliyyətlərini tam anlamaq üçün açıq suallardan istifadə etmək daha məqsədəuyğun sayılır. Biz bu zaman şagirdin oxuduğu hekayəni tam anlayın-anlamadığından əmin oluruq. Və yaxud, Əsərin ideyasını və onda qaldırılmış başlıca problemi müəyyənləşdirib qısaca yazın. Şagird bu sualı özü sərbəst şəkildə, müəllimin köməyi olmadan cavablandırır. Beləliklə, müəllim şagirdin təhlil etmə və nəticə çıxarma bacarıqlarının hansı səviyyədə olduğunu müəyyənləşdirir. Xüsusilə, 5-6-7-ci sinif şagirdləri üçün bu tipli açıq suallar daha yararlıdır. Çünki, bu onların təfəkkürünü və təxəyyülünü inkişaf etdirir.

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarıyıq ki, ədəbiyyat dərslərində qiymətləndirmə məsələsinə çox ciddi və dəqiqliklə yanaşmaq lazımdır. Ədəbiyyat dərsləri şagirdlərə sadəcə bilik verməklə kifayətlənmir, onların mənəvi dünyasına və təxəyyülünə də təsir göstərir. Gələcəkdə cəmiyyətdə özlərinə yer tapmalarına, özlərini ifadə etmələrinə kömək edir. Ona görə də, ədəbiyyat dərslərində

qiymətləndirmə inkişafyönümlü olmalı və şagirdlərin zəif nöqtələrini müəyyən eyməyi bacarmalıdır.

Ш. Ализаде

ВИДЫ ОЦЕНКИ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ НА ЛИТЕРАТУРНЫХ УРОКАХ РЕЗЮМЕ

Существует три типа оценки в школе: диагностическая, формирующая и итоговая. Диагностическая оценка проводится для проверки начальных знаний учащихся в начале учебного года или учебного модуля. Формирующее оценивание - это форма неформального оценивания, проводимого учителем для отслеживания успеваемости учащихся в течение учебного года. Формирующее оценивание очень важно для выявления и устранения слабых сторон учащихся. Формирующее оценивание очень важно для выявления и устранения слабых сторон учащихся.

Существуют различные инструменты для формирующей оценки: работа над ошибками, несистематические заметки, важные заметки, выступления / записи, чтение, письмо и т. д. Суммативное оценивание проводится в двух формах: большой и малой. В отличие от формативного, итоговое оценивание носит формальный характер. При расчете годовых оценок учитываются результаты большого и малого суммативных оценок учащихся. Малое итоговое оценивание организует преподаватель, а большое итоговое оценивание - специальная комиссия.

Оценка оказывает значительное влияние на процесс обучения, повышая качество обучения. Одной из важнейших задач, стоящих перед современной системой оценивания, является принятие стандартов содержания учебных программ. Помимо стандартов содержания обучения учащихся на уроках литературы, мы также пытаемся повлиять и продемонстрировать их духовный мир и воображение.

Поэтому на уроках литературы следует уделять больше времени мониторингу и оценке, но следует прилагать усилия, чтобы не утомлять этих студентов и не тратить зря их драгоценное время.

Ключевые слова: оценивание, суммативное, диагностическое, формирующее, в школе, мониторинг, уровень, образование, литература.

Sh. Alizade

**TYPES OF EVALUATION USED IN
LITERATURE CLASSES
SUMMARY**

There are three types of in-school assessment: diagnostic, formative, and summative. Diagnostic assessment is conducted to test students' initial knowledge at the beginning of the school year or unit. Formative assessment is a form of informal assessment conducted by a teacher to track students' progress throughout the school year.

Formative assessment is very important to identify and address students' weaknesses. Formative assessment is very important to identify and address students' weaknesses. There are various tools for formative assessment: work on errors, non-systematic notes, important notes, speech / entry sheets, reading, writing, etc. Summative assessment is conducted in two forms, large and small. Unlike formative, summative assessment is formal. The results of large and small summative assessments of students are taken into account when calculating annual grades. Small summative assessment is organized by the teacher, and large summative assessment is organized by a special commission.

Evaluation has a significant impact on the learning process, increasing the quality of learning.

One of the most important tasks facing the modern evaluation system is the adoption of standards for the content of educational programs. As standards of teaching content are taught in literature lessons, we also try to imitate and demonstrate their spiritual world and imagination.

Therefore, in the lessons of literature should devote more time to monitoring and evaluation, but follow to add strength, so as not to tire these students and not to waste their precious time.

Keywords: assessment, summative, diagnostic, formative, in-school, monitoring, level, education, literature.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Ali məktəblərin filologiya fakültəsi bakalavriat təhsil səviyyəsi tələbələri üçün dərslik. "ADPU" nəşriyyatı, Bakı 2017, 304 səh.
2. Qarabağlı Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı 1968, 350 səh.
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Pedaqoji ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. "Müəllim" nəşriyyatı, Bakı 2014, 424 səh.

4. Həsənov B, Əliyev S, Məmmədova S, Mustafayeva A. Ədəbiyyat. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərsləyin metodik vəsaiti. “Bakı” nəşriyyatı, Bakı 2018, 208 səh.
5. Həsənov B, Mustafayeva A, Əliyev S, Verdiyeva N. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. “Bakı” nəşriyyatı, Bakı 2020, 224 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 18.02.2021.

Çapa qəbul olunma tarixi: 19.03.2021

**Rəyçi: Filologiya elmlər doktoru, prof. Zahid Xəlil
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR:

AFAQ RAMİZ qızı AĞAYEVA RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUB	3
DÜRDANƏ RƏHİMZADƏ OĞUZ DİLLƏRİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ TİBBİ TERMİNLƏR (2).	11
RƏFİQ CƏFƏROV DİLÇİLİK ELMİNDƏ DİSKURSUN TƏHLİLİ PROSESİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ.....	24
TƏRANƏ XƏLİLOVA KÖNÜL İBRAHİMOVA AXISQA TÜRKLƏRİNİN ANTROPONİMLƏRİ	31
AYNURƏ RƏHİMLİ “ZADƏGANLIQ” KONSEPTİNİN DAXİLİ SEMANTİK STRUKTURLAŞMASI	39
GÜLƏR HƏSƏNOVA MÜASİR İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TAPŞIRIQ ƏSASLI DİL TƏLİMİNİN TƏTBİQİ YOLLARI	52
ELVİRA BABAYEVA İNGİLİS DİLİ QRAMMATİKASININ İLKİN QAYNAQLARI	60
ИРАДА ИСГЕНДАРЗАДЕ ФОРМИРОВАНИЕ И ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ПРИЧАСТИЙ В ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	69

KƏMALƏ VƏLİYEVƏ GÜNAY MƏHƏRRƏMOVA İNGİLİS DİLİNİN MÜASİR DÜNYADA ÖYRƏNİLMƏSİ, ONUN RESPUBLİKAMIZDA TUTDUĞU MÖVQE, ROLU VƏ ƏNƏMİYYƏTİ	75
САРЕЛЛА ГАИБОВА ОРГАНИЗАЦИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ	83
РАМИЛЯ ТОФИК ГЫЗЫ ГАМИДОВА ОБРЯДЫ ЖИЗНЕННОГО ЦИКЛА: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	91
ШАХВЕРДИЕВА УЛЬВИЯ ГАСАНАЛИ ГЫЗЫ МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ И В ДИСКУРСЕ	99
XANIM ƏLƏKBƏROVA AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN QURULUŞCA NÖVLƏRİ HAQQINDA FİKİRLƏR	107
АЛИЯ АБАСКУЛИЕВА ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	118
NAZLIXANIM TEYYUBOVA SA,-SƏ ŞƏKİLÇİLİ BUDAQ CÜMLƏLƏRDƏ ŞƏRT SEMANTİKASI.....	126
MƏMMƏDZADƏ KÖNÜL XÜSUSİ ADLARLA ƏLAQƏLİ TERMİNLƏRİN TEMATİK TƏSNİFATI	133

AFƏTXANIM NƏSİROVA İNGİLİS DİLİNDƏ AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN REGIONAL VARIANTLARINDA LƏHCƏ, ŞİVƏ VƏ DİALEKT FƏRQLİLİYİ	140
NAİLƏ QƏDİMOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN LEKSİK - SEMANTİK XÜSUSİYYƏTİƏRİ	147
RÜBABƏ MUSAYEVA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ FONETİK, LEKSİK,QRQMMATİK MATERİALLARIN ROLU VƏ KOMMUNİKATİV YANAŞMANIN METOD VƏ ÜSULLARI	154
YEGANƏ ƏLƏSGƏROVA SEVİNC BABAYEVA İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIQ KATEQORİYASININ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏ VASİTƏLƏRİ	161
LEYLA CUMAYEVA İNGİLİS DİLLİ MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUAL İNTEQRASIYA İNFORMASIYANIN ÖTÜRÜLMƏSİ FORMASI KİMİ	168
GÜLÇÖHRƏ FƏRHADOVA QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ DİLƏ DAXİL OLAN TERMİNLƏR LEKSİK FENOMEN KİMİ	178
AYSEL CƏFƏROVA İNGİLİS DİLLİ FAKULTƏLƏRİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİ METODİKASI	188

SƏİDƏ QƏMƏRLİ TEACHING METHODOLOGY – DIFFERENT TYPES OF TEACHING METHODS	200
SƏBİNƏ MƏMMƏDOVA TƏHRİKEDİCİ SUAL KONSTRUKSİYALARININ BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ingilis dili materialları əsasında).....	210
XƏDİCƏ ƏLİYEVƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI ƏSAS STRATEJİ FƏALİYYƏTLƏR.....	218
ABADOVA R.Ə FRANSIZ DİLİNİN TƏDRİS ZAMANI YAZIDA RAST GƏLİNƏN ORFOQRAFİK ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI	226
GÜNEL QURBAN QIZI İSMAYILOVA AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ VƏ QƏDİM DİL ƏLAQƏLƏRİ.....	240
SÜLEYMAN İBRAHİMOV ƏL-XƏLİL İBN ƏHMƏD, SİBƏVEYHİ, İBN CİNNİ VƏ İBN SİNAYA GÖRƏ DANIŞIQ SƏSLƏRİNİN TƏSNİFATI	252

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Tahir ORUCOV

«MÜBARİZ ALLAHSIZLAR CƏMİYYƏTİ» (MAC)
VƏ “MÜBARİZ ALLAHSIZLAR İTTİFAQI”-NİN
(MAİ) YARADILMASI VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİ 261

ФАТИМА ДУРСУНОВА

ИСТОРИЧЕСКАЯ ДРАМА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО
ВЫБОРА: ПЕРЕОЦЕНКА ИСТОРИЧЕСКОГО
ПРОШЛОГО 268

SİMA ŞƏFİZADƏ

SİYASİ-SOSIAL PROBLEMLƏR KONTEKSTİNDƏ MİLLİ
XARAKTER DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ
(MÜASİR AZƏRBAYCAN
VƏ TÜRKİYƏ HEKAYƏLƏRİ ƏSASINDA) 277

LEYLA HƏSƏNZADƏ

EUNKYUNG OH VƏ KOREYA ƏDƏBİYYATINDA
QADIN PROBLEMI 288

M.Q.ƏLİYEV

KAMAL ABDULLA HEKAYƏLƏRİ HİSSİ-ANALİTİK
TƏHLİL MÜSTƏVİSİNDƏ 294

ƏLİZADƏ AYGÜL ŞAMİL QIZI

M.HÜSEYNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ KLASSİK ƏDƏBİ
IRSIN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ 302

ЖАЛЯ РАФИК ГЫЗЫ МАМЕДОВА

В.Г.БЕЛИНСКИЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ
А.А.ГАДЖИЕВА 310

ƏLİYEV AQŞIN RAFİQ OĞLU XIX ƏSR İNGİLİS TƏNQİDİ REALİZMİNİN QADIN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR.....	318
Aybəniz HƏSƏNOVA AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞİLLARINDA BAŞLANGIC FORMUL-QƏLİBLƏRİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	331
NAĞİYEVA PƏRVİN ABDULLA DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL THESAURUS FOR PILOTS: PERSPECTIVES AND PROBLEMS.....	338
АСАДЗАДЕ РАСИМА ФАРХАД ГЫЗЫ СИМВОЛИКА ПОВЕСТИ П.МОДИАНО «МАЛЕНЬКОЕ ЧУДО».....	348
ŞƏHLA ƏLİZADƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN QİYMƏTLƏNDİRMƏ NÖVLƏRİ.....	358

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 3

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: Kamran İbrahimov

Çapa imzalanmış 24. 12. 2020
Şerti çap vərəqi 23,5 Sifariş № 598
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 300.

*Jurnal "Elm və təhsil nəşriyyat-poliqrafiya" müəssisəsində
hazır elektron nüsxə əsasında çap olunmuşdur.
E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru
Tel: 497-16-32; 050 -41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.*